

**INSTITUCIONALNE PROMENE
KAO DETERMINANTA
PRIVREDNOG RAZVOJA
REPUBLIKE SRBIJE**

Redaktori

Vlastimir Leković

Petar Veselinović

**UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
EKONOMSKI FAKULTET**

INSTITUCIONALNE PROMENE KAO DETERMINANTA PRIVREDNOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

Redaktori

Vlastimir Leković

Petar Veselinović

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU - EKONOMSKI FAKULTET

Izdavač

Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

Za Izdavača

Dekan Fakulteta, Petar Veselinović

Recenzenti

Boban Stojanović

Ljubinka Joksimović

Slavica Manić

Slobodan Cvetanović

Redaktori

Vlastimir Leković

Petar Veselinović

**Štampanje Zbornika radova finansijski je podržalo
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije, Rešenje broj: 451-03-1589/2020-14**

Tehnička priprema

Biljana Petković

Štampa

InterPrint - Kragujevac

Tiraž – 150

ISBN 978-86-6091-110-2

© Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu 2020

Sva prava su zaštićena. Nijedan deo ove knjige ne sme biti reprodukovani niti smešten u sistem za pretraživanje ili transmitovanje u bilo kom obliku, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne pismene dozvole Izdavača.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	V
------------------------	---

UVODNI REFERATI

Performanse privrede Republike Srbije 2015-2019. Edvard Jakopin	3
Institucionalna determinisanost ekonomskih i društvenih protivrečnosti u Republici Srbiji Vlastimir Leković	5

REFERATI

Reforme, siromaštvo i socijalna isključenost u Republici Srbiji Petar Veselinović	25
Teorijsko-metodološki aspekti problema ekonomske nejednakosti Dragan Petrović i Zoran Stefanović	53
Socijalno produktivno investiranje u mlade: Uključenost roditelja i transformacija obrazovnih institucija Ljubinka Joksimović	73
Političke i ekonomske slobode: Konfliktna ili komplementarna objašnjenja ekonomskog prosperiteta? Vladan Ivanović	91
Rodno odgovorno budžetiranje: Mimetički i/ili prinudni institucionalni izomorfizam Slavica Manić	115
Razvoj digitalne ekonomije u Republici Srbiji: Digitalna podela ili digitalna konvergencija Đorđe Mitrović	133
Četvrta industrijska revolucija - nužnost prilagođavanja strukture industrije Republike Srbije Vladimir Mičić i Gorica Bošković	155
Izazovi politike zaštite konkurencije u industriji 4.0 Boban Stojanović, Snežana Radukić i Zorana Kostić	175

Uticaj regulatornih ekonomskih reformi na povećanje konkurentnosti Republike Srbije Aleksandra Tomić i Siniša Milošević.....	185
Značaj privredne strukture za poboljšanje izvoznih performansi i konkurentnosti nacionalnih ekonomija: Slučaj zemalja Zapadnog Balkana Milan Kostić i Ljiljana Maksimović.....	209
Eksterna ekonomska neravnoteža Republike Srbije Nenad Stanisić	223
Uticaj deviznog kursa na platni bilans Republike Srbije Ivan Božović i Jelena Božović.....	237
Specifičnosti i razvojna ograničenja poslovnog okruženja u Republici Srbiji u domenu dobrog upravljanja Marija Petrović-Ranđelović, Vesna Janković-Milić i Dalibor Miletić	251
Efekti savremenih trendova na koncentraciju i konkurenciju u bankarskom sektoru Republike Srbije Jelena Božović i Ivan Božović.....	275
Primena statičkih i dinamičkih investicionih strategija u penzijskim fondovima Stevan Luković	293
Perspektiva razvoja robnih berzi u Republici Srbiji Dragan Stojković i Miloš Dimitrijević	313
Razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije u savremenim uslovima Lela Ristić Mirjana Knežević i Nikola Bošković	329
Razvoj regulatornog okvira za primenu međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji Vladimir Obradović	349
Kvalitet institucija i strane direktne investicije u zemljama Jugoistočne Evrope Marija Radulović	371
Komparativna analiza stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana Jelena Živković.....	389

PREDGOVOR

Na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, održan je 18. septembra 2020, XIX-ti naučni skup *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*. Organizator Naučnog skupa je Ekonomski fakultet iz Kragujevca, u saradnji sa Savezom ekonomista Srbije. U složenim epidemiološkim uslovima, uz poštovanje epidemioloških mera, učesnici skupa su podneli dva uvodna referata i prezentiran je dvadesetjedan referat, koji se publikuju u Zborniku radova Naučnog skupa.

Učesnici ovog Naučnog skupa dosledno, već skoro dve decenije, ukazuju na značaj institucija za kreiranje ekonomskog sistema kao i instrumenata i mera ekonomske politike. Preovlađujuća ocena kako podnosioca uvodnih referata, tako i ostalih učesnika Naučnog skupa, sadržana je u konstataciji da su institucije u Republici Srbiji nerazvijene kao i da je njihovo nepoštovanje glavna karakteristika u funkcionisanju kako u ekonomiji, tako i u društvu u celini. Shodno navedenom stavu, učesnici Naučnog skupa su poseban akcenat stavili na neophodnost dosledne i konzistentne izgradnje kvalitetnih i efikasnih, inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija, ali i, pre svega, na odgovorniji odnos prema njima od strane svih političkih i ekonomskih aktera, u skladu sa principom vladavine prava. Navedeni zahtev učesnika Naučnog skupa ima poseban značaj iz razloga što je nerazvijenost institucionalnog ambijenta, u okviru kojeg se odvijaju ekonomske aktivnosti, jedan od ključnih uzročnika ekonomskog zaostajanja Republike Srbije, ne samo u odnosu na razvijene zemlje Evrope, već i u odnosu na zemlje iz okruženja, a krajnji ishod takvog ekonomskog stanja jeste rast siromaštva, po kom osnovu se R. Srbija nalazi na samom začelju zemalja Evrope.

Pored navedenih aspekata institucionalne determinisanosti privrednog rasta i razvoja, na ovom naučnom skupu razmatrana su i relevantna pitanja: ekonomskih, političkih i društvenih nejednakosti; siromaštva i socijalne isključenosti; političkih i ekonomskih sloboda; razvoja finansijskog sistema; regulatornih ekonomskih reformi u funkciji povećanje konkurentnosti, kao i politike zaštite konkurencije; uloge agrarnog sektora u savremenim uslovima privređivanja; razvoja regulatornog okvira za primenu međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja. Budući da su, u dosadašnjem periodu procesa tranzicije u

Republici Srbiji, stvorene brojne strukturne deformacije, ukazano je na neophodnost da se, zajedno sa institucionalnim promenama, pokrene i proces sprovođenja strukturnih promena, što je bitna determinanta unapređenja izvoznih performansi nacionalne ekonomije.

Publikovanjem ovog Zbornika radova sa Naučnog skupa, oni se stavljaju na uvid kako naučnoj i stručnoj javnosti, tako i nosiocima ekonomskih politika, što će, uvereni smo, imati kako naučne, tako i praktične implikacije za buduća institucionalna rešenja i Republici Srbiji. Održavanje i ovog, XIX-og Naučnog Skupa i publikovanje zbornika radova *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Redaktori

Kragujevac, 29. novembar 2020.

UVODNI REFERATI

PERFORMANSE PRIVREDE REPUBLIKE SRBIJE 2015-2019.

Edvard Jakopin*

Suočeni smo sa vrlo ozbiljnim rizikom, 'priči o dva grada', deo ekonomije koji je digitalni i kreće se i naginje napred posluje dobro, a ostatak vrlo loše.

Kristalina Georgieva, direktor MMF,
u "Veliko resetovanje", WEF (11. sep. 2020.)

Globalna kontrakcija 2020. izazvana COVID-19, najdublja od Drugog svetskog rata, uzrokuje veliko globalno ekonomsko resetovanje, najviše će biti pogođene zemlje gde je pandemija bila najoštrija i koje su se oslanjale na globalnu trgovinu, turizam, izvoz robe i spoljno finansiranje. Povećaće se ekstremno siromaštvo, najveći trajni gubitak biće u ljudskom kapitalu. Posledice po srpsku privredu biće manje nego na ostale tranzicione ekonomije, ali će pozitivan trend privrednog rasta biti zaustavljen. Ključne performanse poslovanja privrede u periodu 2015-2019. su pozitivne i uticale su na rast otpornosti celog privrednog sistema, ali je kompleksna i sveobuhvatna analiza strukturnih performansi privrede detektovala i ključne probleme i uzroke niske konkurentnosti. Fokus je neophodno usmeriti na brže sprovođenje strukturnih i institucionalnih reformi, kako bi se obezbedio ubrzan rast u postpandemijskom periodu. Reformske aktivnosti treba da obezbede ambijent koji je povoljan za razvoj domaćeg preduzetništva i rast privatnih investicija.

Ključne reči: makroekonomski i reformski bilans privrede, strukturne performanse privrede i prerađivačke industrije, kvalitativni pokazatelji, problemi u poslovanju privrede

* Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu; e-mail: edvard.jakopin@gef.bg.ac.rs

PERFORMANCE OF THE REPUBLIC OF SERBIAN ECONOMY 2015-2019.

*We face a very serious risk of a 'tale of two cities',
the part of the economy that is digital and moving and
leaning forward does well and the rest does very poorly.*

Kristalina Georgieva, IMF chief,
The Great Reset, WEF (11 Sep 2020)

The 2020 global contraction caused by COVID-19, the deepest since World War II, will cause a major global economic reset, affecting countries where the pandemic was most severe and relying on global trade, tourism, exports and foreign financing. Extreme poverty will increase, the biggest permanent loss will be in human capital. The consequences for the Serbian economy will be less than for other transition economies, but the positive trend of economic growth will be stopped. Key business performance of the economy in the period 2015-2019. are positive and have influenced the growth of the resilience of the entire economic system, but a complex and comprehensive analysis of the structural performance of the economy has detected both key problems and causes of low competitiveness. The focus needs to be on accelerating the implementation of structural and institutional reforms, in order to ensure accelerated growth in the post-pandemic period. Reform activities should provide an environment conducive to the development of domestic entrepreneurship and the growth of private investment.

Key words: macroeconomic and reform balance of the economy structural performance of the economy and manufacturing industry, qualitative indicators, problems in the business of the economy

INSTITUCIONALNA DETERMINISANOST EKONOMSKIH I DRUŠTVENIH PROTIVREČNOSTI U REPUBLICI SRBIJI

Vlastimir Leković*

Predmet istraživanja u ovom radu je aktuelno stanje ekonomije i društva u Republici Srbiji, koje karakterišu brojne protivrečnosti, sa svrhom da se ukaže da je rešavanje upravo tih protivrečnosti pretpostavka za rešavanje aktuelnih problema održivog ekonomskog rasta i razvoja, ekonomskih i društvenih nejednakosti, siromaštva i slično. Na osnovu identifikovanja ključnih ekonomskih i društvenih protivrečnosti i zaključka da su one determinisane karakterom i kvalitetom institucija i ekonomskih politika, moguće je da se opredeli pravac i redosled političkih, društvenih i ekonomskih odluka i mera, kako bi se, rešavanjem navedenih protivrečnosti, stvorili uslovi za intenziviranje ekonomskih aktivnosti, ostvarivanje dinamičnih stopa kvalitetnog ekonomskog rasta, rešavanje problema nezaposlenosti kao i ekonomskog i socijalnog položaja zaposlenih, rast društvenog i ekonomskog blagostanja, rešavanje problema rastućeg siromaštva.

Ključne reči: ekonomske protivrečnosti, društvene protivrečnosti, kvalitetan ekonomski rast, ekonomske i društvene nejednakosti, dijalektika privrednog razvoja

Uvod

Svedoci smo, a neki i učesnici, tridesetogodišnjeg perioda tranzicije privrede i društva Republike Srbije (R. Srbija), koja je, umesto velikih očekivanja o boljem životu, donela brojne protivrečnosti, od kojih su mnoge sistemskog, institucionalnog karktera. Istovremeno, umesto da se rešavaju, te protivrečnosti se ispoljavaju u kontinuitetu i u sve intenzivnijem obliku, usled čega nije ni moguće da se sistem razvija na uspešniji način. Zbog toga, ni performanse ekonomskog sistema nisu na

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu; lekovic@kg.ac.rs

zadovoljavajućem nivou, što se može ilustrovati realnošću da R. Srbija ni u svom „zlatnom periodu“ još uvek nije dostigla nivo BDP-a iz 1989.

U razmatranju aktuelnog ekonomskog i društvenog stanja u R. Srbiji, polazi se od dijalektike razvoja privrede i društva, koja ukazuje da u svakoj privredi i svakom društvu postoje protivrečnosti i stalna borbe između njih, zbog čega je rešavanje protivrečnosti, odnosno, njihovo prevazilaženje, pretpostavka razvoja. Shodno tome, početni uslov da bi jedan sistem mogao da se uspešno razvija i da ostvaruje rezultate koji su neophodni za obezbeđenje ekonomskog i društvenog prosperiteta jeste taj da se protivrečnosti sistema ne samo identifikuju, već i da se rešavaju, prevazilaze. Samo na taj način mogu se eliminisati faktori stagnacije i nazadovanja, a podsticati faktori razvoja i veće uspešnosti sistema. Da bi se navedeno postiglo, neophodno je da sistem bude podvrgnut kontinuiranom kritičkom preispitivanju, a ne samo opisivanju i opravdavanju postojećeg stanja. To znači da je, zbog narastajućih ekonomskih i društvenih protivrečnosti, neophodna i jedino delotvorna kritička analiza i kontinuirano preispitivanje celine sistema.

U kontekstu, s jedne strane, razumevanja suštine uspostavljanja i kreiranja sistema kao takvog i, s druge strane, na koji način inicirati i sprovesti promene koje će sistem učiniti učinkovitijim sa stanovišta društva kao celine, neophodno je da se utvrdi koje su suprotne snage u sukobu, i koje su kako snage razvoja, tako i snage koje blokiraju i sprečavaju realizaciju optimalnih mogućnosti razvoja. Razrešenje protivrečnosti ekonomije i društva podrazumeva da se negira ono što je u njima negativno. Ekonomska nauka, a posebno metodologija naučnog istraživanja, ukazuju da se promene u sistemu ne mogu svoditi na rast, na isključivo kvantitativno menjanje, na niz modifikacija, odnosno, na čisto evolutivni proces.

Zašto je takvo shvatanje o promenama sistema pogrešno, odnosno, zašto ono ne doprinosi razvoju sistema? Zbog toga što se takvim tumačenjima nikada ne dovodi u pitanje sistem kao celina, njegovi osnovni gradivni elementi, već samo pojedini delovi i elementi. Suprotno takvom pristupu, dijalektika razvoja čoveka, društva, ekonomije i ljudskog mišljenja ukazuje na to da u svakom postojećem obliku stvarnosti postoji protivrečnost između aktuelno datih oblika i potencijalnih sposobnosti za dalji razvoj. Shodno tome, razvojna

promena nije samo pozitivan rast. Razvojna promena podrazumeva ukidanje unutrašnje granice. Ideja prevazilaženja ne uključuje u sebi samo ukidanje negativnog, već i održavanje pozitivnog, to jest, svih onih elemenata postojećeg oblika koji su neophodan uslov daljeg razvoja.

Društvene i ekonomske protivrečnosti u R. Srbiji su duboke, zbog čega je od odlučujuće važnosti da se pokrene proces njihovog prevazilaženja. Pretpostavka za njihovo prevazilaženje jeste da se one identifikuju i, pre svega, da se utvrde njihovi osnovni uzročnici, bez čijeg prevazilaženja ne mogu biti prevaziđene ni same protivrečnosti. U radu će biti ukazano na tri ključne protivrečnosti: karakter i nosioci privrednog rasta, odnos rada i kapitala kao osnovnih proizvodnih faktora, i ekonomske i društvene nejednakosti.

Karakter privrednog rasta i njegovi nosioci

Jedna od važnijih ekonomskih protivrečnosti R. Srbije jeste i sam koncept privrednog rasta, odnosno, s jedne strane, karakter privrednog rasta i, s druge strane, njegovi nosioci. Potreba razmatranja ove protivrečnosti, relevantna je i zbog studije Nova agenda za privredni rast Srbije - stvaranje nove budućnosti (World Bank Group, 2019), napisane od strane Svetske banke, i pompezno najavljenog investicionog plana „Srbija 2025“.

Kada se radi o karakteru privrednog rasta, potrebno je ukazati na ekonomsku realnost da, uprkos deklarativnog isticanja kako je privreda R. Srbije među najuspešnijim u Evropi i uveravanja da će to i dalje biti, ona je, po gotovo svim razvojnim pokazateljima, pozicionirana na samo začelje evropskih zemalja. Ono što je od posebnog značaja za građane, R. Srbija je među najsiromašnijim zemljama Evrope. To je plod ekstenzivnog rasta, baziranog na proizvodnji sa niskom dodatnom vrednošću, zbog čega sadrži mehanizme svog vlastitog zaustavljanja. Takav rast sadrži činioce koji neminovno produkuju njegovu usporavanje, uz tendenciju ka privrednoj stagnaciji, pa je kriza rasta neminovna.

Istovremeno, potrebno je ukazati na činjenicu da se za jednu privredu, makar bila efikasna i ostvarivala visoke stope ekonomskog

rasta, ne može *apriori* reći da je uspešna u ostvarivanju ekonomskih i društvenih ciljeva. Zanimaruje se stav da se ključni zadatak ekonomije svakog društva sastoji u poboljšanju blagostanja. Shodno tome, nije BDP i njegov rast jedino merilo ekonomskih performansi i društvenog progressa i, pre svega, kvaliteta života, koji je širi pojam od ekonomske proizvodnje i životnog standarda. Uostalom, kako objasniti da u uslovima rasta BDP-a, pa i BDP-a *per capita*, ljudi žive sve lošije. Dokazujući empirijskom analizom da nije sve u BDP-u, J. E. Stiglitz, A. Sen i J-P. Fitoussi (2010) ukazuju na to da postoji čitava paleta merila šireg koncepta blagostanja, kojima se vrednuju indikatori koji pokazuju od čega se sastoji i šta vodi boljem životu. Navedeni pristup je realniji, jer upravo društvena i ekonomska realnost savremenog sveta pokazuje da postoji izražen nivo nesugurnosti, u kojem mnogi obični građani žive, čemu BDP pridaje oskudnu pažnju.

Da bi se ostvarila održivost ekonomskog rasta i razvoja, koji će biti u funkciji rasta društvenog i ličnog blagostanja, umesto dosadašnjeg koncepta ekstenzivnog rasta, R. Srbiji je neophodan kvalitetan ekonomski rast, jer bez porasta kvaliteta rasta (efikasnosti), razvojni proces je osuđen na dugoročnu stagnaciju. Podizanje nivoa produktivnosti privrede R. Srbije, što je pretpostavka njene veće konkurentnosti, predstavlja imperativ za ubrzavanje rasta BDP-a. Od izbora između ova dva modela rasta, ekstenzivnog i kvalitetnog, zavisi da li će R. Srbija da se svrsta u grupaciju brzorastućih, efikasnih i konkurentnih ekonomija, koje se ubrzano približavaju okruženju EU, ili će njena privreda i dalje stagnirati, a dugoročno neminovno sve više zaostajati za svojim okruženjem.

Nesporno je da su rast i razvoj u neposrednoj zavisnosti od investicija kako domaćih, tako i stranih. Međutim, investiciona aktivnost u privredi RS, kao ključni pokretač privrednog rasta, i dalje je na niskom nivou. Zbog toga, u odsustvu domaće akumulacije, Vlada R. Srbije, različitim povlasticama, koje često nisu poznate javnosti, pokušava da privuče strane investitore. Dosadašnja praksa privlačenja stranih investicija subvencijama, *lex specialis* propisima i drugim povlasticama nisu imale za rezultat značajniji dugoročni privredni rast. Dve najpogubnije povlastice stranom kapitalu su pozivanje investitora da ulažu u RS jer je radna snaga jeftina, čime se rad potpuno degradira, i davanje subvencija za svako novootvoreno radno mesto.

Navedeno implicira neravnopravan tretman domaćeg i stranog kapitala, kao izvora finansiranja privrednog rasta, što predstavlja protivrečnost koja se odnosi na nosioce ekonomskog rasta, u čemu je ključ problema u privredi R. Srbije. Dominantna karakteristika ekonomske stvarnosti R. Srbije, prisutna skoro dve decenije (od 2000), jeste sprovođenje ekonomske politike u kojoj su strane investicije sastavni deo i oslonac razvojne politike. Orijentacija na strane investicije, na neki način, uslovljena je deficitom domaće štednje. Međutim, umesto da budu dodatni izvor finansiranja, strane direktne investicije su postale ključni faktor ekonomskog rasta.

Prenebregava se činjenica da nije poznat slučaj zemlje koja se uspešno, ili čak bilo kako, razvila na tuđoj akumulaciji. Kao izuzetak, koji ipak ne potvrđuje pravilo, mogla bi se, eventualno, naći neka kolonijalna zemlja, ali se nadamo da to nije prihvatljiv model za oblikovanje vizije budućeg razvoja R. Srbije.

Oslonac na strani kapital, kao ključni izvor investicija, je neprikladan i on će se, nastavili se ovakva opsesija stranim kapitalom, neminovno pokazati kao kolosalan razvojni promašaj. Malo je koja strana investicija ispunila osnovna očekivanja sa kojima je plasirana u R. Srbiju - izostao je doprinos u pogledu prenosa novih tehnologija, nisu razvijene nove metode i tehnike poslovnog upravljanja, nije ispunjena ulogu mehanizma za osvajanje novih tržišta. Usled izostanka navedenih kvalitativnih doprinosa domaćoj privredi, širenje proizvodnje koja je produkt stranog kapitala nepovoljno se odražava na razvojni potencijal, pa čak i na tekuće funkcionisanje ostatka privrede.

Nesporno je da strane investicije nadoknađuju nedostatak domaće štednje. Međutim, postavlja se pitanje delovanja povratne sprege: s obzirom da su u povlašćenom položaju od strane države, ne utiču li strane investicije nepovoljno na formiranje domaće štednje. Istovremeno, ekspanzija stranih investicija dovodi do dominacije stranog vlasništva nad ovdašnjim privrednim procesima. Suvišno je, ali je potrebno ukazivati na činjenicu da državni politički vrh euforično promovise i podržava strani kapital, dok se o domaćem kapitalu teško može čuti neka razložna reč. Takvo ponašanje je očit primer degradacije privrednog ambijenta zemlje, ali, istovremeno, i plodno tlo za širenje korupcije i drugih vidova zloupotrebe od strane vladajućih struktura.

Naime, kada se država bavi novčanim tokovima i direktnim poslovnim transakcijama, o čemu se mogu navesti brojne ilustracije u vezi sa subvencijama i raznim direktnim pogodbama, a, pri tome, nema dosledne kontrole od strane nezavisnih institucija, niti je sama podela vlasti sprovedena, stvara se plodno tlo za bujanje korupcije. P. Petrović, D. Brčerević i M. Gligorić (2019), ekonometrijski su pokazali da, zbog korupcije i odsustva vladavine prava, R. Srbija gubi trećinu svog tempa rasta u odnosu na onaj koji bi bio postignut „da ta dva zla nisu toliko raširena“. Takođe, indikativne su nepovoljne činjenice u vezi sa stranim investicijama:

- strana ulaganja, ogromnih novčanih iznosa, pod kontrolom su najviših vrhova vlasti,
- mnoge klauzule ugovora su tajne i van uvida javnosti,
- neki od najkрупnijih projekata iz domena stranih ulaganja, izuzeti su iz domaćeg pravnog sistema.

Neravnopravan tretman domaćeg i stranog kapitala ogleda se i kroz proceduralne relacije. Naime, komplikovane i teško savladive administrativne procedure, koje su ozbiljna prepreka za domaću privredu, posebno za investitore, gotovo da ne važe za vlasnike stranog kapitala. Naprotiv, za razliku od domaćih preduzetnika, za strane investitore se uspostavljaju pojednostavljeni postupci, a čak im se pruža i organizovana pomoć u obavljanju pojedinih administrativnih radnji. Realno posmatrano, firme nastale posredstvom stranih investicija posluju u drugačijem institucionalnom ambijentu u odnosu na domaća preduzeća.

Dok se političko vođstvo prema većini domaćih investitora odnosi neprimereno, čak i bahato, u odnosima prema strancima vidljivi su elementi snishodljivosti, naglašene kooperativnosti, pa i udvorištva. Favorizovanjem stranih investitora u odnosu na domaće preduzetnike, narušava se princip jedinstvenosti poslovnog ambijenta za sve ekonomske aktere. Podsećanja radi, još se A. Smit zalagao da je dužnost države da domaćim proizvođačima obezbedi iste uslove kao što ih ima inostrani proizvođač. To iz razloga što je jedinstvenost poslovnog ambijeta elementarni uslov maksimalnog angažovanja svih proizvodnih resursa i uspostavljanja stabilnosti ekonomskog sistema, što je pretpostavka dinamičnog privrednog rasta i održivog razvoja.

Jedna od krucijalnih posledica dominacije stranog u odnosu na domaći kapital, jeste nekontrolisani odliv kapitala iz zemlje. Prema podacima *The Global Financial Integrity*, godišnje se iz R. Srbije iznese četiri milijarde evra, a zemlja se, istovremeno, kontinuirano zadužuje.

Da bi se uspešno prevazišla navedena protivrečnost, R. Srbiji je neophodna razvojna strategija (Leković, 2016), kao višedimenzionalni process koji uključuje krupne promene ekonomske i društvene strukture, ekonomskih i političkih institucija, budući da su različite dimenzije razvoja međusobno kompleksne i komplementarne. Ovakav pristup je neophodan iz razloga što ekonomski rast i razvoj trebaju biti rezultat nacionalne razvojne strategije (Bresser-Pereira, 2006). Komparativna prednost razvojne strategije, u odnosu na ostale koncepte ekonomskih politika, sastoji se u tome što je ona posvećena ostvarivanju sledećih ključnih ciljeva savremenog društva: ekonomski razvoj, socijalna pravda, sigurnost, sloboda, zaštita životne sredine. Istovremeno, dugoročnim, celovitim i sistemskim razvojnim pristupom rešavanju aktuelnih ekonomskih, socijalnih i društvenih problema, zamenjuju se kratkoročni *stand-by* aranžmani sa Međunarodnim monetarnim fondom, čije su se posledice po ekonomiju i društvo pokazale pogubnim.

Zbog svoje celovitosti u dijagnostikovanju stanja ekonomije i društva, i, pre svega, zbog uspešnog integrisanja ekonomskih, političkih, društvenih i socijalnih komponenata sistema, razvojna strategija poseduje neophodan potencijal za uspešniju realizaciju postavljenih ciljeva - intenziviranje ekonomskih aktivnosti, ostvarivanje dinamičnih stopa ekonomskog rasta i održivog razvoja, veća zaposlenost, rast društvenog i ličnog blagostanja. Pretpostavka takvog razvojnog koncepta jeste postojanje konzistentno postavljenog i razvijenog institucionalnog okvira za koordinaciju razvojnih politika, ali i uvažavanje i primena planskih instrumenata, koji se neće *apriori* odbacivati sa argumentacijom relikta ranijeg samoupravnog sistema. Neophodno je da se akcenat stavi na izgradnju domaćih institucija, jer ekonomski rast i razvoj su, u krajnjem slučaju, rezultat razvojne strategije domaće privrede, a ne svetskog tržišta i stranog kapitala (Rodrik, 2000). To je najadekvatniji garant da će sistem koji se uspostavlja biti u funkciji svih građana, a to je od presudne važnosti za

uspešno rešavanje aktuelnih ekonomskih, socijalnih i društvenih problema u Republici Srbiji.

Odnosi između rada i kapitala

Druga protivrečnost prisutna je u odnosima između rada i kapitala, odnosno, između poslodavca (koga zaposleni najčešće nazivaju gazdom) i radnika. U pitanju je odnos između proizvodnih faktora, koji su od krucijalne važnosti za privredni razvoj i za razvoj društva u celini.

Nesporno je da je kapital pokretačka snaga sistema, osnova progresa i faktor koji podiže produktivnost rada i stvara bogatstvo naroda. Ali, da bi kapital ispunio navedene funkcije, nisu dovoljni samo preuzetništvo i ideje čiji su nosioci preuzetnici. Da bi ideje preduzetnika doprinele rastu produktivnosti i povećanju blagostanja, neophodna je snaga koja će te ideje da pretvori u realnost, koja će da ih opredmeti. Ta neophodna snaga su radnici. Shodno tome, novac kojim preduzetnik pokreće bilo koju ekonomsku aktivnost postaje kapitalom tek plasmanom u ekonomsku aktivnost i spojem sa radnicima, nosiocima proizvodnih aktivnosti, jer kapital sam po sebi ne stvara novu vrednost. Prema tome, između kapitala i rada ne postoji antagonizam.

Kapital i rad povezuje njihova funkcionalna integrisanost, koja se zasniva na obostranom interesu. Zbog značaja koji ovi proizvodni faktori imaju za privredu i društvo, njihov uzajamni odnos treba da bude uređen i zaštićen pravnom regulativom - institucijama. Otuda zaključujemo da se potencijalni antagonizam između ovih proizvodnih faktora može razvijati ili ublažavati, prvenstveno, delovanjem političkog faktora koji donosi zakone, zbog čega je rešenje protivrečnosti između rada i kapitala delimično političko, a ne čisto ekonomsko pitanje. U R. Srbiji, politički vrh je stavio državu u funkciju zaštite interesa kapitala, najčešće spekulativnog, uz stalno ograničavanje prava radnika, svodeći ih na prekarne odnose.

Ekonomska realnost, ne samo u R. Srbiji, pokazuje da se, liberalizacijom ekonomskih odnosa, uspostavlja asimetričan odnos između kapitala i rada, ključnih proizvodnih faktora. Dok liberalizacija tržišta kapitala dovodi do jačanja pregovaračke moći kapitala, zahvaljujući čemu on može da, kada je nezadovoljan poreskom politikom ili drugim merama koje su za njega nepovoljne, manifestuje

pretnju da će da napusti zemlju, dotle fleksibilnost tržišta rada samo pogoršava poziciju zaposlenih, dovodeći ih u stanje nesigurnosti radnih mesta, što je jedan od najvažnijih problema, neadekvatnog nagrađivanja i slično. Reforme na tržištu rada, čiji je cilj veća fleksibilnost, dovele su do slabe pregovaračke pozicije radnika, s jedne strane, i do veće slobode poslodavcima za davanje otkaza, s druge strane, što je rezultiralo nižim platama i većom nesigurnošću, odnosno, uspostavljanjem prekarne zaposlenosti.

Zaključak je da se fleksibilnost tržišta rada i liberalizacija tržišta kapitala mogu smatrati simetričnim politikama, koje dovode do oslobađanja tržišta rada, odnosno, kapitala, ali su posledice asimetrične, jer oba koncepta su u funkciji povećanja blagostanja kapitala na uštrb radnika. Rad je izgubio značaj razvojne snage, a radnici su postali običan, obespravljani dodatak kapitalu. Čovek se svodi na proizvodni resurs, kao i svaka druga materijalna stvar koja se izražava kao trošak, pa se razvijaju i različiti koncepti o ljudskim resursima i upravljanja njima. Bitna svojstva ljudskog rada, njegov humani aspect, i kreativni i stvaralački doprinos čoveka, su nestala. U interesu ekonomije, svih njenih aktera i društva u celini, neophodno je da se razvija sistem u kojem će se ostvarivati funkcionalni spoj rada i kapitala, nasuprot sada razvijenim prekarnim radnim odnosima.

Prilikom kreiranja postojećeg ekonomskog i društvenog sistema u Republici Srbiji, donosioci relevantnih odluka su zapostavili brojna pozitivna iskustva, koja pokazuju da je u organizaciji privrede i društva, zasnovanoj na kombinaciji kriterijuma tržišne efikasnosti i kriterijuma socijalne solidarnosti, uspostavljena relativno stabilna ravnoteža interesa rada i kapitala. Pri tome, odnose ravnoteže između kriterijuma tržišne efikasnosti i kriterijuma socijalne solidarnosti potrebno je shvatiti kao nešto relativno i dinamično, a ne kao nešto apsolutno i statično. To znači da se ovi odnosi uređuju u skladu sa konkretnim vremenskim i prostornim uslovima, a bez prenaglašavanja jednog na štetu drugog kriterijuma. U takvoj konstelaciji stabilnih odnosa rada i kapitala, tržište nije izgubilo svoju katalizatorsku funkciju povezivanja novih znanja, nove tehnologije i novih prouizvoda, čime je ono ostalo bitnim faktorom ne samo ekonomskog i tehničkog, nego i ukupnog društvenog progresa. Pri tome, navedeni odnos, relativno stabilne ravnoteže interesa rada i kapitala, rezultat je delovanja kvalitetnih i

efikasnih ekonomskih i političkih institucija, a ne diskrecionih političkih i ekonomskih odluka.

Za razliku od navedenog, institucionalno relativno ravnotežnog, odnosa rada i kapitala, ilustracija nepravične institucije, koja favorizuje kapital u odnosu na rad u R. Srbiji jeste Zakon o radu, donetog 2014. po nalogu Međunarodnog monetarnog fonda. Svrha Zakona o radu jeste stvaranje uslova za veću fleksibilnost tržišta rada, kako bi se omogućilo veće i brže zapošljavanje. Suština Zakona o radu je smanjenje obaveza poslodavaca prema zaposlenima, stvaranje uslova za veće kratkoročno zapošljavanje po ugovoru, redukcija prava sindikata. Međutim, nametanjem zahteva da se reformiše tržište rada, kako bi se omogućila potpuna fleksibilnost radne snage, uz smanjenje izdataka za zaštitu od nezaposlenosti, minimizira se zakonska zaštita zaposlenja. Za razliku od socijalnih prava, naglasak se stavlja na individualnu odgovornost. Razlog ovakvih reformi je davanje više pogodnosti preduzetnicima, kako bi povećali zapošljavanje. Stav je neoliberala da su nadoknade za slučaj nezaposlenosti nepotrebne, štetne, jer problem nije manjak poslova: „Uvek ima posla za onoga ko hoće da radi, pa je problem u nedovoljnom trudu u traženju posla“. Time se odgovornost za nezaposlenost prebacuje na žrtvu - nezaposlene. Rezultat je sve veća obespravljenoost radne snage, sa elementima kršenja načela vladavine prava, jer se ni u sudskim procesima ne može ostvariti zaštita prava iz rada.

Ekonomske i društvene nejednakosti

Jedna od najdominantnijih protivrečnosti, koja, istovremeno, spada među najveće izazove savremene privrede i društva, jeste izražena nejednakost u raspolaganju materijalnim vrednostima i dohocima. Takvom stanju pogodovale su i ekonomske reforme, koje su sprovedene u protekle tri decenije, a čiji je generalni cilj razvijanje tržišta i smanjenje upliva države u privredne tokove. Međutim, ovim reformama je, umesto prethodnog državnog, uspostavljen sistem u kojem su stvoreni privatni monopoli. Sprovedenjem privatizacije, bez jasne strategije zaštite i očuvanja ekonomskih i društvenih interesa zemlje, uz odsustvo kvalitetne regulacije, uspostavljen je sistem izraženih nejednakosti u raspodeli kapitalne imovine, što predstavlja osnovu za visoke nejednakosti u raspodeli dohodaka. Umesto da je, procesom

privatizacije, podsticana ekonomska efikasnost, što je najbitnije svojstvo private svojine, došlo je do potpunog urušavanja privrednih aktivnosti i enormnog rasta nezaposlenosti. Posledica takvog nepovoljnog ekonomskog stanja jesu uspostavljeni pogoršani odnosi u raspodeli dohodaka i bogatstva.

Ako pođemo hronologijom aktivnosti u privredi R. Srbije, u periodu tranzicije, nesporno je da taj proces nije vođen interesima ekonomskog i društvenog razvoja, već motivima preraspodele društvenog bogatstva, uglavnom, vladajućem establišmentu. Na taj način, umesto da se tržišna efikasnost, kao pretpostavka ekonomskog i društvenog razvoja, kombinuje sa poštovanjem principa solidarnosti, socijalne kohezije i socijalne pravednosti, dobili smo ekonomski sistem koji ne omogućava ni ekonomsku efikasnost ni socijalnu pravednost. Ekonomska, društvena i politička realnost R. Srbije u poslednje tri decenije, potvrđuje stav D. Asemoglu-a i Dž. A. Robinson-a (2014), koji naglašavaju da „oni koji drže ekonomsku i političku moć stvaraju institucije koje obezbeđuju kontinuitet njihove vlasti i u tome uspeavaju. Takva vrsta uklete spirale vodi opstajanju ekstraktivnih institucija, opstajanju istih elita na vlasti i opstajanju nerazvijenosti“. Navedena ocena u potpunosti odražava aktuelnu realnost R. Srbije.

Problemi dugoročno prisutne divergencije dohodaka i bogatstva i tendencije rastuće nejednakosti spadaju u najveće izazove savremene privrede i društva. Uz izraženu nezaposlenost, reč je o odlučujućem faktoru kontinuiranog pada nivoa životnog standarda i rasta siromaštva. U navedenim uslovima, rastuća nejednakost jedan je od najznačajnijih ograničavajućih faktora ekonomske uspešnosti i negativno se odražava na ekonomski rast. Tako se u pojedinim istraživanjima naglašava da je način raspodele dohotka preduslov za održivost rasta i razvoja (Cornia & Martorano, 2012; Nikiforos, 2014).

U uslovima kada se prihodi najbogatijeg procenta stanovništva kontinuirano uvećavaju, dok prihodi najsiromšnijeg dela populacije stagniraju, zbog čega rastuća dohodovna i imovinska divergencija postaje konstanta, rastuće ekonomske nejednakosti izazivaju sve dublje društveno raslojavanje i, shodno tome, političku nestabilnost, čime su šanse za ekonomski napredak, svedene na minimum.

Srednja klasa, koja treba da bude stub stabilnosti i uspešnog razvoja svake ekonomije i društva u celini, danas je gotovo nestala. Potpuno je zanemarena činjenica da ekonomija može da se uspešno oporavi i da raste dinamično i održivo samo uz zdravu srednju klasu. U skoro svim ekonomskim, društvenim i političkim raspravama, umesto prosperitet, danas je relevantna tema preživljavanje. Kako ukazuje J. E. Stiglitz (2010), nejednakost je skupa, a njena cena je slabija privreda, niži rast i veća nestabilnost. U brojnim empirijskim istraživanjima potvrđeno je da između ekonomskih nejednakosti i ekonomskog rasta i razvoja postoji uzajaman odnos, odnosno, da je način raspodele dohotka bitan faktor od kojeg zavisi ostvarivanje održivog rasta i razvoja.

Veći je broj faktora, kako ekonomskih, društvenih, političkih, tako i tehnoloških, koji, na posredan ili neposredan način, produkuju ekonomske nejednakosti. Međutim, u njihovoj osnovi nalazi se institucionalni ambijent koji, svojim različitim aspektima (ne)uređenosti sistema, opredeljuje pregovaračke potencijale ekonomskih aktera. Zapravo, karakterom institucija (u zavisnosti od toga da li su one inkluzivne ili ekstraktivne), determiniše se njihova sistemska uloga u formiranju nejednakosti.

Shodno tome, nasuprot uobičajene teze da tržište deluje na oblikovanje stepena nejednakosti, neophodno je ukazati na to da se tržišne snage oblikuju institucijama i vladinim politikama. Na taj način, zaključujemo da je znatan deo nejednakosti rezultat onoga šta vlada radi, ili šta ne radi, odnosno, ekonomske, društvene i političke podele moći. Naime, vlada ima moć da upravlja novcem i raznim drugim resursima, i da ih usmerava prema određenim strukturama društva. Takođe, svojim odgovarajućim politikama, poput progresivnog oporezivanja, može se ograničavati nivo nejednakosti.

Međutim, programi kojima se resursi zemlje prepuštaju pojedincima, ili interesnim grupama koje su povezane sa strukturama vlasti, samo povećavaju nivo nejednakosti. Takva pojava je realnost u uslovima kada političke strukture daju prekomernu moć onima na vrhu ekonomske piramide, koji tu moć koriste ne samo da ograniče obim preraspodele, već i da oblikuju pravila igre u svoju korist. Radi se o *rent seeking* aktivnostima, koje imaju za cilj isisavanje novca iz ostatka društva, što je jedna od osnovnih inovacija finansijskih i ostalih ekonomskih struktura koje imaju uticaj na nosioce političke vlasti.

Nejednakosti u raspodeli dohodaka i bogatstva dovode do socijalne polarizacije na manji društveni sloj, koji raspolaže ogromnim bogatstvom, i dominantnu većinu koja raspolaže sa zanemarljivim delom društvenog bogatstva. Tome su doprineli i loše organizovani i nekontrolisani procesi tranzicije, usled čega se društvo polarizovalo na mali sloj tranzicionih dobitnika, koji su u kratkom periodu stekli ogromno bogatstvo, i veliki broj tranzicionih gubitnika, koji su dovedeni na ivicu siromaštva.

Na takav način uspostavljena, ekonomska nejednakost vodi u političku i društvenu nejednakost, što ukazuje da ekonomska nejednakost nije rezultat isključivo zakona ekonomije, već konkretnih pravila koja su rezultat politike. Tako se uspostavlja začarani krug, s jedne strane, politička nejednakost, koja, s druge strane, podstiče ekonomsku nejednakost.

Svi navedeni bazični faktori visoke i rastuće ekonomske nejednakosti rezultirali su da je, u R. Srbiji, nejednakost dohodaka veća od bilo koje države članice EU, ali i od bilo koje države, bivše jugoslovenske republike. U R. Srbiji, 7,2% građana (oko pola miliona) nalazi se ispod nivoa apsolutnog siromaštva, a kada su u pitanju deca, starosti do osamnaest godina, ispod nivoa apsolutnog siromaštva je 9,2%. Ispod praga rizika siromaštva je 25,5% stanovništva. Po navedenim pokazateljima siromaštva, kao i prema vrednosti Džini koeficijenta, R. Srbija je iza svih zemalja Evropske unije. Takođe, zarade u R. Srbiji su među najnižim u regionu i Evropi. Uprkos navedenog, vladajuće političke i ekonomske strukture u R. Srbiji nisu se još uvek na ozbiljniji način bavile problemima nejednakosti i siromaštva.

U brojnim teorijskim i empirijskim istraživanjima dohodovnih i drugih vidova nejednakosti i njenih implikacija za uspešnost funkcionisanja savremenih privreda, najčešće se ukazuje da privredni sistemi plaćaju visoku cenu eskalacije nejednakosti, jer su nestabilniji i neefikasniji, čime je znatno usporen privredni rast. Pri tome, rastuća ekonomska nejednakost negativno se odražava ne samo na privredu, već i na stabilnost društva i politički ambijent. Složenost i višeznačnost ovog problema proizilazi iz povezanosti ekonomske nejednakosti sa političkom, što je rezultat fundamentalnih nedostataka u institucionalnom okruženju. Zahvaljujući tome, omogućava se distribucija prihoda i moći prema pojedincima i interesnim grupama

povezanim sa strukturama vlasti, čime se nejednakost povećava i dobija i druge pojavne oblike, a ne samo ekonomske.

Bitan faktor uspostavljanja i razvijanja kvalitativno drugačijeg i uspešnijeg ekonomskog sistema R. Srbije jesu institucionalne i strukturne promene. Njihovim sprovođenjem neophodno je kreiranje i razvijanje institucija, čije performanse doprinose da se na adekvatniji način realizuju potencijalne mogućnosti ekonomije. Institucionalna infrastruktura je od odlučujuće važnosti za svaku ekonomiju, jer od njenog kvaliteta zavisi dalja sudbina ekonomije, sa opcijama - prelazak ka održivom rastu, odnosno, ponovno traganje za svojom trajektorijom razvoja. Međutim, umesto sprovođenja institucionalnih i strukturnih promena, kao osnove za povećanje efikasnosti i efektivnosti preduzeća i ekonomije u celini, dominantna je neoliberalna ekonomska politika, čiji su efekti deindustrijalizacija zemlje, pad konkurentnosti i izvoza, rast nezaposlenosti, sve veće ekonomske nejednakosti i siromaštvo.

Zajednički imenitelj svih ekonomskih i društvenih protivrečnosti jeste da su one inicirane i kontinuirano se produbljuju uticajem vladajućeg neoliberalnog ekonomskog koncepta, i karakterom i nezadovoljavajućim kvalitetom institucija. Na osnovu navedenog stava, zaključak je da je, za rešavanje analiziranih ekonomskih i društvenih protivrečnosti, potrebno da budu ispunjena dva uslova:

- odbaciti neoliberalni koncept i zahvaliti se MMF-u na pomoći, i
- kreirati i razvijati inkluzivne ekonomske i političke institucije.

Od odlučujuće važnosti je da postane dominantno shvatanje da je sva moć u jednom društvu u institucijama, a ne u pojedincima, u političarima. Osnovna funkcija institucija jeste da se omogući veća produktivnost ljudskog ponašanja i da se ograniči pojedinačna vlast. Kreiranjem i razvojem inkluzivnih političkih i ekonomskih institucija, uspostavlja se sistem kojim su zaštićeni, na ravnopravan način, kako lični, tako i opšti interesi. Na taj način se i diskrecija svodi na najmanju moguću meru, čime se ograničava moć vladajuće političke i ekonomske elite, kao i zaštitnika interesa vlasnika stranog kapitala. Prevazilaženjem postojećeg stanja, koje karakterišu nerazvijene i derogirane institucije, radikalno se ograničava diskreciona moć kreatora institucija i ekonomske politike, kao i dominacija političkog voluntarizma. Takođe, nerazvijenoj ekonomiji RS, umesto neoliberalne, neophodna je razvojna ekonomska

politika, koja će da pokrene ekonomske aktivnosti u pravcu ostvarivanja dinamičnijih stopa ekonomskog rasta.

Zaključak

Brojne su protivrečnosti, različitog intenziteta, koje karakterišu ekonomiju i društvo u Republici Srbiji. U radu su analizirane najizraženije protivrečnosti ekonomskog sistema i ekonomskih politika, koje imaju svoje implikacije kako za ekonomsku, tako i za socijalnu i sveukupnu društvenu sferu. Ukazuje se na slabosti ekonomskog rasta, iako se on, u zvaničnim publikacijama kao i od strane zvaničnika vlasti, izražen stopom rasta BDP-a, deklariše kao nikad bolji i nikad veći. Međutim, prenebregavaju se bitna svojstva ekonomskog rasta, među kojima se ukazuje na dva najdominantnija:

- ekonomski rast u R. Srbiji je, po svom karakteru, ekstenzivnog karaktera, zasnovan na stranom kapitalu koji je baziran na proizvodnju sa niskom dodatom vrednošću, zbog čega ne obezbeđuje održivost ekonomskog razvoja, i
- uspeh jedne ekonomije se ne procenjuje samo prema indikatoru stope rasta BDP-a, već, pre svega, po tome šta se dešava sa životnim standardom većine građana tokom dužeg perioda, po kom je osnovu R. Srbija među najlošije rangiranim u Evropi.

Shodno navedenom, umesto da je ekonomija socijalno orijentisana i društveno odgovorna, odnosno, da je stavljena u službu čoveka, što je njen prirodni imperativ, ona je dominantno u funkciji jednog proizvodnog faktora, kapitala, a stranog kapitala, pre svega, čime je uspostavljen asimetričan odnos prema radu, kao drugom, sa kapitalom ravnopravnom proizvodnom faktorom, koji je u podređenom položaju. Zbog navedenog, ekonomski sistem, uspostavljen na tim osnovama, proizvodi ekonomske nejednakosti u raspodeli dohodaka i bogatstva, što, neminovno, implicira rast siromaštva kao i brojne društvene nejednakosti, izražene u sve većem raslojavanju stanovništva.

Budući da su navedene, kao i sve druge ekonomske i društvene protivrečnosti determinisane nivom razvijenosti, karakterom i (ne)poštovanjem institucija, nesporno da je, za kreiranje kvalitativno drugačijeg ekonomskog sistema Republike Srbije, sprovođenje institucionalnih promena prioritet prvog stepena. Ovo iz razloga što je na

primeru Republike Srbije još jednom potvrđeno saznanje, dokazano na osnovu brojnih iskustava i teorijsko-metodoloških i empirijskih istraživanja, da se u uslovima neefikasne i nerazvijene institucionalne infrastrukture ne može ostvariti održiv ekonomski rast i razvoj. Za pokretanje ekonomskih aktivnosti, kojim će biti ostvarne dinamične stope ekonomskog rasta i održivost razvoja, neophodno je kreiranje i razvijanje institucija, čije performanse će doprinositi da se adekvatnije realizuju potencijalne mogućnosti ekonomije. Zbog toga je institucionalizacija opšti okvir, zajednički imenitelj i preduslov kreiranja ekonomskog sistema i ekonomskih politika, koji će biti u funkciji čoveka, odnosno, funkcionisaće na način koji će omogućiti da čovek može da zadovoljava svoje potrebe, u smislu obezbeđivanja uslova za normalan život.

Reference

1. Asemoglu, D. i Robinson, Dž. A. (2014). Zašto narodi propadaju: poreklo moći, prosperiteta i siromaštva. Beograd, RS: Clio.
2. Bresser-Pereira, L. C. (2006). National development strategy: The key economic growth institution. *Revista de Economia Politica*, 26(2), 203-230.
3. Cornia, G. A., & Martorano, B. (2012). *Development Policies and Income Inequality in Selected Developing Regions, 1980-2010*. New Discussion Papers are available on the UNCTAD.
4. Leković, V. (2015). Determinante ekonomske (ne)jednakosti i njene implikacije za održivi ekonomski razvoj. *Ekonomski horizonti*, 17(2), 81-96. doi: 10.5937/ekonhor1502081L
5. Leković, V. (2016). Razvojna strategija: Potencijal i uloga u privredi Republike Srbije. U V. Leković (Ur.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (str. 5-22), Kragujevac, RS: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
6. Nikiforos, M. (2014). Distribution-led Growth in the Long Run. *Working Paper No. 814*, Levy Economics Institute of Bard College.
7. Rodrik, D. (2000, January). *Development strategies for the next century*. Paper presented at the conference Developing Economies in the 21st Century, Institute for Developing Economies, in Chiba, Japan.

8. Stiglitz, J. E. (2010). *Freefall: America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York, NY: W.W. Norton & Company.
9. Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J-P. (2010). *Mis-measuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up*. New York, NY: The New Press.
10. World Bank Group. (2019). *Nova agenda za privredni rast Srbije - Stvaranje nove budućnosti*. Prostupljeno 12. aprila 2020. na <https://docplayer.rs/171249248-Nova-agenda-za-privredni-rast-srbije.html>

REFERATI

REFORME, SIROMAŠTVO I SOCIJALNA ISKLJUČENOST U REPUBLICI SRBIJI

Petar Veselinović*

Republika Srbija znatno zaostaje u reformskim procesima, posebno u ključnim segmentima: privatizaciji i restrukturiranju velikih preduzeća, politici konkurentnosti i institucionalnim reformama. Ubrzavanje reformi, koje je usledilo posle 2000, dalo je određene rezultate, ali je uslovalo brojne negativne tendencije. Jedna od tih tendencija odnosila se na sve izraženije prisustvo siromaštva i socijalne isključenosti stanovništva. Srednja klasa je nestala, broj siromašnih je povećan, a sve veći broj ljudi živi neznatno iznad linije siromaštva. Istovremeno, sve veći broj ljudi je postao siromašan kao posledica socijalne isključenosti, nedostatka pristupa javnim uslugama i tržištima, nedostatka jednakih mogućnosti za sve. Predmet istraživanja, u ovom radu, biće analiza stanja i posledica siromaštva u R. Srbiji u periodu tranzicije. Polazeći od definisanog predmeta istraživanja, osnovni cilj istraživanja biće sagledavanje uzroka koji su usloveli siromaštvo i socijalnu isključenost u R. Srbiji, kao i utvrđivanje neophodnih mera i aktivnosti za rešavanje ovog problema u narednom periodu.

Ključne reči: tranzicija, siromaštvo, socijalna isključenost, održivi razvoj

Uvod

Reformski procesi, započeti kao proces tranzicije, u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope, imali su brojne negativne posledice. Jedna od njih bio je porast siromaštva i socijalne isključenosti značajnog dela stanovništva. Dva ključna faktora koja su uticala na rast siromaštva i socijalne isključenosti bili su pad bruto domaćeg proizvoda i rast nejednakosti dohotka. Sa druge strane, siromaštvo i socijalna isključenost predstavljali su pretnju privrednom rastu u reformskom periodu, jer velika nejednakost pojačava krize vezane za spoljne šokove,

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu; pveselinovic@kg.ac.rs

a konflikti bogatih i siromašnih u raspodeli dohotka mogu ugroziti funkcionisanje novostvorenih demokratija. Nejednakost uslovljava narušavanje socijalnog kapitala i nižeg učešća građana u društvu, što siromašnima dodatno smanjuje mogućnosti uticaja na donošenje odluka.

Iako su veliki pad proizvodnje i porast nejednakosti značajne odrednice povećavanja siromaštva, ti činioци su samo prividni uzroci, iza kojih su skriveni složeni međuodnosi ekonomskih, socijalnih i političkih procesa. Takvi procesi od velike su koristi u objašnjavanju znatnih razlika u konačnim učincima reformi, a mogu biti od koristi i u nalaženju načina za poboljšanje stanja na ovom području.

Postoji uska povezanost reformi i privredne uspešnosti. U brojnoj literaturi iz ove oblasti navodi se da su važni i ostali činioци: početni uslovi (početna ekonomska situacija i prirodna bogatstva), institucionalno stanje na početku tranzicije, kao i politički sistem. Ti činioци imali su direktan i jak uticaj na ostvareni bruto domaći proizvod i presudno su ticali na odabir reformi i opseg u kojem su ih zemlje u tranziciji sprovodile. Svaki od navedenih činilaca, nezavisno od drugih, uticao je na raspodelu dohotka i potrošnju, pa samim tim i na nivo siromaštva i socijalne isključenosti.

Siromaštvo, koje je došlo do izražaja u R. Srbiji tokom tranzicionog perioda, ne može se objasniti (bar ne prevashodno) procesom tranzicije, kao što je to slučaj sa drugim bivšim socijalističkim zemljama. Poznato je da se u R. Srbiji tranzicija odvijala dosta sporo, uz velike teškoće i zastoje. Tek sa izlaskom R. Srbije iz dugogodišnje ekonomske i političke izolacije, stekli su se uslovi za intenziviranje tržišnih reformi i pokretanje privrednog razvoja na zdravim i stabilnim osnovama. Specifičnost R. Srbije je u tome što je stanovništvo platilo visoku socijalnu cenu i pre ozbiljnijeg upuštanja u proces tranzicije. Socijalne posledice, svega što se dešavalo u devedesetim godinama XX veka, bile su vrlo slične socijalnim posledicama tržišne transformacije koje su došle do izražaja u drugim bivšim socijalističkim zemljama. Te posledice bile su oličene u: osiromašenju stanovništva, rastu nezaposlenosti, snižavanju nivoa javnih usluga, povećavanju socijalnog isključenja, pogoršanju zdravlja stanovništva i sl. Ovome treba dodati i

različite oblike socijalno-ekonomske patologije i korupciju, kriminalizaciju društva, bujanje neformalnog sektora i sl.

Imajući u vidu prethodno navedeno, osnovni cilj rada je da identifikuje ključne determinante siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji, ali i da pokaže da se siromaštvo može smanjiti ako se napusti klasični koncept tretiranja siromaštva i prihvati koncept socijalne isključenosti, čije prednosti su u tome što sagledava uzroke i daje osnovu da se problemu siromaštva pristupa preventivno, umesto pokušaja saniranja posledica.

Kretanje siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji u reformskom periodu

Siromaštvo u R. Srbiji značajno se povećalo tokom devedesetih godina XX veka. Srednja klasa je nestala, broj siromašnih je povećan za skoro tri puta a, sve veći broj ljudi živeo je neznatno iznad linije siromaštva. Istovremeno, sve veći broj ljudi postao je siromašan kao posledica socijalne isključenosti, nedostatka pristupa javnim (komunalnim) uslugama i nedostatka jednakih mogućnosti za sve.

Siromaštvo se povećalo uglavnom zbog velikog pada bruto domaćeg proizvoda tokom poslednje decenije XX veka. Krajem 2000. godine, ukupni bruto domaći proizvod iznosio je 45%, a bruto domaći proizvod po glavi stanovnika manje od 40% u odnosu na 1989. godinu, što je bio najveći pad bruto domaćeg proizvoda u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi. Ovakva situacija imala je negativne posledice na sve aspekte života u R. Srbiji.

Situacija na ovom području samo je delimično popravljena u prvoj deceniji XXI veka ali je, nakon Globalne ekonomske krize, došlo do novog zaoštavanja i relativnog povećavanja siromaštva u R. Srbiji.

Kretanje siromaštva, odnosno parametara kojima se ono iskazuje u R. Srbiji, biće analizirano na osnovu podataka iz 2018. godine, tj. godine za koju postoje zvanični podaci. Najveći deo podataka biće iskorišćen iz Ankete o prihodima i uslovima života (Republički zavod za statistiku, 2019). koja je, u 2018. godini, sprovedena po šesti put. Cilj ovog istraživanja bilo je prikupljanje podataka na osnovu kojih su izračunati indikatori siromaštva, socijalne isključenosti i uslova života. Ovakvo

istraživanje se sprovodi jednom godišnje, po standardizovanoj metodologiji, koja se primenjuje u svim državama članicama Evropske unije.

Prema podacima iz Ankete o prihodima i uslovima života, 42,1% ili oko 2 miliona ljudi iz R. Srbije bilo je izloženo riziku siromaštva i socijalne isključenosti. Ta pokazatelj je bio znatno veći od pokazatelja proseka 28 zemalja Evropske unije (24,3%) i proseka novih 12 zemalja članica bez Hrvatske (30,7%). Posle Bugarske i Rumunije, ta vrednost je veća nego u bilo kojoj drugoj zemlji Evropske unije (http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion).

U R. Srbiji blizu jedne četvrtine stanovništva je u riziku od siromaštva, a oko 500 000 ljudi je bez sredstava za osnovne potrebe. Novčanu socijalnu pomoć dobija 268 000 lica, dok 35 300 lica koristi usluge tzv. narodne kuhinje.

Tabela 1 Pokazatelji relativnog siromaštva i nejednakosti u R. Srbiji

	2015.	2016.	2017.	2018.
Stopa rizika od siromaštva (u%)	26,7	25,9	25,7	24,3
Prag rizika od siromaštva (mesečni prosek u RSD):				
Jednočlano domaćinstvo	13 973	14 680	15 600	16 615
Domaćinstvo s dvoje odraslih i jednim detetom mlađim od 14 godina	25 152	26 424	28 080	29 907
Domaćinstvo s dvoje odraslih i dvoje dece mlađe od 14 godina	29 344	30 828	32 760	34 892
Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti (u%)	41,7	38,5	36,7	34,3
Stopa rizika od siromaštva pre socijalnih transfera, (u%)				
Socijalni transferi nisu uključeni u prihod	33,4	32,9	31,6	29,6
Penzije i socijalni transferi nisu uključeni u prihod	52,2	52,1	51,3	48,7
Relativni jaz rizika od siromaštva (u%)=	37,5	39,4	38,8	37,4
Kvintilni odnos S80/S20	10,7	11,0	9,4	8,6
Džini koeficijent	40,0	39,8	37,8	35,6
Stopa trajnog rizika od siromaštva	...	16,7	18,4	19,6

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2019, *Anketa o prihodima i uslovima života*

Kao što se može videti u Tabeli 1, za analizu kretanja siromaštva i socijalne isključenosti, metodološki su upotrebljeni sledeći pokazatelji: stopa rizika od siromaštva, prag rizika od siromaštva, relativni jaz rizika od siromaštva, linija apsolutnog i relativnog siromaštva, kvintalni odnos, Džini koeficijent i stopa trajnog rizika od siromaštva.

Prema dobijenim rezultatima, stopa rizika od siromaštva u R. Srbiji, u 2018. godini, iznosila je 24,3%, i bila je niža za 1,4% u odnosu na 2017. godinu. Prema pokazatelju stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti (lica koja su u riziku od siromaštva, ili su izrazito materijalno uskraćena, ili žive u domaćinstvima veoma niskog inteziteta rada) iznosila je 34,3%, i bila je niža za 2,4% u odnosu na 2017. godinu.

Prag rizika od siromaštva iznosio je 16.615 dinara prosečno mesečno za jednočlano domaćinstvo. Za domaćinstva s dvoje odraslih i jednim detetom starosti do 14 godina, prag rizika od siromaštva iznosio je 29.907 dinara, dok je za četvoročlano domaćinstvo, s dvoje odraslih i dvoje dece starosti do 14 godina, ovaj prag iznosio 34.892 dinara.

Tabela 2 Apsolutna linija siromaštva u R. Srbiji

	2018.
Linija siromaštva, mesečno po potrošačkoj jedinici (u RSD)	12286
Stopa siromaštva (P0) (u%)	7,1
Standardna greška (SE)	0,54
Donja i gornja granica 95% intervala poverenja (95% CI)	(6.0 - 8.2)

Izvor: Vlada Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, 2019. Ocena apsolutnog siromaštva u Srbiji u 2018. godini

Linija apsolutnog siromaštva, u 2018. godini, iznosila je 12.286 dinara mesečno po potrošačkoj jedinici, a potrošnju nižu od tog iznosa imalo je 7,1% stanovnika R. Srbije. Siromaštvo je bilo značajno i pored toga što je u odnosu na 2017. godinu zabeležen pad stope siromaštva (sa 7,2% na 7,1%). Oko pola miliona stanovnika nije bilo u stanju da zadovolji minimalne egzistencijalne potrebe (Vlada Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, (2019).

Kako su stope siromaštva dobijene na osnovu uzorka, a ne na osnovu ispitivanja cele populacije, o njima se može govoriti sa određenom verovatnoćom. Sa verovatnoćom od 95% može se tvrditi da se stopa siromaštva u 2018. godini, koja je dobijena anketiranjem cele populacije, nalazi u intervalu od 6,0% do 8,2% tj. sa tom verovatnoćom može se tvrditi da je apsolutno siromašnih bilo između 6,0% i 8,2% stanovništva.

Tabela 3 Relativna linija siromaštva u R. Srbiji

	2018.
Linija siromaštva, mesečno po potrošačkoj jedinici (u RSD)	15657
Stopa siromaštva (P0) u %	14,6
Standardna greška (SE)	0,82
Donja i gornja granica 95% intervala poverenja (95% CI)	(13.0 - 16.2)

Izvor: Vlada Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, 2019. Ocena apsolutnog siromaštva u Srbiji u 2018. godini

Što se tiče relativne linije siromaštva u R. Srbiji, ona je determinisana iznosom od 15.657 dinara i intervalom od 13,0% do 16,2%.

Mere nejednakosti potrošnje, Džini koeficijent i kvintilni odnos, pokazivali su porast u odnosu na prethodni period. U 2018. godini vrednost Džini koeficijenta uvećana je za 2,56 procentna poena (sa 25,89% na 28,45%), dok je kvintilni odnos porastao za 0,4 (sa 3,8 na 4,2), što ukazuje na delimično pogoršavanje situacije na ovom području R. Srbije.

Socijalni transferi su značajno uticali na smanjivanje stope siromaštva. Procena je da su socijalni transferi smanjili stopu siromaštva za 28%, tj. bez socijalnih transfera 9,9% populacije bi bilo siromašno. U apsolutnim iznosima, oko 195 000 lica našlo bi se u kategoriji siromašnih bez socijalnih transfera. Ako posmatramo regionalno, efektivnost socijalnih transfera bila je najniža u regionu Južne i Istočne Srbije, dok je u regionu Vojvodine došlo je do blagog porasta efektivnosti socijalnih transfera (sa 8,8% na 9,4%). U Beogradskom regionu došlo je do

smanjenja efektivnosti socijalnih transfera za 1,3% (sa 6,8% na 5,5%). Ukoliko i penzije uračunamo u socijalni transfer, njihov uticaj na siromaštvo je još značajniji. Procena je da bi, bez penzija i drugih socijalnih transfera, oko trećine stanovništva R. Srbije raspolagalo potrošnjom koja nije dovoljna za pokriće egzistencijalnih potreba (36,4%), pa bi situacija na području siromaštva bila još lošija.

Apsolutno siromašnih u R. Srbiji bi bilo 8,8%, odnosno za oko 120 000 lica više, da domaćinstva nisu dopunjavala potrošnju proizvodnjom dobara za sopstvene potrebe. Proizvodnja dobara za sopstvene potrebe, osim što je uticala na snižavanje stope siromaštva, vršila je i pozitivan uticaj na pokazatelje nejednakosti, posebno na kvintilni odnos, uvećavajući primarno ukupnu potrošnju siromašnijih domaćinstava.

Kada se posmatra profil siromaštva, može se primetiti nastavak trenda u dužem vremenskom periodu. Siromaštvo je bilo znatno učestalije u vangradskim nego u gradskim područjima (10,4% naspram 4,8%), a posebno je bilo izraženo u regionu Južne i Istočne Srbije, u kojima je došlo do znatnog povećanja dubine i oštine siromaštva.

Posmatrano prema starosti, lica od 18 do 24 godine najviše su bila izložena riziku od siromaštva (29,1%), kao i lica mlađa od 18 godina (28,8%). Najnižu stopu rizika od siromaštva imale su osobe starije od 65 godina (21,1%).

Tabela 4 Stopa rizika od siromaštva po polu i starosti (u %)

	2018.		ukupno
	pol		
	muški	ženski	
Stopa rizika od siromaštva (u%)	24,6	24,0	24,3
Starosne grupe			
0 – 17	30,1	27,5	28,8
18 – 64	25,1	23,0	24,0
18 – 24	29,9	28,2	29,1
25 – 54	23,4	22,8	23,1
55 – 64	27,4	20,8	23,9
65 i više	16,9	24,3	21,1

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2019, *Anketa o prihodima i uslovima života*

Prema tipu domaćinstva, najvišu stopu rizika od siromaštva imala su lica u domaćinstvima koja čine dve odrasle osobe s troje ili više izdržavane dece (53,6%), zatim lica mlađa od 65 godina koja žive u jednočlanim domaćinstvima (37,2%).

Tabela 5 Stopa rizika od siromaštva prema tipu domaćinstva (u %)

	2015	2016	2017	2018
Sva domaćinstva bez izdržavane dece	23,7	22,9	22,8	21,2
Jednočlano domaćinstvo	31,2	34,4	33,0	34,3
Muško	37,5	38,1	31,1	33,7
Žensko	27,2	31,8	34,4	34,8
Do 65 godina starosti	37,1	41,2	39,6	37,2
65 i više godina starosti	26,8	29,6	29,1	32,6
Dve odrasle osobe bez izdržavane dece	22,8	20,6	22,7	19,8
Obe mlađe od 65 godina	26,7	25,2	29,2	24,3
Bar jedna stara 65 i više godina	19,5	16,9	18,0	16,9
Ostala domaćinstva bez izdržavane dece	21,4	20,1	19,0	17,4
Sva domaćinstva sa izdržavanom decom	29,1	28,2	28,0	26,8
Samohrani roditelj s jednim detetom ili više izdržavane dece	37,5	40,8	30,6	36,5
Dve odrasle osobe s jednim izdržavanim detetom	22,6	21,5	26,4	24,1
Dve odrasle osobe s dvoje izdržavane dece	28,2	24,2	24,8	21,3
Dve odrasle osobe s troje i više izdržavane dece	34,2	53,1	55,8	53,6
Ostala domaćinstva sa izdržavanom decom	29,9	28,2	26,1	25,5

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2019, *Anketa o prihodima i uslovima života*

Siromaštvo je posebno bilo izraženo kod lica koja žive u domaćinstvima u kojima nosilac ima nizak nivo obrazovanja (nezavršena osnovna škola) ili je van tržišta rada (neaktivan), kao i u višečlanim domaćinstvima (šestočlana i više). U odnosu na 2017., u 2018. godini došlo je do smanjenja stope siromaštva kod dece (sa 9,5% na 7,8%), dok je, kod lica koja žive u dvočlanim domaćinstvima, siromaštvo beležilo porast (sa 5,5% na 8,1%).

kao što se može videti, struktura siromaštva pokazuje da su najviše bile pogođene ranjive kategorije, kao što su deca, mladi i niže obrazovane kategorije stanovništva. Stope siromaštva dece u R. Srbiji bile su znatno iznad prosečnih stopa za opštu populaciju nego u drugim

evropskim zemljama. Takođe, pokazalo se da visoke stope siromaštva, među decom, nisu samo posledica niske potrošnje za dečje dodatke i novčanu socijalnu pomoć, već i posledica karakteristika socijalnih naknada (<http://www.fren.org.rs/node/353>).

Tabela 6 Stopa rizika od siromaštva prema najčešćem statusu na tržištu rada i polu za osobe stare 18 i više godina (u %)

	2018.		
	muški	pol ženski	ukupno
Rade	11,3	8,3	10,0
Zaposleni kod poslodavca	6,9	6,6	6,8
Samozaposleni	32,7	26,5	31,0
Ne rade	33,1	30,4	31,5
Nezaposleni	54,1	43,7	49,0
Penzioneri	14,7	18,9	17,1
Ostali neaktivni	30,8	37,6	35,7

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2019, Anketa o prihodima i uslovima života

U zavisnosti od radnog statusa, kod lica starih 18 i više godina, najizloženija riziku od siromaštva bila su nezaposlena lica (49,0%), dok je najniža stopa rizika od siromaštva bila kod zaposlenih kod poslodavca (6,8%). Kod samozaposlenih lica ova stopa iznosila je 31,0%, a kod penzionera 17,1%.

Siromaštvo, nezaposlenost, nedostatak zdravstvene zaštite i neobrazovanost predstavljaju ključne dimenzije socijalne isključenosti u jednoj zemlji. Socijalna isključenost je proces u kome su pojedinci „gurnuti“ na samu ivicu društva što ih udaljava od poslovnih, dohodovnih i obrazovnih mogućnosti, kao i od socijalne i komunalne mreže i aktivnosti. Zbog toga, socijalna isključenost lišava određene pojedince, društvene grupe i slojeve dostizanja ključnih društvenih vrednosti kao što su: ljudska sreća, rad, ostvarivanje stvaralačkih i kreativnih potencijala, blagostanje, socijalna sigurnost, jednakost, ravnopravnost, ljudsko dostojanstvo, sloboda i perspektivna budućnost.

Dugotrajna socijalna isključenost ima tendenciju da razvija (sub)kulturu siromaštva kao poseban sistem vrednosti koji predstavlja

proizvod adaptacije i reakcije socijalno isključenih pojedinaca i grupa na svoj kulturni, socijalni i ukupni društveni položaj. U najširem smislu, koncept socijalne isključenosti polazi od multidimenzionalnog osiromašenja života uzrokovanog dugotrajnom nezaposlenošću, siromaštvom ekstremnog tipa, migracijama ili drugim premeštanjem stanovništva, slabljenjem tradicionalne solidarnosti, diskriminacijom i segregacijom.

U R. Srbiji je socijalna isključenost definisana kao višedimenzionalni fenomen koji, pored nedovoljnih prihoda za zadovoljenje životnih potreba, podrazumeva i nemogućnost zapošljavanja, neodgovarajuće stambene uslove i neadekvatan pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenim, obrazovnim i komunalnim uslugama. U ostale ključne aspekte socijalne isključenosti ubrojeni su i neostvarivanje prava na zdravu životnu sredinu i prirodna bogatstva, pre svega na čistu vodu i vazduh.

Razna istraživanja i analize pokazuju koje su to kategorije stanovništva sa najvećim rizikom za socijalnu isključenost. Tu, pre svega, spadaju Romi, interno raseljena lica i izbeglice, osobe sa invaliditetom i žene. Romi su ranjiva grupa stanovništva i njihova ranjivost na tržištu rada je još više pogoršana Globalnom ekonomskom krizom. Ključni pokazatelji položaja na tržištu rada kod romske populacije (stopa učešća, stopa zaposlenosti, stopa nezaposlenosti, udeo ranjive zaposlenosti) nepovoljniji su od odgovarajućih prosečnih veličina za ukupno stanovništvo. Izrazito duboka ranjivost Roma duguje se prevashodno njihovoj veoma visokoj stopi nezaposlenosti od 31,6%, koja je za čitavih 17,7% veća od stope nezaposlenosti radno sposobnog stanovništva i niskoj stopi aktivnosti od 48,7%, što je niže za 15,5% od proseka (Rakonjac, Ilić, Đorđević, Ilić, 2010, 39).

Izbegla i interno raseljena lica spadaju među posebno ugrožene grupe u R. Srbiji. U najtežem položaju nalaze se lica u kolektivnim centrima, kojih ima oko 18.500. Mada se broj izbeglica postepeno smanjuje (pre svega povratkom u BiH ili integrisanjem života u R. Srbiji), njihov broj je još uvek veoma veliki i iznosi oko 278.000 osoba koje su u izbegličkom statusu. S obzirom na nepostojanje bezbednosti i drugih uslova za povratak na Kosovo i Metohiju, ukupan broj interno raseljenih lica, sa tog područja, i dalje je oko 230.000. U okviru ovih

brojeva ne spadaju izbeglice sa Bliskog Istoka i Severne Afrike, kojima je R. Srbija samo tranzitna država.

Kao i za većinu drugih posebno osetljivih grupa, ni za izbeglice i interno raseljena lica nisu razvijeni posebni programi zapošljavanja u okviru aktivnosti Nacionalne službe za zapošljavanje. Njihov tretman, kao posebno osetljivih grupa, ima simboličan značaj jedino u sklopu rangiranja prijava za javne radove i neke druge aktivne programe.

Socijalna isključenost je jedno od relevantnih obeležja života osoba sa invaliditetom (fizičkim, intelektualnim ili mentalnim), kojih u R. Srbiji ima između 700.000 i 800.000 lica, međutim, samo je njih oko 23.000 registrovano u Nacionalnoj službi za zapošljavanje. Prihodi porodica koje imaju osobe sa invaliditetom veoma su niski i može se opravdano smatrati da su oni natprosečno ispod linije siromaštva. Preko 70% osoba sa invaliditetom ima jako niske prihode i spada u siromašne kategorije. Samo 13% njih ima priliku da radi, dok samo trećina zaposlenih ima radna mesta prilagođeno potrebama (Krstić, Arandarenko, Nojković, Vladislavljević, Petrović, 2017, 87).

Socijalna isključenost žena je u podjednakoj meri determinisana činiocima koji utiču na obim siromaštva u stanovništvu u celini, kao i onim činiocima koji se odnose na žene posebno. Najveći rizik od socijalne isključenosti javlja se kod starih žena na selu, samohranih majki, domaćica, neobrazovanih i nezaposlenih žena, bolesnih žena, žena sa invaliditetom i žena žrtava nasilja. Pokazatelji nepovoljnijeg ekonomskog položaja žena su sledeći: stopa nezaposlenosti je veća u odnosu na muškarce, razlika u posedovanju nekretnina (samo 17% žena poseduje stanove, za razliku od 31% muškaraca), žene u proseku imaju za 15% manju zaradu od muškaraca, žene duže čekaju na posao. Žene su najveća ranjiva grupa na tržištu rada. Iako čine polovinu stanovništva radnog uzrasta, one su manjina među učesnicima na tržištu rada i još izrazitija manjina među zaposlenima (Krstić, Arandarenko, Nojković, Vladislavljević, Petrović, 2017, 87).

Aktivni programi na tržištu rada u R. Srbiji veoma su retko ograničeni isključivo na žene. Žene su najheterogenija ranjiva grupa, kada je u pitanju socijalna isključivost u R. Srbiji. Zbog toga se, pri kreiranju aktivnih programa usmerenih isključivo ili pretežno prema ženama, preporučuje identifikovanje dodatnih faktora ranjivosti.

Hronološki najstariji aktivni programi tržišta rada usmereni su prema podršci samohranim roditeljima, među kojima ima srazmerno mnogo više žena nego muškaraca.

Kriza globalnih razmera, izazvana pandemijom COVID-19, donela je brojne zdravstvene i socio-ekonomske izazove i otvorila pitanja o pristupima za saniranje posledica. Jedno od pitanja je uticaj pandemije na siromaštvo u kriznom i postkriznom periodu. Međunarodni eksperti, u saradnji sa Svetskom bankom, procenjuju da će oko 50 miliona ljudi biti u ekstremnom siromaštvu zbog posledica izazvanih pandemijom COVID-19, kao i da je ova pandemija izazvala rast globalnog siromaštva po prvi put nakon 1998. godine (kada se dogodila finansijska kriza u Aziji). Čak i uz pretpostavku da ekonomski rast zemlje utiče jednako na sve građane, tj. da COVID-19 pandemija ne utiče na nejednakosti unutar zemlje, projekcije pokazuju da možemo očekivati rast siromaštva na globalnom nivou (od 8,2% u 2019. na 8,6% u 2020. godini, odnosno sa 632 na 635 miliona ljudi koji će živeti sa manje od 1.9 američkih dolara dnevno).

Koliko će snažno pandemija COVID-19 uticati na rast siromaštva u određenoj zemlji, zavisice, pre svega, od dva faktora: a) uticaja pandemije na ekonomsku aktivnost i b) broja ljudi koji žive blizu linije siromaštva. Ovim faktorima potrebno je dodati i raspodelu prihoda unutar zemlje, odnosno pitanje kako će izgledati raspodela novostvorene vrednosti među stanovnicima određene zemlje.

Do sada preduzete mere podrške stanovništvu, u mnogim zemljama, obuhvataju isključivo formalni sektor, tako da neaktivno stanovništvo i/ili neformalno zaposleni (koji su i pre kriznog perioda bili u nepovoljnom položaju) ostaju u dodatnom riziku. Činjenica da pandemija COVID-19 predstavlja zdravstveni rizik za sve i socio-ekonomski rizik za većinu građana, navela je brojne države na primenu ciljanih mera podrške ugroženom stanovništvu, osiguravajući tako da podrška stigne do najugroženijih kategorija, uz pažljiv odnos prema javnim resursima. Međutim, pozitivni efekti ovakvog pristupa u odnosu na najranjivije kategorije stanovništva ostaju upitni. U slučaju novog talasa pandemije, kao i u postkriznom periodu, posebno je važno razmotriti mere podrške koje će targetirati najranjivije kategorije

stanovništva kako bi se blagovremeno reagovalo na uticaj pandemije na porast globalnog a, samim tim, i siromaštva u R. Srbiji.

U zavisnosti od trajanja krize izazvane pandemijom COVID-19, procenjuje se da bi od 125.000 do 327.000 stanonika R. Srbije moglo pasti u siromaštvo zbog ekonomskog šoka. Procenjuje se da će siromaštvo u R. Srbiji porasti za 2 do 4% i da će dostići nivoe iz 2016. i 2017. godine. Pre pandemije je samo 8% među radnicima, u najviše pogođenim sektorima, bilo siromašno, ali to bi se moglo značajno povećati na procenjenih 12%. Procenjuje se da će udeo stanovništva koje se smatra ugroženim (nisu siromašni, ali ni ekonomski zbrinuti) porasti sa 31% na 33%, odnosno 35%. Mnogi od novih siromašnih mogu biti ostavljeni bez socijalne pomoći ukoliko vlada ne revidira programe naknada. Oko 66% stanovnika R. Srbij, koji bi mogli osiromašiti zbog pandemije COVID-19, trenutno ne prima naknade za socijalnu zaštitu pa bi, stoga, kratkoročne mere za ublažavanje uticaja na siromašne i ugrožene, bile od značaja za dopunu sveukupnog odgovora makroekonomske politike.

Reformski okvir za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji

U cilju smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji potrebna je koordinacija mera na nivou države, lokalnih samouprava i svih zainteresovanih učesnika. Te mere svakako moraju biti usmerene na smanjivanje nezaposlenosti, odnosno povećavanje zaposlenosti, uspostavljanje efikasnijeg sistema socijalne i zdravstvene zaštite, bolji položaj penzionera i starijih lica, kvalitetniji obrazovni sistem i poboljšavanje ekoloških uslova života.

Povećanje mogućnosti zapošljavanja

Tržište radne snage je osnovni kanal preko koga privredni rast utiče na siromaštvo i socijalnu isključenost. Dohodak od rada predstavlja osnovnu determinantu životnog standarda. Tržište radne snage u R. Srbiji karakteriše relativno nizak nivo radne angažovanosti stanovništva,

visoka nezaposlenost, velika prikrivena zaposlenost u privatnom sektoru i niska mobilnost radne snage.

Struktura nezaposlenih lica u R. Srbiji je nepovoljna i karakteriše je:

- dugoročni karakter nezaposlenosti, budući da preko trećine nezaposlenih lica traži posao više od godinu dana. Ovakav dugoročni karakter nezaposlenosti predstavlja veliki ekonomski i socijalni problem, koji može imati duboke implikacije kako na zastarevanje znanja, tako i na intenzitet korišćenja raspoloživih ljudskih resursa;
- dominantno učešće najmlađe starosne grupe (15-25 godina) u ukupnoj nezaposlenosti. Mladi su u izuzetno teškom položaju, što dovodi do rasipanja ljudskih resursa ovih starosnih kategorija koje bi trebalo da daju najveći doprinos ekonomskom i socijalnom razvoju društva;
- relativno visoko učešće grupe niskog obrazovnog profila u ukupnoj zaposlenosti.

Na osnovu analiza nezaposlenosti, dolazi se do podataka da je stopa nezaposlenosti žena veća od stope nezaposlenosti muškaraca. Ujedno žene manje zarađuju u odnosu na muškarce, a zarade zaposlenih u državnim ustanovama su i do 30% veće u odnosu na zarade u privatnom sektoru. Veliki problem na tržištu rada predstavlja i siva ekonomija, koja dovodi do segmentacije tržišta rada na formalno i neformalno, tj. sivo tržište rada. Upravo, zaposleni u sivoj ekonomiji predstavljaju najveći deo siromašnih zaposlenih lica.

Nezaposleni u R. Srbiji suočeni su sa najvećim rizikom siromaštva, ali i sa najvećom dubinom i oštrinom u poređenju sa drugim učesnicima na tržištu rada. Udeo nezaposlenih lica u domaćinstvu značajno smanjuje potrošnju i povećava rizik siromaštva. S tim u vezi, osnovni cilj ekonomskih reformi u R. Srbiji jeste stvaranje moderne izvozno orijentisane tržišne privrede koja se oslanja na privatni sektor i koja je u stanju da ostvari dinamičan privredni rast i stvori nova radna mesta. U takvoj privredi, nove prilike za zapošljavanje i privredni rast biće rezultat povećane unutrašnje i spoljne tražnje, uz povećanu konkurentnost srpskih preduzeća i efikasno korišćenje raspoloživih resursa (Veselinović, 2017, 34).

Za uspešno ispunjenje ovog cilja, potrebno je da privreda ima jasnu vlasničku strukturu, snažan sistem korporativnog upravljanja i bolji menadžment. U tom smislu je od ogromne važnosti nastavak temeljnih reformi privrednog sistema i efikasan proces privatizacije, koji treba da dovede do povećanja tražnje za radnom snagom. Povećana tražnja, kako domaća tako i strana, dovela bi i do veće tražnje za radnom snagom, uticala na smanjenje nezaposlenosti i na taj način do smanjenja stope siromaštva. S tim u vezi, politika zapošljavanja bi trebalo da se zasniva na četiri strateška stuba (Cerović, 2016, 142):

- razvoj preduzetništva,
- poboljšanje radnih sposobnosti nezaposlenih radnika,
- unapređenje sposobnosti prilagođavanja i mobilnosti tržišta rada i
- stvaranje jednakih šansi za zapošljavanje žena i muškaraca.

Pomenuta politika bi trebalo da afirmiše čitav niz prava koja proističu iz radnih odnosa (pravo na pravedne i povoljne uslove rada, zabranu bilo kog oblika diskriminacije, pravo na sindikalno udruženje, zaštitu na radu) i poboljša položaj pojedinih kategorija stanovništva koje su naročito ugrožene siromaštvom (žene, osobe sa invaliditetom, Romi, mladi, i dr.).

Ranjivost određenih kategorija može biti rezultat uticaja ličnih, ekonomskih i socijalnih faktora, što ih stavlja u nepovoljan položaj i negativno utiče na njihov život. Faktori kao što su starosno doba, stepen obrazovanja, invaliditet, pol i etničko poreklo, mogu da predstavljaju prepreku u ostvarivanju principa jednakih mogućnosti i dostupnosti usluga. Kada je reč o tržištu rada, ranjivost se obično određuje prema socio-demografskim karakteristikama pojedinih kategorija i indikatorima tržišta rada koji su ispod proseka u odnosu na ukupno stanovništvo radnog uzrasta. Indikatori koji se koriste za određivanje položaja na tržištu rada koji su u slučaju ranjivih kategorija nepovoljniji od odgovarajućih prosečnih vrednosti za ukupno stanovništvo radnog uzrasta su: stopa nezaposlenosti, stopa zaposlenosti i učešća, indikatori koji se odnose na kvalitet zapošljavanja i nezapošljavanja, stepen zapošljavanja ranjivih kategorija i udeo dugoročno nezaposlenih u ukupnom broju nezaposlenih. To znači da osobe koje pripadaju ovim

kategorijama mogu da se suoče sa dodatnim preprekama pri ulasku na tržište rada i da im može biti neophodna podrška za (ponovni) povratak na tržište rada.

Postoje etički i ekonomski razlozi zbog kojih treba promovisati i insistirati na integraciji tzv. ranjivih kategorija. Teorija privrednog rasta i ekonomskog prosperiteta blisko je povezana sa idejom dostizanja pune zaposlenosti, što ukazuje na potrebu kontinuiranog povećanja kohorta radne snage. Ostvarivanje ovog cilja podrazumeva da su obezbeđeni svi potrebni preduslovi za pristup dostojanstvenom zapošljavanju i radu svim radno sposobnim osobama. Sa druge strane, postoje etički razlozi koji se blisko vezuju za pojam socijalne pravde i ideju da niko ne treba da bude izostavljen. Inkluzivnost tržišta rada ogleda se u participaciji svih radno sposobnih lica u plaćenom radu, a posebno pripadnika ranjivih kategorija.

Uključivanje ovih kategorija je sredstvo za smanjenje rizika od siromaštva i socijalnog isključivanja. Pristupanje problemu nezaposlenosti ranjivih socijalnih kategorija, na odgovoran i sveobuhvatan način, korak je ka uspešnom uključivanju na tržište rada i smanjenju rizika od siromaštva, isključenosti i zavisnosti od davanja iz sistema socijalne zaštite. Shodno tome, pravilnu identifikaciju razloga isključenosti pojedinih kategorija sa tržišta rada i napore za njihovo uključivanje u tržište rada, kroz aktivnu politiku zapošljavanja, treba posmatrati kao investiciju i način rešavanja društvenih izazova na odgovoran, sistemski, efikasan i isplativ način.

Efikasnija socijalna zaštita

Socijalna zaštita u R. Srbiji razapeta je između sve većih potreba pružanja pomoći i podrške ugroženim pojedincima i grupama, sa jedne, i materijalnih i finansijskih ograničenja, sa druge strane. Da izazov postoji i da je veoma ozbiljan svedoči sadašnje stanje. Sa jedne strane, socijalna zaštita nazadovala je tokom prethodne decenije, kako u pogledu broja korisnika socijalnih transfera i kvaliteta usluga u institucijama, tako i po raspoloživim finansijskim sredstvima, i pored toga što se povećavao broj siromašnih, što su ratovi i sankcije pojačali potrebu za socijalnom zaštitom sve većeg broja ljudi koji pripadaju

ranjivim grupama. Pored toga, ekonomska kriza ograničila je mogućnosti države da finansira povećane potrebe, pa se javio veliki jaz između onoga što je nužno i onoga što se može. Nasleđe je, znači, vrlo nepovoljno.

Sa druge strane, R. Srbija se, još uvek, suočava sa nedovršenom tranzicijom, koja nosi nove rizike i traži odgovore na njih. Široka ekonomska liberalizacija, kako unutrašnja tako i spoljna, kao i privatizacija doneli su restrukturiranje ekonomije, koje je ugrozilo zaposlenost i dohotke jednog dela stanovništva. U istom pravcu delovao je i relativni rast cena komunalnih usluga. Sve prethodno navedeno, uslovalo je da na značaju dobija socijalna zaštita, kao mehanizam čija je svrha obezbeđenje osnovnih životnih uslova građanima, uključujući i privremene žrtve tranzicije. Međutim, veliko ograničenje pomenutim izazovima tranzicije je nemogućnost da R. Srbija isfinansira potreban nivo socijalne zaštite.

Izvor:http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wpcontent/uploads/2017/10/Pracenje_socijalne_ukljucenosti_u_Republici_Srbiji_trece_dopunjeno_izdanje_Indikatori_socijalne_zastite_i_socijalne_sigurnosti.pdf

Svrha socijalne zaštite je obezbeđenje minimalnog dohotka ugroženim porodicama, a posebno porodicama sa decom. U strukturi

korisnika socijalne pomoći dominiraju tri kategorije: nezaposleni, nesposobni za rad i njihova deca. Ostale kategorije, poput zaposlenih, penzionera, poljoprivrednika, zastupljene su sa zanemarljivim brojem među korisnicima socijalne pomoći.

Borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji svakako ne može biti prevashodno oslonjena na socijalnu zaštitu, već mora biti zasnovana na ekonomskom napretku kao najzdravijem i najefikasnijem sredstvu smanjenja broja siromašnih i dubine siromaštva. Ekonomski rast obično dovodi do povećanja dohodaka svih slojeva, pa i siromašnih građana, a kroz zapošljavanje nezaposlenih i do povećanja dohotka zaposlenih i povećanja državne podrške siromašnima iz uvećane poreske baze.

Iako nužan i najvažniji, ekonomski rast nije i dovoljan uslov za eliminaciju siromaštva i socijalne isključenosti. I pored rasta dohodaka, potrebno je voditi različite politike koje omogućiti rast i pomagati onim pojedincima koji i dalje nemaju sposobnosti da učestvuju u rezultatima napretka.

Država treba da vodi podsticajnu politiku u celom socijalnom sektoru, u kome se nalaze obrazovanje, zdravstvo, penzijski sistem i socijalna zaštita u užem smislu. Dok prosveta i zdravstvo doprinose rastu razvojem ljudskih resursa, dotle bi penzijski sistem i socijalna zaštita trebalo da predstavljaju mehanizme obezbeđenja dohotka onima koji iz različitih razloga ne učestvuju neposredno u ekonomskoj aktivnosti.

Tranzicija svakako ne obuhvata samo promene u ekonomiji i politici već i u socijalnom sektoru u celini. Društvo zasnovano na malim mogućnostima, ali i niskim rizicima, potrebno je preobraziti u novo društvo, u kome su rizici veći (ali su i mogućnosti veće), a time i odgovornost pojedinca prema sebi i vlastitoj porodici. Stari socijalistički koncept socijalne politike, po kome paternalistička država reguliše, finansira i obezbeđuje usluge socijalnog sektora, zahteva duboku reformu.

Strategija socijalne zaštite, unutar celokupnog okvira Strategije za smanjenje siromaštva, treba da ima za cilj obezbeđivanje minimalne socijalne sigurnosne mreže za celu populaciju i posebno za pojedine

ugrožene grupe. Programi socijalne zaštite svakako ne mogu iskoreniti siromaštvo, ali mogu i moraju biti oslonac za najugroženije, za one koji nisu u stanju da sebi obezbede elementarne uslove za život. Socijalna zaštita, dakle, ne može uticati na uzroke siromaštva, ali može da se u izvesnoj meri nosi sa posledicama postojećeg siromaštva.

Evropska unija je razvila veliki broj indikatora za ocenu i praćenje sistema socijalne zaštite i socijalne sigurnosti. Među indikatorima, jedan manji broj se odnosi na sagledavanje socijalne zaštite i socijalne sigurnosti u celini. Pomenuti indikatori, pre svega, omogućavaju da se proceni i prati obim intervencije i održivost sistema socijalne zaštite i socijalne sigurnosti, kao i efektivnost socijalnih transfera. Uticaj socijalnih transfera omogućava da se sagleda efektivnost sistema socijalne zaštite i socijalne sigurnosti.

Efikasnija zdravstvena zaštita

Sistem zdravstvene zaštite sa svojim strukturalnim slabostima, slabim dometima zdravstvenog vaspitanja i napora ka promociji zdravlja, malom pažnjom koja se posvećivala rizicima po zdravlje u životnoj i radnoj sredini, nije mogao da odgovori na ove izazove. Dok je R. Srbija izbegla drastično pogoršanje zdravstvenog stanja stanovništva, do koga je došlo tokom tranzicije u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope, sve navedeno onemogućilo je da dođe do poboljšanja zdravstvenog stanja karakterističnog za zemlje Evropske unije.

U R. Srbiji se ne prate rutinski podaci o zdravstvenom stanju i korišćenju zdravstvene službe prema socijalno-ekonomskom statusu. Zbog toga nije moguće analizirati trendove u zdravlju prema socijalnom statusu i razlike u zdravlju između različitih socijalnih grupa. Ovo znatno otežava postavljanje, odnosno kvantifikovanje ciljeva koji se odnose na unapređenje zdravstvenog stanja i smanjivanje nejednakosti u zdravlju između socijalnih grupa. Postojeći podaci o finansijskim tokovima u zdravstvenom sektoru su nekompletni i uglavnom usmereni na društvene troškove. Tok novca, od fonda osiguranja do davalaca usluga, uglavnom je dobro dokumentovan, ali su informacije o troškovima za zdravstvenu zaštitu iz budžeta nekompletne i nema pouzdanih informacija o plaćanjima iz džepa korisnika i posebno o

neformalnim novčanim tokovima (mito, korupcija, plaćanje na ruke i drugo). Manji fondovi, kao što su troškovi privatnih firmi, nevladinih organizacija i stranih agencija uopšte se ne evidentiraju.

Kada je sistem zdravstvene zaštite u R. Srbiji u pitanju, njega karakteriše nedostatak finansijskih sredstava što dovodi do deficita u fondu osiguranja, kao i nedovoljno dobroj zdravstvenoj zaštiti stanovništva.

Pogoršanje zdravstvenog stanja dolazi kao posledica kumulativnog efekta većeg broja kritičnih događaja kojima je stanovništvo R. Srbije bilo izloženo u poslednjim decenijama. Ovim efektima se pridružuju i starenje stanovništva, veliki broj izbeglica i raseljenih lica, zagađenja životne i radne sredine, nezaposlenost i socijalna beda, kao i raširenost različitih stilova života, posebno među adolescentima. Neke populacione grupe su više od drugih osetljive na socijalno-ekonomske uslove života. Uobičajenom terminologijom one su označene kao ugrožene populacione grupe. Identifikovane ugrožene grupe i marginalizovane osobe čine značajnu proporciju stanovništva u R. Srbiji i kod njih su veće šanse da obole ili umru od uobičajenih uzročnika, uključujući tuberkulozu, maligna oboljenja, saobraćajne nesreće, nasilja i drugo.

Cilj strategije smanjenja siromaštva i socijalne isključenosti u zdravstvenom sektoru, treba da bude unapređenje zdravlja stanovništva i posebno smanjenje nejednakosti u zdravlju putem poboljšanja zdravlja osetljivih populacionih grupa. Ovaj cilj će se ostvariti razvijanjem zdravstvenih programa prilagođenih osetljivim grupama i pravednijom preraspodelom resursa u zdravstvu po geografskim regionima.

Osnovno opredeljenje u reformi sistema zdravstvene zaštite jeste da se obezbedi pristup neophodnim uslugama odgovarajućeg kvaliteta celokupnom stanovništvu bez finansijskih barijera. Zdravstvene usluge, u paketu osnovnih usluga, treba da budu odabrane na osnovu odnosa troškova i efekata (isplativosti) u smanjivanju opterećenja društva bolešću, a osnovna zdravstvena zaštita koju finansira Republički zavod za zdravstveno osiguranje dostupna i pružena na efikasan način. Princip uzajamnosti i solidarnosti u finansiranju i obezbeđivanju

zdravstvene zaštite će biti očuvan time što će obavezno zdravstveno osiguranje biti osnova sistema zdravstvene zaštite.

Krajem 2010. godine Ujedinjene nacije su predstavile Milenijumske ciljeve razvoja i od navedenih osam, četiri se neposredno odnose na poboljšanje zdravstvenog stanja stanovništva putem smanjivanja smrtnosti dece do pet godina starosti, smanjenje maternalne smrtnosti i sprečavanje širenja HIV/AIDS, malarije i drugih bolesti i obezbeđivanjem održive životne sredine, dok su ostali posredno povezani sa dostizanjem boljeg zdravlja i kvaliteta života (Veselinović, 2017, 44.). Ti ciljevi treba da budu u fokusu nosilaca ekonomske politike i u R. Srbiji. Kroz reformu sistema zdravstvene zaštite neophodno je da se obezbedi odgovarajući kvalitet zdravstvenih usluga celokupnom stanovništvu bez finansijskih barijera. Zdravstvene usluge u paketu osnovnih usluga trebalo bi da budu odabrane na osnovu odnosa troškova i efekata u smanjivanju opterećenja društva bolešću. Sve to imaće za rezultat smanjivanje siromaštva i socijalne isključenosti na dugi rok.

Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije o izdvajanjima za zdravstvenu zaštitu kao procenata bruto domaćeg proizvoda, R. Srbija je iznad proseka Evropske unije. Međutim, u poređenju sa drugim evropskim zemljama, R. Srbija izdvaja u apsolutnom iznosu mala sredstva za zdravstvenu zaštitu, što je posledica relativno niskog nivoa bruto domaćeg proizvoda. Naš sistem finansiranja zdravstvene zaštite je godinama neefikasan. I pored visokog izdvajanja za zdravstvenu zaštitu iz bruto domaćeg proizvoda, sistem ne uspeva da obezbedi stepen zdravstvene zaštite koji odgovara tako visokom učešću. Činjenica je da stepen razvijenosti zemlje određuje karakter i kvalitet zdravstvene zaštite svake zemlje, ali efikasnost sistema je nešto sasvim drugo. Stoga, važno je pitanje kako sa raspoloživim, a oskudnim resursima i kapacitetima postići što viši, odnosno očekivani stepen zdravstvene zaštite. Rešavanje tog pitanja u direktnoj je korelaciji sa smanjivanjem siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji.

Bolji položaj penzionera i starijih lica

Većina starijih ljudi u R. Srbiji prima penziju, jer je penzijsko osiguranje najvećeg dela radno aktivnog stanovništva obavezno. Preostali stari ljudi ili zavise od neformalnih, porodičnih aranžmana ili su prinuđeni da rade duboko u starost da bi sebi obezbedili sredstva za život (posebno na selu, među staračkim domaćinstvima). Stoga penzijski sistem R. Srbije predstavlja osnovni način obezbeđenja dohotka u starosti, onda kada radna sposobnost pojedinca bitno opadne.

Penzijski sistem R. Srbije je širok po obuhvatu. Pokriva ne samo zaposlene već i poslodavce, samozaposlene (uključujući slobodne profesije) i poljoprivrednike. Čine ga tri zasebna fonda: zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika. Taj ambiciozan pristup, sa težnjom obuhvatanja svih koji rade, doneo je i očekivane i u svetu poznate teškoće sa nekompletnim pokrivanjem samostalnih delatnosti (posebno poljoprivrednika). Različita je i "zrelost" pojedinih fondova. Fond samostalnih delatnosti je još relativno "mlad", sa odnosom broja aktivnih osiguranika i penzionera od 5:1 i lako finansira penzije svojih članova, i pored ne baš najbolje naplate doprinosa. Fond zaposlenih je vrlo "zreo", sa odnosom broja aktivnih osiguranika i penzionera od niskih 1,58:1 i ima neminovne deficite. Fond poljoprivrednika je u velikim teškoćama od početka funkcionisanja, pa budžet finansira oko polovinu penzija poljoprivrednika. Poljoprivrednici nisu najbolje prihvatili obavezno penzijsko osiguranje i vrlo slabo plaćaju doprinose.

U vreme brojnih kriza i hiperinflacije, penzijski sistem je odigrao vrlo pozitivnu ulogu u obezbeđivanju dohotka starijem stanovništvu i sprečavanju da ne padnu u potpuno siromaštvo. Bilo je tu i "političkog računa" režima, koji se oslanjao na presudno važne glasove penzionera na izborima. Prosečna starosna penzija kretala se vrlo blizu prosečne plate zaposlenih, pa ju je povremeno i dostizala. Prava su davana vrlo velikodušno, od neadekvatnih uslova za sticanje starosne, invalidske ili porodične penzije, preko velikodušnog indeksacionog mehanizma, do relaksirane primene sistema. Ipak, to je bilo preskupo, pa su penzije veoma opterećivale bruto domaći proizvod, dostižući 15%. Sa druge strane, penzije nisu isplaćivane sasvim redovno ili su smanjivane, što je

bio izraz tadašnje politike “maksimalna prava, a s finansiranjem kako bude” ne samo u penzijskom sistemu već i zdravstvu, socijalnoj zaštiti, obrazovanju.

Osnovna prepreka potpunijoj i široj državnoj podršci siromašnim penzionerima i drugim starim licima svakako je finansijska. Na sadašnjem nivou razvoja R. Srbije, koja spada u kategoriju zemalja sa niskim dohotkom, teško je, čak i nemoguće, izdvojiti više. Već sada je učešće penzija u bruto domaćem proizvodu veoma visoko, a sami fondovi penzijskog osiguranja u velikoj meri zavise od budžetskih donacija. Tako budžet pokriva oko 40% penzija pensionera iz fonda zaposlenih i oko jedne polovine iz fonda poljoprivrednika.

Drugu prepreku predstavljaju slabosti postojećeg penzijskog sistema. Nasleđeni sistem bio je previše velikodušan u raspodeli prava i loše vođen, kako kod naplate doprinosa, tako i kod načina odobravanja prava. Rezultat je bio: previše mladih pensionera, posebno invalidskih, slaba naplata penzijskih doprinosa, previsok odnos poslednje plate i prve penzije, visok odnos prosečne penzije i prosečne plate na makronivou, visoki deficiti penzijskog sistema i sl.

Kako je penzijski sistem osnovni izvor prihoda starijih generacija, finansijski položaj tog dela stanovništva bitno zavisi od budućih performansi penzijskog sistema. Poslednje promene, u priličnoj meri, su unapredile penzijski sistem i učinile ga ne samo efikasnijim i pravednijim već i finansijski solidnijim. Ipak, proces njegovog reformisanja nije završen i postoji potreba za njegovim daljim strukturnim unapređenjem.

Osnovni ciljevi državne politike prema penzionerima i starijima trebalo bi da budu:

- povećanje životnog standarda pensionera i drugih starih lica, a u skladu sa rastom standarda ostalih građana;
- smanjenje siromaštva među penzionerima i drugim starim licima, kako po učešću broja siromašnih u ukupnom broju ove populacije, tako i po apsolutnom broju siromašnih;
- smanjenje dubine siromaštva preostalih siromašnih starijih lica i
- jačanje vaninstitucionalne i uslužne zaštite posebno ugroženih starih lica.

Sa stanovišta smanjenja siromaštva, dve su karakteristike penzijskog sistema važne. Prva je redistributivna komponenta unutar penzijskog osiguranja, a druga mehanizam povezanosti kretanja penzija sa ekonomskim napretkom zemlje.

Obrazovanje u funkciji smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti

Veza između obrazovanja i siromaštva i značaj obrazovanja za smanjivanje siromaštva i socijalne isključenosti poznati su u ekonomskoj teoriji i praksi. Nizak i neadekvatan nivo obrazovanja identifikovan je kao jedan od glavnih uzroka siromaštva i socijalne isključenosti, kako u R. Srbiji, tako i u ostalim zemljama Jugoistočne Evrope. Prema Anketi o životnom standardu, najveći broj siromašnih (preko 60%) su lica sa osnovnom i nezavršenom osnovnom školom, dok se samo 2% siromašnih nalazi među licima sa visokim obrazovanjem. Nizak nivo rashoda za obrazovanje nepovoljno se odražava na dostupnost obrazovanja deci iz najsiromašnijih slojeva neobaveznim nivoima obrazovanja (posle osnovnog), kao i na kvalitet obrazovanja.

Opštine sa ispodprosečnim bruto domaćim proizvodom u R. Srbiji, nisu u mogućnosti da obezbeđuju ni zakonom utvrđen obavezan deo sredstava za obrazovanje.

Mreža ustanova nasleđena je pretežno iz 60-ih godina XX vka i više ne odgovara demografskim i obrazovnim potrebama. Najkraće rečeno, glavni problemi obrazovnog sistema u R. Srbiji su sledeći:

- predškolske ustanove organizovane su kao velike institucije, što ograničava fleksibilnost i prilagođavanje lokalnim potrebama;
- velike razlike u problemima i izazovima, koje su rezultat postojanja velikih škola sa jedne i malih seoskih škola s druge strane, unutar mreže osnovnog obrazovanja;
- struktura i fokus srednjeg obrazovanja neprimeren je potrebama moderne ekonomije i
- mreža učeničkih i studentskih domova ne pruža dovoljan smeštajni kapacitet.

Stanje objekata i njihova opremljenost i dalje je veoma loša iako je, u poslednjoj deceniji, veoma puno investirano u rekonstrukciju, izgradnju i opremanje ustanova obrazovanja i vaspitanja.

Doprinos obrazovanja smanjivanju siromaštva i socijalne isključenosti u R. Srbiji je višestruk. Oglada se, pre svega, u povećanju šanse za zapošljavanje preko povećanja obrazovanosti populacije, sticanjem viših i bolje primerenih kvalifikacija, ali i sticanjem višeg nivoa obrazovanja nedovoljno obrazovanih grupa (posebno Roma i dece sa invaliditetom). U oba slučaja potrebna su ulaganja za:

- otvaranje obrazovnog sistema za inkluziju marginalizovanih grupa,
- reorganizaciju sistema stručnog obrazovanja u skladu sa potrebama privrede, i
- otvaranje sistemskih mogućnosti sticanja kvalifikacija za odrasle.

Reforma obrazovnog sistema, u cilju smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti, treba da obuhvati reformu obrazovanja svih marginalizovanih socijalnih grupa, kao i veću usmerenost na obrazovanje Romske populacije. Međutim, realizacija strateškog doprinosa obrazovanja ograničena je finansijskim ograničenjima, u samom obrazovanju. Još jedno ograničenje jeste siromaštvo relativno velikog broja roditelja, tj. dece koja žive u siromašnim porodicama i sredinama (opštinama).

Obrazovanje je nešto što se oduvek javljalo kao najefikasniji način za rešavanje mnogobrojnih društvenih problema, ali ono mora biti u skladu sa vremenom u kome živimo. Obezbeđivanjem visokokvalitetnih obrazovnih programa osigurava se razvoj društva u celini. Ukoliko se tokom ranog razvoja pa sve do završetka srednje škole ovi programi adekvatno sprovode, deca se motivišu da nastave školovanje i budu spremnija za izazove koji ih očekuju. Zahvaljujući znanju i obrazovanju pojedinac može aktivno da se uključi u društvo, preuzme različite društvene uloge i orijentiše se u njemu.

Poboljšanju položaja ranjivih grupa i ostvarivanju ciljeva smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti, u velikoj meri doprinelo bi kontinuirano sprovođenje kampanja i edukativnih programa usmerenih na podizanje svesti o značaju obrazovanja. U savremenim

društvima obrazovanje se transformiše u širi koncept učenja i van institucionalnih, fizičkih i vremenskih okvira. Pojedinci koji poseduju znanja i veštine predstavljaju vredan resurs, doprinose koheziji i razvoju društva. Zato ulaganje u nauku i obrazovanje, a samim tim i u ljudske resurse, donosi veliku korist kako za pojedince tako i društvo u celini.

Zaključak

Suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti prioritetan je cilj, kako za pojedinačne zemlje, tako i za svet u celini. Opređenje međunarodne zajednice za smanjivanje siromaštva na globalnom nivou manifestovalo se usvajanjem Milenijumskih ciljeva razvoja, koji su poslužili kao podloga za donošenje odgovarajućih nacionalnih dokumenata u mnogim državama, uključujući i R. Srbiju. Pored nacionalnih milenijumskih ciljeva razvoja, usvojene su i nacionalne strategije za smanjenje siromaštva, koje su sa njima usklađene.

Da bi borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti na nacionalnom planu bila uspešna potrebna je politička volja i partnerstvo među glavnim akterima toga procesa. Stvaranje povoljnih uslova za smanjenje siromaštva u nacionalnim okvirima zavisi od mnogih segmenata društva: državnog i privatnog sektora, institucija civilnog društva, siromašnih i svih ostalih kategorija stanovništva. Pored domaćih činilaca, bitnu ulogu igraju i međunarodne institucije, koje pružaju finansijsku pomoć siromašnima.

Mada je privredni rast od ključne važnosti za suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti, ne smeju se gubiti iz vida ni promene u raspodeli dohotka, koje prate taj rast. Naime, efekat privrednog rasta na siromaštvo zavisi od toga kako se dodatni dohodak, koji rast generiše, raspoređuje među članovima društva. Ako je ekonomski rast praćen povećanjem udela siromašnih u raspodeli dohotka, onda će dohoci te kategorije stanovništva rasti brže od prosečnog dohotka i obrnuto. Pri datom tempu ekonomskog rasta siromaštvo će opadati brže ukoliko se raspodela dohotka uravnotežuje nego ako postaje neravnomernija.

Jačanjem institucija, izvoznih potencijala, uravnoteženjem platnog bilansa i državnog budžeta, moguće je ostvariti dinamičan i održiv privredni rast, koji je, kako se pokazalo u mnogim zemljama, bitan

faktor za smanjenje broja siromašnih i ranjivih, pod pretpostavkom relativno ravnomerne raspodele koristi od rasta.

Da bi se sve to postiglo, nužno je usvajanje konzistentnog programa ekonomskih i ukupnih društvenih reformi. Pored toga, nužno je završiti proces tranzicije nacionalne ekonomije u otvorenu, tržišnu privredu, a to znači uspostavljanje „novih pravila igre“ i održivog ekonomskog modela, stvaranje novih institucija ili upotpunjavanje postojećih, uspostavljanje makroekonomske ravnoteže, ubrzavanje procesa privatizacije, tešnjeg povezivanja s neposrednim i širim ekonomskim okruženjem zemlje razmenom i korišćenjem ostalih oblika privredne saradnje, izgradnju niza domaćih finansijskih institucija s ciljem da se uspostavi jedan celovit, zaokružen privredni sistem.

Empirijski je dokazano da postoji pozitivan odnos između razvoja finansijskog sektora, ekonomskog rasta i smanjenja siromaštva i socijalne isključenosti. Poboljšanje performansi finansijskog sektora pozitivno deluje na privredni rast, a preko toga i na smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti. U siromašnoj zemlji kao što je R. Srbija, gde je domaća štednja relativno skromna, strane direktne investicije imaju veliki značaj za poboljšanje ekonomskih performansi, rast zaposlenosti, a samim tim i za suzbijanje siromaštva i socijalne isključenosti.

Postizanje adekvatnog životnog standarda i rešavanje problema siromaštva i socijalne isključenosti zavisi i od socijalnog kapitala. Socijalni kapital je investiciono ulaganje u socijalne odnose i ima produktivne efekte kao i finansijski i ljudski kapital.

Reference

1. Babić, M., (2014), Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji - Beskućnici, Republički zavod za statistiku, Beograd
2. Cerović, B. (2016), Tranzicija: Zamisli i ostvarenja, Centar za izdavačku delatnost, Ekonomski fakultet, Beograd
3. Jugović, A., Brkić, M., Simeunović-Patić, B., (2008), Socijalne nejednakosti i siromaštvo kao društveni kontekst kriminala, Fakultet političkih nauka, Godišnjak, Beograd

4. Krstić, G., Arandarenko, M., Nojković, A., Vladislavljević, M., Petrović, M., (2017), Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije, Fond za razvoj ekonomske nauke, Beograd.
5. Leković, V., (2015), Determinante ekonomske (ne)jednakosti i njene implikacije za održivi ekonomski razvoj, *Ekonomski horizonti*, Vol. 17, Sv. 2, Ekonomski fakultet, Kragujevac
6. Mijatović, B., (2017), Siromaštvo u Republici Srbiji 2006-2016. godine, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Srbije, Beograd
7. Petrović, M., (2010), Siromaštvo i materijalna deprivacija seoskog stanovništva, *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
8. Rakonjac, I., Ilić, E., Đorđević, S., Ilić, R., (2010), Ima li sredstava za Rome? Monitoring budžeta Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja, Beograd
9. Republički zavod za statistiku, (2019), Anketa o prihodima i uslovima života, Saopštenje broj 281 - god. LXIX, 15.10.2019, Beograd
10. Vlada Republike Srbije, (2019), Ocena apsolutnog siromaštva u Srbiji u 2018. godini, Republički zavod za statistiku, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Beograd
11. Vlada Republike Srbije, (2002), Strategija za smanjivanje siromaštva u Republici Srbiji, https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf
12. Vlada Republike Srbije, (2020), Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Siromaštvo u doba COVID-19 pandemije i u postkriznom periodu u Srbiji, <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/siromastvo-u-doba-covid-19-pandemije-i-u-postkriznom-periodu-u-srbiji/>
13. Veselinović, P., (2017), Evropska budućnost Srbije – završni čin procesa tranzicije, Zbornik radova: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije, Ekonomski fakultet, Kragujevac
14. World Bank Group, (2020), Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19, Zapadni Balkan redovni ekonomski izveštaj, br. 17., <http://pubdocs.worldbank.org/en/820081590708744514/WBRER17-05-Poverty-BOS.pdf>
15. http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wpcontent/uploads/2017/10/Pracenje_socijalne_ukljucenosti_u_Republici_Srbiji_trece_dopunjeno_izdanje_Indikatora_socijalne_zastite_i_socijalne_sigurnosti.pdf
16. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion
17. <http://www.fren.org.rs/node/353>

TEORIJSKO-METODOLOŠKI ASPEKTI PROBLEMA EKONOMSKE NEJEDNAKOSTI

Dragan Petrović* i Zoran Stefanović**

Ekonomska nejednakost je jedno od gorućih pitanja savremene privrede i društva koje sve više zaokuplja pažnju naučne, stručne i najšire javnosti. Svest označajnim socijalno - političkim posledicama neravnomerne raspodele dohotka i bogatstva jedan je od razloga što brojni društveni činioци, političke partije i respektabilan korpus predstavnika naučne zajednice (pre svega iz društvenih nauka) promovišu stanovište o neophodnosti urgentnog rešavanja problema ekonomske nejednakosti. Kako trend širenja rasprava o ovoj temi ne bi krenuo u pravcu zapostavljanja kriterijuma naučne zasnovanosti, neophodno je osvrnuti se na određene teorijsko-metodološke aspekte fenomena ekonomske nejednakosti. U skladu s tim, predmet rada su aktuelne diskusije o problemu raspodele koje ukazuju na ključne dileme u vezi sa naučnim vrednovanjem njenih implikacija. Analizirane su pozicije oprečnih gledišta o uzrocima neravnomerne raspodele dohotka, čija diferencija u konačnom nije lišena uticaja subjektivnih procena istraživača i njihovih vrednosnih ubeđenja. Važan segment teorijsko-metodoloških rasprava odnosi se na tumačenje i razjašnjenje okolnosti usled kojih se u brojnim empirijskim studijama, medijima i analitičkim raspravama operiše različitim pokazateljima ekonomske nejednakosti.

Ključne reči: ekonomska nejednakost, pozitivizam, merenje nejednakosti, kulturno-psihološka dimenzija

Uvod

Tokom poslednjih decenija politička, ekonomska i intelektualna elita prilično je zaokupljena problemima ekonomske nejednakosti. Reč je o temi koja ne silazi sa novinskih stranica i televizijskih programa, o

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu; e-mail: dragan.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu; e-mail: zoran.stefanovic@eknfak.ni.ac.rs

kojoj se objavljuje veliki broj knjiga, članaka, istraživanja, prikaza itd. Na neophodnost suočavanja sa problemom ekonomske nejednakosti istovremeno ukazuju i lideri nekih moćnih država i antiglobalisti, i dobitnici Nobleove nagrade za ekonomiju i politički establišment. Političari, predstavnici biznisa, ekonomisti, sociolozi i ostali kao da su udružili snage kako bi u okviru svojevrstnog mejnstrim stanovišta afirmisali jedinstven i opšterpihvaćen front u borbi sa posledicama ekonomske nejednakosti.

U nastojanju da skrenu pažnju na zabrinjavajuće posledice ekonomske nejednakosti, brojni društveni činoci u javnosti iznose podatke o razmerama ove pojave. Recimo, bogatstvo 2.153 svetska milijardera u 2020 godini premašuje imovinu 4,6 milijardi ljudi, odnosno 60 odsto svetske populacije, pokazuje izveštaj Oxfama, objavljen dan uoči ovogodišnjeg okupljanja svetskih političkih i poslovnih lidera u švajcarskom Davosu. Samo 22 najbogatija muškarca na svetu imaju više bogatstva od svih žena u Africi (Oxfam, 2020).

Na problem ogromne globalne nejednakosti i udvostručen broj milijardera u poslednjoj deceniji stižu opravdane reakcije da je neravnomernost u raspodeli dohodaka dosegla istorijski maksimum i da dalje pogoršanje u distribuciji rezultata privređivanja može uzokovati nesagledive ekonomske, socijalne i političke potrese. Da bi se minimizirali i eventualno predupredili tragični društveni ishodi na delu su sve glasnjiji zahtevi prema nosiocima vlasti i državnim centrima političke moći da osmisle i razrade mehanizam obimne preraspodele dohotka.

Sveopšte interesovanje i izrazito negativno tretiranje neravnomernosti u raspodeli dohodaka praćeno je sve intenzivnijim pritiskom na predstavnike akademske zajednice da eksplicitno podrže urgentno mešanje države u rešavanje ovog problema. Mora se, međutim, priznati da olako iznošenje podataka o razmerama ove pojave bez pozivanja na kriterijume naučne objektivnosti i strogosti, nije karakteristika sveobuhvatnog, sistematičnog i društveno priznatog načina traganja za istinom. Ono mora biti zasnovano na empirijski utemeljenim argumentima, ali oprezno kada je reč o javnim obraćanjima. Zato je potrebno intenzivirati teorijska i empirijska istraživanja problema ekonomske nejednakosti i njenih implikacija na

funkcionisanje savremene privrede i na ekonomski rast i razvoj (Лековић, 2015, 82).

Predmet istraživanja ovog rada je ekonomska analiza relevantnih teorijskih i empirijskih aspekata nejednakosti u svetlu vrednovanja oprečnih shvatanja o kompleksnim posledicama neravnomerne raspodele dohotka. Shodno tome, cilj rada je da se kroz kritičku razmenu ideja i stavova, proizašlih iz različitih empirijskih studija, ukaže na ekonomsku i socijalnu dimenziju rešavanja ovog akutnog problema savremenih tržišnih privreda.

Problemi merenja ekonomske nejednakosti

Za istraživanje ekonomske nejednakosti najpre je potrebno raspolagati odgovarajućim podacima kako bismo imali adekvatne empirijske dokaze o pravim razmerama ove društvene pojave. Ne dovodeći u pitanje relevantnost brojnih istraživačkih postupaka na osnovu kojih se dobijaju podaci o dohodnoj nejednakosti, poželjno je ipak imati izvesnu dozu rezerve kada je u pitanju tumačenje dobijenih rezultata. Valja podsetiti da ne postoji "idealna" obuhvat raspoloživog dohotka, te da se prilikom iznošenja podataka o nepravičnoj raspodeli u različitim studijama, medijima i analitičkim raspravama operiše različitim pokazateljima ekonomske nejednakosti. Najpre treba uvažiti to da nejednakost u tržišnim dohocima nije isto što i nejednakost u raspoloživim dohocima; nejednakost u bogatstvu nije isto što i nejednakost u dohocima; nejednakost u tekućim dohocima nije isto što i nejednakost u doživotnim dohocima; nejednakost u raspodeli dohodaka među individuuama nije isto što i raspodela dohodaka među domaćinstvima; personalna raspodela dohodaka nije isto što i funkcionalna raspodela dohodaka (raspodela među faktorima proizvodnje) (Kapelюšnikov, 2019, 92).

Pomenuti pokazatelji odražavaju različite forme ekonomske nejednakosti, nudeći koloritniju sliku o pravim razmerama ovog problema. Važan segment teorijsko-metodoloških rasprava na temu objektivnosti pomenutih pokazatelja najpre može ići u pravcu prihvatanja stava da životni standard najrealnije odslikava količina potrošnje, a ne visina primljenih dohodaka (Attanasio & Pistaferri,

2016). Pokazatelji dohodaka i potrošnje ne podudaraju se prevashodno zbog različitih individualnih sklonosti štednji i nejednakoj spremnosti individua i domaćinstava da svoju potrošnju finansiraju iz kredita i zajmova. Shodno tome, određeni nivo nejednakosti u raspodeli dohodaka ne mora da znači srazmerno identičnu nejednakost kada je u pitanju potrošnja. Postoje istraživanja koja, recimo, pokazuju da je nivo nejednakosti koji karakteriše potrošnju u SAD približno upola niži od nivoa nejednakosti u raspodeli dohotaka (Krueger & Perri, 2006). Pritom dinamika neravnomernosti potrošnje, po pravilu, iskazuje viši nivo inercije u odnosu na nejednakost u raspodeli dohodaka.

Ocena problema nejednakosti povezana je i sa analizom karakteristika tekućih i životnih dohodaka. Jedno od obeležja individualnih dohodaka jeste to da su jako podložni značajnim kolebanjima od godine do godine. Zato se neki zalažu za analizu dohodaka tokom dužeg vremenskog perioda, čime se njegova godišnja kolebanja i oscilacije neutrališu. U prilog relevantnosti takvog stanovišta govori istraživanje (Bowllus & Robin, 2012, 25) koje pokazuje da je nejednakost koja postulira na ujednačavanju dohodaka tokom dužih vremenskih perioda 20-30% manja od nejednakosti tekućih dohodaka u SAD, Kanadi i Ujedinjenom Kraljevstvu. Razlog takvih kretanja, između ostalog, možemo potražiti u logičnom sledu kretanja dohodaka, u smislu da je on u mladosti najčešće niži nego u zrelim godinama, da bi u starosti opet imao tendenciju pada. Pošto su pokazatelji nejednakosti koji važe za životne dohotke lišeni uticaja starosne dobi, oni su po prirodi stvari značajno niži od rezultirajućih godišnjih pokazatelja nejednakosti.

Bez obzira na argumentaciju o analitičkoj prednosti evidentiranja životnih dohodaka umesto tekućih, postoje mišljenja da se radi o uprošćenim proračunima i korišćenju statističkih instrumenata s ciljem garantovanja potvrđivanja sopstvenih hipoteza. Recimo, ekonomisti koji žele da prikažu kako je stepen ekonomske nejednakosti niži opredeliće se za analizu primanja koji se stiču tokom čitavog životnog veka. Paralelno s tim, analitička relevantnost životnog dohotka osporava se i navodima da je reč pre svega o apstraktnom pokazatelju koji ne nudi bilo kakve informacije o privrednoj konjunkturi i realnim potrebama stanovništva. Upozorenja idu i u pravcu mogućih zloupotreba u smislu

da obračuni ekonomske nejednakosti tokom životnog ciklusa budu izvedeni na osnovu teorijske simulacije »dohodovne biografije« individua, a ne dostavljanja realnih obrazaca i dokaza (Corneo, 2015). Konačno, postoji bojazan da uprosečavanje dohotaka tokom života neće obezbediti korektniju i informativniju sliku životnog standarda stanovništva. Simbolički opis pomenutog scenarija može se ilustrovati na primeru da pacijente i osoblje više brine neadekvatna prosečna temperatura izmerena u bolničkim prostorijama u aktuelnom vremenu, nego što su zainteresovani da čuju pokazatelj o desetogodišnjoj prosečnoj temperaturi u medicinskim ustanovama (Телин, 2019, 115).

Polemike o razmerama ekonomske nejednakosti, između ostalog, potiču i od relativno značajnog nepodudaranja nejednakosti u dohocima i nejednakosti u bogatstvu. Većina autora je na stanovištu da rast nejednakosti u raspodeli dohodaka ne mora istovremeno dovesti do identičnih promena u raspodeli bogatstva. Pri tom procene o raspodeli bogatstva realnije dočaravaju nivo nejednakosti, budući da osim tekućih dohodaka uključuju i imovinu, štednju, akcije, nekretnine, itd. O tome koliko istraživanja o raspodeli dohodaka i raspodeli imovine mogu rezultirati različitim zaključcima pokazuje slučaj nekih razvijenih tržišnih privreda. Za Dansku i Švedsku (Berman, Ben-Jacob & Shapira, 2016) su, recimo, karakteristične relativno niske razlike u raspodeli dohodaka, ali i relativno visok nivo nejednakosti kada je reč o raspodeli bogatstva.

Iako istraživanje bogatstva omogućava precizniju procenu nejednakih mogućnosti u procesu sticanja materijalnih koristi na tržištu iz razloga što imovinski bekgraund može postati značajan izvor sticanja dopunskih dohodaka u aktuelnom vremenu, ali i izvor ekonomske nejednakosti budućih pokoljenja, treba imati u vidu da imovina ipak ne predstavlja svuda i u svim okolnostima jednako vredan potencijal. Naime, u zemljama u kojima svojina nije adekvatno zaštićena, pojedinci nemaju podsticaja da usmeravaju svoje imovinske resurse u najunosnije upotrebe, da se upuštaju u inovativne poduhvate, da preduzimaju aktivnosti usmerene na povećanje svog bogatstva. Umesto toga, oni se opredeljuju da svoju imovinu čuvaju ili kriju, propuštajući priliku da uvećaju njenu vrednost. Na primer, u Srbiji je garantovano pravo svojine, ali je njegova zaštita otežana zbog neefikasnosti pravosudnog

sistema. Uprkos reformama sprovedenim u oblasti pravosuđa, neuspeh u ustanovljavanju nezavisnog sudstva, uz njegovu neefikasnost, ubrajaju se u ozbiljnije nedostatke institucija u Republici Srbiji (Freedom House, 2019).

Kako sigurnost vlasničkih prava predstavlja samo jednu komponentu šireg koncepta pravne države, to u zemljama u kojima ne važe jasna, univerzalna i konzistentna pravila utemeljena na zakonu i ustavu, nema adekvatne tržišne valorizacije i produktivnog korišćenja imovinskog resursa. U takvim uslovima, visinu tekućih dohodaka neretko možemo tretirati verodostojnijim pokazateljem životnog standarda. U vezi s tim, ne iznenađuje to što uprkos navodnom obilju empirijskih dokaza o imovini i dohocima građana, ekonomski modeli i na njima zasnovana istraživanja pokazuju da nije jednostavno doneti objektivnu procenu i generalizovane zaključke o nivou ekonomske nejednakosti, kako na nacionalnom tako i na globalnom nivou. Tako različita istraživanja nisu saglasna u pogledu udela u nivou svetskog bogatstva kojim raspolaže 1% najbogatijih stanovnika planete. Prema zaključcima jednog od njih reč je o 47% svetskog bogatstva (Credit Suisse, 2018, 9), dok je po drugom istraživanju tražena cifra negde oko 33% svetskog bogatstva (WIR, 2017).

Teorijsko-metodološka neslaganja i različite koncepcije ekonomske nejednakosti

Sveprisutna težnja ka stvaranju naučnog saznanja indukuje konstantno proizvodnju raznolikih teorijskih koncepcija koje objašnjavaju različite problemske situacije (Manić, 2018, 9). S obzirom na to da je ekonomska nejednakost realni problem aktuelnog vremena i da tokom poslednjih godina predstavlja predmet intenzivnih diskusija, od naučnih radnika se ne očekuje da ustuknu pred simplifikovanim, jednostranim i laičkim tumačenjima ovog fenomena i ne ponude sadržaje i elemente njegovog naučnog vrednovanja. Kako se u okviru shvatanja nauke kao otvorenog sistema blagonaklono gleda na postojanje heterogenih ideja i različitih saznajnih izvora i mehanizama, to je neophodno razmotriti brojne aspekte teorijsko-metodoloških razmimoilaženja u vezi sa tumačenjem fenomena ekonomske

nejednakosti. U odsustvu univerzalnog i opšeprihvaćenog objašnjenja ključna neslaganja prevashodno se tiču dileme da li je ekonomska nejednakost legitimna tema ekonomske nauke, i ako jeste da li njeno objašnjenje treba bazirati na postulatima pozitivne ili normativne ekonomije. Jednako interesantna su i pitanja koja se odnose na domete pluralizma vezanih za razlikovanje »nejednakih mogućnosti« od »nejednakih rezultata«, kao i opravdanosti zahteva za diferenciranjem »dobre« od »loše« nejednakosti. Vrednovanje fragmentarno postavljenih teorijskih koncepata posebno je značajno kada se radi o formulisanju stanovišta o mehanizmima i obuhvatu dohotka koji je predmet preraspodele i socijalnih transfera od strane države. Stoga je i sve aktuelnija dilema da li pravična raspodela startnih uslova podrazumeva reakciju u pravcu preduzimanja aktivnosti usmerenih na gušenje slučajno kreiranih prednosti na tržištu; Da li politika preraspodele mora da obuzda materijalnu realizaciju spontatno otkrivenih prilika na tržištu i onemogući prosleđivanje nejednakih rezultata roditelja u nejendake mogućnosti dece?

Nejednakost kao legitimna tema ekonomske nauke?

Da li je ekonomska nejednakost legitimna tema ekonomske nauke i kakvu ulogu ekonomija kao nauka treba da ima u rasvetljavanju problema vezanih za sferu raspodele, još uvek je pitanje bez konačnog odgovora. Po jednom shvatanju, ekonomska nauka ne može imati poslednju reč o spornim pitanjima iz domena raspodele iz razloga što su u osnovi ovih problema normativni stavovi i vrednosni sudovi. Tako posmatrano, ekonomska nauka može jedino da analizira i eventualno pomogne u kreiranju efikasnih programa za ublažavanje nejednakosti.

Osim generalnog opredeljenja u korist ili protiv postulata normativne ekonomije u analizi ekonomske nejednakosti, imamo i dilemu povodom toga šta je to što u sferi raspodele zavređuje pažnju i biva podložno vrednosnom sudu. Pitanje na koje se u tom smislu traži odgovor jeste da li kvantitativno iskazana nejednakost predstavlja etički problem i da li je isti korektno ocenjivati upotrebom normativnih kategorija; Da li je nejednakost u raspodeli dohotka i imovine uvek i po pravilu negativna društvena pojava? (Капелюшников, 2019, 92).

Da nije lako dati odgovor svedoči to što se prema ovom pitanju ljudi izjašnjavaju u zavisnosti od količine bogatstva, ali i načina na koji je ono stečeno. Većina građana po prirodi stvari lakše uočava trend rastuće nejednakosti u raspodeli dohodaka, nego što je to slučaj sa tretiranjem i sagledavanjem uslova koji su doveli do porasta ekonomske nejednakosti. Značajan procenat građana prilično je osetljiv kada se radi o vrednosti imovine, visini dohodaka i demonstraciji luksuzne potrošnje od strane bogatih građana. Stavovi u vezi s tim uglavnom su plod subjektivnih ocena o tome koliko je pravedno da deca bogatih roditelja »uživaju« u plodovima njihovih ulaganja, odnosno kako se nositi s činjenicom da postoje kreativni pojedinci koji uspevaju da materijalizuju svoje ideje u istim početnim okolnostima za sve aktere na tržištu. Subjektivni osećaj nezadovoljstva ličnom pozicijom u raspodeli dohotka i imovine može na pojedince delovati prilično frustrirajuće, posebno kada postanu svesni malih mogućnosti prevazilaženja raskoraka između potreba i mogućnosti njihovog zadovoljenja. Stvari dodatno komplikuje osećaj značajnih razlika između onih koji poseduju ogromno bogatstvo i onih drugih koji jedva preživljavaju. Pri tom sintagma „društvene nejednakosti može prizvati nezamislivo veliki broj vizuelnih asocijacija kod čitalaca: belog nadzornika na plantaži pamuka koji sa bičem u ruci nadzire crnog roba; plemkinju sa napuderisanom perikom kojoj služavka zateže stezник; čađavog rudara koji kopa ugalj tri stotine metara ispod kancelarije nasmešenog vlasnika koji broji zelene novčanice; radnika na pokretnoj traci koji sklapa automobil dostupan tek džepu njegovog menadžera; domaćicu opasanu kecljom kojoj suprug pred odlazak na posao ostavlja novac za nabavku hrane koju će pripremiti... i tako u nedogled (Babović, 2010, 21)“. Zato ne treba da iznenađuje to što se percepcije ljudi mogu formirati na način da se o minimalnom ili pristojnom dohotku prosuđuje na osnovu poređenja s referentnim grupama, što istovremeno ne mora biti i precizan izraz stvarnih finansijskih mogućnosti. Za većinu je visok nivo nejednakosti pokazatelj nepravde u društvu, zbog čega je njima bliska ideja o nephodnosti preduzimanja mera usmerenih na ujednačavanje dohodaka i prekid automatizma u prosleđivanju nejednakih rezultata roditelja u nejendake mogućnosti dece. Nejednakost u tom smislu predstavlja ne samo povod, već i uzrok državnog mešanja u ekonomske tokove (Roberts, 1977).

Imajući u vidu da subjektivni osećaj nezadovoljstva povodom aktuelne raspodele dohodaka u jednom društvu može postati ključni razlog ozbiljnih političkih potresa, negativno dejstvo nejednakosti nije dovoljno percipirati samo u odnosu na ekonomske performanse privreda. Zbog uticaja na stabilnost društva, socijalne i političke uslove, razvoj demokratije i tome slično, ekonomskoj nauci ne priliči indolentan stav prema problemima koji se povezuju sa društveno-ekonomskim nejednakostima. Primera radi, istraživanja sprovedena na temu identifikovanja faktora i potencijala demokratske konsolidacije ističu važnost društveno-ekonomskih nejednakosti (Burkhart, 1997; Acemoglu & Robinson, 2006). Neravnomerna raspodela dohotka (Solt, 2008) utiče na raspodelu političkih resursa koja ne pogoduje razvoju demokratije. Štaviše, ekstremna nejednakost najčešće je polazna odrednica radikalnih populista u nastojanju da ospore demokratski legitimitet političkog establišmenta. Zato se njihove izborne šanse prilično uvećavaju u okolnostima postojanja ogromnih dohodovnih razlika između bogatih i siromašnih, praćenih intenziviranjem osećaja pripadnosti zaboravljenim i marginalizovanim grupama kod značajnog dela stanovništva (O'Connor, 2017, Burgoon *et al*, 2018).

Kulturno-psihološki okvir shvatanja nejednakosti u značajnoj meri se odražava na zauzimanje pozicija u borbi sa problemima koje ona prouzrokuje. Na jednoj strani je ogroman broj građana koji smatra da država treba ekspresno da ublaži razlike u dohocima i imovinskom stanju, bez obzira na način njihovog sticanja. Na drugoj strani, ekonomisti nisu tako isključivi, smatrajući da visoko učešće u raspodeli ne mora uvek biti posledica nepoštovanja zakona i iskorišćavanja slučajnih prilika na tržištu. Realno je da postoje ljudi koji su do visokog imetka došli zahvaljujući svojim sposobnostima i uloženom radu, a u uslovima jednakih mogućnosti i bez narušavanja pravila »časne igre«.

Odobranje nejednakosti ostvarene u uslovima jednakih početnih uslova istovremeno znači i kritiku načina bogaćenja zasnovanog na neravnopravnim uslovima privređivanja, bez poštovanja zakona i ostalih normi tržišnog ponašanja. Otuda je za razumevanje ključnih aspekata nejednakosti prilično važno napraviti razliku između nejednakosti u uslovima i rezultatima, odnosno između ishoda i šansi (Ferreira & Gingoux, 2011, 2). Pitanje oko ishoda postaje beznačajno u slučaju kada

je startna pozicija "pravična" (Atkinson & Mickelwright, 1991, 4), što znači da je nejednakost u rezultatima prihvatljiva sve dok ona nije posledica nejednakih startnih uslova. Reč je o tzv. "dobroj" nejednakosti koja je posledica zalaganja, truda i napora. U tom smislu treba razumeti motive pojedinaca koji, svesni problema i nedaća života u siromašnim porodicama, pokušavaju da kroz sistem obrazovanja i ulaganja u tzv. „humani kapital“ obezbede visoke dohotke u budućnosti. Za razliku od toga, tzv. "loša" nejednakost rezultat je nejednakih startnih uslova, kada nemaju svi jednak pristup obrazovanju, praksi, zdravstvenoj zaštiti i tome slično, zbog čega deca siromašnih ili slabije obrazovanih roditelja u radnom dobu obično nemaju izglednih prilika da se "penju" ka vrhu dohodovne lestvice (Arandarenko, Krstić, & Žarković Rakić, 2017, 4).

Pozitivističko shvatanje ekonomske nejednakosti

Iako je rastuća neravnomernost u raspodeli dohotka i bogatstva tokom poslednjih decenija prilično eksploatisana tema među ekonomistima, ne treba prenebregnuti činjenicu da u okviru savremene nauke još uvek postoji snažna struja koja zagovara potrebu reafirmacije pozitivizma. Reč je o epistemološkoj orijentaciji koja, polazeći od metoda empirijske nauke i njenog insistiranja na analizi postojećih zakonitosti i činjenica, zastupa stanovište po kome je ekonomska nauka principijelno nezavisna od etičkih, normativnih, vrednosnih i moralnih stanovišta i uverenja. Iako je ekonomska nejednakost realni fenomen tržišnih privreda, pozitivisti podsećaju da je reč o pitanju o kojem ekonomisti nisu uspeali da postignu saglasnost. Otežano razumevanje statističkih odstupanja i nejasnih korelacija (Watkins & Brook, 2016), logičkih protivurečnosti (Mayor, 2015), čudnih uprosečavanja (Капелюшников, 2017) i neadekvatnih pokazatelja i instrumenata merenja (Azerrrad & Haderman, 2012) onemogućava formulisanje neutralnih parametara ekonomske nejednakosti. Odsustvo jedinstvene empirijske verifikacije i visok nivo subjektivnosti u analizi navedenih problema, prema mišljenju pozitivista, u suprotnosti je sa pokušajima da se nauka tretira kao objektivna, proverljiva, sistematična i merljiva način vrednovanja činjenica. Izbor metodologije, instrumenata i statističkih podataka vezanih za istraživanje ekonomske nejednakosti tada postaje otelotvorenje lične pozicije autora (Randazzo, Haidt, 2015),

zahvljujući čemu gubi karakter objektivno vođenog analitičkog postupka.

Pozitivizam isključuje normativne stavove o pravednosti i jednakosti, što u slučaju ekonomske nauke, između ostalog, uskraćuje ambicije i posvećenost rešavanju problema ekonomske nejednakosti. Na toj liniji razmišljanja rađa se ideja o ekonomskom purizmu (Телин, 2019, 112) kao najadekvatnijem modelu ispitivanja ekonomskih fenomena. Superiornost "čistokrvnih" ekonomskih istraživanja počiva na prednostima primene *ceteris paribus* načela i njemu imanentnog procesa držanja ostalih uslova konstantnim. Kada je reč o proučavanju ekonomske nejednakosti takav pristup podrazumeva limitiranje delovanja brojnih socijalno-političkih faktora, implicirajući zaključke da neravnomernost u raspodeli ne predstavlja značajan problem tržišnih privreda, odnosno da je nejednakost njena bitna karakteristika. Zato je umesto ublažavanja ekonomske nejednakosti primerenije angažovanje države na polju rešavanja problema siromaštva (Feldstein, 1999).

Postulirajući na načelima pozitivne ekonomije, teorija granične produktivnosti faktora polazi od pretpostavke da svaki faktor proizvodnje učestvuje u stvaranju bruto domaćeg proizvoda, i da svakom faktoru pripada dohodak srazmeran njegovoj graničnoj produktivnosti, odnosno doprinosu stvorenom bruto domaćem proizvodu i to: radu - najamnina, kapitalu - profit, zemlji - zemljišna renta. Ukoliko je tržište faktora proizvodnje savršeno konkurentno, vlasnik prima stvarnu vrednost graničnog proizvoda konkretnog faktora proizvodnje. Rezultirajuća raspodela dohodaka je „pravična“, zato što vlasnik faktora proizvodnje prisvaja dohodak koji je jednak doprinosu datog faktora ukupnom bruto domaćem proizvodu. Ovakav način raspodele, zasnovan na graničnoj produktivnosti, podstiče vlasnike faktora proizvodnje da preduzimaju mere usmerene na poboljšanje produktivnosti tih faktora. Ukoliko bi država intervenisala u sferi raspodele, smanjio bi se podsticaj za povećanje produktivnosti faktora, bilo bi manje investicija u ljudski kapital i obim društvene proizvodnje bio bi manji.

Ovakvi zaključci vladajuće ekonomske teorije umanjuju potrebu za različitim tumačenjima uzroka dohodovne nejednakosti, naglašavajući da značajan broj ekonomista i sugeriše prilično oprezan stav prema

maksimalističkom uticaju države na preraspodelu dohotka. Kako se većini nivo pravičnosti u raspodeli dohotka može ostvariti samo uz odgovarajuću intervenciju države, to angažovanje države na planu preraspodele dohotka može uticati na smanjenje stope privrednog rasta. Tako, prema Okunu (Okun, 1975), redistributivna politika države može uzrokovati pad ekonomske efikasnosti, što je on okarakterisao kao suštinski *trade-off* između pravičnosti i efikasnosti. Tumačenje odnosa obrnute srazmere objašnjava se time da porezi neophodni za finasiranje mera politike preraspodele mogu negativno uticati na obim proizvodnje, investicije i potrošnju. Nepovoljne posledice visokih poreza i snažne redistributivne politike posebno dolaze do izražaja u okolnostima kada uzrokuju rast sive ekonomije i zloupotrebu izdašnih socijalnih transfera.

Razumevanje nejednakosti u Republici Srbiji

Kao zemlja zakasnele tranzicije Republika Srbija se suočava sa brojnim socijalnim i ekonomskim problemima. Jedan od onih koji kontinuelno okupira pažnju najšire javnosti tiče se neravnomerne raspodele dohotka. Dominantna percepcija građana je da se tokom tranzicionog perioda nivo ekonomske nejednakosti značajno uvećao, te da je ekonomsko raslojavanje u društvu doseglo ozbiljne razmere. Takvo uverenje potkrepljuju i merenja dohodovne nejednakosti, koja pokazuju da našu ekonomsku realnost karakteriše izrazita neravnomernost u raspodeli dohodaka. Tako, među evropskim zemljama koje sprovode Anketu o prihodima i uslovima života, Srbija ima najveću vrednost Gini koeficijenta u 2016. Gini koeficijent u iznosu od 38,6 poena je značajno veći od prosečnog iznosa za 28 zemalja Evropske Unije (31), takođe viši od zemalja u okruženju poput Makedonije (35,2) i Hrvatske (30,6), a posebno iznad vrednosti Gini koeficijenta za Sloveniju (24,5) (Arandarenko *et al*, 2017, 12).

Izražena senzitivnost građana prema socijalnom raslojavanju društva, potkrepljena navođenjem obeshrabrujućih statističkih podataka, ključni je razlog što problem neravnomerne raspodele dohotka sve više zaokuplja pažnju najšire javnosti u Republici Srbiji. Aktuelizaciji ove teme doprinose i učestala obraćanja važnih društvenih

činilaca, političkih partija i predstavnika društvenih nauka, sa čijih se tribina i skupova neretko šalje poruka o neophodnosti implementacije sistema obimne preraspodele dohotka i vođenja aktivne socijalne politike.

Prozivanje države da se obračuna sa ekstremnim formama ekonomske nejednakosti putem uvećanja redistributivnog kapaciteta poreza i socijalnih transfera u Republici Srbiji ne znači, međutim, da su saznanja iz ove oblasti za ekonomsku nauku okončana i potpuno zaokružena. Tako, recimo, među ekonomistima nije opalo interesovanje za ispitivanjem pouzdanosti parametara i kvantitativnih okvira za procenu ekonomske nejednakosti. Unapređenje istraživanja ekonomske nejednakosti u bliskoj vezi je i sa analizom dominantnih aspekata svesti naših građana vezanih za egalitaristički i paternalistički sindrom. Kritička razmena argumenata prilično je važna i kada je reč o alternativnim shvatanjima same ideje o tome šta zapravo predstavlja jednakost, kao i nedovoljno razjašnjenim shvatanjima odnosa na relaciji nejednakost u raspodeli dohotka - privredni rast.

Istraživanje ekonomske nejednakosti u Republici Srbiji praćeno je javnim iznošenjem različitih podataka o ekonomskim razlikama, što je primarno uslovljeno izborom istraživačkih postupaka i alternativnim pretpostavkama o tome da li nivo životnog standarda bolje odslikava dohodak ili potrošnja. Primera radi, Republički zavod za statistiku od 2013. godine kontinuirano sprovodi Analizu nejednakosti raspodele dohodaka po uzoru na metodologiju koja se primenjuje u zemljama Evropske unije. Reč je o anketi o prihodima i uslovima života (SILC), koja obezbeđuje podatke o ukupnom dohotku domaćinstva i lica i njegovim komponentama (Arandarenko et al., 2017, 12). Na drugoj strani, tim Vlade Srbije za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, pored podataka o Gini koeficijentima, na svojoj veb-stranici i dalje iznosi informacije o nejednakosti potrošnje u Republici Srbiji. Iako ti podaci nisu dobijeni po uzoru na metodologiju primenljivu u zemljama EU (zemlje EU dominantno koriste Anketu o prihodima i uslovima života - SILC), rezultati istraživanja dobijeni iz Ankete o potrošnji domaćinstva legitiman su izraz gledišta da životni standard najrealnije odslikava količina potrošnje (Attanasio & Pistaferri, 2016). Poredeći rezultate o razlikama između najbogatijih i najsiromašnijih možemo

doći do zaključka da je dohodna nejednakost prema podacima iz Ankete o prihodima i uslovima života (SILC) prilično visoka, dok rezultati Ankete o potrošnji domaćinstva čak i ne deluju previše zabrinjavajući, uzeti sami za sebe. Naime, u Anketi o prihodima i uslovima života (SILC) navodi se da 20% najbogatije populacije u Srbiji ima 9,7 puta veći dohodak od 20% populacije sa najnižim dohotkom (Arandarenko et al., 2017, 12). Suprotno tome, Anketa o potrošnji domaćinstva pokazuje da je potrošnja 20% najbogatijih oko četiri puta viša od potrošnje 20% najsiromašnijih (Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije, 2017, 2). Shodno tome može se zaključiti da nejednakost potrošnje u Republici Srbiji u periodu 2006-2016 pokazuje blago smanjivanje i u međunarodnim okvirima pozicionira Srbiju kao zemlju relativno ravnomerne raspodele potrošnje.

Za razliku od bivše SFRJ koja je slovila za egalitarno društvo, bolan tranzicioni period rezultirao je porastom ekonomske nejednakosti. Proces privatizacije i restrukturiranja preduzeća u državnom vlasništvu pored toga što je načinom svog izvođenja temeljno poljuljao legitimitet tržišnih institucija, doneo je gubitak velikog broja radnih mesta, što je uzrokovalo porast siromaštva. Na drugoj strani imamo vlasnike kapitala od kojih su mnogi relativno brzo uvećavali svoje bogatstvo. Takav razvoj događaja prilično je stran kolektivističkom mentalitetu koji vlada na ovim prostorima, zbog čega se na ideju jednakosti gleda iz sasvim drugog ugla u odnosu na dominantno shvatanje načela egalitarizma u razvijenim tržišnim privredama. Građani su zdušno na strani distributivne pravde, bez dovoljno sluha za razlikovanje "dobre" od "loše" nejednakosti i sagledavanja elementa pravičnosti u tretiranju početnih pozicija. Naime, u razvijenim tržišnim privredama važna je građanska jednakost - jednakost na startu, a to što je neko na slobodnom tržištu zaradio mnogo novca otelotvorenje je „dobre nejednakosti“ i dokaz njegovih preduzetničkih sposobnosti da kreira visoko tražene proizvode i usluge.

Dominantni egalitaristički sindrom još uvek je na poziciji jednakosti rezultata, nemajući dovoljno razumevanja za narastući sloj preduzetnika i njihovo visoko učesće u raspodeli. Građani imaju značajnim delom i opravdan utisak da se vlasnici kapitala i preduzetnici ponašaju u duhu "divljeg" kapitalizma, te da su oni glavni nosioci i

promoteri asocijalnog ostvarivanja egoističkih ciljeva. Ovakvo mišljenje posledica je višedecenijskog funkcionisanja planske ekonomije, ali i dubljih kulturno-istorijskih korena. Tome je svakako doprinelo i eksploatatorski nastrojeno ponašanje dela preduzetnika, koji u realizaciji sopstvenih svojinskih ovlašćenja neretko ne poštuju prava radnika, dobavljača i države. U skladu s tim treba tumačiti očekivanja predstavnika ekonomske struke da je pravo vreme da preduzetnici učine značajan pomak u svom delovanju kako bi se oslobodili negativnih epiteta koji su im dodeljivani svih ovih tranzicionih godina. Poželjno je da shvate kako je u njihovom interesu poštovanje zakona, ali i usvajanje osnovnih normi tržišnog ponašanja koje ih odvraća od prisvajanja nezaslужenih koristi.

Tumačenje dominantnih percepcija nejednakosti u Republici Srbiji ne može zaobići ni disproporcije koje se već dugi niz godina javljaju u korist plata radnika u javnom sektoru u odnosu na privatni sektor. Tako, prosečna zarada bez poreza i doprinosa u Republici Srbiji u decembru 2019. godine iznosila je 59772 dinara. Pritom je prosečna neto zarada u javnom sektoru iznosila 65987 dinara, dok je zarada onih koji rade van javnog sektora iznosila 56959 dinara. Najnižu zaradu od 30768 dinara ostvarivali su zaposleni kod preduzetnika, što je, između ostalog, uticalo da medijalna neto zarada za mesec decembar 2019. godine iznosi 44530 dinara (50% zaposlenih, prema evidenciji Poreske uprave, u junu je ostvarivalo zaradu nižu od navedenog iznosa) (Republički zavod za statistiku, 2020).

Pomenuti podaci koji se odnose na decembar 2019. godine realna su slika višegodišnjeg odnosa plata u javnom i privatnom sektoru, ilustrujući određene specifičnosti domaćeg tržišta rada u odnosu na razvijene tržišne privrede. Za razliku od razvijenih zemalja u kojima se rast dohodovne nejednakosti dominantno dovodi u vezu sa rastom udela kapitala u nacionalnom dohotku na račun umanjenja rada (Džomo *et al*, 2016, 153,155), značajan deo građana Srbije veruje da se relativno viša zarada zaposlenih u javnom sektoru upravo ostvaruje na račun radnika angažovanih u privatnom sektoru. Dok su u nekim razvijenim zemljama nejednakosti dohodaka od rada obično blaže i relativno prihvatljive, odnosno nejednakosti dohodaka po osnovu kapitala uglavnom ekstremno visoke, u Srbiji je veći stepen senzitivnosti

prema nepravdi u segmentu raspodele radnih dohodaka. Stav značajnog dela radnika kod privatnih poslodavaca je da su zaposleni u javnom sektoru privilegovani u pogledu zarada i sigurnosti radnih mesta, što, pak, učvršćuje verovanje o snažnom prisustvu, napred pomenute, "loše" nejednakosti i odsustvu »dobre« nejednakosti.

Legitimna očekivanja od države Srbije da poveća redistributivni kapacitet poreza i socijalnih transfera ipak zahteva pažljivo odmeravanje takvih poteza imajući u vidu svu kompleksnost i delikatnost odnosa između nivoa jednakosti i privrednog rasta. Ne ulazeći u dalje planove države u vezi sa regulisanjem navedenih oblasti, uloga ekonomista je da ukažu na značaj utvrđivanja optimalnog nivoa preraspodele dohotka koja neće ugroziti ekonomski rast, već će uticati na njegovu akceleraciju. Razloge treba potražiti u zahtevima za povećanjem budžeta namenjenih socijalnim davanjima, s jedne strane, i bezmalo opšteg društvenog konsenzusa o tome da su poreska zahvatanja, iz kojih se, između ostalog, finansiraju socijalne potrebe društva prilično visoka u odnosu na uslove privređivanja, s druge strane.

Domaća iskustva u vezi sa funkcionisanjem privrede u uslovima visokog poreskog opterećenja dobro su poznata široj javnosti. Tokom bogatog iskustva delovanja u okolnostima nepostojanja pravne države, ekonomski akteri postali su prilično "vešti" u izbegavanju plaćanja poreza i obavljanju ilegalnih radnji. Rad u tzv.sivoj ekonomiji na ovim prostorima predstavlja dobro uhodan sistem obavljanja ekonomskih interakcija koji se, između ostalog, može tumačiti kao očekivani vid reakcije na visoko poresko opterećenje. S druge strane, relativno visoka izdašnost socijalnih transfera verovatno bi podstakla njihovu zloupotrebu, što bi dodatno doprinelo jačanju uvreženog mišljenja da dobar deo socijalnih davanja i prinadležnosti ide u pogrešne ruke.

Opreznost po pitanju efekata širenja socijalne funkcije države, međutim, ne dovodi u pitanje očekivanja da će paralelno s rastom privredne aktivnosti teći proces smanjenja nejednakosti u raspodeli dohotka. Velike nade polažu se u razvoj sistema podrške intenziviranju tehnološkog progressa i efikasnijem funkcionisanju tržišta rada, s realnom pretpostavkom da će kompleks tehnoloških promena uticati na

porast udela visokokvalifikovanog i bolje vrednovanog rada u strukturi radne snage.

Zaključak

Problem rastuće ekonomske nejednakosti jedan je od ključnih izazova savremene privrede tokom poslednje dve decenije XX-og i na početku XXI-og veka. Pogoršane implikacije distribucije globalno ostvarenog dohotka, ali i rezultata privređivanja većine nacionalnih privreda uticali su da problem ekonomske nejednakosti postane predmet javne debate. Ne sporeći relevantnost i humanu komponentu diskusija i predloga vezanih za rešavanje problema ekonomske nejednakosti, povremeno se stvara utisak da rasprava o ovom problemu isklizava iz okvira zadatih naučnih kriterijuma. Da se sveopšte interesovanje vezano za pokušaje ublažavanja neravnomernosti ne bi isključivo svelo na realizaciju mera i mehanizama obimne preraspodele dohotka, ključne aspekte ekonomske nejednakosti poželjno je razmotriti u svetlu sučeljavanja stavova i argumenata različitih teorijsko-metodoloških koncepcija. Značajnu pažnju u tom smislu treba posvetiti kritičkoj razmeni argumenata o tome da li je ekonomska nejednakost legitimna tema ekonomske nauke i da li je možemo okvalifikovati kao etički problem, ili je istu logički objasniti kategorizacijom instrumenata pozitivističke epistemološke orijentacije. U vezi s tim treba razmotriti karakter dvomislenih tumačenja o tome da li procene o izraženosti problema ekonomske nejednakosti moraju uzimati u obzir kvalitet startnih uslova u kojima deluju ekonomski akteri. Različita mišljenja postoje i u vezi s tim da li je i koliko opravdano očuvanje osnovnih kanala »prenosa« nejednakosti među pokoljenjima. Pažnju u tom smislu zaokuplja sve glasnija pozicija ekonomista da postupak ublažavanja problema neravnomerne raspodele dohotka ne treba da bude praćen poništavanjem efekata tzv. »dobre nejednakosti«.

Pitanje koje zavređuje posebnu pažnju tiče se još uvek nedovoljno razjašnjenog odnosa na relaciji nejednakost u raspodeli dohodaka - privredni rast. Takođe, teorijsko-metodološki aspekti ove teme postaju prilično relevantni kada uzmemo u obzir da korišćenje i navođenje različitih statističkih podataka kod građana stvara priličnu konfuziju o

razmerama ekonomske nejednakosti i percipiranja subjektivnog nezadovoljstva ličnom pozicijom u sferi raspodele. Iako procena i evidentiranje tekućih dohodaka nije uvek jednostavan zadatak, daleko veći problem predstavljaju druge okolnosti vezane za strukturu oporezivanja, nivo štednje, dostupnost kreditiranja, vrednost minimalnih obaveznih rashoda itd. Važnu komponentu u svemu tome predstavljaju i mogućnosti korišćenja ljudskih resursa koje ne podležu statističkom obuhvatanju, a u određenoj meri mogu doprineti porodičnom blagostanju.

Problem nejednakosti vidno je prisutan u Republici Srbiji. Relevantni pokazatelji dohodovne nejednakosti ukazuju da je ona izražena znatno više nego u zemljama Evropske Unije, pa čak i u odnosu na bivše jugoslovenske republike. U tom smislu treba razumeti poziciju dominantnog stanovišta koje zagovara razradu obuhvatnih i obimnih mehanizama preraspodele dohotka, s intencijom da se uveća redistributivni kapacitet fiskalnih zahvatanja. To, međutim, ne znači da rešavanje problema nedopustivih razlika između bogatih i siromašnih treba da protekne mimo odmeravanja delikatnog balansa između nivoa jednakosti i privrednog rasta, uz ignorisanje dobro uhodanih mehanizama poreske evazije i sive ekonomije na ovim prostorima.

Reference

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2006). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Arandarenko, M., Krstić, G., & Žarković Rakić, J. (2017). Dohodna nejednakost u Srbiji, Od podataka do politike. *Friedrich-Ebert-Stiftung*, Beograd.
3. Attanasio, O. P., & Pistaferri, L. (2016). Consumption Inequality. *Journal of Economic Perspectives*, 30(2), 3–28.
4. Atkinson, A., & Micklewright, J. (1991). Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income. *Discussion Paper No.151*, London School of Economics.
5. Azerrad, D., & Hederman, R. (2012). *Defending the Dream: Why Income Inequality Doesn't Threaten Opportunity*. <https://heritage.org/report/defending-the-dre>.

6. Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
7. Berman, Y., Ben-Jacob, E., & Shapira Y. (2016). The Dynamics of Wealth Inequality and the Effect of Income Distribution. *PLoS ONE*, 11(4), e0154196.
8. Bowlus, A. J., & Robin, J. M. (2012). An International Comparison of Lifetime Inequality: How Continental Europe Resembles North America. *Journal of European Economic Association*, 10(6), 1236-1262.
9. Burgoon, B., van Noort, S., Rooduijn, M., & Undrgill, G. (2018). Radical right populism and the role of positional deprivation and inequality. *LIS Working paper 733*, Luxembourg: LIS Cross- National Data Center in Luxembourg.
10. Burkhart, R. E. (1997). Comparative Democracy and Income Distribution: Shape and Direction of the Causal Arrow. *Journal of Politics*, 59(1), 148–164.
11. Corneo, G (2015). Income inequality from a lifetime perspective. *Empirica*, 42(2), 225-239.
12. Credit Suisse (2018). Global wealth report 2018, [https://credit – suisse.com>research>publications](https://credit-suisse.com/research/publications).
13. Feldstein, M. (1999). The Public Interest. Reducing poverty, not inequality. *Fall*, 137, 33-41.
14. Ferreira, F. H., & Gingoux, J. (2011). The Measurement of inequality of opportunity: Theory and an application to Latin America. *Policy Research Working Paper*, 4659.
15. Freedom House (2019). Freedom and the Media 2019: A Downward Spiral. Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/freedommedia/freedom-media-2019>.
16. Krueger, D., & Perri, F. (2006). Does Income Inequality Lead to Consumption Equality? Evidence and Theory. *Review of Economic Studies*, 73(1), 163-193.
17. Leković, V. (2015). Determinante ekonomske (ne)jednakosti i njene implikacije za održivi ekonomski razvoj. *Ekonomski horizonti*, 17(2), 81-96.
18. Manić, S. (2018). *Ogledi o ekonomskoj metodologiji*. Ekonomski fakultet u Beogradu.

19. Mayor, T. H. (2015). Income Inequality: Piketty and the Neo-Marxist Revival. *Cato Journal*, 35(1), 95-116.
20. O'Connor N. (2017). Three Connetions Between Rising Economic Inequality and the Rise of Populism. *Irish Studies in International Affairs*, 28, 29-43.
21. Okun, A. M. (1975). *Equality and Efficiency, the Big Tradeoff*. Brookings Institution Press.
22. Oxfam (2020). Worlds billionaires have more wealth than 4,6 billion people. *Oxfam Report*. January 20. Available at: <https://www.oxfam.org/press-releases>.
23. Randazzo, A., Haidt, J. (2015). Are Economists Influenced by Their Moral Worldviews? Evidence from the Moral Foundations of Economists Questionnaire. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2700889> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2700889>.
24. Republički zavod za statistiku, *Saopštenje broj 227* (2018).
25. Roberts, K. (1977). Voting over income tax schedules. *Journal of Public Economics*, 8(3), 329-340.
26. Solt, F. (2008). Economic inequality and democratic political engagement. *American Journal of Political Science*, 52(1), 48- 60.
27. WIR (2017) Worl inequality report 2018. *World Inequality Lab*. <https://wir2018.wid.world>.
28. Джомо, К. С., & Попов, В. В. (2016). Долгосрочные тенденции в распределении доходов. *Журнал Новой экономической ассоциации*, 3(31), 146-160.
29. Капелюшников, Р. (2017). Неравенство: как не примитивизировать проблему. *Вопросы экономики*, 4, 117-139
30. Капелюшников, Р. (2019). Экономическое неравенство – вселенское зло? *Вопросы экономики*, 4, 91-106.
31. Телин, К. О. (2019). Дивергенция в головах: почему черт неравенства действительно страшен, *Вопросы экономики*, 4, 107-123.
32. *Сиромаштво у Републици Србији, 2006-2016* (2017). Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије.

SOCIJALNO PRODUKTIVNO INVESTIRANJE U MLADE: UKLJUČENOST RODITELJA I TRANSFORMACIJA OBRAZOVNIH INSTITUCIJA

Ljubinka Joksimović*

U poslednjih par godina preplitanje novih saznanja iz razvojne psihologije, pedagogije i ekonomije se sve više reflektuje u narastanju broja istraživanja i izveštavanja na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou u kojima se preporučuje partnerstvo roditelja, škole i lokalne zajednice, tj. udruženo investiranje vremena, finansijskih i kognitivnih resursa u cilju podizanja kvaliteta obrazovanja, a posebno boljih akademskih postignuća mladih i ostvarenja njihovog ekonomskog, socijalnog i emotivnog blagostanja. Prepoznajući da je od identifikovana četiri teorijska i dva konceptualna okvira, najuticajniji okvir autorke Epstein, danas se razdvojeno analiziraju načini i efekti uključivanja roditelja, tj. usmeravanje i merenje roditeljskog angažovanja u podučavanje mladih kod kuće od angažovanja roditelja u školskim aktivnostima učenika. Cilj rada je da se pokuša da se odrede dominantni načini uključivanja roditelja u školske aktivnosti mladih i da li su oni u vezi sa čitanjem kao ključnom kompetencijom učenja. Takođe se analizira koje prepreke stoje na putu za veće roditeljsko uključivanje i postoji li veza između učeničkih postignuća i zadovoljstva životom. Poslednji deo se bavi poremećajima u sistemima obrazovanja izazvanim pandemijom Covid19 i izgledima za njihovu transformaciju, postepenu ili radikalnu.

Ključne reči: obrazovanje, roditelji, škola, lokalna zajednica, partnerstvo

Uvod

Od pre desetak godina odvija se lagano povezivanje saznanja iz razvojne psihologije, pedagogije i ekonomije, omogućavajući analizu efekata različitih načina uključivanja roditelja na razvoj i obrazovanje dece i adolescenata, njihovih postignuća u obrazovanju, njihovo

* Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet; ljubinka.joksimovic@ekof.bg.ac.rs

ekonomsko, socijalno i emotivno blagostanje, boljitak zajednice, to jest, povećanje ljudskog kapitala.

Interes istraživača iz oblasti ekonomije i drugih društvenih nauka o uključivanju roditelja u školovanje mladih, to jest, podsticanje partnerstva između roditelja, škole i lokalne zajednice narasta, naročito, nakon prilično ubedljivih nalaza da je veza između socijalno ekonomskih nepovoljnosti i obrazovnih uspeha mladih izuzetno kompleksna. Takođe je narasla zabrinutost da socijalno ekonomske nepovoljnosti ograničavaju mogućnosti ulaganja u mlade, perpetuirajući da se nepovoljnosti prenose sa jedne generacije na drugu. Podjednako, nalazi da socijalni programi mogu samo delimično kompenzirati niske dohotke i druge nepovoljnosti, ali da ne mogu kupiti veću uspešnost u školovanju mladih, podstiču interes istraživača da analiziraju efekte partnerstva (Berger *et al*, 2009, Mullainathan, S. and Shafir, E. 2013).

Ekonomisti polako, ali sve češće, konceptualizuju i analiziraju različite načine uključivanja roditelja u školovanje mladih kao investicije, tj. alociranje roditeljskih inpita vremena, tržišnih dobara, finansijskih i kognitivnih resursa. Tretirajući uključivanje roditeljstva u obrazovanje mladih kao kumulativni proces sa dugoročnim koristima za budući život mladih uz gotovo uobičajenu pretpostavku da roditelji uvek preferiraju veće investicije u ljudski razvoj, nezavisno od nivoa potrošnje drugih roba, daje se podsticaj istraživačima da obogate svoje razumevanje dugoročnog socijalno ekonomskog blagostanja pojedinca i ukupnog ljudskog kapitala (Coll-Clark C. *et al* 2016; Cunha 2015).

Aktuelnost apelovanja na uključivanje roditelja u obrazovanje mladih i multidisciplinarni pristup ovom fenomenu kreiraju potrebu za ocenom da li relevantna literatura (međunarodni dokumenti, nacionalni izveštaji i istraživački radovi) nudi dovoljno argumenata za uključivanje roditelja i stvaranje partnerstva sa školom i lokalnom zajednicom ili ne.

Polazna hipoteza je:

H: U relevantnoj literaturi se ne mogu naći mehanizmi neophodni za realizaciju partnerstva roditelja, škole i zajednice, kako se ostvaruje konsenzus i vrši podela odgovornosti u partnerstvu.

Istraživanje je eksplorativnog karaktera i ima za cilj da pruži bolje razumevanje fenomena partnerstva roditelja, škole i zajednice u trci za povećanjem uspešnosti u školovanju mladih. U radu se koriste metodi uporedne deskriptivne statistike, klasifikacije i dedukcije i sinteze.

Otuda u radu dva istraživačka zadatka: indentifikacija načina uključivanja roditelja u školovanje mladih; dijagnostikovanje veličine poremećaja u obrazovnim sistemima sveta i scenarija transformacije istih izazvanih Covidom19.

Rad, pored uvodnog dela, pruža analizu postojećih teorijskih i konceptualnih okvira za istraživački fenomen. U drugom delu, osloncem na dominantni Epstein-ov okvir analiziraju se i upoređuju rezultati iz Programe for International Student Assessment (PISA) dokumenta, kao najobuhvatnijeg i drugih relevantnih izvora. U trećem delu se analizira veličina poremećaja u obrazovnom sistemu usled Covida19, kakve su posledice zatvaranja škola, a onda prelaska na razne modalitete online učenja po porodice različitog socio-ekonomskog statusa i zemlje različitog nivoa razvijenosti. U zaključku su diskutovani rezultati istraživanja i ukazano na njihovu neusaglašenost. Posebno je istaknuta potreba uzimanja u obzir kulturoloških razlika u vrednostima i navikama različitih zemalja kako bi se raspoznali mehanizmi za realizaciju partnerstva tri entiteta.

Teorijski i konceptualni okviri fenomena partnerstva

Kako se istraživanje razvijalo, autori su najpre koristili fraze 'uključivanje roditelja' kasnije 'angažovanje porodice' pa, u poslednje vreme, se najčešće koristi izraz 'partnerstvo roditelja, škole i lokalne zajednice'. U literaturi se identifikuju četiri teorijska okvira kao viđenje fenomena sa specifikacijom odnosa između varijabli sa ciljem objašnjavanja i predviđanja fenomena. Najpre je identifikovana Bronfenbrenner-ova bioekološka teorija (2001), zatim Bourdieu-ova teorija socijalnog kapitala (1986), onda Epstein-ova teorija preklapanja sfera uticaja (1995, 2011) i četvrta Moll, Amanti, Gonzalez-ova teorija fondova kolegijalnih znanja (1992).

Najčešće se primenjuju dva konceptualna okvira koja daju model ili strukturu odnosa između varijabli, ili vezu različitih aspekata fenomena

implicirajući ili ne implicirajući određeni teorijski okvir: Epstein-ovi tipovi roditeljskog uključivanja i Hoover-Dempsey i Sandler-ov model uključivanja porodice (2005).

Kao najuticajnija pokazuje se Epstein-ova teorija kojom se demonstrira da tri sfere: roditelji, škola i lokalna zajednica deluju kooperativno. Preklapanje ova tri entiteta predstavlja partnerstvo u čijem delovanju je uspeh učenika u fokusu. Stepem preklapanja sfera se menja sa protokom vremena, u zavisnosti od godišta mladih, nivoa obrazovanja učenika, iskustva i praksi roditelja, škola i zajednica i može se sa namerom gurati na veće ili manje preklapanje.

U Epstein-ovoj konceptualizaciji tri navedena entiteta izdvaja se šest tipova uključenja roditelja.

- Roditeljstvo, kao prvi tip uključenja, tiče se podizanja deteta i kreiranja kućnih uslova koji pomažu učenicima u učenju i institucijama da razumeju porodice. Kad roditelji daju informacije školi, iste postaju svesne prepreka sa kojima se mnogi roditelji suočavaju i omogućava im se da izgrade jak i poverljiv odnos.
- Komunikacija kao sledeći tip uključivanja se odnosi na recipročnu komunikaciju roditelja i škole povodom detetovog obrazovanja i napretka. Ima različite forme: sastanci, karte izveštaja, telefonski pozivi, poruke, pamfleti itd.
- Volontiranje se odnosi na učešće roditelja u podržavanju programa škola, uređenje okoliša škole, organizaciju sportova i priredbi i izleta za učenike.
- Učenje kod kuće se odnosi na diskutovanja roditelja sa decom o školi, pomoć oko školskih zadataka, razmatranje predmeta iz kurikuluma i kurseva koje bi upisala njihova deca.
- Donošenje odluka se tiče uključivanja roditelja u politiku upravljanja školom ustanovljenjem formalnih roditeljskih predstavnika u Upravne odbore i Savete roditelja tako da imaju svoj glas u procesu odlučivanja škole.
- Saradnja sa zajednicom podrazumeva da porodice mogu koristiti resurse i usluge zajednice da bi podržali obrazovanje svoje dece.

Posete bibliotekama, rekreativnim centrima i druga socijalna podrška zajednice pomaže razvoju i učenju mladih.

Poslednjih par godina u preporukama za partnerstvo roditelja, škole i lokalne zajednice, često se preferira razdvajanje aktivnosti uključivanja roditelja u obrazovanje i vaspitanje dece u kući (home based involvement) od aktivnosti roditelja koje su više vezane za školu (school based involvement). Aktivnosti uključivanja roditelja u kući se odnose na diskutovanje sa decom o obrazovnim stvarima, pomoć u domaćim zadacima i praćenje napretka deteta. Aktivnosti uključivanja roditelja u školu se odnose na komunikacije sa nastavnicima škole, participaciju u donošenju odluka škole i volontiranje roditelja u fizičkim i van kurikulum aktivnostima.

Uparedna deskriptivna statistika: Uključenost roditelja, uspešnost čitanja, zadovoljstvo životom i osećaj smisla za život kod mladih

U odgovoru na pitanje na koji način i koliko se roditelji uključuju u školske aktivnosti dece, oslonili smo se na komparativnu statistiku iz dokumenta PISA 2019 gde je obuhvaćeno 76 zemalja OECD. Prema odgovorima direktora škola, u proseku oko 41% roditelja diskutuje sa nastavnicima o napretku deteta u školi na sopstvenu inicijativu, a 57% na inicijativu nastavnika; 17% roditelja učestvuje u donošenju odluka lokalnih škola (male razlike između škola različitog socijalno-ekonomskog statusa); 12% roditelja volontira (više u seoskim nego u gradskim školama i više u privatnim u odnosu na državne škole). Ocena direktora škola je da se uključenost roditelja u školske aktivnosti nije značajnije promenila u periodu 2015-2019, u proseku za OECD zemlje.

Uz dobru dozu opreza u tumačenju rezultata upitnika za direktore i roditelje, statistika ukazuje na značajne razlike po zemljama. Izvršena je klasifikacija zemalja na one koje su iznad proseka svih 76 zemalja, ispod proseka i zemlje Jugoistočne Evrope gde su dati podaci za Srbiju, pripisujući najveći ponder diskusiji roditelja o učeničkom napretku na inicijativu samih roditelja. Smatramo da je za uključenost roditelja u

partnerstvo sa školom najpresudnija njihova procena da li i koliko mogu da pomognu deci, tj. njihova inicijacija.

Tabela 1 Procenat roditelja koji učestvuju u školskim aktivnostima

- A. Roditelji diskutuju o učeničkom napretku sa nastavnikom na svoju inicijativu
 B. Roditelji diskutuju o učeničkom napretku na inicijativu nastavnika
 C. Roditelji učestvuju u lokalnoj školskoj upravi
 D. Roditelji učestvuju u fizičkim i vankurikulum aktivnostima

a.

Zemlje iznad OECD proseka	Procenat roditelja koji učestvuju u školskim aktivnostima			
	A	B	C	D
Filipini	66	76	82	80
Kazahstan	65	59	55	56
Kina	69	67	41	32
Belorusija	67	54	36	50
Grčka	64	47	23	10
Vijetnam	69	64	25	19

b.

Zemlje JI Evrope	Procenat roditelja koji učestvuju u školskim aktivnostima			
	A	B	C	D
Albanija	62	69	60	37
Grčka	64	47	23	10
BiH	54	44	28	13
Crna Gora	61	42	19	10
S.Makedonija	57	44	22	5
Hrvatska	50	34	21	5
Srbija	46	50	14	13

c.

Zemlje ispod OECD proseka	Procenat roditelja koji učestvuju u školskim aktivnostima			
	A	B	C	D
Japan	13	78	20	18
Brazil	30	43	27	15
Urugvaj	23	34	8	9
Mađarska	31	26	9	13
Argentina	26	35	12	12
Švajcarska	28	66	5	5
Norveška	29	88	11	17

Izvor: Autor, na osnovu PISA 2019, 144.

Iz Tabele 1a, uočava se da roditelji u manje ekonomskim razvijenim zemljama, mereno GDP *per capita*, Filipini, Kazahstan, B-S-J-Z Kina, Belorusija, Vijetnam, pokazuju veće učešće u svih četiri

aktivnosti u školi. Tabela 1b pokazuje da su učešća roditelja iz zemalja Jugoistočne Evrope uglavnom oko proseka 76 zemalja ili nešto iznad. U Tabeli 1c, izdvajaju se Japan, Švajcarska, Urugvaj i Norveška gde je diskusija o učenikom napretku na inicijativu roditelja daleko ispod proseka (ali ne i na inicijativu nastavnika), kao i učešće u školskoj upravi i volonterski rad.

Svakako da su u ovom domenu neophodna dublja istraživanja i postavljanje osetljivijih pitanja. Ako pođemo od toga da direktori, nastavnici i lokalni službenici moraju prenositi roditeljima poruke koje isti cene kao vredne i korisne za obrazovanje svoje dece, jer većina roditelja želi da veruje i da bude zadovoljna nastavnicima i školom, da li onda nisko samouključivanje roditelja u školske aktivnosti ukazuje da ih škole više tretiraju kao klijente a manje kao partnere u obrazovanju mladih.

Baker J. *et al* (2007) nalaze da uprkos određenih kontradikornih opservacija, učenici čiji su roditelji češće kontaktirali sa nastavnicima, imaju lošiji uspeh ili probelmatičnu disciplinu. Herrell (2011) zapaža da nastavnici i direktori procenjuju da roditelji koji brinu i uključuju se, su oni koji su zadovoljni sa školom i koji su se isticali za vreme sopstvenog školovanja. Interesantan nalaz za disparitet između učeničkih postignuća, uključenosti roditelja i socio-ekonomskih statusa baziranih na etničnosti dao je Watkin (2013). Kavkazijanski (beli) roditelji u odnosu na Afroamerikance prijavljuju više nivoa obrazovanja, njihova deca dobijaju više ocene i zato beli roditelji jednostavno ne osećaju potrebu da se uključuju. Iako roditelji žele da njihova deca budu uspešna u školi, veliki broj je i onih roditelja koji ne znaju kako da pomognu, a edukatorima je teško da pronađu načine za njihovo involviranje. Zato je bitno da se roditelji i edukatori slože povodom zajedničke odgovornosti u borbi za školski uspeh učenika. U tom pravcu se kreću i preporuke Saveta Evrope (Positive Partnering in Contemporary Europe, 2006) i Izveštaj o širenju agende roditeljstva Evropske komisije (Parenting Support Policy Brief, 2012).

U američkom zakonu No Child Left Behind, nemačkom osnovnom zakonu o obrazovanju (Grundgesetz), zakonima V. Britanije, poput National Funding Formula ili Pupil Premium, promovise se potreba za saradnjom roditelja, škole i zajednice. Međutim, ne predlažu se

mehanizmi kako bi se ona ostvarila, izgradio visok stepen poverenja između entiteta i alocirala na njih odgovornost za uspeh ili neuspeh učenika. U Republici Srbiji, u Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Službeni glasnik br. 7/2018 i br. 16/2020), ističe se značaj saradnje između različitih učesnika u obrazovanju, posebno, partnerstvo roditelja, škole i lokalne zajednice. Kao oblici saradnje navode se i učešća roditelja u osiguranju kvaliteta rada škole kroz proces samoprocene kao obaveznog aspekta procenjivanja kvaliteta obrazovanja. Ističe se i učešće roditelja u radu organa uprave: školski odbor, savet roditelja i rad stručnih timova. Iz dokumenata South-East Europe Cross Countries Survey of Principal's View, Parental Involvement in South East European Schools (2010), i autorskih tekstova Pavlović i Breneselović (2013) i Azanjac Janjatović, T. (2016) se može zaključiti da u odnosu škola-roditelj-zajednice još uvek u školama preovlađuje tradicionalna orijentacija, bez procedura i mehanizama za uključivanje roditelja i zajednice u školu.

Ako se pozovemo na Epstein-ovih 6 principa participacije roditelja, zaključci gore pomenutih autora su da komunikacija nastavnika sa roditeljima, poznata kao roditeljski sastanci ili otvorena vrata je gotovo jedini mehanizam koji funkcioniše. Tu roditelji učestvuju jer to osećaju kao svoju dužnost. Očigledno, u očima većine roditelja je, takođe, ostao tradicionalni model saradnje škola-roditelj; roditelj vaspitava dete, a škola je odgovorna za obrazovanje. Učešće roditelja u školskim aktivnostima se nije značajnije promenilo u periodu od 2015. do 2020; čak je opalo u procesu odlučivanja u školi i volontiranju.

Ocenjuje se da je za Republiku Srbiju najintragantniji nalaz o velikom jazu između formativne ocene (metodi koje nastavnici koriste u praćenju i proceni učenika, njihovo razumevanje naučenog, potrebe učenja, napredak za vreme časa) i sumativne ocene (ocena ishoda učenja i kompetencija na kraju nastavne jedinice ili kursa u poređenju sa standardom). Formativno ocenjivanje se slabo razume, vrednuje i praktikuje. Sumativno ocenjivanje je često od većeg značaja, jer nastavnici moraju da daju minimalni broj numeričkih ocena za sve učenike svake godine. Jaz između ovih dveju ocena ima jako negativne posledice u smislu da generiše pritisak na učenike i roditelje. Fokus je više na dobijanju visokih ocena nego na autentičnom učenju. Neki

nastavnici i škole reaguju na pritisak povećanjem ocena za učenike (OECD, 2020).

Čitanje, čitalačka pismenost (učenik razume i kritički promišlja ono što pročita da bi bolje razumeo sebe i svet oko sebe) smatra se jednom od osnovnih kompetencija od značaja za učenje i razvoj (Stevanović, J. i dr. 2020). Prema rezultatima PISA 2019, petnaestogodišnjaci u Srbiji su sa ovom kompetencijom na nivou nešto malo ispod proseka OECD zemalja. Kriza čitanja se već nekoliko godina prepoznaje u Evropskom Savetu, kao i u američkom nacionalnom izveštaju o obrazovnom napretku. Mladi ne čitaju dovoljno, kako u delu školskih obaveza, tako i u delu svakodnevne aktivnosti. Adolescenti u Srbiji nisu naklonjeni čitanju, čak ni štiva koji je deo kurikuluma (školska lektira). U dokumentu PISA 2019 stoji nalaz da uključenost roditelja u školu nije u pozitivnoj korelaciji sa performansom čitanja učenika, čak i kad se uzme u obzir socio-ekonomski profil učenika i škole. Međutim, detaljnija analiza otkriva da u proseku 74 zemalja OECD (kad se uzme u obzir i per capita GDP), porast od svakih 10 procentnih poena u diskusiji roditelja sa inicijativom od nastavnika povećava prosečan čitalački skor za 10%, ne ukazujući na ikakvu uzročno-posledičnu vezu. Uočena niska ili negativna veza čitanja (kao kompetencije) sa participacijom roditelja u procesu odlučivanja u školi, sa volontiranjem i stepenom obrazovanja roditelja, navodi nas na pretpostavku da su čitalačke navike više u vezi sa individualnim karakteristikama učenika i socijalnog okruženja u kome se ne pridaje dovoljan značaj razvijanju čitalačke kulture (<https://um.nsk.hr/um:nbn:hr122:256524>).

Većina roditelja je spremna da investira vreme i resurse kada se vrši izbor škole koju će pohađati njihovo dete. Kao najvažnije kriterijume roditelji navode: sigurnost u školi (bez nasilja i zloupotreba), školsku klimu i njenu reputaciju i akademska postignuća učenika. Roditelji slabijeg ekonomsko-socijalnog statusa visoko kotiraju finansijska sredstva i geografsku udaljenost škole. Kao najvažnije prepreke za partnerstvo sa školom i lokalnom zajednicom, roditelji navode nedostatak vremena jer su zaposleni, neodgovarajuće vreme za sastanke, da nema ko da pazi decu i da ne znaju ili ne žele da učestvuju.

Sa zatvaranjem škola formalno obrazovanje je izmešteno na kućno okruženje - isporučuju ga nastavnici na daljinu - i prati se uglavnom od

roditelja koji postaju najodgovorniji za obrazovanje. Za zaposlene roditelje mere karantina su narušile zdrav balans između plaćenog posla i domaćeg rada i života u domaćinstvu. Narasli su novi zahtevi za drugačijom alokacijom roditeljskog vremena, što sa pojačanom finansijskom nesigurnošću ima za posledicu pogoršanje mentalnog zdravlja roditelja. Veći teret podnose siromašna domaćinstva i majke u porodici. Finansijska nesigurnost, pojačano osiromašenje i konflikt između rada i života, smanjuje produktivnost pojedinca, smanjuje i realocira kognitivne resurse, tj. mentalni napor koji bi kao takav trebalo da se usmeri na praćenje dece u učenju (Institute for Social and Economic Research, 2020).

Nezavisno od toga koliko škole i roditelji podržavaju/pomažu mladima, oni se mogu osećati nesrećno ili ne nalaziti smisao života. Doba adolescencije je doba kako narastajuće nezavisnosti, samospoznavanja, tako i povećane ranjivosti, pa su uvidi u adolescentske samopercepcije od velike koristi za škole, roditelje i zajednicu.

Tabela 2 Procenat učenika koji su izrazili sledeći nivo zadovoljstva životom (skala 0-10)

a.		b.		c.	
Zemlje ispod OECD proseka	Zadovoljstvo životom (prosek)	Zemlje iznad OECD proseka	Zadovoljstvo životom (prosek)	Zemlje I Evrope	Zadovoljstvo životom (prosek)
Japan	6.18	Argentina	7.26	Albanija	8.61
R.Koreja	6.52	Urugvaj	7.54	Grčka	6.99
Hong Kong	6.27	Dominikana	8.09	BiH	7.84
Turska	5.62	Ukrajina	8.03	Crna Gora	7.69
V.Britanija	6.16	Rumunija	7.87	S.Makedonija	8.16
SAD	6.75	Belorusija	8.10	Hrvatska	7.69
Irska	6.74	Kazahstan	8.76	Srbija	7.61
B-S-J-Z	6.64				

Izvor: Autor, na osnovu PISA 2019, 156

Nalazi iz PISA 2019 ukazuju da su (pored objektivnih faktora, kao što su dobro zdravlje i stabilna finansijska situacija učenika), samopercepcije o zadovoljstvu životom i smislu/svrsi života dominantno uslovljene kulturološkim razlikama. Najniže prosečne

nivo vrednosti zadovoljstva životom (na skali od 0 do 10) zapažaju se u istočnoj Aziji, Tabela 2a (Japan, Hong Kong, R.Koreja, B-S-J-Z Kina) i u Velikoj Britaniji i SAD, a najviše u zemljama Latinske Amerike Tabela 2b (Urugvaj, Argentina, Dominikanska Republika) i nekim zemljama istočne Evrope (Belorusija, Ukrajina, Kazahstan, Rumunija). U Jugoistočnoj Evropi zadovoljstvo životom je relativno visoko, Tabela 2c. Najzadovoljniji su mladi u Albaniji, pa onda slede mladi iz S.Makedonije, BiH, Hrvatske, Srbije i Grčke. Važno je istaknuti da mladi sa visokim akademskim postignućima nisu nužno zadovoljniji životom, ili niska postignuća se ne produkuju automatski u niža zadovoljstva. Štaviše, u većini zemalja istočne Azije (Hong Kong, Tajvan, R.Koreja, B-S-J-Z Kina) učenici sa daleko iznad prosečnim rezultatima u čitalačkoj pismenosti, prijavljuju najniže nivoe zadovoljstva životom. Veoma je značajno, na gore pomenuto, nadovezati da intenzivna upotreba digitalnih medija ne čini mlade sretnijim. Porast broja sati provedenih u toku cele nedelje sa 18 sati u 2012. na 27 sati u 2018, sa digitalnom tehnologijom i shodno tome smanjenje sati provedenih u porodici i sa vršnjacima, jedan broj istraživača vezuje za porast simptoma depresije kod mladih (Helliwell *et al*, 2019; Twenge, 2019).

Blisko povezane sa prethodnim nalazima i podjednako korisne za roditelje, škole i društvo jesu i izjave mladih povodom pitanja 'da li moj život ima jasni smisao i svrhu'. Osećaj smisla i svrhe života je nužan za ostvarivanje životnih ciljeva i opšte napredovanje pojedinca i nacije. Otkrivaju se velike varijacije među zemljama; npr. u Albaniji, Indoneziji, S.Makedoniji, Filipinima, Tajlandu, Vijetnamu i Peruu, oko 85% i više učenika potvrđuje da ima jasan osećaj smisla i svrhe života. U Japanu, Mađarskoj, Tajvanu, V.Britaniji, Švedskoj i Irskoj u proseku oko 60% i nešto manji procenat mladih ne sagledava jasno smisao života.

Transformacija obrazovnog sistema

Pandemija Covid19 je proizvela ogromne poremećaje u obrazovnim sistemima, počev od predškolskih obrazovnih ustanova do univerziteta. Sredinom aprila 2020. procenjeno je da širom sveta, u 200 zemalja, 1.6 milijardi mladih je pogođeno pandemijom (<http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>). Ocena je da su gubici u učenju i na kraći i na duži rok ogromni,

naročito sa devastacijom najfragilnijih obrazovnih sistema u manje razvijenim zemljama. Socio-ekonomski jaz u znanju i veštinama mogao bi da se poveća za više od 30%, što bi obrisalo i učinjen napredak prema Cilju Održivog Razvoja 4 - kvalitet obrazovanja (UN, 2020). Svetska banka ocenjuje da gubici u učenju nastaju na tri načina: smanjenjem prosečnih nivoa učenja za sve učenike, proširenjem raspodele postignuća u učenju usled izuzetno nejednakih posledica pandemije na različite zemlje i velikog broja učenika koji napuštaju školovanje zbog porasta siromaštva (World Bank, 2020). Empirijska istraživanja su pokazala da učenici su iz domaćinstava koja se nalaze u najsiromašnijim kvantilima daleko više pogođeni i verovatno neće završiti osnovno i srednje obrazovanje u odnosu na one koji su u najbogatijim kvantilima.

Zatvaranje škola je pogodilo zaposlenje velikog broja roditelja (naročito majki), koji su se oslanjali na vrtiće i škole pa u Francuskoj, Nemačkoj, Italiji, V.Britaniji i SAD oko 60% roditelja nije nalazilo alternativno rešenja za škole i centre za brigu i staranje o deci (UNDP, 2020).

Kako je kuća (domaćinstvo) postala škola za desetine miliona učenika tako je smanjena ponuda rada, a za porodicu povećan teret jer moraju da pronađu nove aranžmane da deca ne bi ostala sama u kući. Uglavnom su majke, preuzele ulogu administratora, nastavnika, trenera u IT i učenju mladih. Insistira se na 'kulturno odgovornoj i održivoj saradnji roditelja sa nastavnicima iz škola i lokalnom zajednicom', posebno na praksi autentičnog i ravnopravnog partnerstva u kome će se ceniti kulturni identiteti (vrednosti i navike), znanje i dobrobit porodice, a inicijativa za saradnju bivati pokrenuta iz škole i lokalne zajednice (NYU/Steinhardt, 2020).

Korišćenje digitalnog sadržaja u obrazovanju bilo je relativno neuobičajeno u svetu pre krize Covid 19. Samo 20% zemalja je imalo digitalne resurse za proces predavanja i učenja i to u nekim školama; samo 10% je imao snažne digitalne sposobnosti za isporuku obrazovnog materijala van škole i nijedna zemlja nije imala univerzalni digitalni kurikulum za predavanje i učenje. Ove cifre govore o veličini napora koje su vlade i škole morale da preuzmu kako bi prešle na učenje na daljinu. Prelazak na upotrebu različitih modela učenja na daljinu razotkrio je i pojačao nejednakosti u digitalnoj podeli. Brz prelazak na

učenje na daljinu i obuhvat od 80% do 85% domaćinstva desio se u zemljama sa visokim dohotkom, dok je obuhvat ispod 50% domaćinstava u zemljama sa niskim dohotkom.

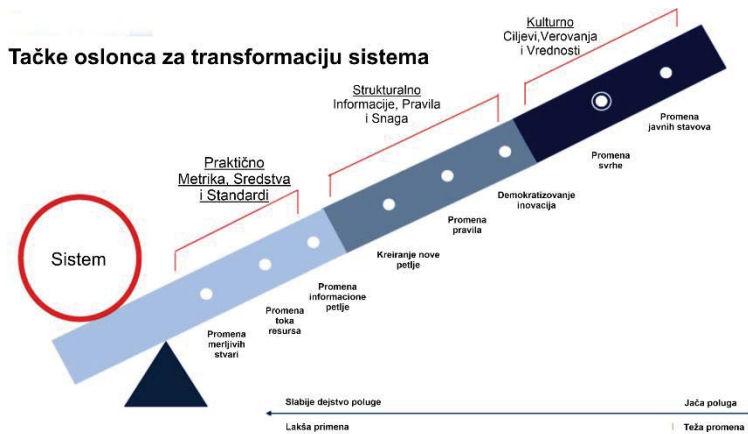
Zatvaranje škola u 6 zemalja Zapadnog Balkana je proizvelo velike potrebe jer su zatečene sa brojnim strukturnim slabostima: nesklad između veština koje nudi obrazovni sistem i veština koje traži tržište, niska atraktivnost nastavničkog poziva i nisko učešće nastavnika u aktivnostima profesionalnog usavršavanja. Prelazak na učenje na daljinu, tj. kod kuće u Srbiji, razotkrio je veliki stepen zaostajanja za razvijenim zemljama Evrope: oko 10% petnaestodišnjaka ne poseduje kompjuter, 17% ne poseduje laptop, 3% nema internet konekciju u kući. Alarmantan je i podatak da je jedan od tri učenika u 6 zemalja Zapadnog Balkana upisao škole čiji su direktori potvrdili da poseduju efektivane online platforme za učenje, dok je $\frac{1}{4}$ učenika upisana u škole u kojima nastavnici ne poseduju tehničke i pedagoške veštine za integrisanje instrukcija u digitalne uređaje. Ipak, ceni se da su relativno brzo u Srbiji obezbeđeni časovi učenja na TV-u, razvijene nove platforme za učenje na daljinu i donirana učenicima adekvatna oprema.

U ponovnom otvaranju škola posebno se naglašava potreba za jasnim i predvidivim, zajedničkim konsultacijama i planiranjem saradnje učeničkih roditelja, škole i lokalnih zajednica. U protivnom je moguće smanjenje nastavnog kadra, povezanih formi radnih mesta i smanjenje šansi da se mladi vrate učenju.

Iako su poremećaji u obrazovanju ogromni, Svetski ekonomski forum otkriva pojavu potencijalnih inovacija koje se odnose na obrazovne aplikacije, platforme i resurse. Sugerise se pregledanje liste koju je kreirao UNESCO sa svim nacionalnim platformama i alatima za učenje (<http://www.europeandataportal.eu/impact-stdios/covid19/education-during-covid-19>).

Druga istraživanja ukazuju da u osmišljavanju transformacije obrazovnih sistema ne sme da postoji oslonac na tradicionalne puteve poboljšanja istog. Obrazovnom sistemu je potrebna skokovita promena i nelinearni progres. Uključuju se edukacione inovacije, koje kreiraju nov 'eko-sistem učenja', gde je predavanje i učenje fokusirano na učenika, zadovoljava njegove individualne potrebe, a tehnologija i podaci su orijentisani na rezultate. Transformacija obrazovnog sistema koja će se

ostvarivati duž projektovane poluge za transformaciju dolaziće iz praktičnih novina u metrici, materijalima i standardima, iz strukturnih novina u informacijama pravilima i moći i iz kulturnih novina u pogledu ciljeva, verovanja i vrednosti (NCEE, 2020), Slika 1.

Slika 1 Stepen promene duž poluge za transformaciju obrazovnog sistema

Izvor: NCEE, 2020, 5

Tako sprovedena transformacija dovela bi do novih sadržaja za učenje, novih navika i veština svih učenika, kako bi postali uspešni u kompleksnom, stalno promenljivom svetu.

Zaključak

Uvažavajući dominantan Epstein konceptualni okvir, povodom uključivanja roditelja u školovanje mladih i razvijanja partnerstva u trijadi roditelj-škola-lokalna zajednica, našim analizama dokumenata vlada različitih zemalja, izveštaja međunarodnih organizacija i akademskih naučnih radova, nije ustanovljeno postojanje smernica za jasan konsenzus između entiteta u trijadi i/ ili definisana podela odgovornosti između istih. Preovlađuje osećaj fluidnosti i odsustvo mehanizma za izgradnju poverenja u interakciji entiteta, pa onda i formiranja partnerstva. U nekim zemljama vlade i edukatori smatraju da se škole moraju držati odgovornim za uspeh učenika jer postoje

definisani standardi, testiranje i zakoni kao najbolji načini da se kreira kvalitetan kurikulum. Oponenti ovom viđenju ističu da su nastavnici odgovorni i naglašavaju potrebu njihovog profesionalnog i ličnog razvoja radi unapređenja uspeha u razredu. U zaštitu nastavnika drugi autori navode da testovi ne daju istinsku sliku o sposobnosti nastavnika usled velikog broja faktora koji su izvan razreda a utiču na učenje. Poslednjih godina edukatori u utakmici za visokim postignućima učenika sve više ističu odgovornost porodice za obrazovanje mladih. Drugi, pak, naglašavaju da su škole deo veće zajednice i da ista treba da pomogne u postizanju nacionalnih standarda, razvijanju novih programa i obezbeđenju finansijskih sredstava. Sučevanjem sa ovako različitim tvrdnjama o tome ko je odgovoran za učnička postignuća potvrđuje se polazna hipoteza da usled odsustva jasnih mehanizama kao preduslova za konsensus tri entiteta ne dolazi do istinske realizacije partnerstva.

Prema nalazima iz PISA komparativne statistike, ispostavlja se da je komunikacija sa roditeljima na inicijativu nastavnika, naročito u razvijenim zemljama, preovlađujući faktor u partnerstvu, dok je u nerazvijenim zemljama komunikacija na inicijativu roditelja dominantan način ostvarivanja partnerstva. Učešće roditelja u procesu donošenja odluka i školskim, fizičkim i vankurikulum aktovnostima je daleko niže u razvijenijim zemljama OECD u poređenju sa siromašnim zemljama. Ovaj nalaz unosi dodatne kontraverze povodom potrebe razvijanja partnerstva. Nalaz o nepostojanju veze između performanse čitalačka pismenost i uključenost roditelja u školu, navodi pojedine istraživače da ocene da je u konceptu i metodologiji PISA dokumenta projektovana ideologija kulturno nediferenciranog sveta obrazovanja i tehnokratski pristup određivanjem 'šta funkcioniše' i šta uvesti u politike kako bi se podstaklo veće uključivanje različitih roditeljskih resursa udaljavajući se od socijalne države blagostanja.

Takođe, nalaz da su mladi iz zemalja sa relativno niskim GDP *per capita* zadovoljniji životom i sagledavaju svrhu života u odnosu na mlade iz bogatih zemalja, i da to nije u vezi sa školskim postignućima, upućuje na to da se daleko više moraju uzimati u obzir različiti politički, socijalni i kulturološki konteksti u kojima roditelji, nastavnici i zajednica funkcionišu.

Pandemija Covida19, sa zatvaranjem škola, dovela je do velikih gubitaka u učenju, povećao se socijalno-ekonomski jaz u znanju i veštinama između bogatih i siromašnih domaćinstava i produkovao konflikt između plaćenog posla i života u domaćinstvu u svim zemljama sveta. Prelaskom na razne modalitete učenja na daljinu pojačan je pritisak na porodicu (naročito majke) u podučavanju svoje dece i nametnuta drugačija alokacija vremena, finansijskih i kognitivnih resursa.

Veoma je teško predvideti kako će se prilagođavati/transformisati obrazovni sistemi. Diskusije i predlozi dolaze sa, bar, dve strane. Jedna strana ukazuje na potencijalne inovacije u obrazovnim aplikacijama, platformama i resursima, dok se druga strana zalaže za transformaciju u skokovima, bez oslanjanja na tradicionalne puteve.

Reference

1. Berger, L. et al (2009). Income and Child Development, *Children and Youth Services Review*, 31(9), 978-987.
2. Mullainathan, S. and Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why Having so Little Means so Much*, New York: Henry Halt and Company.
3. Cobb-Clark, D. et al (2016). Parenting Style as an Investment in Human Capital, *IZA DP*, No. 9686, 1-37.
4. Cunha, F. (2015). *Subjective Rationality, Parenting Styles and Investment in Children in an Era of Increasing Inequality*, Springer International Publishing, 83-94.
5. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital in Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, NY, Greenwood, 241-258.
6. Bronfenbrenner, U. (2001). The Bioecological Theory of Human Development, In Smelser, N. and Baltes, P. eds, *International Encyclopedia of Social and Behavioral Science*, NY: Elsevier, 6963-6970.
7. Epstein, L. (1995). *School/Family/Community Partnerships*. Phi Delta Kappan, 76, 701-722.
8. Epstein, L. (2011). *School, Family, Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools*, Boulder, CO: Westview Press.

9. Hoover-Dempsey, V. et al. (20015). Why Do Parents Become Involved? Research Findings and Implication, *The Elementary School Journal*, 106(2), 105-130.
10. Moll, C. et al (1992). Funds of Knowledge for Teaching Using a Qualitative Approach to Connect Home and Classroom, *Theory into Practice*, 31(2), 132-141.
11. PISA (2019). *Parental Involvement in School activities*, Chapter 10, Vol. III, OECD, 141-157.
12. Baker, J. et al (2007). Socio-Economic Background, Parental Involvement and Teacher Perception in Relation to Pupil Achievements, *Educational Studies* 33(2), 177-192.
13. Herrell, P. (2011). *Parental Involvement, Parent and Teacher Perceptions*, (Doctoral Dissertation) Retrived from Proquest Dissertation and Theses UMI, No. 3462048.
14. Watkins, A. (2013). *Electronic Communication and its Influence on Parental Involvement in High School*. (Doctoral Dissertation) Retrived from Proquest Dissertation and Theses UMI, No. 3589632.
15. *Zakon o Osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, Službeni Glasnik, Beograd, br. 7/2018 i 16/2020.
16. *Southeast Europe Cross Coutries Survey of Principal Views, Parental Involvement in South East European Schools* (2011) UNICEF and Fond for Open Society.
17. Pavlović-Breneselović, D. (2013). *Partnerstvo porodice i škole kao dimenzija kvaliteta obrazovanja*, Institut za otvoreno društvo, Beograd.
18. Azanjac-Janjatović, T. (2016). *Pregled uloga, funkcija i doprinosa nastavničko-roditeljskog organizovanja u Srbiji, regionu i svetu*, UNICEF and Fond for Open Society, 1-57.
19. OECD (2020). *Reviews of Evaluation and Assessment in Education: Serbia*, 28-32.
20. Institute for Social and Economic Research (2020). *Understanding Society Covid19*, Version 2, Colchester: University of Essex.
21. Stevanović, J. i dr. (2020). Čitalačke navike učenika srednjih škola, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd, 136-180.
22. Buđevac, N. (2019). Od učenja do čitanja radi učenja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd, 573-613.
23. Helliwell, J. et al (2019). *World Happiness Report*, 42-48.
24. Twenge, J. (2019). *World Happiness Report*, 93-128.

25. UN (2020). *Policy Brief: Education During Covid19 and Beyond*, 22-24.
26. <http://hrd.undp.org/en/hdp-covid>
27. World Bank (2020). *We Should Avoid Flattening the Curve in Education - Possible Scenario for Learning Loss During the Scool Lockdown*.
28. Krents, M. et al (2020). *Easing the Covid19 Burden on Working Parents*, BCG.
29. National Centre on Education and the Economy, (2020), *Rethinking Education Transformation in a Disrupted World*. 4-9.
30. <http://steinhardth.nyu.edu/metrcenter/ejroc/culturally-responsive-curriculum-scorecard>
31. OECD (2020). *A Framework to Guide Education*. 10-18.
32. OECD (2020). *Covid19 Crisis Response in Southeast European Economies*, 9-11.

POLITIČKE I EKONOMSKE SLOBODE: KONFLIKTNA ILI KOMPLEMENTARNA OBJAŠNENJA EKONOMSKOG PROSPERITETA?

Vladan Ivanović*

U poslednje tri decenije institucionalni faktori su postali neizostavna karika u tumačenju ekonomskog uspeha nacija. Aktuelni politički i ekonomski procesi u zemljama širom sveta, kojima se dovode u pitanje konvencionalne pretpostavke ekonomske teorije, a koje se odnose na značaj sistema pravila za ekonomski napredak i ukupni društveni razvoj, nameću potrebu preispitivanja mehanizama kojima se ostvaruje uticaj institucionalne strukture na privredne rezultate. Posebno aktuelan i značajan aspekt čini objašnjenje veza između političke i ekonomske sfere, s obzirom da ekonomski uspeh nastaje kao posledica individualnih i kolektivnih izbora koji se dešavaju kako na tržištu tako i u političkom procesu. U radu se, sem fundamentalnih pojašnjenja koja se odnose na značenje i značaj slobode za privredni uspeh, pojedinačno razmatraju mehanizmi kojima političke, odnosno ekonomske slobode utiču na privredne performanse. Ukazuje se na potrebu, što je ujedno i ključni zaključak rada, za integralnim pristupom institucionalnom kvalitetu u političkoj i ekonomskoj sferi kada je u pitanju uticaj na stabilnost, održivost i nivo ekonomske dinamike.

Ključne reči: institucije, ekonomske slobode, političke slobode, ekonomske performanse

Uvod

Krajem XX veka, institucionalni faktori su uključeni kao neizostavni faktor u objašnjenju ekonomskog uspeha, a postali su, naročito, neizostavna karika u tumačenju dinamike ekonomskog rasta. Sve do ovog perioda, razlike u ekonomskim performansama su objašnjavane razlikama u karakteristikama privrednih sistema, njihovoj strukturi,

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu; vivanovic@kg.ac.rs

načinu na koji se vrši alokacija resursa (plan, tržište) ili tradicionalnim faktorima rasta (radna snaga, kapital, resursi), bez analize „dubokih“ determinanti, odnosno pravila na kojima počiva funkcionisanje alokativnih mehanizama i ponašanje ekonomskih agenata u nacionalnim privredama. Čak i noviji ekonomski modeli, koji se zasnivaju na faktorima koji nisu tradicionalni, poput efekata „prelivanja“ znanja ili investicija u humani kapital, ne pružaju potpun uvid u objašnjenje razlika u ekonomskom prosperitetu (Leschke, 2000).

Sloboda je u srži objašnjenja institucionalne transformacije danas najrazvijenijih zemalja sveta. Kako je to još Keynes (1933, 177) primetio, nisu ideje „ekonomske superiornosti, već veliki cilj slobodarstva, slobode lične inicijative i individualnog dara, cilj inventivnosti i veličanstvene fertilitet nesputanog uma protiv snaga privilegija, monopola i zastarelosti“ te koje su oblikovale institucionalnu transformaciju u sponu Zapada. Pitanje ekonomskih i političkih sloboda značajno je ne samo iz razloga što su danas ekonomski i politički najslobodnije ujedno i najuspešnije zemlje sveta, već i što veliki deo zemalja koje ne pripadaju grupi uspešnih, kada je dolazilo do institucionalne transformacije, u fokus je stavljao širenje slobode, kako u političkoj, tako i u ekonomskoj sferi. Međutim, ispostavilo se da je proces izgradnje i učvršćivanja institucionalne strukture koja bi podržavala i štitila slobodu mnogo kompleksniji. Na primeru tranzicionih privreda je ova problematika posebno uočljiva. U poređenju sa drugim ekonomskim događajima i pitanjima, tranzicija je neuporedivo složeniji fenomen. Razumevanje tranzicije, neuspeha češće, uspeha ređe, do kojih je ona dovela, zahteva sveobuhvatno razumevanje prirode funkcionisanja i konstitutivnih elemenata tržišne privrede, ali i interakcije i međuzavisnosti koja se pojavljuje kako između njih, tako i između njih i šire društvene strukture. Osim toga, potrebno je razumevanje dinamike institucionalnih promena velikih razmera kao što je to slučaj sa tranzicijom (Roland, 2001).

Koncept slobode je neraskidivo povezan sa kvalitetom institucionalne strukture. Naime, institucionalni kvalitet je potrebno posmatrati kao sistem pravila i normi kojima se omogućava sloboda izbora aktivnosti koje ekonomski akteri slede, ali i garantovanja koristi koje efikasni ekonomski izbori generišu. Iz ovakve postavke proizilazi

da je politički sistem karika od odlučujuće važnosti u determinisanju stepene u kojem sloboda postoji u jednom sistemu, odnosno privredi, pošto se sistem pravila kojima se garantuje sloboda ekonomskog izbora i obezbeđuje njihova efikasna primena upravo stvara u političkom sistemu. U tom kontekstu, postavlja se pitanje da li je moguće obezbediti maksimalnu ekonomsku slobodu, koja vodi efikasnim privrednim ishodima, u sistemu političkih pravila koja ne moraju biti bazirana na istom principu - principu (maksimalne) slobode? Osim toga, činjenica je da je veliki broj istraživanja potvrdio ili pronašlo vezu između institucionalnog kvaliteta i ekonomskih performansi, ali i da ta veza nije nedvosmisleno potvrđena. To, upravo, nameće potrebu da se detaljnije ispita veza između institucionalnog kvaliteta, shvaćenog kao celokupnost sistema pravila u političkoj i ekonomskoj sferi kojima se sloboda ostvaruje i garantuje, i ekonomskih performansi, što je i predmet istraživanja. Polazna pretpostavka je da veći nivo političkih i ekonomskih sloboda vodi stabilnijem i dinamičnijem ekonomskom rastu u dugom roku.

Konvergencijom u mehanizmima alokacije, ali i konvergencijom u bazičnoj institucionalnoj strukturi, postalo je očigledno da sve nacionalne privrede imaju slične mehanizme i počivaju na sličnim *de jure* pravilima, ali da nije prisutna u istoj meri i konvergencija u rezultatima koje one postižu. Jedno od značajnih objašnjenja ovog jaza između *de jure* institucionalne transformacije i *de facto* ostvarenih ekonomskih rezultata, nalazi se u *de facto* funkcionalnosti institucija da podstaknu ekonomske agente na produktivno ponašanje usled ograničenja koja se pojavljuju u domenu političkih i ekonomskih sloboda prilikom odvijanja ekonomske aktivnosti. Iako sloboda ima mnogo širi intrinistički karakter, njena instrumentalna vrednost je u srži dinamičnog, inovativnog i održivog privrednog sistema. Upravo iz tog razloga, suština rada je da ponudi objašnjenje koncepta slobode i mehanizama putem kojih ona determiniše ekonomske performanse, kao i međuzavisnost i nedeljivost koja se javlja između sloboda u političkoj i ekonomskoj sferi. Cilj istraživanja je pokazati da se kontinuirano i održivo unapređenje ekonomskih rezultata u dugom roku postiže institucionalnom transformacijom koja obezbeđuje integralno širenje ekonomskih i političkih sloboda.

Rad se sastoji iz pet delova. Nakon uvodnog dela, u drugom delu se definiše pojam slobode, kako u ekonomskom, tako i u političkom sistemu. Treći deo rada je posvećen analizi mogućih veza između političkih i ekonomskih sloboda i ekonomskog rasta, predstavljanjem opšteg modela koji ilustruje međuzavisnosti između ovih veličina. Nakon objašnjenja vezanih za opis uzorka, metodološkog pristupa i korišćenih podataka, u petom delu je analiziran odnos između ekonomskih i političkih sloboda i njihova veza sa ekonomskim rastom u prethodne dve decenije.

Uslovljenost sloboda kvalitetom institucionalne strukture

Sloboda se, prema Senu (2001), može definisati kao sposobnost da se ostvare ciljevi koje pojedinac smatra vrednim, odnosno korisnim. U meri u kojoj institucionalna struktura omogućava što širi spektar aktivnosti članova društva u realizaciji raznovrsnih ciljeva, u toj meri će u sistemu biti otelovljena i sloboda. Pritom, iako institucije, prema Nortu (1991, 97), čine „od strane ljudi uspostavljena ograničenja koja strukturiraju političku, ekonomsku i socijalnu interakciju“, one imaju, i funkciju omogućavanja. Ta funkcija se ostvaruje time što čine dostupnim izbore koji, inače, u odsustvu institucija, ne bi postojali (Czech, 2014). Drugim rečima, kvalitetna institucionalna struktura obezbeđuje zaštitu slobode na dva načina. Prvo, institucije omogućavaju ostvarivanje i zaštitu slobode onemogućavanjem ponašanja, gde važnu ulogu ima sankcioni mehanizam. Drugo, one imaju podjednako, a verovatno i značajniju ulogu, podsticanjem, odnosno uslovljavanjem i usmeravanjem produktivnog ponašanja. Upravo iz tog razloga institucije treba da budu posmatrane i vrednovane kao nezamenljivi nosioci i garanti postojanja slobode.

Slobodu je potrebno shvatiti isključivo u sistemu trostrukog ograničenja. Prvo se odnosi na činjenicu da sloboda treba da bude shvaćena kao relativna, a ne apsolutna kategorija. Ona postoji u društvenom kontekstu, nikako van njega. Ova činjenica nameće potrebu da se sloboda pojedinaca posmatra u relaciji sa drugima, što nužno predstavlja negaciju apsolutne slobode. Drugo ograničenje se odnosi na činjenicu da sloboda ne postoji bez odgovornosti, odnosno da očuvanje i

regeneracija slobode, kao generatora privrednog i društvenog progresa, ne može biti uspostavljena bez prateće odgovornosti za izbore koje pojedinci donose. Naime, upravo zato što su pojedinci slobodni da biraju između više alternativa, oni i jedino mogu i treba da budu odgovorni za (slobodan) izbor koji su napravili. Sloboda postoji samo u uslovima u kojima su svi podjednako slobodni. Kao takva ona je antiteza privilegijama. Isključivo u ovom okviru slobodu je moguće shvatiti kao meta-princip koji, ugrađen u institucionalnu strukturu, produkuje kontinuirani, dinamičan i održiv privredni i društveni napredak. U društvima u kojima su pojedinci slobodni da čine izbore kojima maksimiziraju sopstvene funkcije korisnosti, a što je ograničeno slobodom drugih, jednakošću i odgovornošću za preduzete izbore, ekonomski prosperitet je praćen i kontinuiranom putanjom privrednog, ali i društvenog, razvoja.

Iz operativnih definicija sloboda, bilo političkih bilo ekonomskih, očigledna je sadržina principa na kojima sloboda jedino počiva u određenom sistemu. Operativne definicije sloboda, i ekonomskih i političkih, prate upravo prethodno određenu sadržinu. Naime, u društvu je prisutna ekonomska sloboda ukoliko je imovina pojedinca koju su stekli bez upotrebe sile, prevare ili krađe zaštićena od drugih i ukoliko su slobodni da je koriste, razmenjuju ili poklone drugom pod uslovima da njihove aktivnosti ne narušavaju identična prava drugih. S druge strane, političke slobode postoje kada su građani u potpunosti slobodni da participiraju u političkom procesu, izbori su fer, postoji nadmetanje među političkim organizacijama i nisu praćeni koruptivnim aktivnostima. Dodatna dimenzija, koja se često pojavljuje u analizi političkih sloboda, ali koja je i različita od njih, makar u užem smislu, jesu građanske slobode. One uključuju slobodu štampe, slobodu udruživanja, religijske slobode i slobodu govora (Vega-Gordillo & Alvarez-Arce, 2003).

Međutim, kada je reč o operativnim definicijama sloboda, a posebno i kod interpretacije rezultata u empirijskim istraživanjima, bitno je naglasiti da je sloboda više kvalitet, a manje kvantitet (Hanke i Walters, 1997). Teško je konstatovati da je neka zemlja slobodnija od neke druge određeni broj puta, osim konstatovati da postoji razlika. Stvarnu i preciznu procenu te razlike je nemoguće dati. Pre ima smisla

govoriti o udaljenosti određene zemlje od graničnih vrednosti, i nečega što je teorijska (idealna) vrednost.

Ključni momenat u institucionalnoj operacionalizaciji garantovanja i zaštite slobode u ekonomskom sistemu, jeste odgovornost ekonomskih i političkih aktera, odnosno mehanizmi kojima se ona obezbeđuje. Kredibilnost pravila kojima se uređuje interakcija u ekonomskoj i političkoj sferi i obezbeđuje obaveznost ponašanja u skladu sa njima je u tom domenu od presudne važnosti. Ne samo da su investicije u privredi efikasnije ukoliko oni koji ih preduzimaju snose odgovornost za njihov uspeh/neuspeh, već je odgovornost preduslov uspostavljanja društvenog poretka u kome vladaju sloboda i samoodgovornost (Eucken, 1953). Ne samo da koncept odgovornosti/obaveznosti ponašanja ima svoju jasnu sadržinu kako u domenu političkog, tako i u domenu ekonomskog sistema, već među ovim domenima postoji čvrsta međusobna uslovljenost.

Problem posvećenosti/obaveznosti poštovanja pravila se pojavljuje u svim domenima koji neposredno određuju ishod političke i ekonomske interakcije, a posredno i ekonomske rezultate koji se postižu. Naime, on se pojavljuje na nivou pojedinaca, gde je potrebno da izabrani pravac akcije u određenom momentu odgovara aktivnostima koje pojedinac preduzima u budućem vremenu. Međutim, daleko je značajnija obaveznost u interakciji između pojedinaca i pojedinaca i organizacija, koji su povezani ugovornim relacijama, ali i između pojedinaca i države, što je vezano za kreiranje javnih politika (Shepsle, 1991). Možda je i najveći izazov obezbediti mehanizme kojima se država, kao garant formalne institucionalne strukture, kredibilno obavezuje u preduzimanju određenih aktivnosti, a gde postoji očigledan nesklad između trenutka transfera ovlašćenja za to (trenutak izbora) i momenta kada dolazi do preduzimanja aktivnosti (trenutak sprovođenja određene politike). Dakle, jedan od ključnih problema je kako kredibilno *ex ante* obavezati kreatore javnih politika da se ponašaju na određeni način, u skladu sa obećanjem koje je (tokom izbornog perioda) dato. Jedini način je kreirati mehanizam kojim bi se maksimalno ograničilo diskreciono pravo prilikom sprovođenja (javnih) politika, upravo iza razloga što se u tom domenu javlja značajan izvor transakcionih troškova. Naime, diskrecija se značajnim delom, u

regularnim privrednim okolnostima, može poistovetiti i sa oportunistom, tj. situacijom kada nešto što nije dogovoreno bude sleđeno samovoljno od strane samo jednog partnera, i što je često praćeno negativnim efektima na drugog partnera, makar u domenu troškova prilagođavanja na odstupanje od pravila. Potrebno je, drugim rećima, obezbediti da devijacije u ponašanju i aktivnostima budu svedene na minimum. Osim troškova prilagođavanja, znaćajni troškovi se mogu pojaviti i u domenu uticaja na oćekivanja, gde odstupanja od pravila u sadašnjosti kreiraju neizvesnost u ponašanju u budućnosti, jer verodostojnost da će pravila biti sleđena opada, pa to ostavlja snaćan uticaj na dva domena. Jedno su troškovi zaštitе od neizvesnosti, a drugo su troškovi koji su povezani sa (produktivnim) aktivnostima koje, u uslovima neizvesnosti, doćivljavaju kontrakciju.

Pretpostavke slobodnog politićkog okvira

Spektakularan rast kineske ekonomije u poslednje ćetiri decenije, neuspeh politićke transformacije na talasu „Arapskog proleća“, i rast populizma na Zapadu, znaćajno je doprineo alternativnim pogledima na znaćaj i ulogu politićkih institucija u ekonomskom prosperitetu. Naime, i u akademiji i u politićkoj praksi pojavila su se gledišta da su demokratske institucije, u najboljem slućaju, irelevantne, a u najgorem, ćak i prepreka ekonomskom rastu (Acemoglu *et al.*, 2019, 48). To ne samo da je u suprotnosti sa konvencionalnim postulatima politićke ekonomije, teorije javnog izbora i institucionalne ekonomije, već je i u suprotnosti sa empirijskim iskustvom kada je u pitanju razvoj privreda koje su jednostrano promovisale ekonomske slobode, ignorišući integralnu prirodu slobode u društvnom poretku. Ćile ili prve decenije razvoja Jućne Koreje svedoće o tome. Pritom, transformacija je u ovim zemljama išla ka uspostavljanju i zaštitu integralne slobode. Rezultat je da su i jedna i druga privreda danas u grupi ekonomija sa visokim dohotkom. S druge strane, iskustvo Venecuele u poslednje ćetiri decenije svedoći o katastrofalnim posledicama inverznog puta, odnosno kontinuiranog ogranićavanja sloboda. Naime, prema istraćivanju Lawsons i Klarka (2010), Venecuela je, postepenom institucionalnom transformacijom od slobode ka neslobodi, u periodu 1970.-2005. godina ostvarila ekonomski rast, koji je u proseku bio negativan (0,61%

godišnje), pri čemu je prosečan nivo dohotka bio manji za 19% na kraju u odnosu na početak posmatranog perioda.

Kada je u pitanju uticaj političkih sloboda na ekonomske performanse moguće je identifikovati tri suprotstavljene perspektive (Fabro & Aixala, 2012). Prema konfliktnoj perspektivi, u demokratiji je prisutna pojava interesnih grupa, koja negativno utiče na određene reforme i politike koje su značajne za dinamičan ekonomski rast. Shodno tome, redistributivne politike mogu biti veoma zastupljene u demokratiji, čime dolazi do transfera dohotka na račun produktivnih investicija. Prema kompatibilnoj perspektivi, demokratski sistemi su efektivniji u oblikovanju redistributivnih politika koje su kompatibilne sa ekonomskim razvojem. Politike koje su usmerene na zaštitu vlasničkih prava mogu biti kredibilne samo u demokratskom konstitucionalnom okviru upravo zato što se slede politike u čijim osnovama se nalazi ekonomska liberalizacija, a što se posebno odnosi na garancije vezane za nezavisnost sudskog sistema. Demokratije, dodatno, ograničavaju zloupotrebu moći od strane izvršne vlasti, odnosno tendenciju da se usvajaju politike koje su u suprotnosti sa blagostanjem i efikasnošću društva u celini. Treća perspektiva bi se mogla označiti kao skeptična, prema kojoj političke slobode imaju malo uticaja na ekonomski rast, iz jednostavnog razloga što neke druge osobine, poput vrste politika koje se sprovode ili politička stabilnost, jesu daleko značajnije. Međutim, ono što može biti validniji zaključak, jeste da svaka od ovih perspektiva ima svoje značenje u svakoj privredi, a da u zavisnosti od šireg institucionalnog konteksta, u većoj ili manjoj meri će biti prisutan neki od navedenih efekata.

Kada su u pitanju efekti političkih institucija na ekonomske rezultate neophodno je razlikovati direktne i indirektne efekte. Direktni efekti političkih sloboda se sastoje u potrebi obezbeđivanja uslova u kojima se vrši efikasna agregacija preferencija na nivou društva. Uprkos nedostacima koji su identifikovani u okviru teorije javnog izbora, naročito Arrowom teoremom nemogućnosti, uslovi slobodnog izražavanja političke volje su superiorni u odnosu na (poznate) alternative. Činjenica da se značajan deo nacionalnog bogatstva i stvara i distribuira putem sistema javnih institucija, način na koji dolazi do agregacije preferencija direktno određuje efikasnost alokacije značajnog

dela resursa u nacionalnoj ekonomiji. Što se indirektnih efekata tiče, oni su povezani sa interakcijom političkih i ekonomskih institucija, jer je politički mehanizam taj u kojem se kreiraju „pravila igre“ u tržišnoj, ali i svakoj drugoj, privredi. Na primer, svi indeksi koji se bave ekonomskim slobodama sadrže element koji se tiče vlasničkih prava i njihove zaštite. To, nesumnjivo, i najneposrednije ukazuje da značaj političkog sistema ili političkih institucija u kreiranju institucionalnog okvira koji ima gravitaciono dejstvo na ekonomske slobode, a time i na ekonomski rast.

Dva su mehanizma od posebnog značaja kada je u pitanju uticaj političkih sloboda na ekonomske performanse (Fabro i Aixalá, 2012). U uslovima neslobodnih političkih institucija politike koje se sprovode su, po pravilu, manje efikasne. Drugi mehanizam se odnosi na efikasnost alokacije resursa, odnosno na tvrdnju da država bazirana na slobodnim političkim institucijama ima manju sklonost ka sprovođenju predatorskih politika u korist uske manjine, a koje su, po pravilu, na štetu najšire populacije. U suprotnom slučaju, kada je prisutna tendencija ka predatorskim politikama, odnosno kada postoji koncentracija ekonomske i političke moći dolazi do svojevrzne (re)feudalizacije društva.

Bitna pretpostavka, ali i karakteristika, postojanja slobodnih političkih institucija jeste postojanje konkurencije. Ona omogućava pronalaženje uravnoteženih i efikasnih rešenja za izbore, kako kolektivne, tako i individualne, koji utiču na efikasnost nacionalne privrede. Na primer, konkurencija je bila jedna od ključnih pokretačkih snaga u razvoju srednjovekovnih italijanskih gradova državica. Naime, postojalo je snažno nadmetanje među regionalnim centrima koji su bili udaljeni svega nekoliko desetina kilometara jedni od drugih. To je vodilo institucionalnoj transformaciji ka efikasnijim i inovativnim formama javne administracije, donošenju političkih odluka i javnoj politici generalno, a sve je vodilo rastu životnog standarda građana. Ekonomski efekti su bili takvi, da je nivou poljoprivrednog outputa po radniku bio dva puta veći nego u Velikoj Britaniji u XIV veku, a na nivou outputa u Francuskoj u XIX veku (Piano & Salter, 2020). S druge strane, politička konkurencija je u Evropi, gde postoji na malom prostoru puno država, prinudila političke autoritete da se ponašaju i tragaju za rešenjima koja će im omogućiti da generišu dovoljno novca

da bi mogli ostati na vlasti. U tom smislu, politički akteri su bili zainteresovani za to da se obavežu (kredibilno) da će poštovati vlasnička prava i omogućiti ekonomske slobode, a kako bi podstakli razvoj ekonomskih organizacija i preduzetništva (Barth, 2011).

U domenu razvoja političkih institucija koje su utemeljene, ali i koje štite, slobodu, javljaju se četiri ključna problema. Jedan se odnosi na relativno kompleksnu prirodu institucionalne evolucije, čiji brojni aspekti nisu dovoljno poznati. S druge strane, institucionalna transformacija od neslobodnih ka slobodnim političkim institucijama, na bazi dosadašnjih iskustava različitih društava, ima samo ograničenu verovatnoću uspeha, čak i kada se formiraju kritični uslovi neophodni za temeljnu institucionalnu transformaciju. Treći aspekt se odnosi na činjenicu da se slobodne političke institucije razvijaju u dugom roku. Istorija razvoja političkih institucija na Zapadu je, u tom kontekstu, vrlo ilustrativna. Naime, SAD i evropskim zemljama je trebalo gotovo čitav vek da pređu iz feudalnog stanja u stanje demokratije, kada je inicirana promena u pravcu slobodnih političkih institucija, odnosno transformaciji koja je podrazumevala davanje političkih prava svima, kontrolu i ograničenja nad onima koji upravljaju državom i garantovanje građanskih sloboda (Ádám, 2020). Četvrto, transformacija ka slobodnim političkim institucijama je otežana uticajem interesa onih koji imaju vlast, kao i mentalnim modelima kroz koje oni prosuđuju o svetu, a koji su komplementarni sa uspostavljenom institucionalnom strukturom (North, 1993).

Usled asimetričnosti informacija na političkom tržištu, ali i same prirode kolektivnog izbora (postoji značajan vremenski jaz između razmene, na političkom tržištu, i aktivnosti koje vode maksimizaciji individualnih funkcija korisnosti kod birača), birači nisu motivisani da investiraju u sticanje političkih informacija (Ádám, 2020). A, upravo, informacioni troškovi imaju centralnu ulogu u efikasnosti političkog procesa. Dakle, i pod pretpostavkom da postoje slobodne političke institucije, tj. sloboda građana da participiraju u političkom procesu, izbori su fer, postoji otvoreno nadmetanje koje nije praćeno koruptivnim aktivnostima, jasan i transparentan okvir kojim se uređuje finansiranje političkih organizacija, informaciona asimetrija može voditi neefikasnim ishodima. Upravo je iz tog razloga potrebno posmatrati političke

slobode u tesnoj povezanosti sa konceptom građanskih sloboda. Naime, političke institucije, kojima se garantuje i štiti sloboda izbora pojedinca, postižu punu funkcionalnost tek u sadejstvu građanskim slobodama, koje obuhvataju slobodu govora i verovanja, slobodu štampe, slobodu udruživanja i organizovanja, kao i vladavinu prava i zaštitu privatnosti (Fabrou & Aixalái, 2012). Na primer, uspostavljanje uslova za razvoj slobodnih političkih institucija je u Velikoj Britaniji otpočelo Veličanstvenom revolucijom 1688. godine, kada je kreirana jedna od ključnih poluga u institucionalnoj strukturi, koja je od ključne važnosti za očuvanje slobode, a to je nezavisno sudstvo (Faundez, 2016). Pritom, građanske slobode su od posebne važnosti zato što upravo one omogućavaju kreiranje civilnog sektora, a koji služi kao protivteža autoritetu države, čineći ponašanje aktera u političkoj sferi odgovornijim, a institucionalni okvir snažnijim.

Da su segmenti političkih i građanskih sloboda neraskidivo povezani, govori i veliki stepen korelacije između ove dve veličine, koje je 2005 iznosio čak 0,942 (Lawson & Klark, 2010). Dodatni argument u kontekstu uskog posmatranja političkih i građanskih sloboda jeste i da značajan deo empirijskih istraživanja nije uspeo da identifikuje vezu između političkih sloboda i ekonomskih performansi, a razlog za to može biti upravo neraskidiva povezanost političkih i građanskih sloboda. Generalno, problematično je uopšte razmatranje mogućnosti postojanja političkih sloboda bez postojanja građanskih sloboda, a naročito u domenu podsticanja ekonomske aktivnosti. Kada dođe do preplitanja sudske, zakonodavne i izvršne moći, sloboda pojedinca je izložena arbitrarnoj kontroli, a to često podrazumeva upotrebu nasilja i represije (Voigt, 2012). U takvim situacijama dolazi, kako je to formulisao Hayek (1960, 164), do „*vlдавине čoveka koja je suprotstavljena vladavini zakona*“.

Osim što se razvoj političkih institucija odvija u dugom vremenskom periodu, još jedna vremenska dimenzija je od posebnog značaja kada se govori o uspostavljanju efikasnih političkih institucija. Naime, različita iskustva govore o postojanju ekonomskog rasta, ponekada, iako retko, i u odsustvu slobodnih političkih institucija. Vremenski period u kojem slobodne političke institucije generišu značajniji uticaj na ekonomske performanse je dug, a veličina tog uticaja

ograničena. To su potencijalno i objašnjenja zašto je, između ostalog, proces uspostavljanja takvih institucija ne samo spor, nego često i praćen neuspelom. Na primer, Acemoglu *et al.* (2019) ističu da je u periodu od 25 godina, nakon otpočinjanja procesa demokratizacije u bivšim socijalističkim privredama, veličina GDP-a *per capita* za 20% veća u zemlji sa slobodni(ji)m političkim institucijama u odnosu zemlju koja je ostala u autokratskom političkom režimu. Razlog zašto je to tako se sastoji u tome što slobodne političke institucije vode većim investicijama u kapital, obrazovanje i zdravstvo. Pritom, uspostavljanje demokratskog konstitucionalnog ambijenta, naročito u inicijalnoj fazi, uzrokuje velike troškove, ekonomske, socijalne i političke. Svaka vrsta neefikasnosti u ovom procesu u ovoj fazi, stvara dodatan pritisak na mogućnost reverzibilnog kretanja, odnosno odstupanja od procesa izgradnje demokratskih institucija. Drugim rečima, osim procesa iniciranja demokratskih promena, neophodan je i proces konsolidacije demokratskih institucija, čime se obezbeđuje kontinuitet postojanja slobodnog političkog okvira.

Kada je u pitanju uticaj političkih institucija na ekonomske performanse, postojanje slobodnih političkih institucija se reflektuje, prevashodno, u kvalitetu ekonomskog rasta. Dakle, od važnosti su osobine rasta, a ne samo rast po sebi. Tu su empirijski zaključci Rodrika (2000) vrlo sugestivni. Prema njemu, participativne demokratije stimulišu kvalitetniji rast, tj. predvidivije dugoročne stope rasta, veću (kratkoročnu) stabilnost u rastu, bolju otpornost i prilagodljivost na eksterne šokove, ali i pravičniju raspodelu dohotka.

Ekonomске slobode i ekonomske performanse

Da su ekonomske slobode neophodan uslov ekonomskog prosperiteta nacija očigledno je u stanovištima svih ekonomskih pravaca i škola, gde gotovo da ne postoje oprečni stavovi. Razlike se pojavljuju u domenu nivoa značaja i relativnog značaja ekonomskih sloboda u odnosu na ostale faktore. Te razlike su, značajnim delom, rezultat drugačijih metodoloških pristupa. Posebno eksplicitna saglasnost postoji u pogledu značaja slobode u domenu spoljnotrgovinskih odnosa. Na primer, čak je i Keynes (1933, 177) posmatrao pitanje

slobode u spoljnoj trgovini kao premisu u koju „*upućena i racionalna osoba*“ nema sumnje. Osim toga, istorijsko iskustvo govori u prilog tezi da se otvaranje nacionalne privrede direktno može dovesti u vezu sa ekonomskim rastom. Naime, do ubrzanja rasta je dolazilo kada god bi se nacionalna privreda otvarala ka svetu, bilo da je to slučaj sa Japanom 1850-ih, Južnom Korejom 1960-ih ili Vijetnamom 1990-ih (Mankiew, 2018).

I dok je nesporna pozicija slobode u domenu spoljne trgovine, značaj ekonomskih sloboda u različitim pristupima je, isto tako, neupitan i kada je u pitanju unutrašnje tržište. Razlog je, upravo, tržišni mehanizam alokacije na kojem se zasniva razmena, a ima ishod u najvišem nivou efikasnosti. Naime, da bi predmet razmene otišao ka onome ko ga najviše vrednuje, a da bude omogućeno da se u njegovu proizvodnju uključi svako, a naročito onaj koji to može da čini najefikasnije, nesumnjivo je sloboda, a ona je sinonim za postojanje izbora u tržišnoj privredi, u procesu proizvodnje i razmene odlučujuća determinanta ekonomske efikasnosti.

Veza slobode i ekonomskog prosperiteta se u okviru političke ekonomije uobičajeno objašnjava putem poslovnih sloboda, odnosno slobodama u razmeni. Naime, sloboda poslovanja podrazumeva mogućnost sticanja, posedovanja i korišćenja vlasništva. Sama činjenica da se tržišna privreda zasnovana na privatnoj svojini dodatno naglašava značaj slobode u institucionalnoj strukturi. Naime, privatna svojina je motivacioni instrument kojim se obezbeđuje racionalno i efikasno poslovanje. Pritom, bez privatne svojine i njene efikasne zaštite nisu moguće ni sloboda ni nezavisnost pojedinaca na tržištu (Barth, 2011). Ali, sloboda nije samo instrument ekonomskog prosperiteta. Ona je ujedno i cilj. Tradicionalno, razvoj se posmatra kao rast bogatstva. Bogatstvo, pritom, ne govori samo o sposobnosti jednog društva da zadovolji osnovne potrebe, već je sredstvo kojim se čuva autonomija pojedinca. U tom slučaju, pojedinac može biti slobodan samo u bogatom društvu, što, svakako, ne znači da su pojedinci u bogatom društvu, nužno, i slobodni (Levine, 1995).

Sažet prikaz uticaja ekonomskih sloboda na ekonomski rast bi išao u pravcu da one dovode do rasta produktivnosti time što smanjuju transakcione troškove. Smanjivanje transakcionih troškova povećava

akumulaciju humanog i fizičkog kapitala. Povećana akumulacija dve ključne/dominantne forme kapitala podstiče specijalizaciju i ekonomiju obima, ali i efikasnije načine organizovanja poslovne aktivnost, ali i uvođenje inovacija (Fabro i Aixalá, 2012).

Međutim, postoje i stanovišta da ekonomske slobode ne utiču na ekonomski rast preko nivoa investicija, već preko njihove strukture. Na primer, istraživanje Alia & Craina (2001) ukazuje da je uticaj ekonomskih sloboda na ekonomski rast indirektan. Naime, one ne utiču na ekonomski rast preko rasta investicija, već preko bolje alokacije resursa. To se odvija tako što povećanje ekonomske slobode redukuju distorzije (relativnih) cena, čime se povećava efikasnost alokacije resursa. Haan & Sturm (2000) ističu da ekonomske slobode ne utiču na ekonomski rast, ali da tamo gde dolazi do rasta u ovim slobodama zemlja mnogo brže stiže do potencijalnog nivoa ekonomskog rasta. Čak i u ovako redukovanoj i kritičkoj formi, ekonomski rast utiče na ekonomsku dinamiku, iako ne i na dugoročnu putanju rasta.

Interakcija političkih i ekonomskih sloboda u determinisanju ekonomskog napretka: Nezavisnost, konfliktnost ili komplementarnost?

Bez obzira na veći ili manji značaj i identifikovane različite mehanizme putem kojih ekonomske i političke slobode (zasebno) utiču na privredne rezultate, ipak je neophodno ekonomske performanse posmatrati i u interakciji koja se neminovno javlja između političke i ekonomske sfere. Razlozi za to su višestruki, a prevashodno činjenica da su upravo politički aranžmani kroz istoriju bili odlučujući u osvajanju, ali i zaštiti slobode u ekonomskoj sferi. Politički aranžmani su podsticali i omogućavali razvoj onih institucija koje su omogućavale ekonomiju obima, poput akcionarskih društava, koje su podsticale inovacije, poput patentnog prava, poboljšavale efikasnost faktorskih tržišta, u slučaju novca i ukidanja kmetstva, ili koje su redukovale nesavršenosti tržišta, poput pojave osiguravajućih kompanija (North & Thomas, 1973). Osim toga, ako postavimo pitanje zašto postoji danas visok nivo korelacije između nivoa razvoja demokratije i nivoa dohotka, odgovor se, nesumnjivo, makar velikim delom, nalazi u činjenici da su putevi

političkog i ekonomskog razvoja međusobno isprepletani (Acemoglu, *et al*, 2008).

Dakle, rešavanje razvojnih problema sa kojima se suočava svaka zemlja, zahteva integralno posmatranje političkih i ekonomskih sloboda u kontekstu institucionalnog ambijenta koji ih omogućava. Oslanjanje samo na ekonomske slobode nije moguće. Razlog za to je što su ekonomske institucije kolektivni izbori koji su rezultat političkog procesa. Njihova suština i forma zavise od prirode političkih institucija i distribucije političke moći u društvu. Upravo iz tog razloga je politička priroda institucionalnog ekvilibrijuma prepreka reformi ekonomskih institucija (Acemoglu & Robinson, 2010). S druge strane, politički slobodna društva, u kojima se poštuje vladavina zakona, štiti privatno vlasništvo, i vrši tržišna alokacija resursa, tri puta brže rastu i jedan i po put su efikasnija od onih u kojima takvi uslovi ne postoje (Scully, 1988).

Dva skupa pravila su od važnosti kada je u pitanju institucionalna struktura i interakcija ekonomske i političke sfere. Jedno su ekonomske slobode, koje, između ostalog, podrazumevaju da se država suzdrži od intervencije u tržišni proces. Drugi set pravila, podjednako značajan, jeste dizajn institucionalnog okvira za efikasno funkcionisanje tržišta – opštih pravila i principa univerzalne važnosti za sve ekonomske agente u privredi. Takav okvir uključuje elemente poput stabilnosti cena, vladavinu prava, legalnu zaštitu prava vlasništva i ugovornih obaveza, i garancije političkih sloboda (Leschke, 2000). Dakle, sloboda na tržištu može biti ugrožena narušavanjem slobode od strane države, ali i odsustvom njene zaštite, ukoliko set tržišnih institucija nije kreiran, garantovan i kredibilno implementiran u *de facto* domenu političkog sistema. Teza da je sloboda nedeljiva, odnosno o integralnom karakteru političkih i ekonomskih sloboda, poznata je kao Freedman-Hayekova hipoteza (Lawson & Klark, 2010).

Kada se pogledaju rezultati empirijskih istraživanja, čini se da ekonomske slobode imaju primat i mnogo veće dejstvo na ekonomske performanse nego što je to slučaj sa kvalitetom političkih institucija. Na primer, Hanke & Walters (1998) ističu da ekonomske slobode imaju od 3 do 6 puta veću uticaj na ekonomski rast od političkih (i građanskih) sloboda. Ovaj efekat nazivaju dividendom u prosperitetu slobodne privrede. Slično, Vega-Gordillo i Alvarez-Arce (2003) ističu da

liberalizacija ekonomije ima veći uticaj na ekonomski rast nego što to imaju političke slobode. Međutim, pitanje održivosti ovog uticaja, čak i da je uticaj u toj meri prisutan, a što zavisi od metodološki pretpostavki, je upitan. Razlog je što su ekonomske slobode rezultat kolektivnih izbora koje se i *de facto* i *de jure* odvijaju u okviru političkog sistema. Osim toga, „oslobađanje“ u privrednoj sferi, ne samo da zavisi od seta političkih institucija koje garantuju održivost takvih rešenja, već se i sam efekat „oslobađanja“ iscrpljuje ili, u najboljem slučaju, usporava nakon određenog vremena. Osim toga, drugi efekti koje generiše jednostrano oslanjanje na domen ekonomskih sloboda mogu postati i ozbiljna prepreka političkom institucionalnom okviru zasnovanom na neslobodi.

Iako je nedvosmislena, i uprkos razlikama u pogledu karaktera i mehanizmima delovanja, veza između ekonomskih i političkih sloboda u determinisanju ekonomskog prosperiteta, ekonomski sistem može imati presudno dejstvo na razvoj slobodnih političkih institucija. To se dešava u stanjima dubokih ekonomskih kriza. Naime, prema istraživanju Acemoglua *et al.* (2008), upravo ekonomske krize vode slomu autokratskih tendencija, i čine razvoj demokratskih političkih institucija verovatnijim.

Opravdanje jednostranog pristupa u tumačenju dominantnog i/ili isključivog značaja ekonomskih sloboda za ekonomski uspeh polazi od pretpostavke da oni koji poseduju političku moć, i u režimu neslobodnih političkih institucija, mogu biti motivisani da kreiraju ambijent u kojem vladaju velike ekonomske slobode, što vodi ekonomskom rastu. Naime, ekonomske slobode povećavaju produktivnost (North, 1993) i kreiraju podsticaje za inovativnost. Oni koji poseduju političku moć, time dolaze do dela tog bogatstva. U ovom slučaju postoji motivaciono uslovljena kredibilna obaveznost i za onoga koji upravlja da će garantovati ekonomske slobode. Na taj način, ne postoje nikakve kontradiktornosti između političkih nesloboda i ekonomskih sloboda. Međutim, sa rastom bogatstva raste i interes onih koji bogatstvo akumuliraju da se garantuju i slobode u političkom domenu, a koje će biti garant da neće doći do eksproprijacije akumuliranog bogatstva. S druge strane, upravo to može biti signal, onima koji koncentrišu političku moć, da je isplativije žrtvovati ekonomske slobode, kako bi režim političke neslobode bio održan.

Osim neraskidivosti veze između ekonomskih i političkih sloboda, reverzibilnost uticaja je značajna karakteristika. Na primer, prema istraživanju Donnia i Marinao (2020), konsolidacija demokratije je dominantno povezana sa stanjem ekonomije u zemlji. Time se implicira da ono što određuje ekonomski uspeh, dakle i ekonomske slobode, određuje i efikasnost konstitucionalnih, političkih pravila. Dodatno, istraživanjem Vega-Gordilloa & Alvarez-Arcea (2003) je ustanovljeno da ekonomske slobode pojačavaju političke slobode, ali i da veći nivoi demokratizacije utiču pozitivno na ekonomske slobode. S druge strane, brojni su primeri gde političke institucije predstavljaju branu kreiranju slobodnih ekonomskih institucija. Potrebno je samo pogledati iskustva najnerazvijenijih zemalja sveta.

Osim reverzibilnosti, istorija uspešnih institucionalnih transformacija, poput onih u Čileu, Tajvanu ili Južnoj Koreji, sugerise da su prvo kreirane ekonomske slobode, a tek sekundarno političke slobode (Fidrmuc, 2003). Pritom, brojni drugi primeri ukazuju na to da ekonomske slobode jesu neophodne, ali ne i dovoljan uslov političkih sloboda (Lawson & Klark, 2010). Razlozi za to višestruki. Ekonomske slobode ne proizvode trenutni efekat na politički domen. Čak su moguće i značajne koristi za one koji tu vrstu promena iniciraju. S druge strane, ne samo koristi, već su i troškovi su od značaja. Troškovi liberalizacije tržišta jesu mnogo manji od troškova političke transformacije. Dodatno, karakterise ih potpuno drugačija raspodela. Ovo je od posebne važnosti ukoliko su privredni rezultati odsustva ekonomskih sloboda izrazito loši. Suština ekonomske liberalizacije jeste da je kontrola od strane etabliranih političkih elita mnogo veća, a posledice u domenu distribucije političke moći mnogo manje. Efekti ekonomske liberalizacije su očigledniji, pojavljuju se u kraćem roku i svakako su, u kratkom roku, veći. One zemlje koje su siromašne su upravo to iz razloga što sistem pravila/ograničenja u njima definiše isplativost političkih i ekonomskih aktivnosti koje nisu kompatibilne sa produktivnim angažmanom (North, 1990). Značaj (slobodnih) političkih institucija se ogleda upravo u tome, što one omogućavaju ravnotežu interesa onih koji vlast imaju sa blagostanjem onih u čije ime ili nad kojima se vlada (Piano & Salter, 2020).

Značajno je napomenuti da se u domenu mehanizama može pojaviti razlika, kada se posmatra uticaj političkih i ekonomskih sloboda na ekonomski rast. Naime, zaključak Fabraa i Axielea (2009, 2012) jeste da su političke slobode i ekonomske slobode značajne determinante ekonomskog rasta, da su ekonomske slobode značajne determinante rasta investicija u fizički kapital, a da su političke, ali i građanske slobode, povezane sa rastom ulaganja u humani kapital. Ova vrsta razlikovanja efekata odgovara i načinu na koji jedne i druge institucije utiču na transakcije, a koje se, osim razlike u kvalitetu i uticaju na privredu, razlikuju u ročnosti povraćaja ulaganja. Naime, ekonomske slobode nude prilike koje mogu biti i kratkoročnog karaktera, ali isplative, a ulaganje u fizički kapital, u tom smislu, ne mora opterećivati dugoročne poslovne kalkulacije ekonomskih agenata. S druge strane, sistem političkih institucija, koji je prediktivna osnova dugoročne isplativosti, ali i kredibilne zaštite vlasničkih prava od ulaganja, treba da nudi stabilan. Dakle, upravo u domenu vremenskog horizonta se i javlja odlučujući problem, jer akteri u političkoj sferi imaju mnogo kraći vremenski horizont nego oni u privatnoj (Shepsle, 1991). S druge strane, sama činjenica da određenim režim vlasničkih prava postoji, bez kredibilne posvećenosti koju unosi neizvesnost i dvosmislenost, znači i da *de jure* sistem vlasničkih prava neće imati poželjne ekonomske i socijalne posledice. Iz toga sledi da je problem dominantno, kada je sloboda u pitanju, u političkoj sferi.

Brzina institucionalne transformacije u političkoj sferi može biti od velikog značaja kada su u pitanju ekonomske performanse. Naime, prema istraživanju Miniera (1998), zemlje koje postaju manje demokratske rastu sporije, dok zemlje koje se demokratizuju više rastu brže. To je u skladu sa tvrdnjom Barroa (1996, 1996a) o nelinearnom odnosu političkih i ekonomskih sloboda, tj. da nižim nivoima razvoja političkih institucija, svako unapređenje političkih sloboda vodi i značajnom stimulisanju dovoljnih, dinamičnih, dugoročnih i investicija odgovarajuće strukture.

Fokalna tačka gde do izražaja dolaze međuzavisnosti ekonomskih i političkih sloboda jeste domen vlasničkih prava. Veliki značaj efikasne zaštite vlasničkih prava za ekonomski napredak je ne samo nesporna premisa u ekonomskoj nauci, već i nesporna činjenica u realnom

privrednom životu. Kao nezamenljivom motivacionom mehanizmu njihova (ekonomska) važnost na tržištu je nesumnjiva, a kao institucionalnoj tvorevini njeno postojanje i funkcije jedino mogu biti valorizovani adekvatnim setom političkih institucija. Upravo je u onim privredama, u kojima su prisutni hronični problemi, odsustvo demokratije učinilo mnogo težim da se zaštite vlasnička prava i obezbedi vladavina prava kojima bi se osnažio i podstakao razvoj privatnog sektora (Roland, 2001). Razlog za to se sastoji u tome što restrukturiranje vlasničkih prava podrazumeva ne samo kreiranje formalnih prava (zakona), već i razvoj pravosudnog sistema koji će nepristrasno sprovoditi takva pravila (North, 1993). Pravosudni sistem, pritom, ima univerzalne ingerencije: ne odnosi se samo na poslovne transakcije, već na sve. Dakle, i političke.

Zaključak

Nesporna je činjenica da su danas ekonomski najprosperitetnije zemlje sveta i ekonomski i politički najslobodnije. Njihovo iskustvo, ali i brojne studije u oblasti ekonomije i politike, sugerišu da je ključ privrednog uspeha kvalitetna institucionalna struktura koja maksimalno promovise i štiti ekonomske i političke slobode. S druge strane, neuspešne privrede su neuspešne su istovremeno i sistemi čije funkcionisanje karakteriše odsustvo i ekonomskih i političkih sloboda.

Sloboda postoji, održava se, razvija i regeneriše samo u sistemu pravila. Da bi njen doprinos ekonomskom razvoju bio na adekvatan način valorizovan neophodno je shvatiti u sistemu trostrukog ograničenja. Prvo, sloboda postoji samo u društvenom kontekstu kao relativna veličina, ne kao apsolutna. Drugo, integralni element slobode je (pojedinačna) odgovornost pojedinaca i/ili organizacije za napravljene izbore. Treće, postojanje slobode podrazumeva jednaka prava za sve, odnosno svi akteri u jednom sistemu treba da imaju jednaku slobodu, da bi ona i postojala i bila održiva.

Iako odnos političkih sloboda i ekonomskog napretka može biti sagledan iz kompatibilne, konfliktne ili neutralne perspektive, verovatnije je da svaka od ovih dimenzija ima svoje značenje u svakoj privredi, a u da zavisnosti od šireg institucionalnog konteksta, u većoj

ili manjoj meri će biti prisutan neki od navedenih efekata. Pored činjenice da slobodne političke institucije podižu efikasnost alokacije resursa i kvalitet i efikasnost politika koje se sprovode, samo postojanje efektivne *de facto* konkurencije u političkoj sferi predstavlja sine qua non sistema slobodnih političkih institucija, iako je to nedovoljan uslov. Međutim, četiri ključna problema, istovremeno i čvrsto međusobno povezana, koja onemogućavaju razvoj efikasne institucionalne strukture u domenu političkog sistema odnose se na kompleksnu prirodu institucionalne evolucije, malu verovatnoću uspeha koju ima prelazak iz neslobodnog ka slobodnom režimu, dug period transformacije ovih institucija i snažan uticaj etabliranih interesa i mentalnih modela onih koji su na vlasti.

Jedno od retkih stanovišta oko kojih postoji saglasnost u ekonomiji odnosi se na konstataciju da su ekonomske slobode ključne za privredni napredak, osim što su konstrukcioni element na kojem počiva tržišna privreda. One to čine smanjivanjem transakcionih troškova, što podstiče rast produktivnosti, dovodi do većih investicija u humani i fizički kapital, čime se produbljuje specijalizacija i koriste efekti ekonomije obima, ali i podstiče organizaciona transformacija i stimulišu inovacije.

Činjenica je da su kroz istoriju politički aranžmani bili ti koji su omogućavali razvoj onih institucija koje su bile od ključnog značaja za ekonomski prosperitet, od ekonomije obima do otklanjanja nesavršenosti tržišta. Višedimenzionalne i višestruke veze između političkih i ekonomskih sloboda nameću nužnim standard integralnog proučavanja ekonomske i političke sfere prilikom procene uticaja institucionalne strukture na ekonomske performanse. Pritom, potrebno je i da se institucionalni okvir, posmatran kao set pravila kojima se garantuju i štite političke i ekonomske slobode, posmatra kroz višestruke moguće veze koje se pojavljuju između političke i ekonomske sfere, ponekada i suprotnog dejstva, u zavisnosti od šireg društvenog konteksta, a sa uvek prisutnim reverzibilnim i aktivnim vezama između elemenata ova dva sistema.

Možda, čak je i verovatno da, neće nikada doći do konvergencije između razvijenih i manje razvijenih privreda – nikada nije postojao ni jedan sistem upravljanja (governance) koji je bio uniforman u istoriji, već uvek koegzistencija različitih modela. Direktna posledica toga nije

da različiti režimi mogu biti podjednako efikasni, pogotovo posmatrani u kontekstu održivosti, već da će neki nestajati, a neki novi nastajati. Nestajati će oni, makar dosadašnje iskustvo u razvoju to sugeriše, koji generišu inferiorne ekonomske rezultate.

Reference

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2010). The role of institutions in growth and development. *Leadership and growth*, 135.
2. Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A., & Yared, P. (2008). Income and democracy. *American Economic Review*, 98(3), 808-42.
3. Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). Democracy does cause growth. *Journal of Political Economy*, 127(1), 47-100.
4. Ádám, Z. (2020). Re-feudalizing democracy: an approach to authoritarian populism taken from institutional economics. *Journal of Institutional Economics*, 16(1), 105-118.
5. Aixalá, J., & Fabro, G. (2009). Economic freedom, civil liberties, political rights and growth: a causality analysis. *Spanish Economic Review*, 11(3), 165.
6. Ali, A., & Crain, W. M. (2001). Institutional distortions, economics freedom, and growth. *Cato J.*, 21, 415.
7. Barro, R.J. (1996). *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study* (No. w5698). National Bureau of Economic Research.
8. Barro, R.J. (1996a). Democracy and growth. *Journal of economic growth*, 1(1), 1-27.
9. Barth, V. (2011). Die Soziale Marktwirtschaft – Intention und Praxis: Ideen der Gründerväter und ihre Umsetzung. In: G. Thilen (Hrsg.) *Zukunftsmodell Soziale Marktwirtschaft – Herausforderungen und Perspektiven im 21. Jahrhundert*, 27-60. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
10. Czech, S. (2014). Institutions as enabling constraints. A note on social norms, social change and economic development. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 13(2), 309-319.
11. De Haan, J., & Sturm, J. E. (2000). On the relationship between economic freedom and economic growth. *European Journal of Political Economy*, 16(2), 215-241.
12. Donni, P. L., & Marino, M. The role of collective action for the emergence and consolidation of democracy. *Journal of Institutional Economics*, 1-32.

13. Eucken, W. (1953). *Wettbewerb, Monopol und Unternehmer*. Bad Nauheim: Vita Verlag.
14. Fabro, G., & Aixalá, J. (2012). Direct and indirect effects of economic and political freedom on economic growth. *Journal of Economic Issues*, 46(4), 1059-1080.
15. Faundez, J. (2016). Douglass North's theory of institutions: lessons for law and development. *Hague Journal on the Rule of Law*, 8(2), 373-419.
16. Fidrmuc, J. (2003). Economic reform, democracy and growth during post-communist transition. *European Journal of Political Economy*, 19(3), 583-604.
17. Hanke, S. H., & Walters, S. J. (1997). Economic freedom, prosperity, and equality: a survey. *Cato J.*, 17(2), 117-146.
18. Hayek, F. (1960). *The Constitution of Liberty*. Chicago: University of Chicago Press.
19. Keynes, John M. (1933). National Self-Sufficiency. *Studies: An Irish Quarterly Review*, 22(86), 177-193.
20. Lawson, R. A., & Clark, J. R. (2010). Examining the Hayek–Friedman hypothesis on economic and political freedom. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 74(3), 230-239.
21. Leschke, M. (2000). Constitutional choice and prosperity: A factor analysis. *Constitutional Political Economy*, 11(3), 265–279.
22. Levine, D. P. (1995). *Wealth and freedom: An introduction to political economy*. Cambridge University Press.
23. Mankiew, G. N. (2018). Why Economists Are Worried About International Trade. pristupljeno 08/09/2020 na <https://www.nytimes.com/2018/02/16/business/trump-economists-trade-tariffs.html?partner=rss&emc=rss>
24. Minier, J. A. (1998). Democracy and growth: Alternative approaches. *Journal of economic growth*, 3(3), 241-266.
25. North, D. C. (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
26. North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of economic perspectives*, 5(1), 97-112.
27. North, D. C. (1993). Institutions and credible commitment. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE)/Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 11-23.
28. North, D. C., & Thomas, R. P. (1973). *The rise of the western world: A new economic history*. Cambridge University Press.

29. Piano, E. E., & Salter, A. W. (2020). The Fundamental Coase of Development: Property Rights Foundations of the Effective State. *Journal of Institutional Economics, forthcoming*.
30. Rodrik, D. (2000). Institutions for high-quality growth: what they are and how to acquire them. *Studies in comparative international development, 35*(3), 3-31.
31. Roland, G. (2001). Ten years after... transition and economics. *IMF Staff papers, 48*(1), 29-52.
32. Scully, G. W. (1988). The institutional framework and economic development. *Journal of Political Economy, 96*(3), 652-662.
33. Sen, A. (2001). *Development as freedom*. Oxford Paperbacks.
34. Shepsle, K. A. (1991). Discretion, institutions, and the problem of government commitment. In: P. Bordieu & J.S. Coleman (Eds.) *Social theory for a changing society* (pp. 245-265). USA: Westview Press.
35. Vega-Gordillo, M., & Alvarez-Arce, J. L. (2003). Economic growth and freedom: a causality study. *Cato J., 23*, 199.
36. Voigt, S. (2012). How to measure the rule of law?, *KYKLOS, 65*(2), 262-284.

RODNO ODGOVORNO BUDŽETIRANJE: MIMETIČKI I/ILI PRINUDNI INSTITUCIONALNI IZOMORFIZAM

Slavica Manić*

Globalne i evropske inicijative intenzivirane devedesetih godina prošlog veka rezultirale su mnogobrojnim promenama u politikama i aktivnostima iz domena rodne ravnopravnosti. Integrisanje rodni aspekata u relevantne javne politike (poznatije kao rodni mainstreaming) zaživelo je i u reformisanju upravljanja javnim finansijama kroz koncept rodno odgovornog budžetiranja. Iako u Srbiji ovo sredstvo javne politike predstavlja inovaciju novijeg datuma, zamisli i očekivanja njegovih tvoraca iznedrile su ideju da je izvodljivo da se tako ambiciozan poduhvat u potpunosti implementira do 2020. godine. Upravo je pomenuti vremenski okvir opredelio našu motivaciju da predmet analize u ovom radu bude aktuelno stanje rodno budžetiranja u Srbiji. Namera nam je dovedemo u vezu ostvarene rezultate na ovom planu sa konkretnim kauzalnim mehanizmima institucionalnog izomorfizma, kao pogodnog analitičkog okvira za izučavanje institucionalnih promena poput ove.

Ključne reči: rodno odgovorno budžetiranje, rodni mainstreaming, institucionalni izomorfizam

Uvod

Rodno odgovorno budžetiranje predstavlja koncept koji na direktan način pokušava da uspostavi vezu između dva, naizgled nespojiva, problema: upravljanja javnim finansijama i rodne ravnopravnosti. Ideja je po prvi put inicirana daleke 1984. godine u Australiji, a vremenom je dobila podršku vlada, civilnih društava i mnogobrojnih međunarodnih organizacija, te se trenutno implementira u više od 90 zemalja sveta (Madhusudhanan, 2018).

„Promoteri“ ovog koncepta smatraju da je reč o važnom mehanizmu za uravnoteženje ekonomskih (razvojnih) i društvenih

* Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet; slavica.manic@ekof.bg.ac.rs

ciljeva.¹ Za očekivati bi bilo da se pomenuti balans i uspostavi, ukoliko su principi rodne ravnopravnosti ugrađeni i primenjeni prilikom planiranja, izvršenja i izveštavanja o budžetu. Izvorno je, dakle, zamišljeno da rodno odgovorno budžetiranje omogući vladi da inkluzijom rodne komponente u sve budžetske procese valjano postavi prioritete i efikasno koristi resurse. Uzevši u obzir stvarne i potencijalne efekte koje javna potrošnja produkuje na svakodnevni život građana, ovako koncipiran reformski potez mogao bi, kroz svojevrsni domino efekat, da ima dalekosežne konsekvence po rodnu ravnopravnost i rodnu nejednakost. Čini se, ipak, da ga je moguće tretirati kao novinu u upravljanju javnim finansijama i/ili kao sredstvo za dostizanje onog što je u literaturi poznato kao rodni *mainstreaming*. Razlika u tumačenju je sledeća: u prvom slučaju koncept se svodi na reformski novitet koji dominantno ili isključivo tangira budžet, pa je rodno odgovorno budžetiranje ponekad percipirano kao nusproizvod prelaska sa linijskog na programsko budžetiranje (što njegovi tvorci sigurno nisu imali na umu, naprotiv). Drugo (sveobuhvatno) poimanje pomenute ideje, istu predstavlja kao srž politike rodnog integrisanja (koja je takođe poznata kao rodno transformativni pristup ili rodni *mainstreaming*), koncipirane sa namerom da se otklone ili u potpunosti iskorene sistemski i strukturni uzroci rodnih nejednakosti (Babović, 2010; Lombardo, 2003) i da se izbegnu problemi uočeni u primeni prethodnih pristupa – politike ravnopravnog (jednakog) tretmana i politike afirmativne akcije.² U tom smislu je rodno odgovorno budžetiranje zapravo oličenje potpunog uključivanja rodnih aspekata u relevantne javne politike (u ovom slučaju politiku upravljanja javnim finansijama) koje nužno i izvesno mora (a ne samo može) izazvati lančanu reakciju pozitivnog predznaka po rodnu ravnopravnost.

¹ Uticaj međunarodnih organizacija i njihovih eksperata smatra se najznačajnijim elementom u promovisanju koncepta rodno odgovornog budžetiranja (Đurić-Kuzmanović & Dokmanović, 2014). Brojne inicijative globalnog karaktera (poput milenijumskih razvojnih ciljeva, ciljeva održivog razvoja) usmerene su na balansiranje razvojnih i rodnih ciljeva. Takođe, postoji jedinstveno ustanovljena metodologija za rodno odgovorno budžetiranje u okviru cilja održivog razvoja 5c1.

² Šire o ovim pristupima videti u: Walby, 2004; Babović, 2016.

Zašto smo se baš u ovom trenutku opredelili da proučavamo ovu temu? Zato jer je zvanični rok za ono što se u literaturi naziva rodni *mainstreaming* (a ponekad i *urodnjavanje*; Mršević, 2011) u domenu javnih finansija u Srbiji upravo ova godina, budući da su svi budžetski korisnici u obavezi da postepeno, a do 2020. godine u potpunosti, „integrišu perspektivu rodne ravnopravnosti prilikom planiranja i sprovođenja politika i mera koje se finansiraju iz budžeta Republike, Autonomne pokrajine i lokalne samouprave“ (Nikolin & Vladislavljević, 2017).

Stoga ćemo u nastavku rada prvo načiniti svojevrsni „presek stanja“ rodno odgovornog budžetiranja u Srbiji, prezentiranjem zamisli i ostvarenja na ovom planu, a potom ćemo rezultate ostvarene pomenutom institucionalnom promenom analizirati kroz prizmu institucionalnog izomorfizma.

Rodno odgovorno buždetiranje u Srbiji: zamisli, očekivanja i ostvarenja³

Istraživanja koja za cilj imaju procenu statusa rodno odgovornog budžetiranja, po pravilu koriste OECD-ovu široko rasprostranjenu definiciju ovog pojma kao „integrisanja jasne rodne perspektive u sveukupni kontekst budžetskog procesa kroz posebne aktivnosti i analitičke alate, s ciljem promocije rodno odgovornih politika“ (OECD, 2016, 6). Neki autori (Stotsky, 2016; IMF, 2017) smatraju da se oslanjanjem na pomenutu definiciju fokus analize ograničava i sužava na praksu povezanu sa različitim fazama budžetskog ciklusa, zbog čega bi je valjalo dopuniti uzimanjem u obzir fiskalne, ali i drugih politika koje na direktan ili indirektan način vrše upliv na rodnu ravnopravnost i nejednakost.

³ Ovaj podnaslov je svojevrsni omaž profesoru Božidaru Ceroviću, budući da dominantno referira na naslov jednog od njegovih dela (Tranzicija: zamisli i ostvarenja). Mada se čini da se izrazi zamisli i očekivanja gotovo uvek tumače kao sinonimi, između njih postoji tanana razlika, iako ista nije uvek eksplicitno izražena (Ćosić i saradnici, 2008). Naime, čak i kad oba termina ukazuju na htenja, nastojanja, težnje, zamisli upućuju na intenciju da se dostigne ideal, dok su očekivanja prožeta oprečnošću između nade i bojazni o izvodljivosti dostizanja pomenutog ideala.

Naša zakonska regulativa (Zakon o budžetskom sistemu, član 2) rodno odgovorno budžetiranje predstavlja kao „uvođenje principa rodne ravnopravnosti u budžetski proces, što podrazumeva rodnu analizu budžeta i restrukturiranje prihoda i rashoda sa ciljem unapređenja rodne ravnopravnosti“, što podrazumeva oslanjanje na gore navedenu definiciju koju je ponudio OECD. Uvođenje ovog dodatnog alata koji bi trebalo da se koristi u svim fazama budžetskog ciklusa, rezultat je prelaska sa linijskog na programsko budžetiranje, koje je *de iure* determinisano izmenama i dopunama Zakona o budžetskom sistemu iz decembra 2015. i decembra 2016. godine. Pomenutim zakonom je, između ostalog, precizirana i obaveza postupnog uvođenja rodno odgovornog budžetiranja, određeni su budžetski korisnici i dinamika kojom će isti izvršavati svoje zadatke do potpune implementacije planirane za ovu (2020.) godinu. Shodno zamislama zakonodavca, strateški pristup upravljanja javnim finansijama podrazumeva da je budžet (države, pokrajine i lokalne samouprave) glavni instrument za realizaciju šire politike otklanjanja rodno zasnovanih nejednakosti koje postoje u društvu. Naime, kao što je poznato, Srbija poseduje važeću Nacionalnu strategiju za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine kao i pripadajući akcioni plan (2016-2018), te Zakon o ravnopravnosti polova.⁴ Pored toga, postoje različite obaveze koje proističu iz ratifikovanih međunarodnih ugovora i/ili konvencija, te ustavna odredba o stvaranju jednakih mogućnosti za sve građane i građanke, kao okvir unutar kojeg sve institucije sistema imaju obavezu da deluju na ovom planu. U periodu od 2008. do 2015. godine, aktivnosti koje tangiraju ova pitanja postojale su na lokalnom i pokrajinskom nivou u okviru linijskog budžeta, ali nisu imale širu političku podršku. Tek je 2015. godine rodno odgovorno budžetiranje “udenuto” kao treći strateški cilj Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost, čime je novina u reformi javnih finansija postala sredstvo za dostizanje rodnog *mainstreaminga*.

⁴ <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-od-2016-do-2020-godine>
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ravnopravnosti_polova.html

Šta se iz navedenog može zaključiti? U osnovi rodno odgovornog budžetiranja u Srbiji nalazi se valjano zamišljena i adekvatno koncipirana ideja o neophodnosti širenja rodnog *mainstreaminga*. Dosadašnji rezultati o efikasnosti institucionalnih mehanizama odgovornih za implementaciju pomenute ideje pokazali su da je politika rodno integrisanja previše ambiciozan poduhvat (budući da je u zemljama članicama EU i svim kandidatima za članstvo u Uniji dosad jedino zaživela "politika nediskriminacije na polnoj osnovi")⁵. Kako bi se ovaj problem razrešio, kreiraju se novi alati, među kojima je i rodno odgovorno budžetiranje. Njegovo uvođenje je postalo zakonska obaveza koju bi valjalo ispuniti u skladu sa jasno definisanom procedurom. To je, zapravo, institucionalna promena u domenu formalnih institucija inicirana po *copy-paste* principu po ugledu na razvijene privrede.⁶ Iako je reč o samo jednom instrumentu, koji dominantno tangira javne finansije i od kojeg se očekuje da razreši uvek aktuelni problem (otklanjanja rodno zasnovanih nejednakosti), zakonodavcu se ne može spočitavati da je pogrešno razumeo smisao i cilj uvođenja pomenutog alata.

No, kako sve navedeno funkcioniše u praksi? Za svakog budžetskog korisnika se precizira dinamika postepenih promena i specificiraju konkretni elementi rodno u okviru njegovih nadležnosti, pri čemu je budžetski korisnik taj koji proverava koje bi bile njegove rodne nadležnosti shodno normativnom okviru (Nacionalnoj strategiji rodne ravnopravnosti za period do 2020., Zakonu o rodnoj ravnopravnosti i slično). Ukoliko je u pitanju prva godina primene, princip rodne ravnopravnosti se mora uvesti kroz minimum jedan programski cilj i sve pripadajuće programske aktivnosti i/ili projekte koji ovaj cilj podržavaju.⁷ Dalje instrukcije nalažu da se, u zavisnosti od

⁵ European Institute for Gender Equality (2014), Effectiveness of Institutional Mechanisms for the Advancement of Gender Equality, http://eige.europa.eu/sites/default/files/MH0213481ENC_0.pdf

⁶ Potporu za sprovođenje ovih aktivnosti daje program Exchange 5 koji finansira EU iz predpristupnih (IPA) fondova. <http://www.skgo.org/projekti/detaljno/47/program-exchange-5>

⁷ Ciljevi i indikatori putem kojih se prati primena determinisani su konkretno i razlikuju se između budžetskih korisnika (formalno posmatrano, to može biti i samo jedan cilj sa jednom programskom aktivnošću). Vidi: Nikolin & Vladislavljević, 2017.

institucionalnih kapaciteta, svake naredne godine mora uvoditi barem još jedan programski cilj do potpunog integrisanja rodno odgovornog budžetiranja u programski budžet.

U postupku primene moraju se ispoštovati određeni zahtevi: prioritet imaju ciljevi kojima se pokrivaju segmenti sa najizraženijim problemima u domenu rodni nejednakosti (tzv. neuralgične tačke), oni koji su u skladu sa prioritetima postavljenim Nacionalnom strategijom i/ili oni za koje je izdvojeno najviše sredstava u budžetu (što je, samo po sebi, sporno).

U suštini, implementacija rodno odgovornog budžetiranja podrazumeva utvrđivanje stanja (kroz osnovne podatke o tome da li postoji rodni jaz, odnosno kakva je situacija po sektorima ili oblastima) plus eventualnu rodnu analizu, ukoliko na osnovu Nacionalne strategije o rodnoj ravnopravnosti nije jasno gde bi valjalo intervenisati. Upravo je prepoznavanje problema koji imaju rodnu dimenziju jedna od najproblematičnijih tačaka u primeni koncepta. To rezultira tzv. neiskrenom mimikrijom (Andrews, 2013), odnosno formalnim uključivanjem programskog cilja kojim se inače pokriva redovna interna aktivnost (kako bi se izvršilo puko zadovoljenje zakonskog zahteva),⁸ ali i insistiranjem na neophodnosti rodne analize koja, između ostalog, ustanovljava gde postoje obrasci nejednakosti i kako pronaći sistemski odgovor na iste.

Kako se biraju ciljevi? Preko kriterijuma kojima se boduju programi (kao skup mera u vidu programskih aktivnosti koje nisu vremenski ograničene i projekata koji imaju vremensko ograničenje, a koje budžetski korisnici sprovode). Da bi se okarakterisao kao rodno pozitivni, program mora da sakupi bar 10, a kao rodno transformativni bar 18, od maksimalnih 23 poena. Ukoliko program korespondira prioritetima Nacionalne strategije, odgovara na probleme i potrebe determinisane rodnom analizom i donosi koristi bilo internog (za dotičnu ustanovu) ili eksternog karaktera (za građane/građanke), on

⁸ Tipičan primer ovakvih aktivnosti su redovne godišnje obuke žena koje se sprovode u ministarstvima koja uglavnom zapošljavaju ženski pol. O tome videti u: Nikolin & Vladisavljević, 2017.

automatski potpada pod kategoriju onih koji imaju srednji značaj za pitanje rodne ravnopravnosti; da bi bio smatran programom od velikog značaja dovoljno bi bilo da predstavlja bar redovnu programsku aktivnost (ukoliko su podaci dostupni po polu), a zapravo je dovoljno da ima indikatore kojima se prati obuhvat oba pola. No, da bi se program smatrao onim koji ima ključni značaj za politiku rodne ravnopravnosti, pored svega navedenog morao bi da konkretnim indikatorima iskazuje uticaj na žene i muškarce, te da više od četvrtine budžetskih sredstava bude namenjeno za potrebe ovog programa (što limitira broj rodno transformativnih programa).

Specificiranje različitog stepena "urodnjenosti", u tom smislu nije ništa drugo do razvrstavanje javnih politika po kriterijumu inkluzivnosti pitanja rodne ravnopravnosti. Stoga se intervencije koje se sprovode ovim povodom mogu razvrstati u sledeće oblike (Nikolin & Vladisavljević, 2018): rodno negativne (koje pojačavaju rodne nejednakosti kako bi se postigli rezultati), rodno neutralne (koje rod smatraju irelevantnim za programske ciljeve), rodno osetljive (koje pitanje rodne ravnopravnosti smatraju značajnim, te ga bar delimično imaju u vidu pri definisanju programskih ciljeva), rodno pozitivne (u kojima se rod tretira kao ključni za dostizanje nekog programskog cilja) i rodno transformativne (uklanjanje rodni stereotipa u svrhu potpune transformacije rodni odnosa). Iako se ne može prenebregnuti da pored opštih (univerzalnih) programa postoje budžetske alokacije koje se zasnivaju na posebnim merama ili one koje indirektno i pozitivno uplivišu na problem podzastupljenosti jednog od polova, trenutno je najviše rodno neutralnih programa koji ne dokumentuju različite efekte budžetske potrošnje na položaj žena i muškaraca.

Pored toga, praćenje i merenje rezultata trebalo bi da se sprovodi putem posebnih, za ovu svrhu kreiranih, indikatora (kvantitativnih ili kvalitativnih), kojima se precizira promena u domenu rodne ravnopravnosti tokom vremena. U praksi se koriste etablirani SMART indikatori programskog budžetiranja, koji se, ukoliko uvažavaju i mere

doprinos rodnoj ravnopravnosti, mogu dopunjavati određenim komponentama, čime postaju SMARTER⁹ indikatori.

U poslednjem dostupnom (četvrtom po redu) izveštaju o napretku u uvođenju rodno odgovornog budžetiranja u sistem planiranja javnih finansija u Srbiji (Nikolin & Vladislavljević, 2018) tvrdi se da je većina budžetskih korisnika ispunila svoju obavezu (njih 34 od 40), da je ovaj koncept primenjen u 44 programa, iskazan kroz 57 ciljeva i 283 rodno osetljiva indikatora.¹⁰ U kasnijim referisanjima na ovu temu, dodatno su apostrofirani najbolji primeri u sprovođenju prakse, ali je ukazano i na prostor za unapređenje i stabilizovanje procesa, posebno u segmentu kontrole i merenja ishoda, gde se očekuje podrška drugih aktera (Narodne skupštine, Ženske parlamentarne mreže, Državne revizorske institucije, Fiskalnog saveta i organizacija civilnog društva koje u statutu imaju jačanje rodne ravnopravnosti).¹¹ Detaljnijim uvidom u pomenuti Izveštaj, ustanovili smo da su određena ostvarenja upitnog karaktera, što se najjednostavnije može ilustrovati Slikom1.

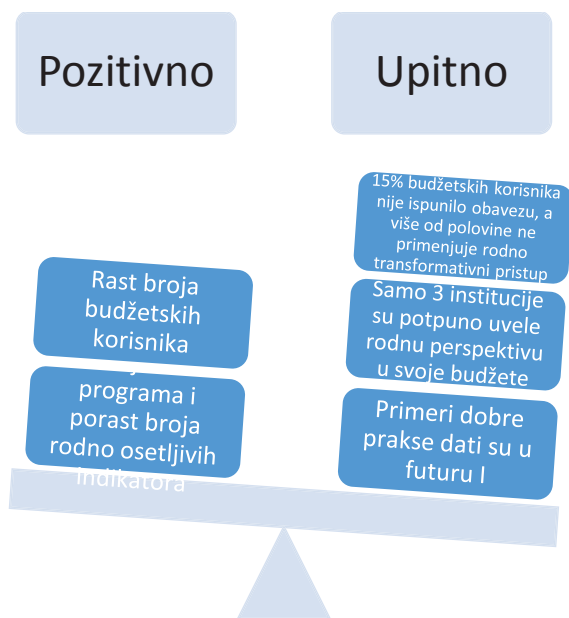
Iako je nesumnjivo da raste broj budžetskih korisnika, programskih ciljeva, širi se lista programa i povećava broj rodno osetljivih indikatora, samo 3 institucije su u potpunosti uvele rodnu perspektivu u budžet, 15% budžetskih korisnika nije izvršilo svoju obavezu, a više od polovine onih za koje se tvrdi da su to uradili, ne primenjuje rodno transformativni pristup, već najčešće politiku afirmativne akcije. Pozivanje na primere uspešnih praksi nije uverljivo, budući da su aktivnosti ovih budžetskih korisnika po pravilu opisivane glagolima

⁹ SMART predstavlja akronim sledećih reči: Specific, Measurable, Attainable, Relevant, Time-Bound, što znači da indikatori moraju biti jasno određeni, merljivi, ostvarljivi (u predviđenom roku, sa predviđenim resursima), relevantni (u smislu da mere ono što je svrha cilja) i vremenski oročeni. Ukoliko pokrivaju rodne aspekte, ovi indikatori prerastaju u SMARTER verziju (akronim ER je oznaka za equality responsive). Nikolin & Vladislavljević, 2017.

¹⁰ O tome kako izgleda rodno odgovorno budžetiranje u Srbiji (u smislu brojki i vremenskog okvira u primeni) za prethodnu godinu, pogledati: UNDP, 2019.

¹¹ Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2019, http://socijalnouklucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/07/Konferencija_o_rodno_odgovornom_budzetiranju_Izvestaj.pdf

koji se odnose na buduće vreme (će ulagati, će raditi, će sprovesti, će početi da prati, će povećati, će uključiti; UNDP, 2019), što je oprečno upućivanju na zadatke koje je već trebalo izvršiti i na koje bi se valjalo ugledati.

Slika 1 Rodno odgovorno budžetiranje u Srbiji - rezultati

Činjenica je, dakle, da ostvarenja na planu rodno odgovornog budžetiranja odstupaju od zamisli i očekivanja njegovih tvoraca (i to ne samo na planu nepoštovanja zacrtane dinamike). Stoga ćemo u narednom poglavlju ostvarene rezultate pokušati da dovedemo u vezu sa konkretnim kauzalnim mehanizmima institucionalnog izomorfizma, kao pogodnog analitičkog okvira za izučavanje institucionalnih promena poput ove.

Analiza rezultata rodno odgovornog budžetiranja kroz prizmu institucionalnog izomorfizma

U literaturi izraz izomorfna mimikrija (modifikacija putem oponašanja) može imati pozitivnu, uslovno pozitivnu i negativnu konotaciju. U izvornom značenju ovaj termin se pojavio u biologiji u

XIX veku, označavajući različite organizme koji evoluiraju tako da izgledom postaju slični (iako nisu ni na koji način povezani), te je izomorfna mimikrija tretirana kao pozitivan proces kojim jedan organizam oponaša drugi kako bi stekao evolutivnu prednost.

Ideja se 70-ih i 80-ih godina prošlog veka proširila, kada je ovaj koncept primenjen na organizacije, kako bi se objasnilo zbog čega one u velikoj meri postaju homogene. Di Mađo i Pael (1983) su tvrdili da je veliki stepen homogenosti očekivan jer, uprkos konstantnoj potrazi za raznolikošću, postoji relativno malo primera koje bi valjalo izabrati, pa se jednostavno selektuju uspešni modeli kao oni koje bi trebalo slediti. Oni su smatrali da umesto funkcionalne potrebe organizacionu promenu pokreće mimikrija (imitiraju se, dakle, oni koje su drugi percipirali kao uspešne), pa organizacije oponašaju jedne druge čak i kad nema dokaza da se time povećava njihova ekonomska efikasnost.

Skoro tri decenije kasnije, ovaj izraz je postao moderan u razvojnoj politici (pri čemu se fokus premešta sa organizacija na države), gde je zadobio potpuno drugačiju konotaciju, budući da aludira na krajnje loše ishode donatorski potpomognutih reformskih napora na uspostavljanju formalnih institucija u nerazvijenim zemljama (Pritchett et al., 2010; Andrews, 2009). Shodno mišljenju pomenutih autora, imitacija percipiranog uspeha predstavlja uzaludnu jurnjavu za najboljom praksom koja bi omogućila dalji razvoj. Stoga je ona, po definiciji, negativnog predznaka, jer "krhke" države upadaju u zamku upravo iz razloga što po svaku cenu pokušavaju da oponašaju formalne institucije uređenih sistema.

Uzevši u obzir da istraživanja često govore o negativnoj konotaciji institucionalnih promena do kojih dolazi izomorfnom mimikrijom, suvislo je postaviti sledeće pitanje: da li je i kad prilagođavanje putem oponašanja opravdano?

Imitiranje poteza drugih vlada (država) nije neuobičajena stvar. Zapravo se, istorijski posmatrano, oponašanje događa kontinuirano, pri čemu je u izvesnom (ne baš zanemarljivom) broju slučajeva veoma uspešno, kao što su to pokazali Di Mađo i Pael, ali i Kraus (2013), koji za ovakve primere koristi konstrukciju "adaptacija mimikrijom" (kako bi iskazao da je ista rezultirala promenom koja je pozitivna po karakteru).

Institucionalne promene su, prema tome, češće imitativnog, nego inovativnog tipa, ali ne postoje garancije i dokazi da će određeni institucionalni zahvat u složenim društvenim sistemima dati dobre rezultate. Zbog toga se retko mogu pronaći primeri istorijski ukorenjenih institucionalnih promena koje su problemski orijentisane, a da ne sadrže neki vid mimikrije. Kao primer uspešnih budžetskih reformi pominju se slučajevi Švedske, Čilea i Meksika, koji su oponašali dokazano uspešne slučajeve drugih zemalja vodeći računa o vlastitom kontekstu postojećih običaja, organizacija i odnosa (Krause et al., 2012).

Di Mađo i Pael su identifikovali tri mehanizma putem kojih dolazi do institucionalne izomorfne promene.¹² Za našu analizu su značajni prinudni i mimetički izomorfizam.

Prisilni (prinudni) izomorfizam je najčešće rezultat formalnih i neformalnih pritisaka na organizacije, ali i države, od strane drugih sa kojima su u odnosu zavisnosti. Modifikacija može biti izvršena i pod političkim uticajem, a sprovodi se radi postizanja kompatibilnosti sa okruženjem i sticanja određenog legitimiteta. U ovom slučaju je izomorfizam ograničavajući proces koji nameće (direktno i eksplicitno ili suptilno) način na koji se modifikacija mora sprovesti, a verovatno je da njegov karakter ne bi bio u toj meri limitirajući ukoliko isti skup spoljnih uslova važi za one koji imitiraju i za onog koga oponašaju.

Upravo je različitost pomenutih uslova važna za razumevanje porekla tzv. neiskrene mimikrije. U mnogim slučajevima ona predstavlja ponašanje u skladu sa pravilima igre, a smatra se neiskrenom jer promene, po pravilu, imaju ceremonijalni karakter, odnosno usvajaju se reda radi.¹³ To se dešava u okolnostima kada se neka vrsta ciljanog učinka (performanse) meri pokazateljima i povezana je sa snažnim podsticajima (finansijskim ili drugim) da se isti postignu. U međunarodnim odnosima takvih ciljeva, koji su implicitni u

¹² Iako su Di Mađo i Pael u svom tekstu eksplicitno naveli da je institucionalni izomorfizam u analizu uvela Kanter desetak godina pre njih, u literaturi se ovaj podatak često prenebregava.

¹³ Na ove slučajeve davno su ukazali Di Mađo i Pael (1983), navodeći, između ostalog, primer organizacija koje zapošljavaju službenike zadužene za afirmativnu akciju isključivo u cilju da se odbrane od optužbi za diskriminaciju.

matricama uslovljavanja, ima na pretek (Addison et al., 2015). U takvim uslovima i kontekstu izvodljivo je i logično da postoji neiskreno oponašanje institucionalnih formi i obrazaca. Kao racionalni akteri, vlade (države) će usvojiti one institucije koje su im sugerisane, ako je to spoljno nametnuti uslov da se obezbedi odgovarajuća finansijska podrška. One će, takođe, nastaviti da sprovode površne reforme tzv. najbolje prakse dok god donatori traže i plaćaju za njih.¹⁴

Ne potiču svi institucionalni izomorfizmi iz prinude. Jedan od razloga i povoza za izomorfnu mimikriju može biti neizvesnost pri suočavanju sa novim izazovima, koja prirodno nameće potrebu ugledanja na primere koje bi valjalo kopirati. Kada su društva suočena sa dvosmisleno formulisanim ciljevima ili nejasnim rešenjima, prednosti mimetičkog ponašanja posebno dolaze do izražaja. Manje razvijena društva koja su daleko više izomorfna (administrativno i ekonomski) teže da se preoblikuju po ugledu na razvijene zemlje za koje smatraju da su legitimne i uspešne, te je za prisutnost određenih vrsta strukturnih aranžmana verovatno mnogo više zaslužna univerzalnost mimetičkih procesa nego bilo koji konkretan dokaz da usvojeni modeli povećavaju efikasnost.

Način na koji se razvijalo rodno odgovorno budžetiranje u Srbiji odslikava dejstvo oba analizirana oblika izomorfizma. Direktna upliv politike uslovljavanja EU rezultirao je difuzijom institucionalnog obrasca u oblasti budžetiranja, odnosno prelaskom sa linijskog na programski budžet i korespondirajućom promenom u regulativi. Pomenuta institucionalna promena nije inicirana usled funkcionalnih potreba, već je prevashodno izvršena u cilju stvaranja legitimiteta i podrške eksternog okruženja, što je oličenje prinudnog izomorfizma. Kao nusproizvod prelaska na programsko budžetiranje u upotrebu je ušao i novi instrument – rodno odgovorno budžetiranje. Budući da je reč o alatu koji je do pre pet godina bio nepoznanica na ovim

¹⁴ Najštetnija vrsta mimikrije je, kako tvrdi Kraus (2013), tzv. institucionalni ventrilokizam. Isti se javlja u uslovima kad postoji samo formalna država u kojoj centar vlasti nema dovoljno autonomije, niti sposobnost učenja i prilagođavanja, pa se reforme po ugledu na druge artikulišu, planiraju i implementiraju isključivo posredstvom spoljnih savetnika i konsultanata.

prostorima, postojanje spoljnog pritiska da se isti implementira u preambiciozno zacrtanom roku prouzrokovao je suočavanje sa mnoštvom novih nedoumica: kako prepoznati probleme sa rodnom dimenzijom ili obrasce nejednakosti, kako koncipirati ciljeve i aktivnosti programa, da li i kako sprovesti rodnu analizu. Da bi se iste razrešile, za pomenutu svrhu se upošljavaju konsultanti koji nude standardizovana rešenja koja su se drugde iskazala uspešnim (što je oličenje mimetičkog izomorfizma). Angažovanje ovih stručnjaka se odvija u okviru projekata (poput Exchange 5) za koje je finansijska potpora obezbeđena iz predpristupnih fondova EU.

Zbog čega se onda, uprkos oponašanju institucionalnih obrazaca koji postoje u razvijenim zemljama dešava ne samo probijanje dinamike implementacije, već i mnoštvo drugih propusta? Pri preuzimanju tzv. najbolje prakse zanemarena je bitna pretpostavka da se veća homogenizacija i bolji rezultati mogu ostvariti samo u okolnostima kad postoji pripadnost istom institucionalnom "polju", što ovde nije slučaj. Budući da su performanse (iskazane kroz programske ciljeve i aktivnosti) povezane sa finansijskim podsticajima da se iste postignu, činjenica da se događaju zloupotrebe (odnosno neiskrena mimikrija poput one u kojoj se redovne aktivnosti podvode pod programski cilj koji je *pro forma* definisan) nije iznenađujuća.¹⁵ Takođe, a ne manje važno, promene u formalnim institucijama nisu praćene promenama u neformalnim institucijama: tako je, na primer, oblast Zapadnog Balkana karakteristična po strogo determinisanim ulogama muškaraca i žena, te spada u područja kojima je svojstveno prenebregavanje postojanja problema rodne (ne)ravnopravnosti.¹⁶ U takvim okolnostima čak i kada postoji savršeno "presađivanje" neke od formalnih institucija činjenica da su one lišene potpore određenih neformalnih institucija nužno produkuje rezultate u kojima ono što je upitno nosi prevagu nad pozitivnim promenama.¹⁷

¹⁵ To je svojevrsno plaćanje danka modernosti koja procese zamenjuje rezultatima. Vidi. Taleb, 2018, 52.

¹⁶ Women's Rights in the Western Balkans in the context of EU integration: Institutional Mechanisms for gender equality, 2012, 63

¹⁷ "Načini prozore i vrata na kući koju gradiš

Ali će korisnost kuće zavisiti od prostora između zidova koji je prazan.

Zaključak

Promovisanje rodne ravnopravnosti u procesima reformisanja upravljanja javnim finansijama sprovodi se kroz rodno odgovorno budžetiranje, te je naš pregledni rad imao za cilj da načini skicu aktuelnog stanja (tj. ostvarenih rezultata) u implementaciji pomenutog inovativnog sredstva javne politike u Srbiji.

Mada su zameci rodno odgovornog budžetiranja postojali i u prethodnoj deceniji, napori da se budžet učini rodno senzitivnim bili su sporadni i zanemarljivi do 2016. godine, kada je ovaj proces dobio institucionalni okvir. Iako su zamisli zakonodavca valjano koncipirane, tj. prepoznata je svrha rodno odgovornog budžetiranja za dostizanje rodnog *mainstreaming*-a, ispostavilo se da je njegova primena podložna istim uticajima kao i politika rodne ravnopravnosti: oba su pitanje volje političkih aktera (Babović, 2010; Mršević & Janković, 2019; Nikolin & Vladislavljević, 2017; Rao, 2014).

Širenje i prihvatanje ideje i prakse rodno odgovornog budžetiranja, usmereno prevashodno na povećanje broja korisnika, predstavljalo je težište dosadašnjih reformskih napora. Od pomenutog cilja se nije odustalo, mada je namera tvoraca ovog alata da se fokus ubuduće usmeri na unapređenje kvaliteta javnih politika. Uprkos stalnom porastu broja budžetskih korisnika koji primenjuju rodno odgovorno budžetiranje, kao i širenju liste ciljeva i rodno osetljivih indikatora kojima se prati napredak u ovoj oblasti, uvidom u poslednji dostupni izveštaj uočili smo sledeće propuste u ovom domenu: 15% budžetskih korisnika nije ispunilo svoju obavezu u aktivnostima koje su u njihovoj ingerenciji, što znači da se rodne nejednakosti zadržavaju i/ili se rodna komponenta ne uzima u obzir kao relevantna; pored toga, u kategoriji onih za koje se tvrdi da su izvršili svoju obavezu, manje od polovine je primenjivalo rodno transformativni pristup, odnosno većina budžetskih korisnika je ostala na nivou afirmativnih akcija.

Tako se prednost ima od svega što je tu

Ali korisnost počiva od onog što nije" (Tao Te Čing, citirano prema: Šušnjić, 2012, str. 191).

Navedene manjkavosti u implementaciji koncepta odslikavaju sadejstvo prisilnog i mimetičkog izomorfizma. Rodno odgovorno budžetiranje nije zaživelo usled funkcionalne potrebe da se izvrše izmene u budžetskom sistemu, već kao rezultat direktnog upliva politike uslovljavanja EU. Budući da je reč o instrumentu koji je bio novitet na ovim prostorima, te da su za potpunu primenu istog zacrtani nerealni rokovi, prilagođavanja su rađena po ugledu na etablirane i uspešne obrasce, sa izvesnim primesama neiskrene mimikrije. Pri tome je zanemarena činjenica da Srbija institucionalno ne korespondira uređenim sistemima razvijenih zemalja, što je vodilo precenjivanju značaja promene formalnih institucija i prenebregavanju važnosti istovremene promene u segmentu neformalnih institucija. Otuda su ostvarenja na ovom planu skromnija od zamisli i očekivanja njegovih tvoraca, što nas vodi do zaključka da je rodno odgovorno budžetiranje u Srbiji eventualno predupredilo produbljivanje rodni nejednakosti, ali nije doseglo nivo koji bi podrazumevao značajnije unapređenje rodne ravnopravnosti.

Reference

1. Addison, T., Niño-Zarazúa, M. & Tarp, F. (2015), *Aid, Social Policy, and Development*, *WIDER Working Paper 61/2015*, Helsinki: UNU-WIDE
2. Andrews, M. (2013), *The Limits of Institutional Reform in Development: Changing Rules for Realistic Solutions*, Cambridge: Cambridge University Press
3. Andrews, M. (2009), *Isomorphism and the limits to African public financial management reform*, *HKS Working Paper No. RWP09-012*, <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/4415942/Andrews%20Isomorphism.pdf>
4. Babović, M. (2016). Indeks rodne ravnopravnosti 2016. Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2014. http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Izvestaj_Indeks_rodne_ravnopravnosti_2016_SRP.pdf
5. Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore.
6. Ćosić, P. i saradnici, (2008), *Rečnik sinonima*, Kornet, Beograd

7. DiMaggio, P. J. & Powell, W. W. (1983) The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields, *American Sociological Review* 48(2): 147-60.
8. Đurić-Kuzmanović, T. D. & Dokmanović, M. S. (2014), Programsko rodno budžetiranje u Srbiji – pouke i izazovi, *Poslovna ekonomija*, godina VIII, 2: 53–74
9. European Institute for Gender Equality (2014), Effectiveness of Institutional Mechanisms for the Advancement of Gender Equality, http://eige.europa.eu/sites/default/files/MH0213481ENC_0.pdf
10. International Monetary Fund (2017), *Gender Budgeting in G7 Countries*, <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2017/05/12/pp041917gender-budgeting-in-g7-countries>
11. Krause, P. (2013), Of institutions and butterflies: is isomorphism in developing countries necessarily a bad thing? <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/8353.pdf>
12. Krause, P., Mackay, K. & Lopez-Acevedo, G. (2012), Introduction, in G. Lopez-Acevedo, P. Krause & K. Mackay, *Building Better Policies: The Nuts and Bolts of Monitoring and Evaluation Systems*, Washington, D.C.: World Bank. 3-20.
13. Lombardo, E., (2003), EU Gender Policy – Trapped in the “Wollstonecraft Dilemma”, *The European Journal of Women’s Studies*, 10 (2): 159-180.
14. Madhusudhanan, S. (2018), Gender Responsive Budgeting: A Lessons Learned and a Way Forward, *International Journal of Applied Economics, Finance and Accounting*, 2(1): 27-29
15. Mršević, Z. (2011). *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd.
16. Mršević, Z. & Janković, S. (2019), Rodno odgovorno budžetiranje – dug za socijalnu ravnopravnost, u: Vukotić, V. i drugi (red.), *Dug i (ne)razvoj*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 121-130.
17. Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2016), <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-od-2016-do-2020-godine>
18. Nikolin, S. & Vladislavljević, A. (2017), *Rodno odgovorno budžetiranje (ROB) – nova praksa i zakonska obaveza u sistemu upravljanja javnim finansijama u Republici Srbiji* <http://www.skgo.org/storage/app/media/dobro-upravljanje/pubs/Prirucnik%20za%20uvodjenje%20ROB.pdf>

19. Nikolin, S. & Vladislavljević, A. (2018), Četvrti izveštaj o napretku u uvođenju rodno odgovornog budžetiranja u sistem planiranja javnih finansija u Republici Srbiji u 2018. godini, <https://serbia.un.org/sites/default/files/2019-08/IV%20ROB%20izvestaj%20o%20napretku%202018%20za%20budzet%202019.pdf>
20. Organization for Economic Cooperation and Development, (2016), *Gender Budgeting in OECD Countries*, <http://www.oecd.org/gender/Gender-Budgeting-in-OECD-countries.pdf>
21. Pritchett, L., Woolcock, M. and Andrews, M. (2010) Capability Traps? The Mechanisms of Persistent Implementation Failure, Center for Global Development Working Paper 234. https://www.cgdev.org/sites/default/files/1424651_file_Pritchett_Capability_FINAL.pdf
22. Rao, R. (2014), Incentives for gender responsive budgeting, <https://gsdrc.org/publications/incentives-for-gender-responsive-budgeting/>
23. Stotsky, J. G. (2016), Gender Budgeting: Fiscal Context and Current Outcomes, *IMF Working Paper 16/149*, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2016/wp16149.pdf>
24. Šušnjić, Đ. (2012), *Ogledi o skrivenoj strani stvari*, Službeni glasnik, Beograd
25. Taleb, N. N. (2018), *Prokrustova postelja*, Heliks, Smederevo
26. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (2019), Izveštaj o održanoj konferenciji o rodno odgovornom budžetiranju, http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/07/Konferencija_o_rodno_odgovornom_budzetiranju_Izvestaj.pdf
27. UNDP, (2019), Rodno odgovorno budžetiranje https://www.undp.org/content/dam/unct/serbia/docs/Publications/UNW_GRB_%202019_SRB%20_layout%20DIGITAL.pdf
28. Zakon o budžetskom sistemu, "Sl. glasnik RS", br. 54/2009, 73/2010, 101/2010, 101/2011, 93/2012, 62/2013, 63/2013 - ispr., 108/2013, 142/2014, 68/2015 - dr. zakon, 103/2015, 99/2016, 113/2017, 95/2018, 31/2019 i 72/2019, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_budzetskom_sistemu.html
29. Zakon o ravnopravnosti polova (2009), "Sl. glasnik RS", br. 104/2009, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ravnopravnosti_polova.html
30. Walby, S. (2004). The European Union and Gender Equality: Emergent Verities of Gender Regime, *Social Politics*, 11 (1): 4-29.

31. Women's Rights in the Western Balkans in the context of EU integration: Institutional Mechanisms for gender equality, (2012). str. 63, <http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/images/pdf/report%20womens%20rights%20in%20the%20western%20balkans.pdf>

RAZVOJ DIGITALNE EKONOMIJE U REPUBLICI SRBIJI: DIGITALNA PODELA ILI DIGITALNA KONVERGENCIJA

Đorđe Mitrović*

Evropska unija je krajem 20. veka prepoznala razvoj digitalne ekonomije kao ključnu pretpostavku povećavanja konkurentnosti svojih privreda u odnosu na SAD i Japan. Srbija takođe započele digitalnu transformaciju svoje privrede, ali veoma različitim intenzitetom kako u odnosu na razvijene zemlje EU, tako i u odnosu na zemlje Zapadnog Balkana. Uprkos empirijski potvrđenim nalazima da digitalne tehnologije ubrzavaju ekonomski rast Srbija još uvek nedovoljno investira u ovoj oblasti. U radu se analizira dostignuti stepen razvoja digitalne ekonomije u Srbiji i drugim zemljama Zapadnog Balkana koje su članice ili su kandidati za prijem u EU. Upotrebom DEA analize i Malmkvistovog indeksa produktivnosti će se pokazati da li Srbija konvergira ka proseku EU po pitanju stepena razvijenosti i primene digitalne ekonomije ili dolazi do pojave digitalne podele. U radu će biti ukazano na osnovne trendove u razvoju digitalne ekonomije u Srbiji i moguće faktore koji ograničavaju njen brži razvoj i zatvaranje potencijalnog digitalnog jaza.

Ključne reči: digitalna ekonomija, digitalna podela, Malmkvistov indeks produktivnosti, DEA

Uvod

U literaturi postoji opšti stav da ekonomski razvoj nije ujednačen na svim teritorijama, već da se on značajno razlikuje od zemlje do zemlje. Ovakav pristup je veoma zastupljen u svim istraživanjima čiji je cilj da ocene ekonomski i društveni razvoj zemalja koje su članice ili kandidati za prijem u Evropsku uniju (EU). S obzirom da je razvoj ljudskog društva povezan sa ekonomskim razvojem i njegovim teritorijalnim rasprostranjem, njegov dostignuti stepen, kao i načini na koji se on meri

* Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet; dorde.mitrovic@ekof.bg.ac.rs

i izražava su od ključnog značaja prilikom formulisanja ekonomske i drugih politika u zemlji.

Društveno-ekonomski razvoj svake zemlje uslovljava i njenu globalnu konkurentnost. Promena globalne konkurentnosti privrede jedne zemlje u savremenom svetu dovodi i do promene dinamike njenih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih procesa. Procesi globalizacije su krajem 20. veka primorali razvijene zemlje da podignu stepen ekonomske efikasnosti na svim nivoima kako bi mogle da odgovore novim izazovima koji dolaze sa svetskog tržišta i koji su podstaknuti razvojem informacionih i komunikacionih tehnologija (IKT), odnosno razvojem digitalne ekonomije.

U privredama razvijenih zemalja ekonomska aktivnost je u sve većem obimu digitalizovana. Digitalne tehnologije su promenile način na koji vlade biraju i sprovode javne politike, preduzeća započinju nove poslove, analiziraju konkurenciju i donose tržišne strategije, potrošači se ponašaju ili tržišta rada transformišu radna mesta. Digitalna tehnologija zahteva nove teorijske pristupe određivanju ravnotežnih tržišnih ishoda, jer je u literaturi pokazano da veći broj standardnih ekonomskih modela više ne može da se primene u uslovima interneta i digitalne komunikacije.

EU je krajem 20. veka prepoznala razvoj digitalne ekonomije kao ključnu pretpostavku povećavanja konkurentnosti svojih privreda u odnosu na SAD i Japan. Pod digitalizacijom se podrazumeva proces konvertovanja analognih informacija u digitalni format. Digitalizacija kao društveni proces se odnosi na transformaciju tehno-ekonomskog okruženja i institucija jedne zemlje putem primene informacionih i komunikacionih tehnologija. Za razliku od drugih tehnoloških inovacija, digitalizacija se zasniva na razvoju tehnologija za mrežni pristup (kao što su mobilne ili fiksne širokopojasne internet mreže), tehnologija mikroprocesora (računari i bežični uređaju poput tableta), izradi softvera i povećavanju funkcionalnosti operativnih sistema i efektima preliivanja koji nastaju iz upotrebe ovih tehnologija (zajedničke platforme za razvoj aplikacija, distribuciju usluga elektronske državne uprave, elektronsku trgovinu, društvene mreže i raspolaganje i razmenu onlajn informacija).

Razlika u ekonomskim performansama zemalja i njihovoj globalnoj konkurentnosti u velikoj meri zavisi od stepena prihvatanja, dostupnosti i upotrebe IKT. Qiang i Rossotto (2009) su pokazali da je u razvijenim zemljama u periodu 1980-2002. povećanje broja korisnika širokopojsnog pristupa internetu za 100 novih korisnika povećalo BDP per capita za 1,21 procentni poen, dok je u zemljama u razvoju porast BDP per capita u tom slučaju iznosio 1,38 procentnih poena. Czernich et al. (2011) je uočio na primeru OECD zemalja u periodu od 1996. do 2007. godine da porast broja korisnika interneta za 10 procentnih poena dovodi do porasta godišnje stope rasta BDP per capita za 0,9-1,5 procentnih poena. Koutroumpis (2009) i Kongaut and Bohlin (2014) su dokazali da povećavanje broja korisnika u razvijenim zemljama vodi ka povećavanju GDP per capita. Gruber et al. (2014) su pokazali da za zemlje Evropske unije ukupne ekonomske koristi od investiranja u širokopojsni internet veće od troškova.

Zemlje u tranziciji su takođe započele digitalnu transformaciju svojih privreda, ali veoma različitim intenzitetom kako u odnosu na razvijene zemlje EU, tako i međusobno. Neke od njih, poput zemalja Zapadnog Balkana, uprkos empirijski potvrđenim nalazima da digitalne tehnologije ubrzavaju ekonomski rast još uvek nedovoljno investiraju u ovoj oblasti. Danas se zemlje ne dele na razvijene i nerazvijene samo na osnovu mogućnosti pristupa sirovinama, veličine fizičkog kapitala koji poseduju ili stepenu obrazovanosti radne snage, već i na osnovu mogućnosti pristupa idejama, znanju i pre svega informacionim i komunikacionim tehnologijama. Jaz koji se javlja između zemalja, regiona, domaćinstava, pojedinaca i preduzeća po pitanju pristupa i upotrebe IKT se naziva digitalni jaz ili digitalna podela (Van Dijk and Hacker 2003).

U radu se primenom analize obavijenih podataka (engl. *Data envelopment analysis* - DEA) analizira dinamika i dostignuti stepen razvoja digitalne ekonomije u Srbiji, zemljama Centralne i Istočne Evrope, Zapadnog Balkana i Evropske unije. DEA metodologija se koristi za određivanje promene efikasnosti Srbije u izgradnji digitalne ekonomije tokom vremena. DEA numerički izražava dostignutu efikasnost procesa razvoja digitalne ekonomije i samim tim predstavlja pogodan alat za određivanje efikasne ili neefikasne pozicije zemlje koja

je predmet analize (Mitrović, 2020). U radu će se upotrebom DEA analize pokazati da li Srbija konvergira ka proseku EU po pitanju stepena razvijenosti digitalne ekonomije ili dolazi do pojave digitalne podele. Stepem razvijenosti digitalne ekonomije će biti izmeren upotrebom naprednijeg DEA pristupa - Malmkvistov indeksa produktivnosti. Primena ovog indeksa omogućava analizu efikasnosti Srbije u vremenskom periodu 2008-2018. godina uzimajući u obzir interne i eksterne pretpostavke razvoja digitalne ekonomije, ekonomskog rasta i konkurentске pozicije.

Posle uvoda i razmatranja ekonomskog konteksta merenja razvijenosti digitalne ekonomije, u drugom delu rada će biti objašnjena DEA metodologija, izbor indikatora koji predstavljaju inpute i autpute za izračunavanje Malmkvistovog indeksa produktivnosti, kao i sam način njegovog izračunavanja i tumačenja. U trećem delu rada se analiziraju dobijeni rezultati i na osnovu izračunatih vrednosti indeksa ukazuje na osnovne trendove u razvoju digitalne ekonomije u Srbiji, zemljama Centralne i Istočne Evrope, Zapadnog Balkana i Evropske unije, kao i na moguće faktore koji ograničavaju brži razvoj Srbije i zatvaranje potencijalnog digitalnog jaza. Četvrti deo sadrži glavne zaključke i preporuke, kao i smernice za buduća istraživanja u ovoj oblasti.

DEA i Malmkvistov indeks produktivnosti

Malmkvistov indeks produktivnost predstavlja u literaturi prvi primer uvođenja dinamičke komponente u analizu omeđenih podataka. Ovaj indeks ocenjuje promene u produktivnosti posmatrane jedinice (zemlje) između dva perioda i predstavlja primer komparativne statističke analize (Fare *et al.*, 1998). Malmkvistov indeks produktivnosti se definiše kao proizvod promene u relativnoj efikasnosti upotrebe inputa (*catch-up effect*) i promene (pomeranja) granice efikasnosti (*frontier shift effect*) (Fare *et al.*, 1994). Prvi efekat (efekat sustizanja) pokazuje da li je zemlja poboljšala svoju relativnu efikasnost upotrebe inputa, odnosno da li zemlja ostvaruje rast ili nazaduje. Drugi efekat meri pomeranje granice proizvodnih mogućnosti (tehnološko ograničenje) u vremenu, odnosno promenu tehnologije i, u ovom radu,

pokazuje da li zemlja primenjuje nove informacione tehnologije (inovacije) ili ostaje pri postojećim. Izračunavanje Malmkvistovog indeksa, promene relativne efikasnosti upotrebe inputa i pomeranje granice proizvodnih mogućnosti je u daljem tekstu prikazano na osnovu metodološkog objašnjenja datog u Sánchez (2018).

Pretpostavimo da posmatramo pojednostavljen slučaj ocene efikasnosti primene širokopojasne internet tehnologije u Srbiji u periodu između 2012. i 2017. godine. Ovo je pojednostavljen primer sa jednim inputom (broj korisnika širokopojasnog interneta na 100 stanovnika) i jednim autputom (BDP per capita).

Na slici 1, tačke sa koordinatama $(IFB, GDPpc)^{2012}$ i $(IFB, GDPpc)^{2017}$ predstavljaju vektor inputa i outputa za posmatranu zemlju (Srbija) u 2012. i 2017. godini respektivno. U tom slučaju, efekat sustizanja, odnosno promena relativne efikasnosti upotrebe inputa između 2017. i 2012. godine je data sledećim izrazom:

$$Efekat\ sustizanja = \frac{Efikasnost\ (IFB, GDPpc)^{2012}\ u\ odnosu\ na\ granicu\ u\ 2012}{Efikasnost\ (IFB, GDPpc)^{2017}\ u\ odnosu\ na\ granicu\ u\ 2017}$$

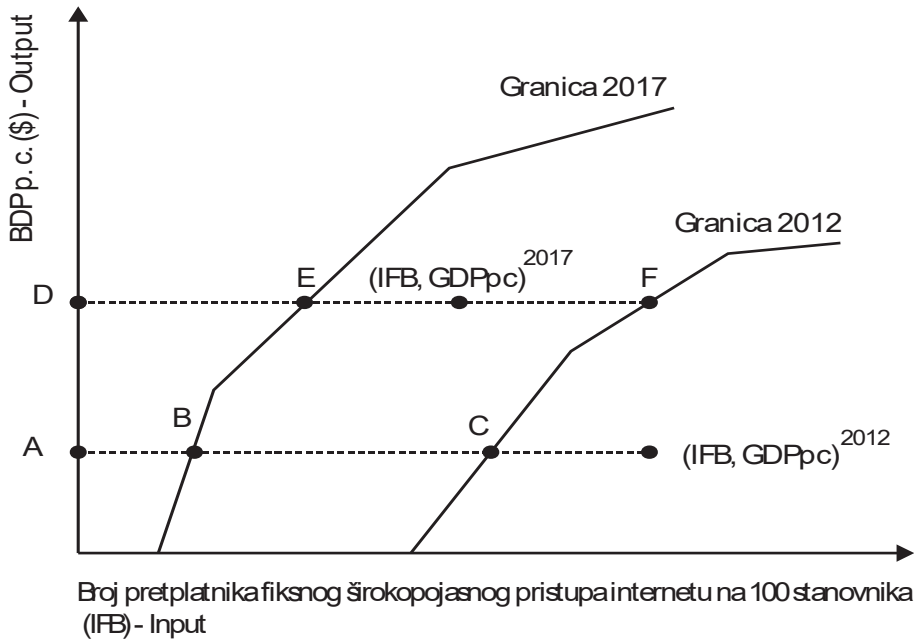
Efekat sustizanja, odnosno promena relativne efikasnosti upotrebe inputa može biti izražena na sledeći način:

$$Efekat\ sustizanja = \frac{DE / DIFB^{2017}}{AC / AIFB^{2012}}$$

Na Slici 1, DE je predstavljeno rastojanjem između tačaka D i E, dok $DIFB^{2017}$ predstavlja razliku između tačke D i apscise tačke $(IFB, GDPpc)^{2017}$. Analogno tome, AC predstavlja rastojanje između tačaka A i C, dok $AIFB^{2012}$ predstavlja razliku između tačke A i apscise tačke $(IFB, GDPpc)^{2012}$.

Razlika u rastojanju između tačke $(IFB, GDPpc)^{2012}$ i granice proizvodnih mogućnosti u 2012. godini i iste ove tačke i granice proizvodnih mogućnosti u 2017. godini predstavlja pomeranje tehnološkog ograničenja u odnosu na tačku $(IFB, GDPpc)^{2012}$, odnosno promenu tehnologije i ocenjuje se na sledeći način:

$$\phi_{2012} = \frac{AC}{AB}$$

Slika 1 Vektori inputa i autputa u 2012. i 2017.

Izvor: Autor

Ukoliko, prema Sánchez (2018), brojilac i imenilac u prethodnom izrazu podelimo sa razlikom između tačke A i vrednosti apscise tačke $(IFB, GDPpc)^{2012}$, dobićemo sledeću relaciju:

$$\phi_{2012} = \frac{\frac{AC}{AIFB^{2012}}}{\frac{AB}{AIFB^{2012}}} = \frac{\text{Efikasnost } (IFB, GDPpc)^{2012} \text{ u odnosu na granicu u 2012}}{\text{Efikasnost } (IFB, GDPpc)^{2012} \text{ u odnosu na granicu u 2017}}$$

Slično prethodno objašnjenom, razlika u rastojanju između tačke $(IFB, GDPpc)^{2017}$ i granice proizvodnih mogućnosti u 2012. godini i iste ove tačke i granice proizvodnih mogućnosti u 2017. godini predstavlja pomeranje granice efikasnosti u odnosu na tačku $(IFB, GDPpc)^{2017}$ ocenjuje se sledećim izrazima:

$$\phi_{2017} = \frac{DF}{DE}$$

$$\phi_{2017} = \frac{\frac{DF}{DIFB^{2017}}}{\frac{DE}{DIFB^{2017}}} = \frac{Efikasnost (IFB, GDPpc)^{2017} \text{ u odnosu na granicu u 2012}}{Efikasnost (IFB, GDPpc)^{2017} \text{ u odnosu na granicu u 2017}}$$

Na osnovu izračunatih vrednosti ϕ_{2012} i ϕ_{2017} efekat pomeranja tehnološkog ograničenja se izračunava geometrijskom sredinom:

$$Pomeranje granice proizvodnih mogućnosti = \phi = \sqrt{\phi_{2012} \phi_{2017}}$$

Malmkvistov indeks se izračunava kao proizvod promene u relativnoj efikasnosti i promene granice proizvodnih mogućnosti:

$$MI = Efekat sustizanja \\ \times Promena granice proizvodnih mogućnosti$$

Na osnovu prethodnih jednačina, uočavamo da Malmquistov indeks produktivnosti može da se izračuna upotrebom sledećeg obrasca:

$$MI = \frac{AIFB^{2012}}{DIFB^{2017}} \sqrt{\frac{DFDE}{ACAB}}$$

Leva strana jednakosti u gornjem izrazu predstavlja relativnu promenu performansi, dok desna strana jednakosti pokazuje relativnu promenu granice koja je korišćena za ocenu tih performansi.

Prethodno navedene izraze za određivanje Malmkvistovog indeksa, promene relativne efikasnosti i promenu tehnološkog ograničenja možemo da izrazimo preko notacije koja je u literaturi uobičajena za izražavanje koeficijenata efikasnosti posmatranih jedinica, odnosno tzv. jedinica o kojima se odlučuje (DMU – *engl. decision-making units*).

U tom slučaju, prema (Zhu, 2011) promena relativne efikasnosti (efekat sustizanja) posmatrane zemlje u odnosu na druge zemlje (označimo je skraćeno sa EC) bi bila izražena na sledeći način:

$$EC = \frac{\partial^{2017} (IFB, GDPpc)^{2017}}{\partial^{2012} (IFB, GDPpc)^{2012}}$$

U prethodnom izrazu, $\partial^{2017}(IFB, GDPpc)^{2017}$ pokazuje efikasnost posmatrane zemlje u 2017. godini u uslovima tehnološkog ograničenja u

istoj godini, dok $\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}$ pokazuje efikasnost zemlje u 2012. godine u uslovima tehnološkog ograničenja u 2012. godini. U prethodnoj jednačini, ∂^{2012} se odnosi na tehnološko ograničenje u 2012. godini, a ∂^{2017} na tehnološko ograničenje u 2017. godini.

Dalje, prema (Zhu, 2011), pomeranje granice proizvodnih mogućnosti, odnosno tehnološke promene (TC) za potrebe primene DEA analize možemo izraziti sledećom jednakosti:

$$TC = \sqrt{\left[\frac{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}}{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}} \times \frac{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}}{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}} \right]}$$

Na kraju, Malmkvistov indeks se može izračunati kao $MI = EC \times FS$, odnosno

$$MI = \frac{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}}{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}} \times \sqrt{\left[\frac{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}}{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}} \times \frac{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}}{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}} \right]}$$

Posle sređivanja prethodne jednakosti dobijamo

$$MI = \sqrt{\left[\frac{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}}{\partial^{2012}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}} \times \frac{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2017}}{\partial^{2017}(\text{IFB}, \text{GDPpc})^{2012}} \right]}$$

Za razliku od prethodno opisanog pojednostavljenog modela sa jednim inputom i jednim autputom, u narednom tekstu ćemo predstaviti proceduru izračunavanja Malmkvistovog indeksa produktivnosti primenom DEA metodologije u opštem slučaju. Izračunavanje ovog indeksa podrazumeva određivanje vrednosti θ DEA modelom i primenom linearnog programiranja (Zhu 2011) pomoću sledeće jednačine (s predstavlja broj granica proizvodnih mogućnosti i uzima vrednost 1 i 2, a t broj posmatranih perioda i uzima vrednost 1 i 2, odnosno oznake dva perioda koji se međusobno porede):

$$\delta^s(x_0, y_0)^t = \min_{\theta, \lambda} \theta$$

pri čemu je

$$\delta^s x_0^t \geq X^s \lambda_i$$

$$y_0^t \leq Y^s \lambda_i$$

$$L \leq e \lambda_i \leq U$$

$$\lambda_i > 0$$

$$i = 0, 1, 2, \dots, N$$

Navedeni DEA model je input orijentisan, jer se traži kombinacija najmanjih mogućih količina inputa kojima se može proizvesti zadati output. Za razliku od tog modela, output orijentisan model izračunavanja Malmkvistovog indeksa polazi od toga da je potrebno odrediti potencijalni output koji posmatrana zemlja može da ostvari datim inputima ukoliko bi te inpute koristila kao i zemlje koje se nalaze na samoj granici proizvodnih mogućnosti (najefikasnije zemlje) (Fare et al., 1994).

U slučaju output orijentisanog model, izračunavanje Malmkvistovog indeksa i θ vrednosti bi se odvijalo putem linearnog programiranja preko sledeće jednačine i postavljenih ograničenja

$$(x_0, y_0)^t = \min_{\theta, \lambda} \theta$$

pri čemu je

$$x_0^t \geq X^s \lambda_i$$

$$\left(\frac{1}{\theta}\right) y_0^t \leq Y^s \lambda_i$$

$$L \leq e \lambda_i \leq U$$

$$\lambda_i > 0$$

$$i = 0, 1, 2, \dots, N$$

U našem prethodnom jednostavnom primeru, ovaj model, odnosno problem linearnog programiranja bi se sastojao od četiri jednačine. Vektor $\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_N)$ predstavlja niz od N promenljivih λ_i kojima se konstruiše granica efikasnosti, odnosno granica proizvodnih mogućnosti, dok e predstavlja vektor $e = (1, 1, \dots, 1)$ veličine $1 \times N$. X predstavlja matricu u kojoj su uneseni inputi, a Y matricu u kojoj se nalaze podaci o vrednostima outputa za svaku posmatranu zemlju, odnosno DMU (broj redova u matricama X i Y odgovara broju inputa i outputa respektivno, a broj kolona broju posmatranih jedinica, odnosno zemalja). Za svaki par vrednosti (s, t) model se izračunava N puta, gde N predstavlja broj posmatranih jedinica (DMU).

Ukoliko je $(L, U) = (1, 1)$ onda je u pitanju model koji efikasnost posmatranih jedinica izračunava sa varijabilnim prinosima (BCC model) (Banker et al., 1984). Ovakav model je pogodan ukoliko su DMU

različitih veličina. Ukoliko je $(L,U)=(0,\infty)$ onda je u pitanju model koji efikasnost posmatranih jedinica izračunava sa konstantnim prinosima (CRS model). Ovakav model je pogodan ukoliko su DMU slične, odnosno približnih veličina.

Tabela 1 Malmkvistov indeks produktivnosti i njegove komponente

Vrednost indeksa (pokazatelja)	Malmkvistov indeks produktivnosti (MPI)	Efekat sustizanja (EC) – promene u relativnoj efikasnosti	Tehnološka efikasnost (TC) – pomeranje granice proizvodnih mogućnosti
Veća od 1	produktivnost raste	porast relativne efikasnosti	porast tehnološke efikasnosti
Manja od 1	produktivnost opada	smanjenje relativne efikasnosti	smanjenje tehnološke efikasnosti
Jednaka 1	produktivnost ista	relativna efikasnost je nepromenjena	tehnološka efikasnost je nepromenjena

Izvor: Fare et al, 1994.

Kao što je prethodno rečeno, Malmkvistov indeks se izračunava kao $MI = EC \times FS$. Prva komponenta (EC) pokazuje veličinu promene tehnološke efikasnosti, odnosno relativne efikasnosti upotrebe inputa između dva vremenska perioda i pokazuje da li se ona poboljšava, opada ili ostaje nepromenjena. Drugi izraz (FS) pokazuje pomeranje granice proizvodnih mogućnosti, odnosno promene u primenjenoj tehnologiji između dva vremenska perioda. Tabela 1 pokazuje moguće vrednosti Malmkvistovog indeksa i njegovih komponenti i njihovo tumačenje.

Izbor indikatora za ocenu razvijenosti digitalne ekonomije

Da bi se DEA analizom ocenila efikasnost Srbije i drugih zemalja u primeni informacionih i komunikacionih tehnologija, stepen razvijenosti digitalne ekonomije i prisustva digitalne podele potrebno je da se izaberu određeni indikatori koji će predstavljati inpute i outpute. U Tabeli 2 je dat pregled izabranih indikatora. Pet indikatora koji se odnose na zastupljenost i upotrebu informacionih tehnologija u posmatranoj zemlji predstavljaju inpute, dok šesti indikator predstavlja output (BDP po glavi stanovnika).

Tabela 2 Indikatori korišćeni u DEA analizi

Dimenzija	Indikator
Input	Internet korisnici (%)
	Međunarodni internet protok po jednom internet korisniku (bit/s)
	Broj pretplatnika fiksnog širokopojasnog pristupa internetu na 100 stanovnika
	Broj pretplatnika mobilne telefonije na 100 korisnika
Autput	Godišnje investicije u telekomunikacione usluge (% BDP-a)
	BDP per capita (PPP, \$)

Izvor: Autor, na osnovu statističkih podataka ITU, www.itu.int.

Za određivanje granica tehnološke efikasnosti, odnosno granice proizvodnih mogućnosti DEA analizom u ovom radu je obuhvaćeno 40 zemalja: Albanija, Austrija, Belgija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Kipar, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Gruzija, Nemačka, Grčka, Mađarska, Island, Irska, Izrael, Italija, Litvanija, Letonija, Luksemburg, Malta, Crna Gora, Holandija, Severna Makedonija, Norveška, Poljska, Portugalija, Rumunija, Srbija, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Švajcarska, Turska, Ukrajina i Velika Britanija.

Za potrebe tumačenja rezultata DEA analize u narednom delu rada zemlje su svrstane u sledeće grupe:

- EU 15: Austrija, Belgija, Danska, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Irska, Italija, Luksemburg, Holandija, Portugalija, Španija, Švedska, Velika Britanija
- EU 28: Austrija, Belgija, Bugarska, Hrvatska, Kipar, Češka, Danska, Estonija, Finska, Francuska, Nemačka, Grčka, Mađarska, Irska, Italija, Litvanija, Letonija, Luksemburg, Malta, Holandija, Poljska, Portugalija, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Španija, Švedska, Velika Britanija.
- Zemlje Centralne i Istočne Evrope: Hrvatska, Češka, Estonija, Mađarska, Letonija, Litvanija, Poljska, Rumunija, Slovačka, Slovenija
- Zemlje Zapadnog Balkana: Albanija, Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija

- Zemlje u tranziciji: Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Hrvatska, Češka, Estonija, Mađarska, Litvanija, Letonija, Crna Gora, Severna Makedonija, Poljska, Rumunija, Srbija, Slovačka, Slovenija

S obzirom da je tokom analiziranog perioda od 2002. do 2017. godine određeni broj zemalja menjao svoj status (pre svega kroz prijem u članstvo EU), pojedine zemlje se javljaju u više od jedne grupe. Ova činjenica ne umanjuje značaj rezultata analize i objašnjenja u vezi sa razvojem digitalne ekonomije u pojedinim grupama zemalja.

Naredni korak u DEA analizi, posle odabira indikatora koji će predstavljati inpute i outpute, kao i zemalja koje predstavljaju posmatrane jedinice (DMU), potrebno je proveriti da li su ispunjena sledeća dva uslova:

- broj posmatranih zemalja (DMU) bi trebalo da bude najmanje tri puta veći od zbira input i output promenljivih koje se koriste u analizi;
- output ne bi trebalo da se smanjuje kada se količina inputa povećava; drugim rečima, povećavanje količine jednog inputa pri nepromenjenim količinama drugih inputa ne bi trebalo da dovede do smanjenja nijednog outputa, odnosno trebalo bi da dovede do povećanja količine barem jednog outputa.

Prvi uslov je ispunjen, jer je ukupan broj opservacija 160 (broj posmatranih zemalja je 40, a podaci za pojedinačne indikatore se posmatraju za četiri godine), dok je ukupan zbir posmatranih indikatora 6 (5 inputa i 1 output). Drugi uslov je ispitan izračunavanjem stepena korelacije između input i output promenljivih, koja je pozitivna, čime je opravdan izbor predloženih indikatora. Za izračunavanje Malmkvistovog indeksa korišćen je softverski paketi R project i MaxDEA 8 Ultra.

Rezultati i diskusija

Na osnovu sprovedene DEA analize i rezultata dobijenih izračunavanjem Malmkvistovog indeksa produktivnosti, proizilazi da se koeficijenti efikasnosti u periodu od 2002. do 2008. godine za 40

posmatranih zemalja kreću u rasponu od 0,035 do 0,762, u periodu od 2008. do 2012. godine u rasponu od 0,231 do 1,207, a u periodu 2012-2017, u intervalu od 0,452 do 1,906. Za celokupan period od 2000. do 2017. godine Malmkvistov indeks produktivnosti se kretao u rasponu od 0,190 do 1,043.

Posmatrajući deskriptivne rezultate prikazane u tabeli 3, odnosno porast srednje vrednosti Malmkvistovog indeksa (ali i ostalih koeficijena efikasnosti) uočava se rastući trend produktivnosti. Međutim, srednja vrednost MI indeksa za ceo period 2002-2017. godina iznosi 0,635, što znači da je prosečna efikasnost upotrebe informacione i komunikacione tehnologije zabeležila negativan trend. Drugim rečima, posmatrane zemlje su u proseku u periodu 2002-2017. godina zabeležile pad efikasnosti u primeni dostignuća digitalne ekonomije.

Tabela 3 Deskriptivna statistika za koeficijente efikasnosti

Statistika	2002-2008			2008-2012			2012-2017			2002-2017		
	MI	EC	TC	MI	EC	TC	MI	EC	TC	MI	EC	TC
Minimalna vrednost	0,035	0,461	0,035	0,231	0,409	0,538	0,452	0,477	0,947	0,190	0,613	0,298
Maksimalna vrednost	0,762	2,489	0,665	1,207	1,173	1,207	1,906	1,348	1,609	1,043	1,138	0,961
Srednja vrednost	0,344	1,120	0,301	0,782	0,878	0,877	1,136	0,843	1,344	0,635	0,918	0,677
Standardna devijacija	0,224	0,341	0,183	0,236	0,178	0,161	0,320	0,228	0,112	0,223	0,132	0,183

Izvor: Autor

Jedno od mogućih objašnjenja ovakvog trenda jeste i pojava ekonomske krize u periodu od 2008. do 2012. godine (što opravdava i podelu celog analiziranog perioda u ovom radu na tri odvojena perioda). Naime, podaci pokazuju da tek posle 2012. godine posmatrane zemlje u proseku počinju da poboljšavaju efikasnost primene informacione i komunikacione tehnologije (MI=1,136) i to pre svega zbog pomeranja granice tehnološke efikasnosti (TC=1,344), odnosno uvođenja novih tehnologija. Period posle 2012. godine je upravo period masovnijeg uvođenja i primene širokopojasnog pristupa interneta u svim segmentima privrede i društva (i to ne samo u bogatim, već i u siromašnijim evropskim zemljama). Pozitivni efekti širokopojasnog pristupa internetu na ekonomski rast i blagostanje su uveliko dokazani

u literaturi i empirijskim istraživanjima (kao što je to navedeno na početku ovog rada).

U Tabeli 4 su prikazane izračunate vrednosti Malmkvistovog indeksa (DEA metodom, input-izlazni orijentisanim modelom sa varijabilnim prinosima) i koeficijente efikasnosti za sve posmatrane zemlje u periodima 2002-2008, 2008-2012 i 2012-2017. Zemlje u tabeli su rangirane u skladu sa vrednošću Malmkvistovog indeksa.

Na osnovu rezultata koji su prikazani u prethodnim tabelama uočava se da je veliki broj zemalja ostvario vrednosti Malmkvistovog indeksa veću od 1 tek u periodu posle 2012. godine. Kao što je prethodno napomenuto, to je period posle ekonomske krize kada je došlo do ekonomskog oporavka većine zemalja, ali i značajnijeg uvođenja i primene novih tehnologija (sve zemlje osim Slovačke u periodu 2012-2017. imaju vrednost TC koeficijenta veću od 1).

Tabela 4 Izračunate vrednosti Malmkvistovog indeksa

DMU	2002-2008			2008-2012			2012-2017		
	MI	EC	TC	MI	EC	TC	MI	EC	TC
Švedska	0,762	1,145	0,665	1,207	1,000	1,207	1,906	1,296	1,470
Belgija	0,696	1,152	0,604	1,066	0,905	1,178	1,650	1,348	1,225
Norveška	0,693	1,280	0,542	1,058	1,000	1,058	1,585	1,000	1,585
Danska	0,672	1,059	0,635	1,055	1,064	0,991	1,533	1,086	1,411
Austrija	0,657	1,474	0,446	1,032	1,000	1,032	1,519	1,073	1,416
Finska	0,645	1,355	0,476	1,009	1,039	0,971	1,479	1,220	1,213
Švajcarska	0,637	1,111	0,573	1,003	1,012	0,991	1,464	1,248	1,173
Holandija	0,573	0,928	0,617	0,978	1,173	0,834	1,436	0,982	1,462
Velika Britanija	0,559	1,572	0,355	0,970	1,010	0,961	1,428	1,000	1,428
Španija	0,520	1,297	0,401	0,957	1,000	0,957	1,422	1,100	1,293
Nemačka	0,518	1,370	0,378	0,955	0,944	1,012	1,421	1,000	1,421
Slovenija	0,504	1,049	0,480	0,953	0,978	0,974	1,365	1,069	1,277
Crna Gora	0,503	2,489	0,202	0,948	0,952	0,996	1,298	0,881	1,474
Estonija	0,485	1,434	0,339	0,909	0,767	1,185	1,286	0,955	1,346
Francuska	0,463	0,975	0,475	0,908	1,000	0,908	1,247	0,869	1,434
Malta	0,417	0,921	0,453	0,903	1,072	0,842	1,209	0,972	1,245
Portugalija	0,388	1,017	0,382	0,889	1,000	0,889	1,178	0,884	1,332
Italija	0,381	1,410	0,270	0,872	1,103	0,790	1,162	0,883	1,315
Izrael	0,370	1,000	0,370	0,865	0,841	1,029	1,157	0,866	1,336
Luksemburg	0,327	1,000	0,327	0,845	0,826	1,023	1,150	0,784	1,466
Letonija	0,280	1,280	0,219	0,837	0,906	0,923	1,097	0,682	1,609
Litvanija	0,277	1,184	0,233	0,817	1,000	0,817	1,095	0,822	1,333
Srbija	0,268	1,729	0,155	0,802	0,877	0,915	1,083	0,759	1,427
Mađarska	0,266	0,798	0,333	0,779	0,912	0,854	1,078	0,789	1,366
Kipar	0,265	1,000	0,265	0,771	0,878	0,878	1,077	0,816	1,320

DMU	2002-2008			2008-2012			2012-2017		
	MI	EC	TC	MI	EC	TC	MI	EC	TC
Ukrajina	0,249	1,000	0,249	0,766	0,919	0,833	1,040	0,767	1,355
Island	0,196	1,000	0,196	0,754	0,936	0,806	1,005	0,775	1,297
Poljska	0,154	0,798	0,194	0,722	0,915	0,789	0,929	0,701	1,325
Irska	0,144	1,000	0,144	0,708	0,875	0,809	0,863	0,667	1,295
Češka	0,123	1,167	0,105	0,625	0,756	0,827	0,852	0,656	1,299
Slovačka	0,110	1,310	0,084	0,525	0,975	0,538	0,852	0,623	1,367
Rumunija	0,096	0,734	0,131	0,523	0,757	0,691	0,848	0,642	1,320
Gruzija	0,096	0,978	0,098	0,513	0,727	0,706	0,846	0,667	1,267
Grčka	0,090	1,000	0,090	0,478	0,663	0,722	0,836	0,657	1,272
Severna Makedonija	0,085	0,461	0,184	0,455	0,655	0,695	0,829	0,624	1,328
Hrvatska	0,082	0,804	0,103	0,442	0,534	0,829	0,788	0,575	1,371
Bugarska	0,071	0,527	0,135	0,425	0,734	0,580	0,667	0,502	1,327
Turska	0,065	1,000	0,065	0,400	0,605	0,661	0,653	0,504	1,294
Albanija	0,050	1,000	0,050	0,333	0,409	0,814	0,650	0,489	1,329
Bosna i Hercegovina	0,035	1,000	0,035	0,231	0,413	0,561	0,452	0,477	0,947

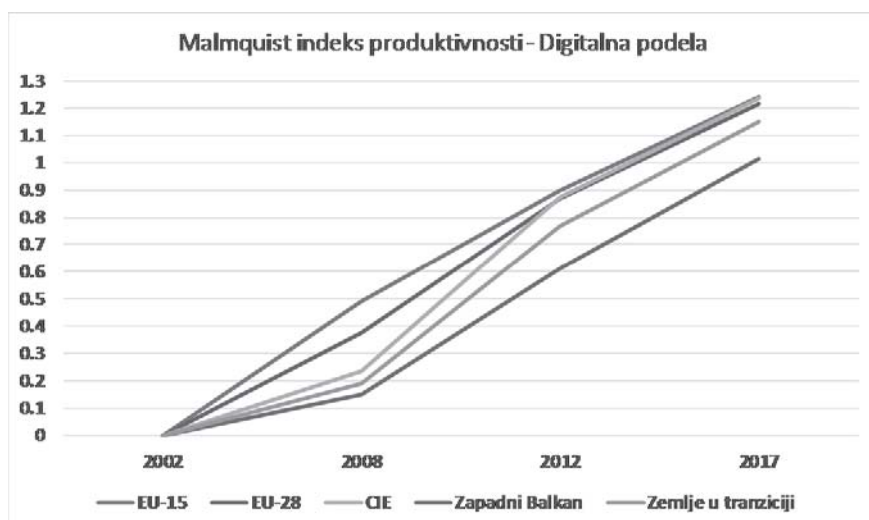
Izvor: Autor

Nova industrijska revolucija (Industrijska revolucija 4.0) transformiše dosadašnje načine na koji se proizvode dobra i pružaju usluge što dovodi do povećanja konkurentne prednosti zemlje. Upotreba senzora, robota i inteligentnih mašina, veštačke inteligencije, razvoj bežičnih mreža, širokopolasnog mobilnog interneta pete generacije, povećanje snage mikroprocesora uz smanjenje troškova njihove proizvodnje i sve veća upotreba analitičke upotrebe velike količine podataka (engl. *big data*) utiče na poboljšanje konkurentnosti svake zemlje. Međutim, da bi se iskoristile prednosti nove industrijske revolucije 4.0 potrebno je da zemlja više investira u informacionu i komunikacionu tehnologiju, ali i u naučno-istraživački sektor i sistem obrazovanja.

Iako su sve analizirane zemlje u periodu posle 2012. godine manje-više prepoznale značaj informacionih i komunikacionih tehnologija i povećavaju investiranje u smeru razvoja digitalne ekonomije (kao što pokazuju vrednosti TC koeficijenta), još uvek u velikom broju zemalja efikasnost upotrebe ovih tehnologija za povećavanje ekonomskog rasta i poboljšanje konkurentnosti se u suštini pogoršava. To pokazuju vrednosti EC indeksa koje su u periodu 2012-2017. za Portugaliju, Grčku, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Srbiju, Crnu Goru, Albaniju i

Slovačku manje od 1. Jedno od mogućih objašnjenja ovog rezultat jeste to da se u ovim zemljama manje pažnje nego što bi to trebalo posvećuje naučno-istraživačkom radu i poboljšanju ljudskih veština i znanja za upotrebu i primenu savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija.

Sve to dovodi dalje do pojave digitalne podele i divergencije između određenih zemalja, posmatrajući kako pojedinačno tako i grupno. Na Slici 2 je grafički prikazano vremensko kretanje Malmkvistovog indeksa produktivnosti po analiziranim grupama zemalja.

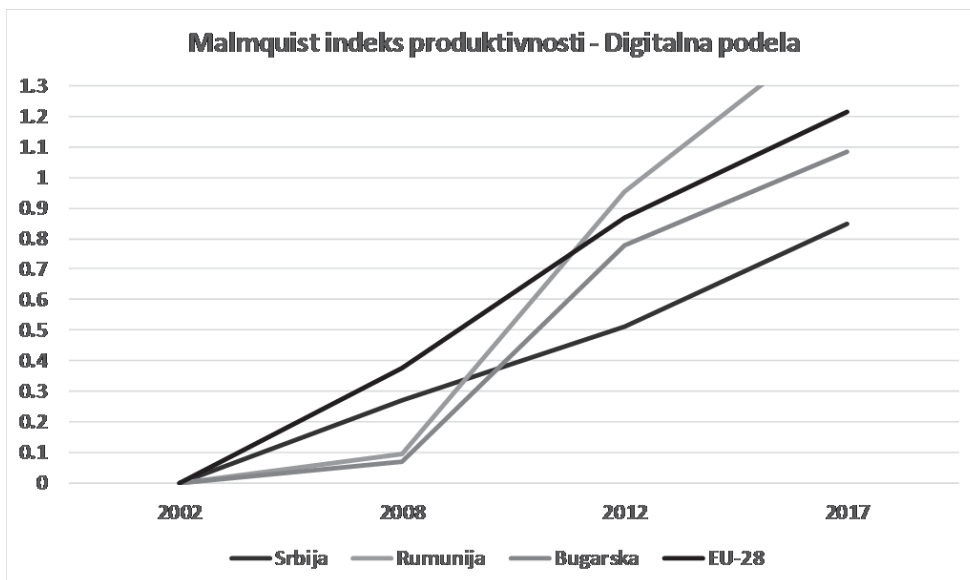

Slika 2 Malmkvistov indeks i digitalna konvergencija (2002-2017)

Izvor: Autor

Na osnovu prikazanih vrednosti Malmkvistovog indeksa uočava se da su zemlje Centralne i Istočne Evrope u periodu od 2002. do 2017. godine konvergirale po pitanju razvoja digitalne ekonomije ka razvijenim zemljama Evropske unije. Sa druge strane, zemlje Zapadnog Balkana su divergirale u odnosu na zemlje Evropske unije, a naročito u odnosu na one razvijenije koje pripadaju grupi EU-15. To pokazuje da je digitalni jaz, odnosno prisustvo digitalne podele između mahom onih zemalja koje su kandidati za prijem u EU (kao što je većina zemalja Zapadnog

Balkana) i zemalja EU rastao do 2008. godine, da bi se posle 2008. godine ustalio, ali ne i zatvarao. U periodu do 2017. godine digitalni jaz između ovih zemalja konstantno opstaje, što ukazuje na nedovoljno prepoznat značaj digitalne ekonomije za poboljšanje globalne konkurentnosti od strane državnih institucija ili nedovoljno zalaganje za sprovođenje usvojenih nacionalnih strategija i akcionih planova u domenu razvoja informacionog društva.

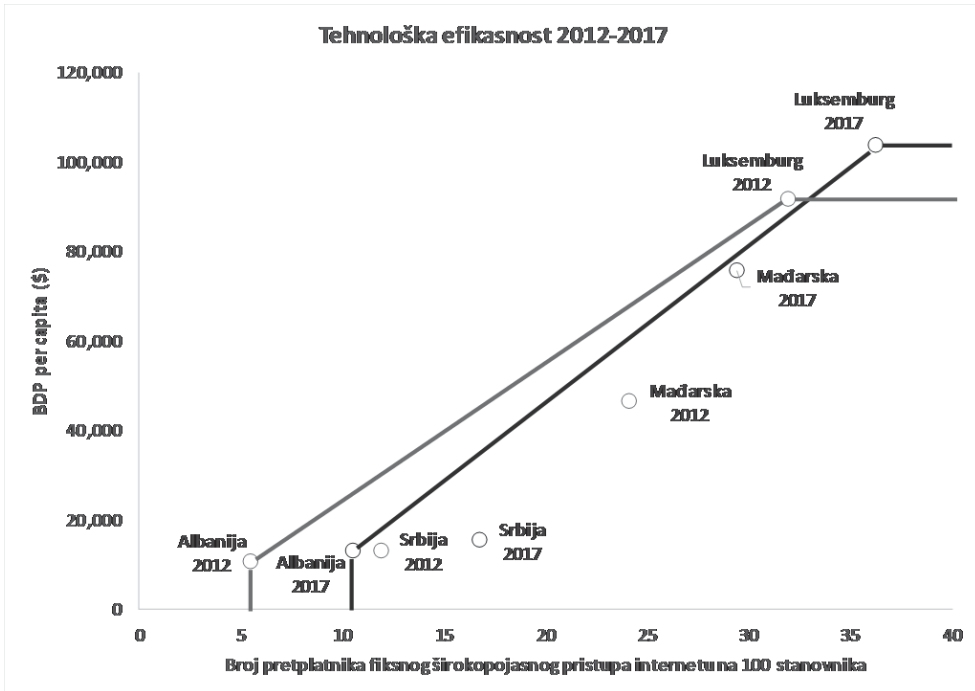
Slika 3 Malmkvistov indeks i digitalna divergencija između Srbije, Bugarske, Rumunije i EU-28 (2002-2017)

Izvor: Autor

Digitalna podela, odnosno divergencija po pitanju razvijenosti digitalne ekonomije je prisutna ne samo između grupe zemalja, već i između pojedinačnih zemalja. Na slici 3 su predstavljene vrednosti Malmkvistovog indeksa produktivnosti za Srbiju, Bugarsku, Rumuniju i EU-28 u periodu 2012-2017.

Na osnovu izračunate vrednosti koeficijenta tehnološke efikasnosti koja je veća od jedan ($TC=1,320$) uočava se da je Srbija u periodu od 2012. do 2017. godine ostvarila napredak, odnosno povećala upotrebu savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija (u konkretnom

slučaju masovnije uvođenje i zastupljenost širokopojasnog pristupa internetu). Ova promena je na slici 4 predstavljena kao pomeranje granice proizvodnih mogućnosti u desno.

Slika 4 Promena tehnološke efikasnosti Srbije u domenu IKT (2002-2017)

Izvor: Autor

Međutim, na osnovu izračunate vrednosti koeficijenta promene relativne efikasnosti koji je manji od jedan ($EC=0,642$) uočava se da je Srbija u istom periodu pogoršala svoju efikasnost upotrebe te iste informacione i komunikacione tehnologije (širokopojasnog pristupa internetu) u odnosu na granicu tehnoloških mogućnosti, odnosno autput meren BDP-om per capita koji je potencijalno mogla da ostvari. To je na slici 4 predstavljeno povećanjem rastojanja između tačke koja pokazuje njen trenutni položaj definisan količinom inputa i autputa u odnosu na liniju koja predstavlja granicu proizvodnih mogućnosti. Zbog toga je ukupan Malmkvistov indeks produktivnosti za Srbiju u ovom periodu manji od 1 ($MI=0,848$). Jedan od razloga (koji se navodi i

u prethodnim istraživanjima) jeste nedovoljna primena usvojenog zakonodavstva u praksi, nezainteresovanost ili nedovoljna obučenost zaposlenih kadrova u RATEL-u, kao i traženje povlašćenog položaja od strane određenih interesnih grupa (*rent-seeking*). Naime, RATEL kao regulatorno telo nije u sposobnosti (ili mogućnosti) da reguliše tržište telekomunikacija efikasno i da deluje u zakonskim okvirima. Takođe, prethodna istraživanja su pokazala da razvoj digitalne ekonomije u Srbiji nije zadovoljavajući zbog postojanja korupcije (Mitrović, 2015).

Sa druge strane, Rumunija je, kao jedna od bivših zemalja u tranziciji, u periodu 2012-2017. godine ostvarila poboljšanje ukupne produktivnosti primene digitalne tehnologije (Malmquistov indeks produktivnosti je veći od jedan i iznosi MI=1,519). Rumunija je pored uvođenja novih digitalnih tehnologija (koeficijent TC=1,416) istovremeno poboljšala i svoju relativnu efikasnost upotrebe iste tehnologije (EC=1,073). Isti slučaj je i sa Bugarskom, koja je 2008. godine (u periodu ekonomske krize) bila na sličnom nivou razvijenosti po upotrebi digitalnih tehnologija kao i Srbija. Međutim, u periodu od 2008. do 2017. godine Bugarska je kao i Srbija uvodila nove digitalne tehnologije, ali je za razliku od Srbije povećala i relativnu efikasnost upotrebe tih tehnologija, što joj je omogućilo da poveća globalnu konkurentsku prednost i smanjuje digitalni jaz u odnosu na prosek Evropske unije, dok digitalna podela između Srbije i Evropske unije još uvek opstaje na nepromenjenom nivou u nekoliko poslednjih godina.

Zaključak

Trend u efikasnosti primene IKT i razvoja digitalne ekonomije u Srbiji i 40 evropskih zemalja u periodu 2002-2017. je ocenjen upotrebom DEA analize i Malmkvistovog indeksa. Primenjena metodologija može da ukaže kreatorima ekonomske politike u Srbiji na slabe i jake strane njene nacionalne strategija razvoja informacionog društva, odnosno digitalne ekonomije, kao i faktore koji dovode do proširivanja digitalnog jaza u odnosu na razvijene zemlje. Proširivanjem prikazane DEA analiza izborom većeg broja indikatora kao inputa će omogućiti kreatorima ekonomske politike u Srbiji (ali u svakoj zemlji u razvoju) da njenom primenom na vreme uoče oblasti digitalne ekonomije u kojima

je potrebno povećati efikasnost (npr., investiranje u IKT, naučno-istraživački sektor, sistem obrazovanja i ljudski kapital ili povećavanje stepena konkurentnosti na telekomunikacionim tržištima).

Rezultati izneti u ovom radu potvrđuju konstatacije i zaključke ranijih istraživanja o razvijenosti digitalne ekonomije u Srbiji (Mitrović, 2017). I pored toga što se u Srbiji stalno obavljaju određene aktivnosti u smeru razvoja i primene digitalnih rešenja u privredi i državnoj upravi i zvanično su podržane od strane odgovarajućih državnih institucija, njihovo sprovođenje u praksi je veoma haotično. Rezultati sprovođenja institucionalnih aktivnosti na razvoju digitalne ekonomije nisu odmah vidljivi i primenljivi za većinu preduzeća i domaćinstava iz više razloga: nedovršenost softverskih platformi, neusklađenost digitalnih rešenja sa praktičnim potrebama, nedovoljna usmerenost ka krajnjem korisniku, nedovoljna platežna moć krajnjih korisnika, ulaganje u nekompatibilnu tehnologiju zbog pojave traženja rente ili korupcije, nedostatak konkurencije na telekomunikacionim tržištima (postojanje monopola ili oligopola), i slično.

Najveći nedostatak institucionalnih aktivnosti na razvoju digitalne ekonomije u Srbiji jeste zanemarivanje činjenice da omogućavanje fizičkog pristupa digitalnim tehnologijama od strane domaćinstava i preduzeća nije dovoljno. Rezultati izneti u ovom radu ukazuju na to da kreatori ekonomske politike (pre svega fiskalne politike), ali i drugih politika (pre svega obrazovne) u Srbiji treba da shvate da je smanjivanje digitalne podele jedan od veoma važnih ciljeva za ostvarivanje ekonomskog rasta i razvoja u zemlji. Smanjivanje digitalne podele treba da postane prioritet u različitim nacionalnim strategijama zemlje (obrazovnoj, industrijskoj...) i ekonomskim politikama (fiskalnoj...). Na taj način se direktno omogućava ubrzani razvoj digitalne ekonomije i posledično povećavanje opšteg društvenog blagostanja.

Reference

1. Banker, R. D., Charnes, A., & Cooper, W. W. (1984). Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis. *Management Science*, 30(9), 1078–1092. <https://doi.org/10.1287/mnsc.30.9.1078>

2. Cook, W. D., Tone, K., Zhu, J. (2014). Data envelopment analysis: Prior to choosing a model. *Omega*, Vol. 44 (April 2014), 1–4, <https://doi.org/10.1016/j.omega.2013.09.004>
3. Fare, R. et al. (1994). Productivity Growth, Technical Progress, and Efficiency Change in Industrialized Countries. *American Economic Review*, 84(1), 66–83.
4. Fare, R. et al. (1998). Malmquist Productivity Indexes: A Survey of Theory and Practice. In Fare R. et al. (Eds), *Index Numbers: Essays in Honour of Sten Malmquist* (pp. 127–190). Springer
5. Mitrović, Đ. (2015). Broadband adoption, digital divide and the global economic competitiveness of Western Balkan countries, *Economic annals*, Volume LX, No. 207, October-December 2015, pp. 95-116, doi: 10.2298/EKA1507095M
6. Mitrović, Đ. (2017). Na putu ka blagostanju 4.0 – Digitalizacija u Srbiji. Fridrih Ebert Stiftung, Beograd. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13415.pdf> (pristupljeno 1.3.2020)
7. Mitrović, Đ. (2020). Measuring the efficiency of digital convergence. *Economics Letters*, 188, March, doi: 10.1016/j.econlet.2020.108982
8. Sánchez, J. J. V. (2018). “Malmquist Index with Time Series to Data Envelopment Analysis,” <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.74571> (pristupljeno 12.01.2020)
9. Zhu, J. (2011). *Manual DEA Frontier—DEA Add-In for Microsoft Excel*. Available online: <http://www.deafrontier.net> (pristupljeno 20.12.2019)
10. Gruber, H., Hätönen, J. & Koutroumpis, P. (2014). Broadband access in the EU: An assessment of future economic benefits. *Telecommunications Policy*, 38 (11), pp. 1046–1058. DOI: 10.1016/j.telpol.2014.06.007
11. Kolko, J. (2012). Broadband and local growth. *Journal of Urban Economics*, 71 (1), pp. 100–113. DOI: 10.1016/j.jue.2011.07.004
12. Kongaut, C. & Bohlin, E. (2014). *Impact of broadband speed on economic outputs: An empirical study of OECD countries*. 25th European Regional Conference of the International Telecommunications Society (ITS), Brussels, Belgium, 22–25 June 2014. Retrieved from <http://econstor.eu/bitstream/10419/101415/1/795234465.pdf>
13. Koutroumpis, P. (2009). The economic impact of broadband on growth: A simultaneous approach. *Telecommunications Policy*, 33 (9), pp. 471–485. DOI: 10.1016/j.telpol.2009.07.004

14. Qiang, C. Z. & Rossotto, C. M. (2009). Economic Impacts of Broadband. In *Information and Communications for Development 2009: Extending Reach and Increasing Impact* (pp. 35–50). Washington, DC: World Bank
15. R Core Team. (2019). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/>
16. Van Dijk, J. & Hacker, K. (2003). The Digital Divide as a Complex and Dynamic Phenomenon. *Information Society*, 19 (4), pp. 315–326. DOI: 10.1080/01972240309487

ČETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA - NUŽNOST PRILAGOĐAVANJA STRUKTURE INDUSTRIJE REPUBLIKE SRBIJE

Vladimir Mičić* i Gorica Bošković**

Četvrta industrijska revolucija kao nova odnosi se na razvoj „Industrija 4.0“. Temelji se na digitalnoj revoluciji i procesu digitalizacije. Ona se u poređenju sa prethodnim razvija eksponencijalno, a u odnosu na Treću razlikuje po brzini, obimu i promenama. Širina i dubina tih promena utiču na transformaciju celokupnih sistema proizvodnje i struktura industrija. „Industrije 4.0“ se smatraju se vizijom procesa reindustrijalizacije, posebno rasta konkurentnosti, i u centru su novih strategija ekonomskog razvoja brojnih država. Predmet istraživanja u ovom radu biće Četvrta industrijska revolucija i nužnost prilagođavanja strukture industrije Republike Srbije. Kriza razvoja, ostvareni rezultati i kretanja u srpskoj industriji u prve dve decenije ovoga veka pokazuju da u dugom roku nema održivog ekonomskog razvoja bez konkurentne i snažne industrijske baze. Cilj rada je da ukaže na pravce izmena u strukturi i tehnološkoj modernizaciji industrije kako bi se omogućio razvoj industrija budućnosti, a čime bi se unapredile industrijske performanse i konkurentnost, odnosno obezbedio inkluzivan i održivi ekonomski razvoj.

Ključne reči: inovacije, digitalizacija, „Industrije 4.0“, reindustrijalizacija, strukturne promene

Uvod

Industrijske revolucije su pokretane inovacijama što je uticalo na način proizvodnje usled usavršavanja proizvoda, mašina, procesa i tehnologija. Prema klasifikaciji razvoja industrijske tehnologije Četvrta industrijska revolucija se smatra trenutnom fazom razvoja industrije (Buca, 2016, 12). Prva industrijska revolucija je, zahvaljujući parnoj mašini, transformisala ekonomiju iz agrarno-zanatske u ekonomiju u kojoj dominira industrijska proizvodnja mašina. U Drugoj industrijskoj revoluciji, nafta i struja,

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu; e-mail: micicv@kg.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu; e-mail: gorica.boskovic@eknfak.ni.ac.rs

omogućili su masovnu proizvodnju. U Trećoj industrijskoj revoluciji informacione tehnologije su korišćene za automatizaciju proizvodnje (Xu, David & Kim, 2018, 90-95; Mičić, 2017, 33-34). Iako se svaka industrijska revolucija smatra zasebnom fazom razvoja industrije, one se mogu posmatra kao niz nadovezanih inovacionih događaja koji se nadovezuju na prethodne revolucije i vode ka naprednijim oblicima proizvodnje.

Suštinu Četvrte industrijske revolucije čini umrežena proizvodnja, utemeljena na primeni informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) i povezanosti digitalnih uređaja sa proizvodnim resursima, tehnologijama, procesima i ljudima. Takva proizvodnja ide u pravcu automatizacije i stvaranja pametnih fabrika (Bazić, 2017, 527).

Četvrta industrijska revolucija, termin koji je uveo Klaus Švab (Miller 2016, 3), a njen početak se vezuje za 2011. godinu i „Sajm industrijskih tehnologija“ u Nemačkoj. Od tada je postala važna zbog odgovora na pitanje kako da ekonomije članica EU izađu iz recesije i budu konkurentnije. Četvrta industrijska revolucija postala vizija reindustrijalizacije, rasta konkurentnosti i oporavka ekonomija članica EU, a posebno je značajna zbog rasta zaposlenosti.

Industrija Republike Srbije (R. Srbije) dobrim delom propustila dostignuća Treće industrijske revolucije, stoga će predmet istraživanja u ovom radu biti Četvrta industrijska revolucija i nužnost prilagođavanja strukture industrije R. Srbije. Kriza razvoja, ostvareni rezultati i kretanja u industriji u prve dve decenije ovoga veka pokazuju da u dugom roku nema održivog ekonomskog razvoja bez konkurentne i snažne industrijske baze. Cilj rada je da ukaže na pravce izmena u strukturi i tehnološkoj modernizaciji industrije kako bi se omogćio razvoj industrija budućnosti, a čime bi se unapredile industrijske performanse i konkurentnost, odnosno obezbedio inkluzivan i održivi ekonomski razvoj. Centralno istraživačko pitanje jeste kakva je struktura i konkurentnost i kako iskoristiti dostignuća Četvrte industrijske revolucije, posebno inovacije i digitalizaciju, za pokretanj strukturnih promena i reindustrijalizaciju R. Srbije.

Rad je strukturiran u pet delova. Drugi deo analizira osnovne karakteristike Četvrte industrijske ili tehnološke revolucije i njihov uticaj na razvoj „Industrija 4.0. U trećem delu se istražuju strukturne promene, tehnološka struktura i produktivnost prerađivačke industrije. Četvrti deo bavi se nivoom konkurentnosti ekonomije i industrije. Peti deo pokazuje rezultate inovativnosti i produktivnih sposobnosti industrije. U šestom delu su dati zaključci i preporuke.

Četvrta industrijska (tehnološka) revolucija - uticaj na razvoj industrije

Četvrta industrijska revolucija je zasnovana na savremenim tehnološkim inovacijama u različitim poljima, utemeljenim na tehnologiji digitalne revolucije i procesu digitalizacije (Mičić V, 2020, 144). Njenu suštinu čini umrežena proizvodnja, bazirana na primeni informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) i povezanosti digitalnih uređaja sa proizvodnim resursima, tehnologijama, procesima i ljudima. Proizvodnja ide u pravcu automatizacije i stvaranja pametnih fabrika čije su glavne karakteristike pametni sistemi proizvodnje, horizontalna integracija, transformacija lanca vrednosti i ubrzan razvoj uz pomoć novih tehnologija, kroz povećanje fleksibilnosti i smanjenje troškova procesa u industriji (Bazić, 2017, 527).

Koncept „Industrija 4.0“ tiče se razvojne faze u organizaciji i upravljanju celokupnim lancem vrednosti (proizvodnje) u industriji i predstavlja sinonim za Četvrtu industrijsku revoluciju. Ovaj koncept se široko primenjuje u EU, prvenstveno u industriji Nemačke, a odnosi se na digitalizaciju industrijske proizvodnje putem visokotehnološke strategije (Buhr, 2015,8-9). U pojedinim zemljama EU koriste se drugi koncepti, kao što su, „Industrija budućnosti“ u Francuskoj, „Inovativna Velika Britanija“ u Velikoj Britaniji, „Smart industrija“ u Holandiji. U SAD, za „Industriju 4.0“ se koriste i termini „Internet stvari“, „Internet svega“ ili „Industrijski internet“. Zajedničko svim tim konceptima jeste shvatanje da su industrija i proizvodni procesi pod uticajem digitalne transformacije (Mičić, 2020, 151). Premda se fokusira na prerađivačku industriju, „Industrija 4.0“ je u pogledu obuhvatnosti daleko šira od Četvrte industrijske revolucije (WEF, 2019, 7).

„Industrija 4.0“ je zapravo promena paradigme industrijske proizvodnje, od centralizovane do decentralizovane pametne proizvodnje. Reprezentuje kompjuterizaciju proizvodnje i stvaranje pametne ili fabrike budućnosti, kod koje se fizički objekti integrišu u informacionu mrežu. Proizvodni sistemi su vertikalno umreženi sa poslovnim procesima u fabrikama, i horizontalno povezani sa prostorno odvojenim mrežama stvaranja vrednosti kojima je moguće upravljati u realnom vremenu usled horizontalne i vertikalne integracije (Chukalov, 2017, 155-157).

Koncept „Industrija 4.0“ predstavlja viziju pametne fabrike, koju karakteriše umrežavanje proizvodnih delova i procesa, odnosno digitalizacija i potpuna automatizacija. Rastu i većoj produktivnosti treba da doprinesu kontrola u realnom vremenu putem IKT-a. Ključni faktori uspeha

preduzeća su stručno znanje, fleksibilnost, kreativnost i inovativnost. Primena IKT-a u industriji se povećava, što vodi razvoju novih proizvodnih procesa. „Industrija 4.0“ treba da se promoviše kroz odgovarajuću politiku, pri čemu je to zadatak države, ali i ostalih učesnika koji treba da prihvate značaj tehnoloških inovacija za sprovođenje digitalizacije, zato što promene nemaju uticaj samo na industriju, već na ekonomiju u celini (Stankovic, et al., 2017, 8).

Četvrti talas tehnološkog napretka i inovacija usled novih digitalnih tehnologija doneće koristi u industriji rastom produktivnosti, prihoda, zaposlenosti i investicija (Rüßmann, et. al, 2015, 5). U industriji ova revolucija dovodi do stvaranja i proizvodnje novih proizvoda i usluga, kao i povećanja produktivnosti, smanjenja troškova, što utiče na ekonomski rast i strukturne promene.

Reč je o novoj industrijskoj paradigmi koja obuhvata primenu savremenih tehnologija u industrijskoj proizvodnji, kao što su: sajber-fizički sistemi, internet stvari, internet usluga, robotika, aditivna proizvodnja ili industrijska 3D štampa, analitika velikih podataka, računarstvo u oblaku, proširena stvarnost. Ovo su i glavni pokretači „Industrija 4.0“, koja pomažu u transformaciji proizvodnog procesa u potpuno digitalizovan i inteligentan model proizvodnje (Vaidya, et al., 2018, 235).

Četvrta industrijske revolucija stvara novu organizaciju i upravljanje celokupnim lancem vrednosti, koji se sve više usklađuje sa zahtevima kupaca. Lanac vrednosti započinje od vrednosti, odnosno karakteristika koje su vezane za određeni proizvod ili uslugu i koje ispunjavaju svoju osnovnu funkciju, zadovoljenje potreba kupaca. Iz tog razloga vrednost je potrebno ugraditi kroz proizvodni proces koji će rezultirati gotovim proizvodom sa najvišom dodatom vrednošću za proizvođača. Objedinjavanjem aktivnosti koje dodaju vrednost, počev od proizvodnje i pomoćnih aktivnosti, dobija se integrisani lanac vrednosti preduzeća (Mičić, 2020, 153).

„Industrije 4.0“ imaće uticaj na proizvode, usluge, poslovne modele, industriju, privredu, tržište, radno okruženje, razvoj veština (Pereira & Romero, 2017, 1206). Najveći uticaj svakako će se osetiti u prerađivačkoj industriji u kojoj će doći do rasta produktivnosti, ali i do transformacije proizvodnje pod uticajem digitalizacije, automatizacije i povezivanja proizvodnih lokacija u sveobuhvatan lanac vrednosti (Roblek, et al., 2016, 1).

U narednom periodu postoji potreba za strukturnim promenama industrije, a upravo nove tehnologije će imati centralnu ulogu. Neke od promena biće rezultat neočekivanih tehnoloških inovacija, ali neke

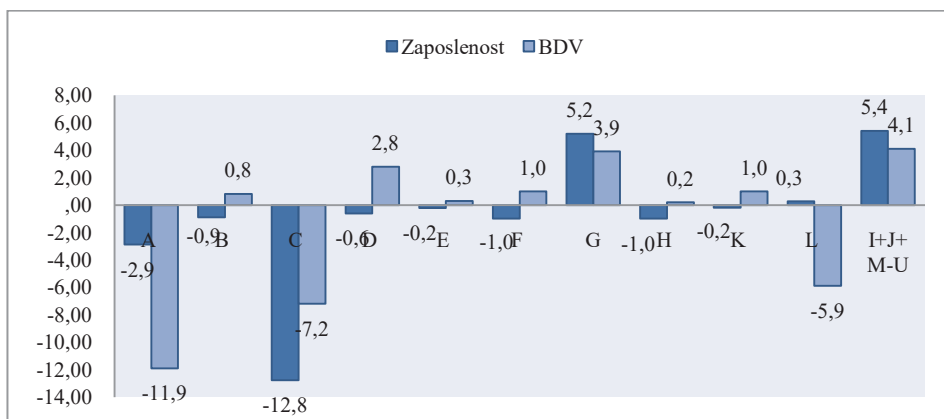
tehnologije koje će pokrenuti promene, već postoje i šire se (Foresight, 2013, 20). Očekivanja su i da će „Industrije 4.0“ uticati dugoročno na u strukturi prerađivačke industrije kroz odnos proizvođača sa prirodom, lokalnim zajednicama, lancima vrednosti i ljudima. Ovo će se ostvariti većom efikasnošću resursa, održivošću proizvodnih sistema, lokacijom i proizvodnje u blizini potrošača, što će uticati na distribuciju, proizvodnju kroz partnerske odnose, personalizaciju proizvoda i poboljšanim uslovima rada (Santos, et al., 2017, 972).

Industrije zemalja će razvijati i prihvatiti „Industriju 4.0“ različitom brzinom i na različite načine. Sigurno da svaka promena može imati pozitivan ili negativan uticaj na industriju i ekonomiju. Kao što se lako može primetiti, postoji tendencija zauzimanja stava da su uglavnom pozitivni uticaji digitalizacije, ne uzimajući u obzir njegove negativne posledice. Sigurno da će vreme pokazati i jedne i druge uticaje.

Strukturne promene i tehnološka struktura prerađivačke industrije

Za ekonomije u razvoju, R. Srbije, sektor prerađivačke industrije je glavni pokretač ekonomskog rasta, generator radnih mesta, rasta produktivnosti i konkurentnosti i izvoza. Posmatrano pojedinačno po sektorima, od 21 sektora koji su zastupljeni, prerađivačka industrija ima najznačajnije učešće i najveći je generator stvaranja bruto dodate vrednosti (BDV) i zaposlenosti.

Nivo učešća prerađivačke industrije u ukupnoj zaposlenosti od 21,7% i BDV-a u BDP-a od 16,5% u 2018. godini pokazuje da se radilo o veoma važnom sektoru ekonomije R. Srbije. Strukturne promene od 2001. godine dovele su do promene značaja i relativne uloge pojedinih sektora. U 2018. godini, u odnosu na 2001. godinu, zabeležen je rast učešća većine sektora usluga, izuzev sektora Nekretnina (L) u BDV-a i smanjenja sektora Finansijske delatnosti i osiguranja (K) u zaposlenosti. Istovremeno, očigledno je smanjenje učešća Prerađivačkog sektora (C) u BDV-a i zaposlenosti (Slika 1). Intenzivniji pad učešća u ukupnoj zaposlenosti od učešća BDV-a u BDP-a rezultat je radno intenzivnog karaktera industrije, kao i njenog ekstenzivnog i razvoja, što se direktno odražava i na nivo produktivnosti rada.

Slika 1 Sektorska promena učešća zaposlenosti i BDV-a, 2001–2018.

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS, 2020.

Analiza veličine i promene učešća BDV-a i zaposlenosti prema proizvodnom principu, Klasifikacija delatnosti iz 2010. godine (nivo agregiranja podataka iznosi 64 oblasti ekonomije i 24 oblasti sektora prerađivačke industrije), pokazuje da je došlo do strukturnih promena na nivou prerađivačke industrije usled promene učešća oblasti u generisanju BDV-a i zaposlenosti (Tabela 1). Učešće oblasti u ukupnoj BDV-a pokazuje da dominira Proizvodnja hrane, pića i duvanskih proizvoda (C10-12), dok je učešće ostalih oblasti znatno niže. U svim godinama posmatranog perioda učešće hrane, pića i duvanskih proizvoda je preko 25%, dok učešće ostalih grana ne prelazi 10%, izuzev Proizvodnje koksa i derivata nafte (C19) od prosečno 10,6%. Nešto veće prosečno učešće u BDV-a ima Proizvodnja metalnih proizvoda (C-25) od 9,3%, kao i tekstilna, odevna i kožarska industrija (C13-15) od oko 7%. Na visinu proizvodnje i stope rasta ovih oblasti uticala je privatizacija i restrukturiranje preduzeća u njima, kao i veličina investicija. Izetak je Proizvodnja motornih vozila (C29) koja beleži rast, ali i volatilnost učešća, u stvaranju dodate vrednosti. Ovo se može objasniti promenama tražnje na tržištu, kao i velikim učešćem komponenti u finalnoj proizvodnji iz uvoza, tako da se najveći deo novostvorene vrednosti generiše u stranim prerađivačkim industrijama.

U prve dve decenije XXI veka broj radnika u prerađivačkoj industriji je smanjen i apsolutno i relativno. Pad broja zaposlenih je rezultat neefikasno sprovedenih tranzicionih reformi, a prvenstveno strukturnih promena, kao i strategije razvoja u presudnoj fazi i na dostignutom nivou razvoja industrije. Na ovo su se nadovezale i posledice Globalne ekonomske krize. To je

proizvelo duboke strukturne neravnoteže. Analiza podataka pokazuje da je došlo do rasta zaposlenosti od 2011. godine, a posebno od 2016. godine u skoro svim oblastima prerađivačkoj industriji. Objašnjenje se nalazi u metodološkim promenama, ali i rastu subvencionisanih investicija u prerađivačkoj industriji i otvaranju novih radnih mesta.

Tabela 1 Učešće oblasti u BDV-a i zaposlenosti prerađivačke industrije R. Srbije, 2001-2018.

	BDV					Zaposlenost				
	2001.	2011.	2018.	Δ 2011.	Δ 2001.	2001	2011.	2018.	Δ 2011.	Δ 2001.
C10	21,7	22,4	18,2	-4,1	-3,4	15,9	20,9	19,4	-1,5	3,5
C11	5,7	5,7	4,1	-1,6	-1,6	2,9	2,8	1,6	-1,2	-1,3
C12	1,8	0,9	1,3	0,5	-0,4	0,6	0,4	0,3	-0,1	-0,3
C13	3,3	1,1	1,9	0,7	-1,5	5,5	2,1	2,8	0,7	-2,7
C14	3,9	4,0	4,0	0,0	0,1	9,3	7,7	8,3	0,7	-0,9
C15	2,2	1,7	1,4	-0,3	-0,8	2,9	2,9	3,2	0,3	0,3
C16	2,2	2,2	2,4	0,2	0,3	3,2	3,6	3,9	0,3	0,7
C17	2,3	2,4	3,1	0,7	0,8	2,5	2,0	1,8	-0,2	-0,7
C18	1,9	2,1	1,3	-0,8	-0,5	2,1	2,4	2,2	-0,2	0,1
C19	7,9	11,1	7,5	-3,6	-0,3	0,8	1,1	0,7	-0,4	-0,1
C20	6,2	3,3	6,1	2,8	-0,1	5,2	4,0	2,9	-1,1	-2,3
C21	3,1	3,1	2,4	-0,7	-0,7	1,0	1,6	1,0	-0,6	0,0
C22	4,4	6,1	8,4	2,3	4,0	4,3	5,4	6,2	0,7	1,8
C23	8,2	5,1	4,3	-0,8	-3,9	6,6	4,6	3,1	-1,5	-3,5
C24	4,0	2,5	1,2	-1,2	-2,8	5,7	4,1	3,3	-0,9	-2,5
C25	5,6	9,1	11,2	2,1	5,6	8,6	10,5	11,4	0,9	2,8
C26	1,7	2,9	1,8	-1,1	0,1	2,8	2,7	1,6	-1,1	-1,2
C27	3,2	3,0	3,3	0,3	0,1	3,2	3,9	4,9	1,1	1,8
C28	4,1	3,9	4,4	0,4	0,2	5,6	4,6	3,5	-1,0	-2,1
C29	2,5	2,0	5,2	3,2	2,7	4,8	5,0	8,8	3,8	4,0
C30	0,3	0,5	0,5	0,0	0,2	1,2	1,1	0,5	-0,6	-0,6
C31	2,2	2,3	2,3	0,0	0,1	2,9	3,7	3,9	0,2	1,0
C32	1,0	1,6	1,8	0,2	0,7	1,3	1,8	1,8	0,0	0,5
C33	0,5	1,0	1,7	0,7	1,1	1,1	1,2	2,7	1,4	1,6

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS, 2020.

Na osnovu analize veličine učešća oblasti u BDV-a i učešća u zaposlenosti može se oceniti, prvo, da dominiraju oblasti proizvodnje koje su resursno i radno intenzivne, i drugo, da ukoliko se učešća posmatraju u dva perioda, da su veće i intenzivnije strukturne promene u periodu 2011-2018. godine, nego u periodu 2001-2018. godine.

Polazeći od učešća u strukturi BDV-a, u periodu 2001-2018. godine, u proizvodnoj strukturi prerađivačke industrije dominiraju oblasti L-T (visok tehnološki nivo) i M-L-T (srednje nizak tehnološki nivo), dok je nisko učešće oblasti M-H-T (srednje visok tehnološki nivo), a posebno oblasti L-T (visok

tehnološki nivo), koje karakteriše visoka tehnološka intenzivnost i visoka produktivnost rada, a u kojima se najviše generišu dostignuća Četvrte industrijske revolucije i „Industrija 4.0“ (Tabela 2).

Tabela 2 BDV prerađivačke industrije 2001-2018, tehnološka intenzivnost

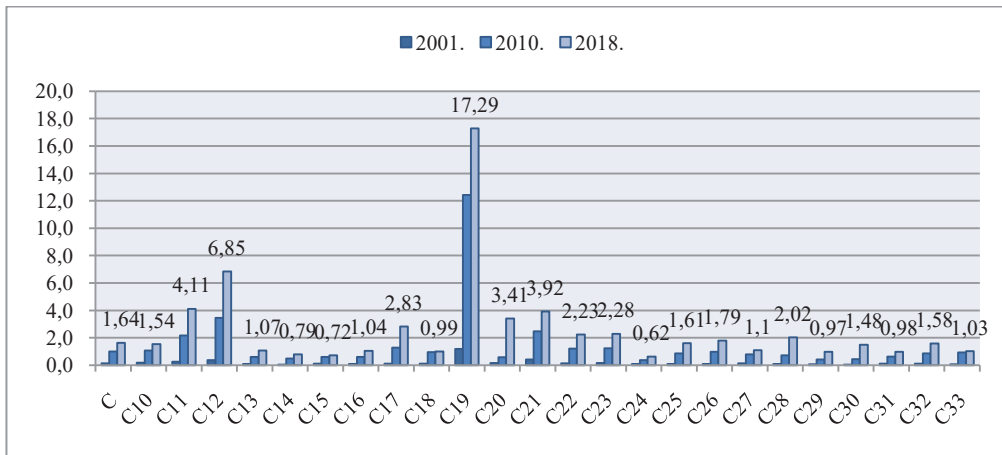
	H-T	M-H-T	M-L-T	L-T
2001	4,8	16,4	30,7	48,2
2010	6,5	11,3	34,1	48,1
2018	4,2	19,5	34,4	42,0
Δ 2001	-0,6	3,2	3,7	-6,2
Δ 2010	-2,3	8,2	0,2	-6,1
Prosek	6,1	15,4	33,1	45,4
Min	4,2	11,3	30,6	42,0
Max	8,1	20,3	36,6	48,7
Stdev	1,4	3,0	1,8	2,1

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS, 2020.

Ovo je rezultat niskih investicija, kao i ograničene primene rezultata istraživačko-razvojnih (R&D) aktivnosti i inovacija u proizvodnji, ali i malog transfera najnovih, posebno digitalnih tehnologija. Od 2001. godine došlo je do nedovoljno intenzivnih tehnoloških strukturnih promena. Promene u strukturi rezultirale su umesto ka povećanju učešća oblasti koje pripadaju visokom tehnološkom nivou, ka njihovom smanjenju za oko 2,3 procentna poena u 2018. u odnosu na 2010. godinu, dok je učešće srednje visokog tehnološkog nivoa povećano za 8,2 procentna poena. Istovremeno je povećano učešće srednje niskog tehnološkog nivoa (M-L-T) za svega 0,2 procentna poena, dok su oblasti L-T nivoa zabeležile pad za oko 6,1 procentnih poena. Oblasti koje čine nizak tehnološki nivo su najznačajniji deo prerađivačke industrije prema stvorenom BDV-a. Razloga je visoko učešće oblasti Proizvodnje prehrambenih proizvoda (C10) i Proizvodnje pića (C11) koji su deo niskog tehnološkog nivoa. Učešće ove dve oblasti u 2018. godini u stvaranju BDV-a prerađivačkog sektora iznosilo je 22,3% BDV-a prerađivačke industrije, što je niže nego 2011. godine kada je učešće iznosilo 26,7%. Ovo je posledica sporih strukturnih promena, a što se odražava na nivo i rast produktivnosti rada oblasti prerađivačke industrije.

Odnos BDV-a iskazanog u milionima dinara, u stalnim cenama, i broja zaposlenih dobija se produktivnost rada u sektoru i po oblastima prerađivačke industrije (Slika 2). Produktivnost rada prerađivačke industrije u toku posmatranog perioda beleži konstantan rast. Pri tome, dodata vrednost po jednom radniku kretala se od 13.000 dinara u 2001. do 1.670.000 dinara u 2017. godini. Razlike i varijacije kod oblasti su znatno veće.

Posebno kod oblasti Proizvodnje saobraćajnih sredstava (C-30), Proizvodnje koksa i derivata nafte (C-19), Proizvodnje osnovnih metala (C-24), i Proizvodnje hemijskih proizvoda (C-20). Na visinu BDV-a iskazanog u milionima dinara po zaposlenom, kao i intenzitet promena ovih oblasti uticala je i veličina investicija u tim oblastima, a posebno smanjenje ili povećanje broja zaposlenih radnika. U prerađivačkoj industriji najvećim delom rast produktivnosti rada je rezultat kontinuiranog smanjenja broja zaposlenih, a znatno manjim delom rasta dodate vrednosti.

Sika 2 Produktivnost rada-oblasti prerađivačke industrije, 2001-2018.

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS, 2020.

Kada je u pitanju produktivnost rada problem sa kojima se prerađivačka industriji danas suočava, rezultat je zakasnelih i sporih strukturnih promena. Ovu činjenicu potvrđuje razlika učešća BDV-a i zaposlenosti u 2018. godini, čija je vrednost negativna, kao rezultat reformi koje su uticale da R. Srbija ima dominantno radno intenzivnu industriju u vreme Četvrte industrijske revolucije, što se direktno odražava i na nivo produktivnosti rada.

Konkurentnost ekonomije (GCI 4.0) i prerađivačke industrije (CIP)

Da bi ekonomije bile uspešne tokom Četvrte industrijske revolucije moraju da budu otporne, što znači da je potrebno uspostaviti mehanizme za sprečavanje ekonomskih kriza i nezaposlenosti. Potrebno je da se prihvate promene, a kreatori politika i svi ostali bi trebalo da budu u mogućnosti da

brzo prilagode način rada i iskoriste prednosti koje pruža novi način proizvodnje. Potrebno je podsticanje inovacija na svim nivoima, kao i da ljudski kapital ima odgovarajuće mesto.

U vezi sa novom revolucijom došlo je do razvoja Globalnog indeksa konkurentnosti 4.0 (*Global competitiveness index – GCI 4.0*). Svetski ekonomski forum (*World Economic Forum - WEF*) od 2018. godine primenjuje novu metodologiju GCI 4.0 za praćenje konkurentnosti ekonomija. Veći značaj imaju objektivni indikatori (faktori). Razvoj GCI 4.0 podstaknut je promenama u funkcionisanju ekonomija usled dostignuća i efekata Četvrtе industrijske revolucije. Razvoj „Industrija 4.0“ manifestuju se u različitim domenima funkcionisanja države, radne snage i njenih kvalifikacija, a posebno u domenu ekonomije i biznisa putem proizvodnih procesa, poslovnih modela, načinu pružanja usluga, kao i faktora kurentnosti.

GCI 4.0 ima visok nivo upotrebljivosti i pouzdanosti u vođenju ekonomske politike i upravljanju institucionalnim reformama. Fokus je na institucijama, politikama i faktorima koji podstiču produktivnost, a od koje zavisi održivi ekonomski rast. GCI 4.0 ocenjuje faktore koji zajedno deluju i određuju nivo produktivnosti ekonomije, kao najvažnije determinante životnog standarda. Faktori koje GCI 4.0 ocenjuje su podeljeni u 12 stubova konkurentnosti, ali je izmenjena njihova pozicija, struktura i način računanja, kao i nazivi. Oni su grupisani u četiri kategorije: (1) okruženje, (2) ljudski kapital, (3) tržište, (4) inovativnost (Mičić, 2020, 91-93).

Prema podacima WEF-a u 2019. godini ekonomija R. Srbije zauzela je 72. poziciju na rang listi konkurentnosti od 141 zemalje, sa vrednošću GCI 4.0 od 60,9 poena (Tabela 3). Podaci su uporedivi u periodu 2017-2019.

Tabela 3 GCI 4.0 R. Srbije i odabranih zemalja 2017-2019.

	Vrednost				Rang			
	2017.	2018.	2019.	$\Delta 2017$	2017.	2018.	2019.	$\Delta 2017$
Češka	70,9	71,2	70,9	0	29	29	32	-3
Slovenija	68,5	69,6	70,2	+1,7	35	35	35	0
Poljska	68,0	68,2	68,9	+0,9	37	37	37	0
Slovačka	66,2	66,8	66,8	+0,6	41	41	42	-1
Mađarska	63,4	64,3	65,1	+1,7	48	48	47	+1
Bugarska	62,4	63,6	64,9	+2,5	51	51	49	+2
Rumunija	62,2	63,5	64,4	+2,2	63	63	51	+12
R. Srbija	59,2	60,9	60,9	+1,7	70	65	72	-2
Hrvatska	60,1	60,1	60,1	0	66	68	63	+3
C. Gora	58,2	59,6	60,8	+2,6	73	71	73	0
Albanija	57,3	58,1	57,6	+0,3	80	76	81	-1
BiH	54,5	54,2	54,7	+0,2	90	91	92	-2

Vrednost GCI 4.0 je popravljena za 1,7 poena, a pad rang za dva mesta u odnosu na preračunate rezultate iz 2017. godine, kada je rangirano 137 zemalja. Od posmatranih zemalja značajne promene vrednosti ostvarile su Bugarska, C. Gora, i Rumunija, ali i Slovenija i Mađarska. Izuzev Albanije, C. Gore, i BiH, ostale posmatrane zemlje su i dalje ispred R. Srbije što se tiče ranga, sa razlikom koja je najmanja u slučaju Rumunije za 21 poziciju, dok je Slovenija bolje plasirana za 37, a Češka čak 40 pozicija.

Vrednosti GCI 4.0 za 2019. godinu pokazuju da su gotovo sve zemlje iz okruženja ostvarile napredak, osim Hrvatske koja beleži stagnaciju vrednosti GCI 4.0 od 2017. godine, ali rast ranga za tri mesta. Komparativna analiza vrednosti GCI 4.0 i rangova ekonomija Centralne Evrope i R. Srbije i zemalja iz okruženja, jasno pokazuje koliko one zaostaju u konkurentnosti i koliko je potrebno uložiti napora za napredak, ukoliko se ima u vidu da je metodološki 100 poena maksimalna vrednost GCI 4.0, dok je na globalnom nivou prosek 60,9 poena u 2019. godini (WEF, 2019, 8). Kada se posmatra trenutna pozicija R. Srbije, prema vrednosti GCI 4.0, nacionalna konkurentnost u odnosu na 141 rangiranu ekonomiju je identična proseku ekonomija uključenih u izveštaj WEF-a u 2019. godini.

U Tabeli 4 prikazane su vrednost i rang GCI 4.0 R. Srbije po stubovima konkurentnosti u periodu 2017-2019. godina.

Tabela 4 Vrednost i rang GCI 4.0 R. Srbije po stubovima konkurentnosti

	2017.		2019.		Promene	
	Vrednost	Rang	Vrednost	Rang	$\Delta 2017.$	$\Delta 2017.$
<i>Okruženje</i>						
1. Institucije	53,04	65	52,5	75	+10	-0,54
2. Infrastruktura	71,86	50	73,8	51	+1	+1,14
3. Primena IKT-a	55,32	57	52,6	77	+20	+1,58
4. Makroeko. stabilnost	70,00	95	75,0	64	-31	+5,00
<i>Ljudski kapital</i>						
5. Zdravstvo	80,85	67	81,5	76	-9	+0,65
6. Obrazovanje i veštine	65,66	58	67,5	55	+3	+1,84
<i>Tržište</i>						
7. Tržište dobara	54,69	78	56,5	73	-5	+1,81
8. Tržište rada	60,49	54	61,5	54	0	+1,01
9. Finansijski sistem	51,88	97	55,9	82	-15	+4,02
10. Veličina tržišta	50,19	74	50,7	74	0	+0,51
<i>Inovacije</i>						
11. Dinamika poslovanja	59,26	59	60,9	54	-5	+1,64
12. Sposobnost za inov.	37,11	65	39,7	59	-6	+2,59

Izvor: The Global Competitiveness Report 2019, WEF.

U odnosu na 2017. godinu ostvareno je poboljšanje kod svih stubova osim kod stuba koji prati razvijenost i kvalitet Institucija, gde je zabeleženo pogoršanje ove dimenzije konkurentnosti nacionalne ekonomije. Među stubovima koji su najviše doprineli poboljšanju pozicije ističu su Makroekonomska stabilnost, Finansijski sistem, Sposobnost za inoviranjem, Obrazovanje i veštine i Tržište dobara. Najveći napredak ostvaren je unutar stuba Makroekonomske okruženje od 5 poena. Doprinos je ostvario i stub Finansijski sistem od 4,02 poena, a koji prati razvijenost i stabilnost finansijskog sistema. Bolja ocena je rezultat poboljšanja pristupačnosti finansiranja, dostupnošću kapitala, stabilnosti bankarskog sistema i smanjenja učešća loših kredita.

Ono što je dobro za rast konkurentnosti ekonomije R. Srbije je rast vrednosti stuba Inovacije, gde je na nivou pojedinačnih stubova Dinamika poslovanja ostvarila rast od 1,64 poena, a na nivou stuba Sposobnost za inoviranjem rast od 2,59 poena. Ovaj stub ima i najnižu vrednost od 39,7 poena među stubovima GCI 4.0. I pored unapređenja ranga za čak devet mesta on se nalazi na 56. mestu od 141 rangirane ekonomije. Inače, kod ovog stuba ostvaren rast vrednosti je nastao usled rasta broja međunarodnih pronalazaka, patenata, izdataka za R&D u BDP-a, ali i razvoja klastera i rasta saradnje između zaposlenih, preduzeća i univerziteta.

Brojni su statistički pokazatelji izvozne konkurentnosti razmenljivih dobara, a pokazatelj koji najobjektivnije meri konkurentnost industrije jeste kompozitni indeks konkurentskih industrijskih performansi (*Competitive Industrial Performance Index CIP*) Organizacije Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj (UNIDO - *United Nations Industrial Development Organization*). On meri sposobnost prerađivačke industrije da proizvodi i izvozi konkurentne proizvode. CIP indeks je indikator performansi, a ne indikator potencijala, i za razliku od GCI 4.0, fokusira se na ključne pokretače i faktore konkurentnosti. CIP indeks direktno meri rezultate industrije, dok GCI 4.0 indirektno meri potencijale na osnovu ulaznih veličina, pretpostavljajući da postoji korelacija između njih i ekonomskih rezultata. CIP indeks obuhvata analizu strukturne konkurentnosti i fokusira se na analizu strukturnih ekonomskih varijabli dajući poseban naglasak prerađivačkoj industriji (Mičić, 2020, 103-104).

U Tabeli 5 prikazanje rang i vrednost CIP indeksa R. Srbije i odabranih zemalja u 2018.

Tabela 5 Rang i vrednost CIP indeksa u 2018. godini

Zemlja/godina	Rang u svetu		Rang u Evropi		CIP indeks	
	2012.	2018.	2018.	2018.	2018.	Δ 2012
Češka	18	17	11	11	0,2148	-0,0067
Slovačka	25	24	16	15	0,1604	-0,0103
Mađarska	27	26	17	16	0,1493	-0,0085
Slovenija	33	31	21	18	0,1109	-0,0055
Rumunija	34	31	22	22	0,1015	-0,0109
Hrvatska	57	53	30	28	0,0552	0
Bugarska	59	54	31	29	0,0524	-0,0023
R. Srbija	74	62	35	31	0,0416	0,0109
S. Makedonija	81	78	36	38	0,0291	0,0046
BiH	83	81	37	36	0,0257	0,0021
Albanija	99	106	40	40	0,0105	-0,0017

Izvor: Autori, na osnovu podataka UNIDO

U prve dve decenije XXI veka usled strukturnih promena došlo je i do promene intenziteta industrijalizacije, što se odražava na konkurentnost i nivo razvoja prerađivačke industrije R. Srbije. I pored rasta vrednosti, i poboljšanja ranga mereno CIP indeksom, konkurentnost prerađivačke industrije R. Srbije je na niska. Ona se sa vrednošću CIP indeksa od 0,0307 u 2012. godini nalazila na 74. poziciji od 142 rangirane industrije u svetu, a to je relativno pogoršanje u odnosu na 2005. godinu kada je zauzimala 79. poziciju od 134 rangirane prerađivačke industrije. U periodu od 2012. do 2018. godine došlo je do rasta vrednosti CIP indeksa od 0,0109 poena, pa se prerađivačka industrija R. Srbije nalazila na 72. poziciji od 150 rangiranih industrije u svetu u 2018. godini. Vrednost CIP indeksa se veoma malo i sporo menja zbog njegove stabilnosti i spore promene u kratkom periodu, zbog tehnoloških promena koje u prerađivačkoj industriji R. Srbije nisu dovoljno intenzivne.

Da je niska i da nije dovoljno unapređena konkurentnost potvrđuje činjenica da se od 41 rangirane evropske prerađivačke industrije srpska prerađivačka industrija nalazila na 31. mestu u 2018. godini. Iz okruženja od posmatranih zemalja od R. Srbije nižu konkurentnost prerađivačke industrije imaju S. Makedonija, BiH i Albanija.

Rezultati inovativnosti sposobnosti industrije

Složena priroda strukturnih i tehnoloških promena u industriji može se objasniti i karakteristikama inovacija. Relacije između inovacija i razvoja novih „Industrija 4.0“ su složene prirode, pa su rezultat posredne analize

inovacionih i tehnoloških indikatora (Galindo-Rueda & Verger, 2016, 6). Indikatori inovacionih sposobnosti na nivou industrije predstavljaju značajne smernice za vođenje idustrijske, inovacione i tehnološke politike. U analizama se prilikom ocene inovacija i inovacionih procesa najčešće koriste ankete o inovacijama, pojedinačni inovacioni i tehnoloških indikatora i kompozitni indikatori (Biagi, Pesole, & Stancik, 2016, 12-13).

Prema podacima R. Srbije spada u grupu ekonomija koje su umereni inovatori (Tabela 6), čije su inovativne performanse povećane od 2011. godine, sa 44% na 63,7% u 2018. godini. Prema dimenzijama sumarnog indeksa inovativnosti (*Summary Innovation Index – SII*), R. Srbija se nalazi ispod proseka EU, a najbolje rezultate ima u oblasti Investicija preduzeća, zahvaljujući nivou inovacionih izdataka preduzeća koji nisu vezani za R&D. Najnepovoljniju poziciju ima u oblasti Intelektualne svojine i Istraživačkog sistema.

Tabela 6 Indikatori inovativnih i produktivnih sposobnosti, 2018. godina

	<i>SII</i>	<i>KEI</i>	<i>GII</i>
<i>Vrednost</i>	<i>0 min -100 max</i>	<i>1 min-10 max</i>	<i>0 min -100 max</i>
Češka	89,4	6,28	49,43
Mađarska	69,0	5,33	44,51
Slovenija	87,6	6,65	45,25
Slovačka	69,1	5,40	42,05
Rumunija	34,1	5,01	36,76
Bugarska	48,7	5,18	40,35
Hrvatska	59,6	5,62	37,82
R. Srbija	63,7	5,13	35,71

Izvor: Autori, na osnovu podataka Eurostata, 2020.

Komparacija pokazuje da R. Srbija ima veći *SII* od nekih odabranih članica EU, kao i zemalja iz okruženja, što ukazuje na skromne inovacione performanse ovih država. Međutim, treba imati u vidu način izračunavanja ovog indeksa i prikupljanja podataka za izračunavanje pojedinih njegovih indikatora. R. Srbija ima znatno niže vrednosti *SII* od članica koje imaju veliku industrijsku bazu, što ukazuje na skromne inovacione performanse prerađivačke industrije.

Agregatni indikator indeks ekonomije zasnovane na znanju (*Knowledge Economy Index - KEI*) meri sposobnost da se razvije ekonomija i industrija zasnovanu na znanju. Prema podacima 2018. godini vrednost *KEI* za R. Srbiju je 5,13 (Tabela 6). Ona se nalazi na 13 mestu od 37 rangiranih država. Najbolje rezultate ima kod stuba IKT infrastrukture. Izuzev Rumunije,

prema vrednosti *KEI*, R. Srbija znatno zaostaje za svim odabranim članicama EU, posebno za onima sa razvijenom industrijom, i to prema gotovo svim stubovima ekonomije znanja.

R. Srbija u poređenju sa odabranim članicama EU ima najnižu vrednost globalnog indeksa inovativnosti (*Global Innovation Index – GII*), iako je popravila vrednost, ali ne i rang od 2011. godine (Tabela 6). Prema *GII*, od 129 zemalja, R. Srbija se nalazi na 62. mestu 2018. godine. Vrednost inovacionih inputa je veća od inovacionih outputa. Kod inovacionih inputa najbolji rezultat je kod institucija i ljudskih resursa i istraživanja. Na strani inovacionih outputa veće vrednosti su u oblasti znanja i tehnoloških outputa nego kod kreativnih outputa (WIPO, 2019, 5-40).

Prema anketi za merenje inovacija, „Istraživanje inovativnosti evropske zajednice“ (*Community Innovation Survey – CIS*), učešće preduzeća prerađivačke industrije R. Srbije koja su uvele bar jednu vrstu inovacija je 43% u 2016 godini (Tabela 7). Na osnovu toga može zaključiti da je ona inovativna, iako je učešće ispod proseka EU, a iznad učešća nekih od posmatranih članica, posebno iz okruženja. Ipak, učešće je znatno ispod članica koje su predvodnice u procesu digitalizacije. Međutim, kada je reč o inovacijama proizvoda i procesa, učešće inovativnih preduzeća je znatno niže. Reč je o nedovoljnom broju tehnoloških inovacija, ali i neefikasnim mehanizmima praktične primene rezultata R&D aktivnosti prerađivačke industrije. Analiza je pokazala da mala i srednja preduzeća u R. Srbiji imaju najveće učešće inovacija, i to u organizaciji preduzeća, zatim slede inovacije u marketingu, dok su inovacije procesa, proizvoda i tehnološke inovacije na poslednjem mestu, što ne ide u prilog konkurentnosti ovih preduzeća i prerađivačke industrije (Bošković, Savić & Mičić, 2016).

Tabela 7 CIS - Preduzeća prerađivačke industrije u 2016. godini, u %

	Sve vrste inovacija	Proizvodne inovacije
EU-28	53,2	11,1
Bugarska	25,1	6,8
Češka	44,9	8,4
Hrvatska	47,5	5,1
Mađarska	27,6	8,3
Rumunija	9,8	1,2
Slovenija	37,4	10,0
Slovačka	29,3	7,3
R. Srbija	43,0	14,5

Izvor: Autori, na osnovu podataka Eurostata, 2020.

Inovacije proizvoda bi trebalo da se odnose na uvođenje proizvoda koji imaju nove ili znatno poboljšane karakteristike ili mogućnosti korišćenja. Inovacije procesa bi trebalo da omoguće nove ili poboljšane načine proizvodnje preduzeća prerađivačke industrije. Iskustva članica EU pokazuju da ekonomski efekti inovacija predstavljaju ključni faktor rasta efikasnosti proizvodnje i rasta konkurentnosti preduzeća, unapređenja konkurentnosti prerađivačke industrije i nacionalne ekonomije.

Nivo izdataka za R&D u BDP-a EU porastao je sa 1,24% u 2011. godini na 1,36% BDP-a u 2017. godini (Tabela 8). Centralno evropske članice EU nastoje da povećaju kvalitet industrijske bazu, pa imaju značajna ukupna i izdvajanja prerađivačke industrije za R&D, a uz to beleže i njihov rast.

Tabela 8 Izdaci za R&D, učešće u BDP-a

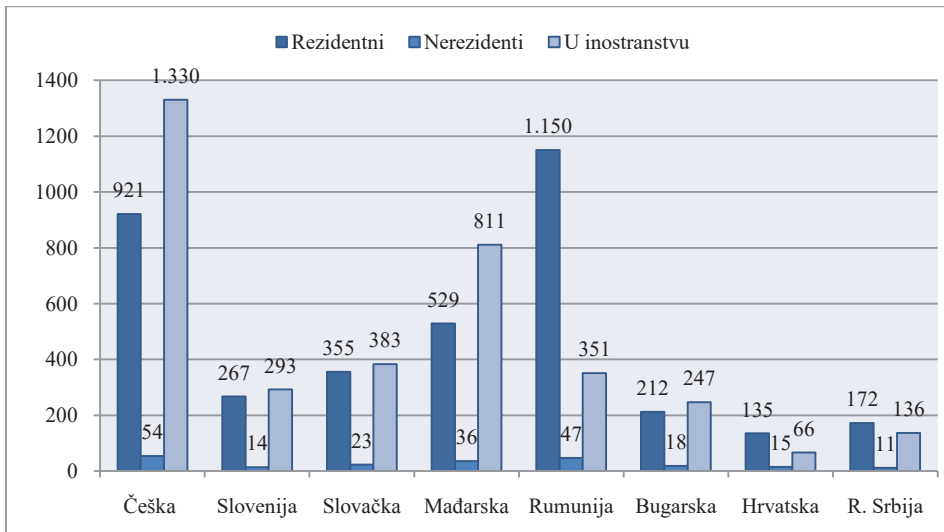
	Svi sektori			Prerađivačka industrija		
	2011.	2017.	Δ2011.	2011.	2017.	Δ2011.
EU-28	0,12	0,12	0,12	0,2	0,37	0,17
Češka	0,27	0,27	0,27	0,48	0,55	0,07
Slovenija	-0,4	-0,4	-0,40	1,22	1,14	0,08
Slovačka	0,23	0,23	0,23	0,15	0,27	0,12
Mađarska	0,25	0,25	0,25	0,46	0,43	-0,03
Hrvatska	0,08	0,08	0,08	0,13	0,26	-0,03
Bugarska	0,25	0,25	0,25	0,03	0,2	0,07
Rumunija	0,11	0,11	0,11	0,09	0,1	-0,08
R. Srbija	0,26	0,26	0,26	0,01	0,02	0,17

Izvor: Autori, na osnovu podataka Eurostata, 2020.

I pored zabeleženog rasta, učešću ukupnih izdataka za R&D u BDP-a, pokazuje da su oni niski u R. Srbiji. Situacija je još nepovoljnija kada se posmatra učešće izdvajanja prerađivačke industrije za R&D u BDP-a. Radi se o skromnim izdacima, i u apsolutnim iznosima, naročito imajući u vidu važnost izdataka za R&D za digitalizaciju i razvoj „Industrija 4.0“. Zbog toga bi cilj trebalo da bude povećanje ulaganja R&D u BDP-a prerađivačke industrije, koji bi omogućio razvoj i primena znanja kroz razvoj novih proizvoda i procesa.

Patenti predstavljaju rezultat R&D i indikatori su inventivne aktivnosti, ali posrednim putem pokazuju rezultate inovativnih aktivnosti. U odnosu na posmatrane članice EU. R. Srbija ima nisku patentnu aktivnost (Slika 3). Prema broju patentnih prijava rezidenata lošije rezultate od R. Srbije u 2018. godini ima samo Hrvatska. Niska inventivna aktivnost rezidenata je

posledica niskog ulaganja u R&D, malog broja istraživača i nerazvijenosti industrije. Takođe, jako je niska inventivna aktivnost nerezidenata usled patentne regulative i konkurencije. Istovremeno, ovo je i razlog zašto je visoko podnošenje prijava patenata u inostranstvu.

Slika 3 Prijave patentnata, 2018.

Izvor: Autori, na osnovu podataka Eurostata, 2019.

Niska inventivna aktivnost i rastući značaja tehnoloških inovacija u uslovima Četvrte industrijske revolucije potvrđuju značaj afirmacije pametne inovacione politike, kao važnog instrumenta upravljanja nacionalnim inovacionim sistemom R. Srbije u narednom periodu. On treba da obuhvati lanac industrijskih preduzeća i institucija koje su organizovane da stimulišu nastanak, difuziju i primenu znanja i inovacija. Ključni cilj pametne inovacione politike je transformacija znanja u inovacije i njihova praktične valorizacija, kao i unapređenje tehnološkog razvoja.

Zaključak

Četvrta industrijska revolucija se odnosi na razvoj „Industrija 4.0“, promenu proizvodne paradigme i digitalizaciju ekonomije. Ona će dovesti do značajne transformacije ekonomske teorije i evolucije koncepta održivog razvoja. Koncept „Industrija 4.0“ ili pametnih industrija budućnosti, odnosi se na upotrebu novih, međusobno povezanih digitalnih tehnologija, koje omogućavaju i efikasnije procese i proizvodnju novih proizvoda u industriji.

Kretanja u globalnoj ekonomiji potvrđuju da nema održivog ekonomskog rasta bez razvijene konkurentne prerađivačke industrije. EU je prihvatila da bez jake industrijske baze ovo nije ostvarivo, zbog čega smatra da je rešenje u reindustrijalizaciji i izgradnji digitalizovanih, modernih i tehnološki sofisticiranih, ekološki i energetske efikasne „Industrija 4.0“, koje zapošljavaju visoko kvalifikovanu radnu snagu. Prerađivačke industrije članica EU koje koriste digitalne tehnologije stvaraju znatno viši nivo dodate vrednosti i zaposlenost. Zbog je zvaničan stav EU da su pametne industrije vizija procesa reindustrijalizacije, i zbog toga se nalaze u centru novog modela ekonomskog rasta EU i strukturne transformacije industrije.

U prerađivačkoj industriji R. Srbije nisu sprovedene obuhvatne promene ka propulzivnijim oblastima intenzivnih znanjem i tehnologijom, čime se stvara veća dodata vrednost i utiče na tempo rasta, produktivnost i konkurentnost. Vrlo malo je unapređen tehnološki nivo prerađivačke industrije. Razlog su male investicije i nedovoljne domaće tehnološke inovacije, ali i neizgrađeni mehanizmi transfera moderne tehnologije iz inostranstva. I pored ovoga, produktivnosti rada prerađivačke industrije raste i prilično je visoka, što je rezultat smanjenja broja zaposlenih, a manje povećanja proizvodnje. Zato su neophodne nove digitalne tehnologije kako bi se povećala proizvodnja i BDV-a u oblastima srednje visokog i visokog tehnološkog nivoa, čime bi se obezbedio propulzivniji rast produktivnosti rada i stope rasta prerađivačke i industrije kao celine. Sve ovo utiče da je konkurentnost privrede i prerađivačke industrije niska. Ovo je i posledica činjenice da se suočavaju sa niskim ulaganjima u R&D i sa nerazvijenim inovacionim sistemom.

R. Srbiji je potrebna nova industrijska politika, a potreba za njom se odnosi na zahtev za dubokim strukturnim transformacijama što podrazumeva novi tip industrijske strategije i „pametne“ politike. Ona bi trebalo da budu u skladu sa širim značenjem industrije, tako da obuhvata aktivnosti koje imaju za cilj da omoguće i strukturne promene i reindustrijalizaciju. Pametne industrije, proizvodnja i digitalizacija zahtevaju istovremenu primenu „pametne“ industrijske, obrazovne i inovativnu politike.

Značajno mesto trebalo da zauzme unapređenje obrazovanja i savremeni obrazovni programi koji su u funkciji modernizacije industrijske strukture. Jako je važna i „pametna“ i inovativna politika zbog činjenice da je R. Srbija u zaostaje u ulaganjima u R&D u odnosu na, većinu članica EU, ali i u primeni rezultata R&D u industriji. Takođe, neophodan je i adekvatan

pristup privlačenja stranih investicija zbog transfera novih tehnoloških inovacija, koja će pratiti tokove i dostignuća Četvrte industrijske revolucije.

Reference

1. Bošković, G., Savić, L., & Mičić, V. (2016). Innovation as a determinant of competitiveness and development of small and medium-sized enterprises in the Republic of Serbia, *Теме*, 1(40), 171-185.
2. Chukalov, K. (2017). Horizontal and vertical integration, as a requirement for cyber-physical systems in the context of industry 4.0. *Industry 4.0*, 2(4), 155-157.
3. Bazić, J. R. (2017), Trendovi promena u društvu i obrazovanju koje generiše Četvrta industrijska revolucija, *Sociološki pregled*, 51(4), 526-546.
4. Biagi, F., Pesole, A., & Stancik, J. (2016). *Modes of ICT Innovation: Evidence from the Community Innovation Survey* (No. JRC101636). Joint Research Centre, 11-20.
5. Buhr, D. (2015). Social Innovation Policy for Industry 4.0, Division for Social and Economic Policies, Friedrich-Ebert-Stiftung, 8-15.
6. Buca, M. (2016). New Industrial Policy or New Industrial Revolution for Increasing European Competitiveness. *Journal of Business Economics and Information Technology*. 3(2), 12.
7. Galindo-Rueda, F., & Verger, F. (2016). OECD taxonomy of economic activities based on R&D intensity, 6.
8. Eurostat. (2019). *Statistička baza podataka*.
9. Foresight, U. K. (2013). *The future of manufacturing: a new era of opportunity and challenge for the UK*. Summary Report, London: The Government Office for Science, 20.
10. Miller, D. (2016). *Natural Language: The User Interface for the Fourth Industrial Revolution*. Opus Research Report, 3.
11. Mičić V. (2020), *Četvrta industrijska revolucija i strukturne promene industrije Republike Srbije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevacu.
12. Mičić, V. (2017), Ekonomski razvoj Republike Srbije determinisan sektorskom strukturom privrede, *Ekonomski horizonti*, 19(1), 31-43, str. 33-34.
13. Mičić, V., & Savić, L. (2018). Sustainable development of the Serbian manufacturing industry. *Ekonomika*, 64(4), 47-55.
14. Pereira, A. C., & Romero, F. (2017). A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept. *Procedia Manufacturing*, 13, 1206-1214.
15. Republički zavod za statistiku. (2015). *Statistička baza podataka*.
16. Roblek, V., Meško, M., & Krapež, A. (2016). A complex view of industry 4.0. *Sage Open*, 6(2), 1-11.

17. Rüßmann, M., Lorenz, M., Gerbert, P., Waldner, M., Justus, J., Engel, P., Harnisch, M. (2015). Industry 4.0 The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries, The Boston Consulting Group, 5-12.
18. Santos, C., Mehraei, A., Barros, A. C., Araújo, M., & Ares, E. (2017). Towards Industry 4.0: an overview of European strategic roadmaps. *Procedia Manufacturing*, 13, 972-979.
19. Stankovic, M., Gupta, R., & Figueroa, J. (2017). Industry 4.0 Opportunities behind the challenge. *United Nations Industrial Development Organization*, 8-9.
20. Vaidya, S., Ambad, P., & Bhosle, S. (2018). Industry 4.0—a glimpse. *Procedia Manufacturing*, 20, 233-238.
21. Xu, L. D., Xu, E. L., & Li, L. (2018). Industry 4.0: state of the art and future trends. *International Journal of Production Research*, 56(8), 2941-2962.
22. World Economic Forum. (2018). *The future of jobs report 2018*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 6-44.
23. WEF. (2019). *The Global Competitiveness Report 2019*. WEF.
24. WIPO. (2019). *Global Innovation Index 2019*. World Intellectual Property Organization. Geneva, 2-45.

IZAZOVI POLITIKE ZAŠTITE KONKURENCIJE U INDUSTRIJI 4.0

Boban Stojanović*, Snežana Radukić i Zorana Kostić*****

Analiza politike zaštite konkurencije na dimaničkim tržištima je kompleksna, a efekti teško predvidivi. Ostvarivanje visokog konkurentskog pritiska između učesnika koji posluju na istom relevantnom tržištu jedan je osnovnih ciljeva politike zaštite konkurencije. Uvažavajući trendove u zemljama Evropske unije, u radu se ističe značaj konkurentnog okruženja za sve učesnike na tržištu i sugerišu nova pravna rešenja u kontekstu usvajanja novog Zakona o zaštiti konkurencije u Republici Srbiji. Sprečavanje ograničavanja konkurencije i uvažavanje javnog interesa predstavljaju oblasti koje posebno dobijaju na značaju u kontekstu otvaranja pregovaračkog poglavlja 8 u procesu pristupanja Srbije Evropskoj uniji (EU). Brz tehnološki napredak regulatorima otežava *ex ante* primenu propisa. U radu se daju mogući odgovori na pitanje da li politika zaštite konkurencije treba da optimizira strukturu tržišta, ili da ohrabri inovativno ponašanje preduzeća. Ovo je od velike važnosti za privredne subjekte, s obzirom da brzina i priroda promene poslovnog ambijenta utiče i na pravilan izbor mera politike zaštite konkurencije. Dilema je i da li nam treba izmenjeni tretman politike zaštite konkurencije u eri digitalizacije i izazova industrije 4.0. Rezultati najnovijih istraživanja potvrđuju potrebu kreiranja prikladnog ekonomskog modela koji će meriti uticaj delotvornosti politike zaštite konkurencije na tehnološki progres.

Ključne reči: politika zaštite konkurencije, Zakon o zaštiti konkurencije, savremena tržišta, tehnološki progres, inovacije

Uvod

Istraživanja pokazuju da je osnovni cilj politike zaštite konkurencije ostvarivanje koristi za potrošače na osnovu visokog nivoa konkurencije između tržišnih učesnika koji posluju na istom relevantnom tržištu. U

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: boban.stojanovic@eknfak.ni.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, e-mail: snezana.radukic@eknfak.ni.ac.rs

*** Istraživač-saradnik, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Nišu

skladu sa ovim ciljem politike zaštite konkurencije je intencija ka ostvarivanju javnog interesa. Efikasna konkurencija ima značajnu ulogu u kreiranju podsticajnog i razvojnog okruženja za sve tržišne učesnike. S tim u vezi, važno je da ograničavanje konkurencije bude svedeno na minimum. Posmatrano u tom kontekstu, očuvanje javnog interesa mora se uzeti u obzir prilikom odlučivanja nadležnih regulatornih tela, i to ne samo u slučajevima prijave koncentracija, već i u slučajevima povrede konkurencije (Obradović, Lončar, Stojanović, & Milošević, 2019).

U stručnoj literaturi ne postoji konsenzus o tretmanu politike zaštite konkurencije *sui generis*. Tela u oblasti zaštite konkurencije suočavaju se sa konceptualnim izazovima u regulisanju tržišta. Brz razvoj tehnologije i sve veći zahtevi krajnjih korisnika, doveli su do toga da privredni subjekti ulažu značajne napore kako bi kroz uvođenje novih poslovnih modela postali konkurentniji na tržištu.

„Prethodnoj regulaciji podleže tržište na kome postoje strukturne, regulatorne i druge prepreke koje onemogućavaju ulazak novih konkurenata, na kome nije moguće obezbediti razvoj delotvorne konkurencije bez prethodne regulacije i na kome se uočeni nedostaci ne mogu otkloniti samo primenom propisa o zaštiti konkurencije” (Zakon o elektronskim telekomunikacijama, član 59). Ne treba zanemariti činjenicu da postojanje ekonomske regulacije ne isključuje primenu prava konkurencije koje je, po prirodi svoje primene, univerzalno. Komplementarnost nadležnosti sektorskog regulatora (kao što je RATEL) i tela za zaštitu konkurencije (Komisija za zaštitu konkurencije) proizilazi iz zakonski uspostavljenih instrumenata za nadzor nad tržištima. Primarni cilj obe institucije je da otkriju i otklone poremećaje u funkcionisanju tržišnog sistema. Međutim, postoji razlika u momentu i načinu reagovanja. Nadležna regulatorna tela svoju funkciju sprovode *ex ante*, odnosno unapred, s obzirom na to da propisuje jasna pravila koja učesnici na tržištu moraju da poštuju. Ta tela bi trebalo da reaguju i *ex post*, odnosno nakon što je na tržištu učinjena određena radnja koja se može smatrati povredom konkurencije. Nadležna institucija u oblasti zaštite konkurencije zadržava pravo da, u odnosu na druga regulatorna tela, u konkretnim postupcima izvede i drugačije zaključke u pogledu utvrđivanja relevantnog tržišta.

Koncept relevantnog tržišta predstavlja okvir za primenu politike zaštite konkurencije. Od dimenzija relevantnog tržišta zavisi procena tržišne moći privrednih subjekata koji posluju na njemu (Kostić, 2014). Relevantno tržište podrazumeva povezivanje ponude i tražnje zamenljivih proizvoda, ali ne i kupce i prodavce izvan granica ovog tržišta. Pri tome, zamenljivost na strani tražnje podrazumeva najefikasnije kratkoročno ograničenje koje disciplinuje prodavce. S druge strane, zamenljivost na strani ponude podrazumeva brzu i jeftinu promenu proizvodnje bez dodatnog rizika u slučaju malog, ali trajnog povećanja cene proizvoda/usluge. Potencijalni konkurenti su retko uključeni u određivanje relevantnog tržišta jer je analiza ulaznih barijera nezavisna od analize zamenljivosti proizvoda (Labus, 2008).

Delotvornost politike zaštite konkurencije na savremenim tržištima

Jedan od osnovnih ciljeva politike zaštite konkurencije jeste da štiti i razvije efektivnu konkurenciju na tržištu. „Politika zaštite konkurencije treba da spreči narušavanje konkurencije koje dovodi do umanjena društvenog blagostanja, nezavisno od toga koliko je željena tržišna struktura daleko od savršenog tržišta. Dakle, politika zaštite konkurencije treba da predstavlja politiku zaštite konkurencije, a ne politiku zaštite konkurenata (Begović & Pavić, 2010, str. 7). U literaturi se ističe da je jedan od ključnih ciljeva politike zaštite konkurencije da utiče na strukturu tržišta i ponašanje za koje se smatra da je društveno nepoželjno (Žigić, & Maçi, 2011). Uvažavajući pozitivni i normativni aspekt, politika zaštite konkurencije može uticati na to da dominantno preduzeće izgubi svoju lidersku poziciju na tržištu. Teorijske dileme i praktična aktivnost regulatornih tela nastaju kada se na taj način ograničava ili smanjuje inovacioni kapacitet takvih preduzeća na dugi rok.

Postavlja se pitanje da li politika zaštite konkurencije treba da optimizira strukturu tržišta ili treba da ohrabri inovativno ponašanje preduzeća? Dve koncepcije politike zaštite konkurencije izvedene su iz različitih pristupa inovacijama. Prva je fokusirana na neophodnost antimonopolske vlasti da kontroliše koncentraciju, restriktivne

sporazume, spajanja i preuzimanja preduzeća. Rezultat tehnološke promene u ovom sličaju je poznat i odnosi se na nameru da se ovom politikom uspostavi optimalno tržišno stanje. Druga koncepcija politike zaštite konkurencije proizilazi iz stanovišta da inovacije predstavljaju proces otkrivanja, tako da optimalna struktura tržišta ne može biti *a priori* identifikovana. U najširem smislu, inovacija dovodi do modifikacije tržišnih uslova, promene u troškovima, relativnim cenama i stopama profitabilnosti. Proces inoviranja uključuje istraživanje, učenje, modifikaciju okruženja i stvara nepovratne troškove, tako da preduzeća ne znaju *ex ante* da li je isplativo inovirati. S druge strane, nosioci antimonopolske politike se suočavaju sa tržišnim neuspesima (engl. market imperfection-market failure dilemma, MI-MF dilemma). Pravilno rešavanje MI-MF dileme je neophodno da bi se preduzeća podstakla na inovativno ponašanje. Ocena MI-MF dileme treba da bude u osnovi politike zaštite konkurencije (Gaffard & Quéré, 2006).

Na scenu sve izraženije stupa traženje prikladnog ekonomskog modela koji će meriti uticaj inovacija i tehnološkog progresa na delotvornost politike zaštite konkurencije na savremenim tržištima. Analiza politike zaštite konkurencije na dinamičkim tržištima je kompleksnija nego na statičkim tržištima. Dinamičko razmatranje politike zaštite konkurencije naglašava inovacije kao primarno sredstvo konkurencije, a ne statičku efikasnost.

Navedeni pristup dodatno je otvorio pitanja koja se odnose na: 1) lakoću ulaska na tržište; 2) dozvoljene i nedozvoljene koordinacije između konkurentskih preduzeća; 3) način na koji treba razmatrati konkurenciju iz inostranstva; 4) antik konkurentске inovacije (kojim pravilima i procedurama regulisati predatorske inovacije koje se odnose na to da jedno preduzeće ulaže u istraživanje i razvoj toliko da konkurenti ne mogu da ga prate); 5) monopolizaciju na inovativnim tržištima (postavlja se pitanje da li je monopolska moć na inovativnim tržištima prolaznog karaktera ili politika zaštite konkurencije treba da eksplicitno razmatra i inovativnost); 6) cenovnu diskriminaciju na tržištima na kojima su izdaci za istraživanje i razvoj značajni i neophodni za opstanak i kada su inovacije osnovni instrument konkurencije (troškovi istraživanja i razvoja ne ulaze i obračun marginalnih troškova, a cenovna politika bazirana na marginalnim

troškovima može da dovede do nestanka preduzeća sa tržišta ukoliko se ono ne opredeli za cenovnu diskriminaciju); 7) da li politikom zaštite konkurencije treba dopustiti primenu diskriminacije cenama i pod kojim uslovima (Audretsch, Baumol & Burke, 2001). Dakle, brzina promene i prirode poslovnog ambijenta utiče i na promenu dizajna politike zaštite konkurencije i pravilan izbor mera ove politike.

U eri digitalne ekonomije nastaju novi izazovi sa kojima se suočava politika zaštite konkurencije. Digitalizacija stvara probleme vezane za privatnost i zaštitu podataka. Uz to, povećava se broj ulaznih barijera. Da bi se rešili navedeni problemi, kreatori politike zaštite konkurencije moraju da se fokusiraju na prevenciju stvaranja ulaznih barijera, olakšan ulazak na tržište, podsticanje inovacija, ali i na samokorigujući mehanizam tržišta.

Izbor između prava konkurencije i sektorske regulacije zavisi od stepena poverenja u samokorigujući mehanizam tržišta, vremenskog horizonta u kome se deluje i procene rizika regulatornih neuspeha. Oslanjanje na zakone o zaštiti konkurencije je bolje kada je verovatno da će posledice antikonkurentskog ponašanja naneti dugoročnu štetu. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da primena prava o zaštiti konkurencije ne daje adekvatne odgovore kada su u pitanju novi poslovni modeli na digitalnim tržištima. S obzirom na to da se ova tržišta rapidno menjaju pod uticajem promena u informaciono-telekomunikacionim sektoru, treba redefinisati procedure u postupcima nadležnih regulatornih tela za zaštitu konkurencije i dopuniti ih merama odgovarajućih povezanih politika (politika zaštite potrošača, zaštita intelektualne svojine, privatnosti i oporezivanja). Nadležna regulatorna tela u oblasti zaštite konkurencije naročitu pažnju treba da posvete potencijalnoj konkurenciji.

Novija istraživanja sugerišu da regulacija digitalnih tržišta ne bi dovela do rešavanja problema ograničavanja konkurencije, već bi sprečila konkurentno ponašanje i inovacije učinila antikonkurentskim (Van Gorp & Batura, 2015, str. 68). Rej i ostali govore u prilog pristupu politici zaštite konkurencije zasnovanom na efektivnosti, koji povezuje zloupotrebe dominantnih pozicija sa antikonkurentnim strategijama koje štete potrošačima (Rey et al, 2005). U prilog ovome nastao je novi pristup politici zaštite konkurencije koji bi treba da bude zasnovan na

rigoroznoj ekonomskoj analizi, kako sa teorijskog, tako i sa empirijskog stanovišta (Stojanović & Kostić, 2013).

Delotvornost politike zaštite konkurencije može se pratiti kroz njenu usredsređenost na alokativnu i proizvodnu efikasnost. U tom kontekstu posmatrano, jedan od opšte prihvaćenih ciljeva politike zaštite konkurencije je očuvanje agregatnog viška potrošača (engl. Consumer Surplus) na relevantnom tržištu. Zadovoljenje ovog cilja ostvaruje se kada politika zaštite konkurencije dovodi do nižih cena, većeg kvaliteta i veće raznovrsnosti proizvoda. Očuvanje i unapređenje blagostanja potrošača može se direktno posmatrati kao cilj, ali indirektno postaje i kriterijum za ocenu politike zaštite konkurencije, koji je u literaturi poznat pod nazivom Kriterijum zasnovan na blagostanju potrošača (engl. Consumer Welfare Standard). Na osnovu ovog kriterijuma, sve poslovne aktivnosti za koje se utvrdi da narušavaju ili mogu narušiti blagostanje potrošača, smatraju se anti-konkurentskim, i obrnuto. Međutim, ako se usredsredimo na dinamičku efikasnost, koja je dugoročno orijentisana i postignuta inovativnim aktivnostima na strani ponude, u njenoj osnovi nalazi se proizvođačev višak (engl. Producer Surplus). Zanemarivanje proizvođačevog viška i samim tim i dinamičkih efikasnosti osnova je kritike ovog kriterijuma. U skladu sa tim, sugerise se kriterijum koji bi se razmatralo ukupno blagostanje, koje je zbir potrošačevog i proizvođačevog viška (engl. Total Welfare Standard). Prema ovom kriterijumu, poslovne aktivnosti koje omogućavaju preliivanje viškova od potrošača ka proizvođačima, i obratno, a uz to ne ugrožavaju ukupno blagostanje datog tržišta, smatraju se pro-konkurentskim. Da bi se prevazišla ograničenja prethodnih kriterijuma, u literaturii se javlja i treći kriterijum zasnovan na ponderisanoj sumi viškova (engl. Weighted Surplus Standard) koji predstavlja kompromis između prethodno navedenih kriterijuma i bazira se na ponderisanoj sumi blagostanja potrošača i proizvođača. Nadležna regulatorna tela za zaštitu konkurencije, izborom pondera dodeljuju različit značaj društvenim grupama (Ristić, 2017, str. 122–123). Pored kriterijuma koji se zasnivaju na viškovima, koji su dominantno teorijski merljive kategorije, delotvornost politike zaštite konkurencije se može utvrditi na osnovu toga u kojoj meri ona štiti mala i srednja preduzeća, ekonomske slobode i promovise tržišne integracije (Motta, 2004).

Na nadležnim regulatornim telima je da izradom *cost-benefit* analize proračunaju potencijalne koristi i štete određenih poslovnih aktivnosti (kao što su spajanja ili preuzimanja) na uslove konkurencije na relevantnom tržištu. Dok se potencijalne štete ogledaju u slabljenju konkurencije između učesnika i jačanju njihove tržišne moći, potencijalne koristi mogu proizaći iz povećanja efikasnosti. Nadležna tela treba da utvrde verodostojnost očekivanja preduzeća u pogledu mogućih koristi i šteta i da minimiziraju prostor za pravljenje grešaka prilikom odlučivanja.

Zaključak

Unapređenje politike zaštite konkurencije i konvergencija ka evropskim rešenjima u oblasti zaštite konkurencije jedan je ključnih izazova u procesu pristupanja Srbije Evropskoj uniji. Okvir za zaštitu konkurencije je od velike važnosti za sve naše građane, jer tamo gde postoji konkurencija dobija se kvalitetnija roba i usluga po nižim cenama kao i veća mogućnost izbora. S tim u vezi, od presudne je važnosti osigurati pravnu sigurnost svih tržišnih učesnika i doslednost u efikasnom sprovođenju Zakona o zaštiti konkurencije.

Izbor između prava konkurencije i sektorske regulacije zavisi od stepena poverenja u samokorigujući mehanizam tržišta, vremenskog horizonta u kome se deluje i procene rizika regulatornih neuspeha. Na kraju, potvrđeno je da dinamički karakter i ciklično kretanje seta pokazatelja kojima se može pratiti promena uslova konkurencije i nejednakost u raspodeli tržišnog učešća regulatorima otežavaju *ex ante* primenu propisa iz oblasti zaštite konkurencije.

Dominantni učesnici na tržištu imaju mogućnost za potiskivanje konkurencije sa tržišta. U praksi se najčešće dešava da se objedinjuju usluge koje se pružaju preko iste mreže za pristup (infrastrukture). Međutim, ukoliko prodaju paketa usluga vrši privredni subjekt sa značajnom tržišnom snagom, potrebno je utvrditi da li to čini da bi učvrstio vodeću poziciju ili preneo značajnu tržišnu snagu na drugo tržište. Ponuda kreirana na ovaj način omogućava smanjenje troškova i korišćenje prednosti ekonomije obima, a korisnicima niže cene. Ne treba zanemariti činjenicu da prodaja paketa može negativno uticati na uslove

konkurencije na tržištu ukoliko ovu strategiju sprovode dominantni učesnici, prisutni na više relevantnih tržišta. Naime, na ovaj način privredni subjekat može u kratkom roku da pretrpi određene gubitke usled snižavanja cena usluga, da bi u dugom roku cenovnim diskriminacijama i ekskluzivnim ugovorima, eliminisao konkurente. Preciznije, ukoliko neko ima dominantnu poziciju na relevantnom tržištu, vezivanjem usluga može da prenese tržišnu snagu sa tržišta na kojem je dominantan na drugo tržište. Na taj način može eliminisati konkurenciju sa tržišta na kome nema dominantan položaj (RATEL, 2012, 3-4).

U uslovima četvrte industrijske revolucije izmenjen je karakter proizvoda i usluga, kao i koncept relevantnog tržišta, naročito u geografskom smislu. To stvara nove izazove sa kojima se suočava politika zaštite konkurencije. Digitalizacija otvara i probleme vezane za privatnost i zaštitu podataka. Uz to, menja se karakter ulaznih tržišnih barijera. Da bi se rešili navedeni problemi, kreatori politike zaštite konkurencije moraju da se fokusiraju na prevenciju stvaranja ulaznih barijera, olakšan ulazak na tržište, podsticanje inovacija, ali i na samokorigujući mehanizam tržišta.

Zahvalnica

Rad je rezultat istraživanja po osnovu obaveza po Ugovoru o realizaciji i finansiranju NIR u 2020. godini (evidencioni broj 451-03-68/2020-14/ 200100), zaključenog između Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

Reference

1. Audretsch, D. B., Baumol, W. J., & Burke, A. E. (2001). Competition policy in dynamic markets. *International Journal of Industrial Organization*, 19, 613-634.
2. Беговић, Б. & Павић, В. (2010). *Шта је то конкуренција и како се штити?* Београд: Центар за либерално–демократске студије.

3. Закон о електронским комуникацијама. (2014). „Службени гласник РС”, бр 44/10, 60/13 - УС и 62/14.
4. Žigić, K., & Maći, I. (2011). Competition policy and market leaders. *Economic Modelling*, 28 1042-1049. doi:10.1016/j.econmod.2010.11.024.
5. Gaffard, J., & Quéré, M. (2006). What's the aim for competition policy: optimizing market structure or encouraging innovative behaviors? *Journal of Evolutionary Economics*, 16(1/2), 175-187. Doi: 10.1007/s00191-005-0014-0.
6. Kostić, M. T. (2013). *Tržišna moć korporacija i konkurencija u grani*, Докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет.
7. Kostić, Z. (2019). *Međuzavisnost uslova konkurencije, tržišnog učešća i profitabilnosti privrednih subjekata*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
8. Labus, M. (2008). Uperedna analiza relevantnog tržišta-koncept i primena. *Ekonomika preduzeća*, 56(1-2), 48-60.
9. Ministarstvo za evropske integracije Republike Srbije. (2019). Izveštaj Evropske komisije o napretku Srbije 2019. Dostupno na: http://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/20190529-serbia-report SR-REVIDIRANO.pdf (pristupljeno: 1.12.2019.)
10. Motta, M. (2004). *Competition Policy: Theory and Practice*. Cambridge University Press, New York.
11. Obradović, M., Lončar, D., Stojanović, F., & Milošević, S. (2019). Public interest consideration in competition policy. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2), 167-179.
12. Regulatorna agencija za elektronske telekomunikacije, PATEЛ (2012). Регулација цена везаних услуга оператора са значајном тржишном снагом: полазне основе за поступање PATEЛ-а. Београд.
13. Rey, P., Gual, J., Hellwig, M., Perrot, A., Polo, M., Schmidt, K., & Stenbacka, R. (2005). An Economic Analysis to Article 82. *Report of the Economic Advisory Group for Competition Policy, European Union*.
14. Ristić, B. S. (2017). *Primena Kurnoovog modela konkurencije na oligopolskim tržištima u uslovima ograničenih kapaciteta*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.
15. Stojanović, B., & Kostić, Z. (2018). Convergence Challenges in Digital Business Environment of Western Balkan Countries. In: *Digital Transformation New Challenges and Opportunities*. Silver and Smith Publishers, London, UK. pp. 31-52.

16. Stojanović, B., & Kostić, M. (2013). Competition policy and the impact of market structure on companies' profitability. *Ekonomika preduzeća*, 61(5-6), 325-338.
17. Van Gorp, N., & Batura, O. (2015). *Challenges for Competition Policy in a Digitalised Economy*. Policy Department A: Economic and Scientific Policy European Parliament. Dostupno na:
<http://www.europarl.europa.eu/studies> (pristupljeno: 20.1.2019.).

UTICAJ REGULATORNIH EKONOMSKIH REFORMI NA POVEĆANJE KONKURENTNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

Aleksandra Tomić* i Siniša Milošević**

Konkurentnost je danas najvažnija ekonomska tema, čemu je doprinela poslednja svetska ekonomska kriza kroz koju prolaze sve privrede, ali i one zemlje koje su neodgovorno prišle ovoj oblasti sa stanovišta regulatornih reformi. Pred Republiku Srbiju postavljaju se dva ključna pitanja: prvo, kako obezbediti dovoljan priliv stranih direktnih investicija, i drugo, kako povećati izvoz. Priliv stranih direktnih investicija zavisi od kvaliteta poslovnog okruženja, dok je rast izvoza i GDP-a moguće podstaći povećanjem tražnje za domaćim proizvodima. Zajednički preduslov za obe stvari jeste podizanje nivoa konkurentnosti zemlje. Prema globalnom indeksu konkurentnosti definisanog od strane Svetskog ekonomskog foruma, Srbija se, u konkurenciji od 140 država, nalazila na 90 mestu 2018. godine, što je i pored napretka ukazivalo na neophodnost podizanja nivoa konkurentnosti. Analizom gradivnih komponenti globalnog indeksa konkurentnosti, došli smo do zaključka da se najpre treba fokusirati na poboljšanje institucija i zakonodavnih sistemskih rešenja, zbog evidentnih slabosti u ovim oblastima. Takođe, vidni nedostaci se vezuju za postojeći ambijent u kom se realizuju strategije firmi i njihov međusobni rivalitet. Zbog toga je posebna pažnja u ovom radu posvećena politici zaštite konkurencije.

Ključne reči: Regulatorna reforma, Ekonomske reforme, Konkurentnost u Republici Srbiji, Izvestaj Evropske Komisije o konkurentnosti Srbije

Uvod

Republika Srbija je do 2012. godine beležila vrtoglavi pad rasta i razvoja privrede, pad zivotnog standarda gradjana, povecanje broja zaposlenih u javnom sektoru sa visokim stepenom neefikasnosti,

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Prištini, Narodna skupština Republike Srbije

** Komisija za zaštitu konkurencije

povećanje broja nezaposlenih na 26,1%, porast nivoa korupcije, povećanje javnog duga i budžetskog deficita, prezaduženost javnog i privatnog sektora, stalnim padom konkurentnosti. U privredi Srbije do 2012.god je rast bio zasnovan na poslovanju sektora finansijskog posredovanja, trgovine, saobraćaja i telekomunikacija. Pošto su ovi sektori usluge, izvozni asortiman je bio znatno smanjen, zbog čega se može reći da je ostvareni rast baziran na domaćoj tražnji, dok je uvoz bio definisan dominacijom malog broja kompanija. Ekspanzija domaće tražnje nije bila praćena rastom proizvodnje, što se odrazilo na porast trgovinskog deficita koji je gurao zemlju u nova, nepovoljna zaduživanja. Jedan od izlaza iz situacije u kojoj se nacionalna ekonomija našla, jeste pokretanje izvezno orijentisane proizvodnje, koju je moguće realizovati privlačenjem stranih direktnih investicija. Prilikom donošenja odluke o svojim ulaganjima, investitori između ostalog uzimaju u obzir i zakonodavni okvir i investicioni ambijent (efikasnost države i subvencije), kao i nivo konkurentnosti okruženja u zemljama gde ulažu svoj kapital, koji je ujedno i predmet našeg istraživanja. Cilj rada je analiza promene političkog koncepta i usvajanja obimnog seta zakonskih predloga nove Vlade Republike Srbije 2012-2018. i da Narodnoj Skupštini Republike Srbije ukažemo da ekonomske reforme direktno utiču na porast konkurentnosti Republike Srbije, što može pružiti korisne podatke o Srbiji u Izveštaju Evropske Komisije o napretku Srbije, kao i dobar odabir budućih strategija razvoja nacionalne privrede. Cilj rada je i analiza regulatornog okvira za zaštitu konkurencije i uticaja koji politika zaštite konkurencije ima na konkurentnost. U radu smo koristili osnovne analitičko - sintetičke i statističke metode.

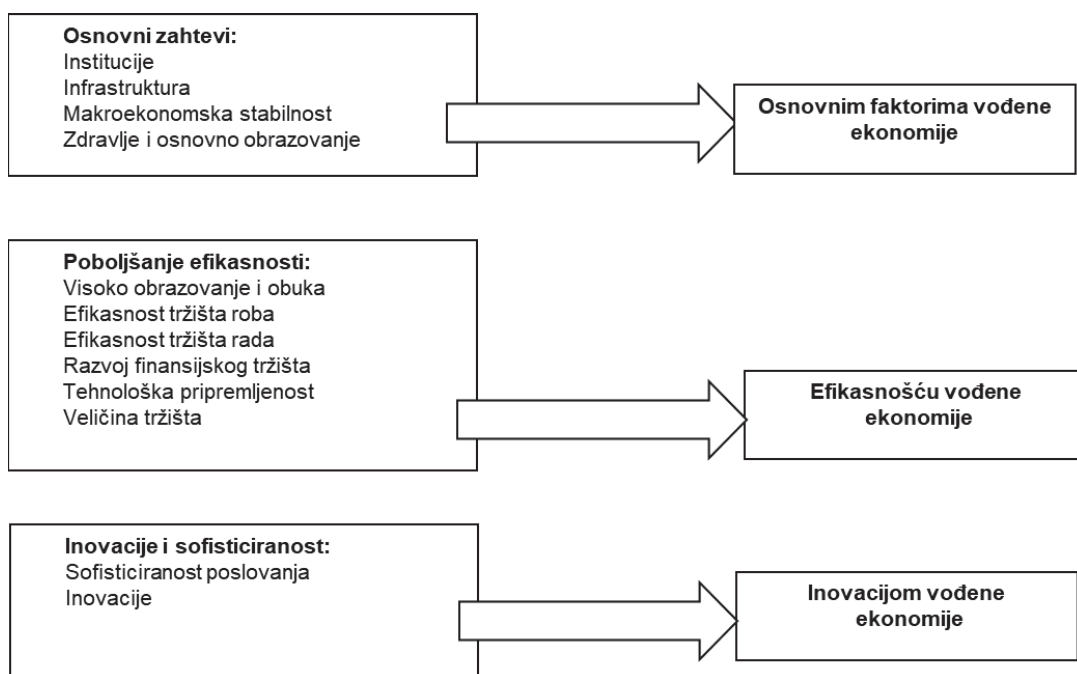
Regulatorna ekonomska reforma u Srbiji

Definisanje stubova konkurentnosti

Konkurentnost definiše Svetski ekonomski forum kao skup institucija, propisa i drugih činilaca koji određuju nivo produktivnosti zemalja. Pokazatelj nivoa konkurentnosti naziva se Globalni indeks

konkurentnosti (*Global competitiveness index - GCI*)¹ a svi mereni pokazatelji su grupisani u dvanaest stubova i pokazuju različite aspekte složene ekonomske stvarnosti i to: institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravlje i osnovno obrazovanje, visoko obrazovanje i obuka, efikasnost tržišta roba, tržišta rada, finansijskog tržišta, tehnološka opremljenost, veličina tržišta, sofisticiranost poslovanja i inovacije.

Dvanaest stubova konkurentnosti je grupisano u tri posebne celine, koje predstavljaju ključ za različite načine vođenja ekonomije, i to: osnovnim faktorima vođene ekonomije, efikasnošću vođene ekonomije i inovacijom vođene ekonomije.

Slika 1 Prikaz objedinjenih stubova GCI

¹ U daljem tekstu GCI

Institucije ekonomskih reformi i njihov rad

Institucionalni ambijent je određen zakonskim i administrativnim okvirom unutar koga pojedinci, preduzeća i vlade, u međusobnoj interakciji sa Parlamentom i donšenjem novih zakonskih rešenja, generišu prihode i obezbeđuju ekonomski prosperitet i zaustave konstantan pad konkurentnosti. Važnost kvalitetnog institucionalnog ambijenta je potvrđena u uslovima aktuelne krize, tokom koje je uloga državnih institucija bila važna u rešavanju ekonomskih problema. Uređenje institucionalnog ambijenta, usvajanjem zakona je izuzetno složen posao. Pre svega on podrazumeva obezbeđenje zaštite svih oblika svojine, jer je to osnovni preduslov za privlačenje stranih investicija. Takođe, veoma je važna institucionalna podrška razvoju tržišnih sloboda, pronalasku optimalnog nivoa regulacije, sprečavanju korupcije, oslobađanju pravosuđa od političke zavisnosti, jačanje uloge regulatornih tela u nadležnosti Narodne Skupstine Srbije, sa posebnim akcentom na Komisiju za zaštitu konkurencije Republike Srbije, jačanjem kontrole javnih nabavki, racionalizacijom javnog sektora, depolitizacijom upravljanja javnim preduzećima, većom transparentnošću svih procesa u društvu, konsolidacijom javnih finansija, većim uštedama u budžetu, posebna paznja ka obrazovanju, nauci, kulturi i zaštiti životne sredine, itd. Iako navedene aktivnosti stvaraju značajne ekonomske troškove i time usporavaju privredni rast, neophodno je težiti kreiranju institucionalnog ambijenta koji omogućava fer i pošteno poslovanje. Ovo je put evropskih integracija koji je Srbija sebi postavila kao strateski cilj spoljne politike, još 2008. godine kada je Srbija potpisala Sporazum o pridruživanju i stabilizaciji sa EU (SSP) otvarajući pregovore sa EU, danas definiše, pored svih drugih i pregovaračke pozicije kroz poglavlja vezana za konkurentnost.

Pre uspostavljanja tržišta, na kome će se podsticati konkurentnost, bilo je potrebno od 2012. godine zaustaviti strmoglavi pad privrednih aktivnosti, bankrot javnih finansija i potpuni kolaps tržišta. Pored velikih spoljno-političkih izazova iz prošlosti za Srbiju, problema sa procesom privatizacije i stečaja gotovo 500 društvenih i državnih firmi i one u restrukturiranju, budžet Srbije je svake godine izdvajao za to 750 miliona eura. Tako su ekonomske reforme započele stalnim

zasedanjima Narodne Skupštine Republike Srbije (NSRS) i donošenjem niza zakona i to u 2012. i 2013.:

- Zakon o javnim nabavkama, Zakon o konsolidaciji javnih finansija, Zakon o ukidanju fiskalnih kasa, taksi, ali i o trgovini, elektronskoj trgovini,
- Zakon o efikasnom koriscenju elekt.energije, kao i
- Zakon o posredovanju u prometu nekretnina i zakupu nepokretnosti,
- Zakon o izvozu i uvozu robe dvostruke namene, ali i
- Zakon o privatizaciji, o Agenciji za privatizaciju, o Agenciji za osiguranje i finansiranje izvoza (SIEPA),
- Zakon o izmenama i dopunama zakona o stečaju,
- Zakon o izmenama i dopunama zakona o zaštiti konkurencije.

Naravno uz ove zakone Odbor za privredu, regionalni razvoj, trgovinu, turizam i energetiku NSRS usvojio je niz Zakona o potvrđivanju Sporazuma Vlade Republike Srbije i Ruske Federacije o isporukama prirodnog gasa, o uzajamnom podsticanju i zaštiti ulaganja od strane Ujedinjenih Arapskih Emirata, kao i Sporazum o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u oblasti infrastrukture sa Narodnom Republikom Kinom. Time su se stvorili uslovi za dalju zakonodavnu aktivnost u pogledu usvajanja drugih zakona radi usklađivanja sa EU DIR Evropskog Parlamenta i Evropske Komisije i jačanja institucije Komisije za zastitu konkurencije RS. Početkom 2014. godine završen je konkurs za izbor novih članova institucije koja treba sistemski da reguliše nepravilnosti koje se pojavljuju kod funkcionisanja trzista.

Nakon završenih izbora, formiranjem Vlade RS 27.aprila 2014. godine zakonodavna aktivnost NSRSa je nastavljena punim intenzitetom do danas usvajanjem zakona i podzakonskih akata i to:

- Zakon o radu,
- Zakon o postupku registracije u Agenciji za privredne registre,
- Zakon o sporazumnom finansijskom restrukturiranju privrednih drustava,
- Zakon o privrednim drustvima,

- Zakon o stečaju, o Agenciji za licenciranje stečajnih upravnika, o klasifikaciji delatnosti,
- Zakon o fondu za razvoj Republike Srbije, o privrednim društvima,
- Zakon o pravu na besplatne akcije i novčanu naknadu građana u postupku privatizacije,
- Zakon o zaštiti potrošača, o robnim rezervama, o opštoj bezbednosti proizvoda,
- Zakon o turizmu, Zakon o energetici, Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima,
- Zakon o komorama, o zadrugama, kao i Zakon o ulaganjima,
- Zakon o planiranju i izgradnji, o ozakonjenju bespravno podignutih objekata, o inspekcijском nadzoru,
- Zakon o zaštiti uzbunjivaca, Izmene i dopune o javnim nabavkama.

Naravno, ovo je samo jedan deo od oblasti kada su u pitanju usvojeni zakoni.

Dimenzionisanje regulatorne ekonomske reforme

U 2015. godini su ekonomske reforme započele sa ozbiljnim primenama gore navedenim zakonima kroz mnoge podzakonske akte. Pored ovih krenulo se u izmene zakonskih rešenja o državnom premeru i katastru, o konverziji, o legalizaciji, o arhivskoj građi, Zakon o hipoteci, o akcizama, o pravnoj zaštiti industrijskog dizajna, kao i o zapošljavanju i osiguranje za slučaj nezaposlenosti. Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED) sprovodi detaljnu analizu usvojenih propisa i prati tempo rešavanje prioriternih zahteva privrede, upoređujući prolazno vreme usvajanja zakona od nacрта do usvajanja u NSRS, uvodeći „barometar podzakonskih akata“ svakih tri meseca, tako da za svaki kvartal daje komentare i koliko je podzakonskih akata pratilo određeni zakon koji je zaživeo u praksi.

Dimenzionisanje i merenje regulatorne reforme navedene kroz primer NALEDA, pokazuje da zakoni koji se donose u cilju otvaranja

privrede za strane direktne investicije i uspostavljanja slobodnog tržišta, kroz jačanje privatnog sektora i stimulisanja većeg izvoza, ekonomske reforme se mogu sagledati i kroz praćenje bruto domaćeg proizvoda (GDP-a).

Dakle, na osnovu bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika - GDPpc je moguće locirati oblasti koje su ključne za ostvarivanje ekonomskog rasta i poboljšanje konkurentnosti. Pošto se radi o dobrovoljnom procesu, svaka država koja teži većem prosperitetu mora objektivno da sagleda svoje snage i slabosti i da upornim radom održava i ako je moguće poveća svoju konkurentnost.

Tabela 1 Faze ekonomskog razvoja prema GDP

Faze razvoja	GDPpc (u američkim dolarima)
Faza I- Faktorski vođena ekonomija	< 2000
Prelazak iz faze I u fazu II	2000- 3000
Faza II- Efikasnošću vođena ekonomija	3000- 9000
Prelazak iz faze II u fazu III	9000- 17000
Faza III- Inovacijama vođena ekonomija	• 17000

Izvor: Klaus & Xavier, 2011, 10

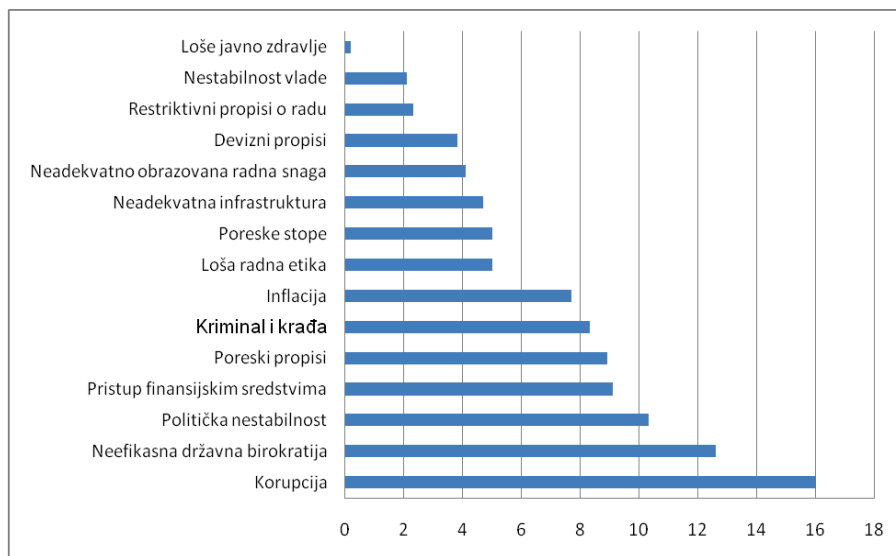
Analiza konkurentnosti Republike Srbije

Produktivnost preduzeća svake zemlje koja u njoj posluju određuju konkurentnost privrede. Zato je važno analizirati mišljenja zaposlenih o tome koji faktori najviše utiču na smanjenje produktivnosti poslovanja. Rezultati ankete do 2012.godine pokazuju da su prema mišljenju zaposlenih u Srbiji, najveći problemi koji utiču na smanjenje produktivnosti: korupcija (16%), neefikasna državna birokratija (12.6%), politička nestabilnost (10.3%), loši uslovi zaduživanja (9.1%) i poreski propisi (8.9%).

Godišnji GDPpc Republike Srbije, koji je pokazatelj produktivnosti na nivou čitave privrede, kretao se u periodu od 2008. do 2017. godine u rasponu od 4100 do 5234 evra.² Na osnovu ovog podatka, nacionalnu

² MAT (2011: 7), <https://www.focus-economics.com/country-indicator/serbia/gdp-per-capita-EUR> (pristup 04.06.2019.).

ekonomiju možemo svrstati u red efikasnošću vođenih ekonomija. Analiza konkurentske prednosti polazi od nivoa GDPpc po paritetu kupovnih snaga (GDPpc (ppp)), po kome se na kraju 2010. godine naša zemlja nalazila na 66 mestu, što bi trebalo da korespondira sa nivoom konkurentnosti.

Slika 2 Najproblematičniji faktori poslovanja u Srbiji

Međutim, prema GCI, Srbija se u konkurenciji od 139 država nalazila na nezavidnom 96 mestu. Razlika od 30 pozicija između GDPpc (ppp) i GCI svedoči o pogrešnoj strategiji ekonomskog rasta i prosperiteta, koja je bila bazirana na ekspanziji domaće tražnje umesto na štednji i investicijama.

U prilog ovoj tvrdnji ide činjenica da u odnosu na prosečne vrednosti svih podindeksa efikasnošću vođenih ekonomija, Srbija ostvaruje konkurentsku prednost u sledećim oblastima:

- infrastruktura primarnog zdravstva (raspon podindeksa od 1 do 63 pozicije),
- kvalitet primarnog obrazovanja (raspon podindeksa od 59 do 62 pozicije),
- pojedini segmenti komunikacione infrastrukture- broj telefonskih linija (25 pozicija), i,
- kvalitet matematičkog i naučnog obrazovanja (29 pozicija).

Tabela 2 Pozicija Srbije - stubovi GCI

Rbr.		Rang (od 144)	Ocena (1-7)
	GCI 2017-2018 (140)	90	4.14
	GCI 2016-2017 (140)	94	3.97
	GCI 2015-2016 (140)	94	3.89
	GCI 2014-2015 (144)	94	3.9
	GCI 2013-2014 (148)	95	3.8
	GCI 2012-2013 (144)	95	3.9
	GCI 2011-2012 (145)	95	3.9
	GCI 2010- 2011 (139)	96	3.8
	Osnovni zahtevi	74	4.5
1	Institucije	104	3.4
2	Infrastruktura	75	4.1
3	Makroekonomska stabilnost	72	4.6
4	Zdravlje i osnovno obrazovanje	52	6.0
	Poboljšanje efikasnosti	82	4.0
5	Visoko obrazovanje i obuka	59	4.6
6	Efikasnost tržišta roba	110	4.0
7	Efikasnost tržišta rada	92	4.0
8	Razvoj finansijskog tržišta	101	3.6
9	Tehnološka pripremljenost	72	4.2
10	Veličina tržišta	74	3.7
	Inovacije i sofisticiranost	104	3.3
11	Sofisticiranost poslovanja	110	3.5
12	Inovacije	95	3.1

Izvor: Autori, prema Klaus & Xavier, 2011, 295; Global Competitiveness Report 2017-2018.

U okviru segmenata institucija i infrastrukture (prvi i drugi stub), Srbija ima konkurentsku prednost samo u oblasti fiksne telefonije. Niske vrednosti podindeksa administrativne infrastrukture i sprovođenja pravne države, ukazuju na mnoge slabosti koje snižavaju konkurentnost. Tu se pre svega misli na slabu zaštitu prava malih akcionara (132 pozicija), političko favorizovanje kod odlučivanja (104 pozicija), visok stepen zavisnosti sudstava (118 pozicija), itd. U segmentu makroekonomskog okruženja (treći stub) Srbija ima određene konkurentne prednosti, naročito kada je u pitanju budžetski bilans i inflacija. To isto može se reći za segment zdravlja i osnovnog obrazovanja (četvrti stub). Međutim, alarmantan je procenat visokoobrazovanih kadrova koji napuštaju zemlju (134 pozicija). Kada je

reč o segmentu obučavanja, evidentna je slaba spremnost poslodavaca da vrše obuku zaposlenih (105 pozicija). Na polju efikasnosti tržišta roba (šesti stub), Srbija je konkurentna u segmentu poreskih stopa (74 pozicija), kao i u vremenu potrebnom za otpočinjanje poslovanja (40 pozicija). Nepostojanje konkurentne prednosti je prisutno i na tržištu kapitala.

Konkurentnost i konkurencija u Republici Srbiji

Tradicionalna politika zaštite konkurencije je usko shvaćena. Njeni ciljevi se odnose na zabranu sporazuma koji ograničavaju konkurenciju, zabranu zloupotrebe dominantnog položaja i zabranu nekonkurentskih merđžera. Međutim, vremenom su se takva shvatanja značajno promenila i zaštita konkurencije je danas shvaćena mnogo šire i ima zanačajniju ulogu u odvijanju poslovnih procesa. Politika zaštite konkurencije se danas shvata kao vođenje poslovne aktivnosti (Kovacic and Shapiro, 2000). Globalizacija svetskog tržišta doprinela je širenju i razvoju politike zaštite konkurencije. Taj trend zahvatio je i tranzicione zemlje. Primena politike zaštite konkurencije u tranzicionim zemljama ima relativno kratku istoriju (Ma, 2011).

Jedan od ciljeva savremene politike zaštite konkurencije jeste da podstiče efikasnu alokaciju resursa i ekonomski rast što doprinosi povećanju korisnosti za sve učesnike u ekonomskom procesu i stvaranju nove vrednosti. Na konkurentskom tržištu alokacija sredstava je izvršena na takav način da se uz najniže moguće troškove, proizvode ona dobra i usluge koje su potrebne potrošačima, i nude im se po cenama koje su oni spremni da plate. Takvo tržište smatra se efikasnim tržištem. Ipak osnovni ciljevi politike zaštite konkurencije ne bi trebali isključivo da se vežu za efikasnost. U tom smislu konkurencija treba da bude shvaćena kao dinamički proces međusobnog nadmetanja različitih učesnika na tržištu. Taj proces neprekidnog nadmetanja predstavlja osnovni preduslov za stvaranje nove vrednosti. Zbog toga u ciljeve politike zaštite konkurencije se ubrajaju i blagostanje potrošača, ujednačena raspodela primanja, podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća, inovativnost, stvaranje vrednosti, očuvanje javnog interesa i nacionalne bezbednosti i dr. Politika zaštite konkurencije kao svoj

centralni ekonomski cilj ima očuvanje i promociju konkurentskog procesa, a njen zadatak je da podstiče efikasnu konkurenciju i ne treba je shvatiti kao nešto što štiti mala preduzeća od velikih i obratno.

Politika zaštite konkurencije u Republici Srbiji

Institucionalizacija politike zaštite konkurencije u Srbiji započeta je donošenjem Antimonopolskog Zakona 1996. godine. Problemom narušavanja konkurencije bavilo se Odeljenje za antimonopolske poslove pri Ministarstvu trgovine, turizma i usluga sve do 2005. godine kada je usvojen Zakon o zaštiti konkurencije (Maksimović i Radosavljević, 2012). Osnovne odredbe ovog zakona formulisane su po uzoru na član 101. i član 102. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (TFEU). Takođe, ovim zakonom je uspostavljen i sistem kontrole koncentracija i obezbeđeno jednako postupanje prema privatnim i javnim učesnicima na tržištu što je u skladu sa članom 106. TFEU. Na osnovu ovog zakona, stvorena je i Komisija za zaštitu konkurencije (United Nations, 2011).

Zakon o zaštiti konkurencije iz 2005. godine pokazao je značajne nedostatke prilikom sprovođenja. Komisija nije bila ovlašćena da određuje kaznene mere učesnicima na tržištu koji nisu izvršavali njene naloge što je sputavalo i istragu povreda, kao i izvršenje konačnih odluka. Zbog neefikasnosti u rešavanju nekoliko spornih slučajeva zloupotrebe dominantnog položaja, EU je 2008. godine Srbiji pružila pomoć za poboljšanje sistema zaštite konkurencije. Neefikasnost institucionalne implementacije politike zaštite konkurencije dovela je do usvajanja novog Zakona o zaštiti konkurencije 2009. godine, koji je u velikoj meri usklađen sa propisima EU u toj oblasti (Begović i Pavić, 2009). Novi zakon, koji je bio usklađen sa zakonima najnaprednijih zemalja, stupio je na snagu 1. novembra 2009. godine.

Novim Zakonom u nadležnost Komisije za zaštitu konkurencije uključeno je utvrđivanje povrede konkurencije i određivanje mera za njeno otklanjanje. Set mera koje Komisija može da odredi da bi se uspostavilo konkurentsko stanje na tržištu uključuje mere dekoncentracije, mere ponašanja i strukturne mere. Zakon iz 2009

godine je i dalje na snazi, s tim da je 2013. godine usvojen Zakon o izmenama i dopunama zakona o zaštiti konkurencije.

Komisija za zaštitu konkurencije osnovana je kao samostalna i nezavisna organizacija u čijoj je nadležnosti sprovođenje Zakona o zaštiti konkurencije. Zakonom o zaštiti konkurencije Komisiju su data sledeća ovlašćenja:

- Sprovođenje postupaka kojima se utvrđuju povrede konkurencije kao što su: karteli, restriktivni sporazumi i zloupotreba dominantnog položaja;
- Sankcionisanje utvrđenih povreda Zakona o zaštiti konkurencije
- Ocena dozvoljenosti koncentracija učesnika na tržištu
- Izrada nacrtu uredbi, kao i davanje mišljenja na nacрте zakona i druge propise koji imaju ili mogu imati efekat na konkurenciju
- Sprovođenje aktivnosti u cilju podizanja svesti o potrebi zaštite konkurencije.

Organi Komisije su Savet i predsednik Komisije. Savet, pored predsednika Komisije koji predsedava Savetom, čine još četiri člana. Savet odlučuje o svim pitanjima iz nadležnosti Komisije, ako zakonom ili statutom nije drugačije određeno. Predsednik Komisije predstavlja Komisiju i ovlašćen je da donosi odluke o pitanjima koja su mu određena zakonom ili Statutom.

Savet i predsednika Komisije imenuje i razrešava Narodna skupština, na predlog nadležnog skupštinskog odbora. Predsednik i članovi Saveta biraju se na mandat od pet godina, s mogućnošću ponovnog izbora.

Nezavisnost Komisije osigurava se načinom izbora predsednika Komisije i članova Saveta, uz zahteve koje oni moraju ispuniti kako bi mogli biti kandidati za odgovarajući mandat . Komisija za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini . Zakon takođe predviđa finansijsku nezavisnost. Komisija ima isključiva ovlašćenja za donošenje odluka o pitanjima konkurencije, a njene konačne odluke mogu biti osporene pred Upravnim sudom. Nijedan drugi javni organ, uključujući Vladu ili ministarstva, nije ovlašćen da utiče na proces odlučivanja u Komisiji. Komisija ima stručnu službu Komisije koja istražuje pritužbe, vrši

nenajavljene uviđaja, prikuplja elektronske i druge relevantne podatke od kompanija, primjenjuje pravne i ekonomske analize. U obavljanju svojih nadležnosti, Komisija saraduje sa drugim državnim organima i međunarodnim organizacijama.

Zakonski okvir za zaštitu konkurencije dopunjen je usvajanjem niza podzakonskih akata:

- Uredba o sadržini zahteva za pojedinačno izuzeće restriktivnih sporazuma od zabrane;
- Uredba o kriterijumima za utvrđivanje relevantnog tržišta;
- Uredba o sadržini i načinu podnošenja prijave koncentracije;
- Uredba o sporazumima između učesnika na tržištu koji posluju na različitom nivou proizvodnje ili distribucije (vertikalni sporazumi) koji se izuzimaju od zabrane;
- Uredba o sporazumima o specijalizaciji između učesnika na tržištu koji posluju na istom nivou proizvodnje ili distribucije koji se izuzimaju od zabrane;
- Uredba o sporazumima o istraživanju i razvoju između učesnika na tržištu koji posluju na istom nivou proizvodnje ili distribucije koji se izuzimaju od zabrane;
- Uredba o kriterijumima za određivanje visine iznosa koji se plaća na osnovu mere zaštite konkurencije i procesnih penala, načinu i rokovima plaćanja i uslovima za određivanje tih mera; i
- Uredba o uslovima za oslobađanje obaveze plaćanja novčanog iznosa mere zaštite konkurencije (leniency program).

Pored navedenih uredbi, objavljene su i sledeće smernice na osnovu koji se povećava transparentnost rada Komisije:

- Smernice za primenu člana 69. Zakona o zaštiti konkurencije i Uredbe o uslovima za oslobađanje obaveze plaćanja novčanog iznosa mere zaštite konkurencije; i
- Smernice za primenu Uredbe o kriterijumima za određivanje visine iznosa koji se plaća na osnovu mere zaštite konkurencije i procesnog penala, načinu i rokovima njihovog plaćanja i uslovima za određivanje tih mera.

Analiza faktora koji utiču na efikasnu primenu politike zaštite konkurencije

Efikasnost primene politike zaštite konkurencije zavisi od velikog broja faktora. U literaturi se najčešće naveode sledeći (Kronthaler i Stephan, 2007): ekonomski razvoj zemlje, veličina ekonomije, sistemske reforme i tranzicija, nivo liberalizacije trgovine, strane direktne investicije, sektorska struktura privrednih delatnosti, nivo regulacije tržišta, prisustvo međunarodnih organizacija, regionalni trgovinski sporazumi, socijalne politike, subvencije i državna pomoć, prisustvo korupcije i nivo substitucije uvoza i ograničenja izvoza i sl.

Jedan od najznačajnijih faktora koji utiču na nivo efikasne primene svakako je nivo ekonomskog razvoja u zemlji. Ekonomski razvoj može da se definiše kao povećanje životnog standarda stanovništva uz održivi rast. To podrazumeva kontinuirano povećanje prosečnih primanja stanovništva. Proces ekonomskog razvoja bazira se na pravnom i institucionalnom prilagođavanju poslovnog okruženja kako bi se podstakle inovacije i investicije u cilju razvoja efikasnih proizvodnih i distributivnih sistema. Sa druge strane, cilj politike zaštite konkurencije može da se definiše kao očuvanje i promovisanje konkurencije kao sredstava za obezbeđenje efikasne alokacije resursa. Na taj način se obezbeđuje maksimizacija ukupnog dohotka cele ekonomije ali i najbolji kvalitet i najpovoljnije cene za potrošače. Jasno je da su ovi ciljevi u većoj meri ispunjeni u zemljama sa većim nivoom ekonomskog razvoja, te stoga možeo zaključiti da veći nivo ekonomskog razvoja obezbeđuje i efikasniju primenu politike zaštite konkurencije.

Veličina ekonomije društvene zajednice je veoma važan faktor za efikasnu primenu politike zaštite konkurencije. Male zemlje su vrlo često neodlučne po pitanju prihvatanja i primene politike zaštite konkurencije na svom unutrašnjem tržištu. One polaze od pretpostavke da na njihovom relativno malom domaćem tržištu posluju kompanije koje nisu maksimalno efikasne.

Za zemlje koje sprovode tranziciju i menjaju svoj ekonomski poredak, odnosno prelaze od planske ka tržišnoj ekonomiji, politika zaštite konkurencije ima ključnu ulogu. Privatizacija, deregulacija i

liberalizacija trgovine zauzimaju značajno mesto u tranzicionim zemljama. Međutim, sprovođenje navedenih tranzicionih procesa samostalno bez komplementarne primene politike zaštite konkurencije smanjuje verovatnoću da se postigne veći nivo ekonomske efikasnosti i dostizanje maksimalne korisnosti od tržišne ekonomije. Zemlje koje se nalaze u kasnijim fazama procesa tranzicije imaju veću mogućnost za efikasnu primenu politike zaštite konkurencije u odnosu na one zemlje koje se nalaze na početku tranzicionog procesa.

Veći nivo trgovinske liberalizacije omogućava efikasniju primenu politike zaštite konkurencije. Otvorenost zemlje u pogledu slobode uvoza povećava konkurenciju na domaćem tržištu. U tom slučaju tržišni učesnici trpe mnogo jači konkurenski pritisak, jer pored domaćih, njima konkurišu i strani konkurenti. To je dobar način da se kroz sam tržišni mehanizam podstakne povećanje produktivnosti u privredi jedne zemlje. Samim tim povećava se i njena konkurentnost. Na taj način, liberalizaciju trgovine moguće je tumačiti kao suspsituciju politike za zaštitu konkurencije. I jedan i drugi proces u krajnjoj instanci dovode do povećanja nivoa konkurencije na domaćem tržištu. Sa druge strane, liberalizacija trgovine i politika zaštite konkurencije imaju komplementarnu ulogu u podsticanju i promovisanju tržišne efikasnosti, konkurentnosti zemlje, blagostanja potrošača i ekonomskog rasta i razvoja. Ovo jesu zajednički ciljevi za dva navedena procesa, ali su mehanizmi za njihovo ostvarivanje različiti u okviru svakog od njih. Kada je u pitanju liberalizacija trgovine, navedeni ciljevi se postižu kroz smanjivanje ili uklanjanje uvoznih barijera, dok politika zaštite konkurencije iste ciljeve postiže kroz sprečavanje antikonkurentskog ponašanja učesnika na tržištu. Politika zaštite konkurencije jednako se primenjuje na sve učesnike na tržištu bez obzira da li su u pitanju domaća i strana pravna lica. Sa povećanjem otvorenosti privrede javlja se veća potreba za primenom politike zaštite konkurencije kako bi se domaće kompanije zaštitile od potencijalnih zloupotreba dominantnog položaja i kartela kompanija iz internacionalnog okruženja.

Strane direktne investicije predstavljaju oblik ulaska inostranih kompanija na domaće tržište. Na taj način dolazi do povećanja nivoa konkurencije. Samim tim omogućuje se lakša primena politike zaštite konkurencije. Međutim, kada se posmatra ovaj faktor, postoji i određeni

stepen međuzavisnosti. Zemlje u kojima već postoji visok nivo vladavine prava i efikasna primena politike zaštite konkurencije su svakako prihvatljivije i poželjnije investicione destinacije.

Sektorska struktura privrednih delatnosti takođe može da se poveže sa potrebom za primenu politike zaštite konkurencije. U razvijenim ekonomijama u kojima postoji značajan udeo industrijske proizvodnje u stvaranju bruto domaćeg proizvoda postoji jaka potreba da se uz primenu politike zaštite konkurencije zadrži i očuva efikasnost pojedinačnih preduzeća. Upravo iz tih razloga, odnosno prema značajnosti potrebe za zaštitom konkurencije može se zaključiti da je primena politike zaštite konkurencije efikasnija u onim ekonomijama gde postoji veća potreba za tom vrstom regulacije.

Međunarodne organizacije kao što su MMF i UNCTAD igraju veoma značajnu ulogu u implementaciji politike zaštite konkurencije, naročito kada su u pitanju tranzicione i zemlje u razvoju. Dobro je poznato da navedene organizacije pomažu zemljama koje se nalaze u određenim ekonomskim problemima. Njihova podrška je uvek uslovljena određenim zahtevima u pogledu šta država koja ima problem treba da učini sa svoje strane. U određenim slučajevima ti uslovi uključuju i implementaciju politike zaštite konkurencije. Takođe, međunarodne organizacije vrlo često i direktno pomažu u sprovođenju politike zaštite konkurencije.

Značajnu ulogu u sprovođenju politike zaštite konkurencije imaju i regionalni trgovinski sporazumi. Kao primer možemo navesti da je jedan od uslova koji Evropska unija postavlja zemljama koje žele da joj se priključe upravo implementacija i primena Evropskog prava konkurencije. Bez obzira na nastojanje ka članstvu u EU, svaka tranziciona zemlja bi trebala samostalno da ojača primenu politike zaštite konkurencije. Samim tim bi ojačala i svoju konkurentsku poziciju u međunarodnom okruženju. Slična stvar u pogledu uslovljavanja primene politike zaštite konkurencije primenjuje se i u okviru drugih regionalnih sporazuma (COMESA, NAFTA, APEC i dr.)

Od velike je važnosti da ekonomski sistem jedne zemlje bude zasnovan na vladavini prava i visokom nivou međusobne konkurencije između pojedinačnih učesnika na tržištu. Veoma je važno za kompanije da mogu sa velikom verovatnoćom da izračunaju rizik poslovanja i

planiraju buduće poslovne aktivnosti. Prisustvo korupcije u poslovnom okruženju povećava neizvesnost poslovanja što se direktno može odraziti na nivo konkurencije. U sistemu gde postoji korupcija, određene interesne grupe mogu izvršiti pritisak na izvršnu vlast kako bi sprečili primenu zakona na njihove poslovne aktivnosti. Iz toga sledi da prisustvo korupcije narušava konkurenciju i ima negativan uticaj na efikasnu primenu politike zaštite konkurencije.

Određene zemlje koriste politiku intervencija u spoljnoj trgovini kao instrumente razvojne politike. Nije redak slučaj da se visokim uvoznim carinama sprečava uvoz inostrane robe na domaće tržište dok se istovremeno favorizuje domaća proizvodnja kojom se podiže nivo supstitucije uvoza. Druge vrste intervencija odnose se na sprečavanja izvoza koje su naročito izražene kada su u pitanju strateški proizvodi i ukoliko postoji opasnost od njihove nestašice na domaćem tržištu. Ove intervencije vrlo često ne pogađaju sva preduzeća na tržištu, nego su selektivne prirode čime se direktno narušava konkurencija.

Adekvatna primena politike zaštite konkurencije

Prelazak sa planske ka tržišno orjentisanoj ekonomiji predstavlja tranzicioni process koji je praktično nemoguće sprovesti ukoliko ne postoji konstantan podsticaj konkurencije između preduzeća. To se pre svega postiže uklanjanjem barijera ulaska na tržište koje predstavljaju najizraženiji vid antikonkurentne prakse. Uspostavljanjem slobode ulaska na tržište stvaraju se preduslovi da svi igrači na tržištu posloju pod jednakim uslovima (engl. level playing field) što i jeste osnovni zadatak politike zaštite konkurencije. Na taj način stvara se konkurentski pritisak koji podstiče ekonomsku efikasnost.

Uvođenjem adekvatnih konkurentskih mera i politika koje promovišu ekonomsku efikasnost, a ujedno zabranjuju svaku radnju tržišnih učesnika koja može da dovede do sprečavanja, ograničavanja ili narušavanja konkurencije na tržištu u velikoj meri doprinosi ostvarivanju planirane stope privrednog rasta.

U zemljama u razvoju, potrebno je pažljivo uvesti i sprovesti politiku zaštite konkurencije. Njeni ciljevi ponekad mogu biti u suprotnostima sa ekonomskom politikom određene zemlje. Tako na

primer, često se dešava da određenim sektorima država dodeljuje pomoć u vidu različitih subvencija. Te subvencije sa stanovišta politike konkurencije umanjuju potrebu preduzeća da ulože dodatni napor kako bi postigli ekonomiju obima, ostvarili ekonomsku efikasnost i povećali svoju konkurentnost kako na domaćem, tako i na globalnom tržištu. Zbog toga u mnogim zemljama politika zaštite konkurencije obuhvata i kontrolu državne pomoći. Cilj kontrole državne pomoći jeste da spreči nejednak tretman dodeljivanja pomoći kompanijama i samim tim dovođenje jednog broja tržišnih učesnika u povoljniji položaj u odnosu na druge. Time bi se narušila pravična tržišna utakmica koja treba da bude zasnovana na ekonomskoj efikasnosti i da u što je moguće manjoj meri bude izložena intervencijama države.

U mnogim tranzicionim zemljama, zbog potrebe zaštite lokalne neefikasne industrije, politika zaštite konkurencije, iako implementirana, još uvek je u senci. Pod zaštitom se najčešće nalaze kompanije u državnom vlasništvu kojima država de facto daje monopolski položaj jer stvarajući barijere ulaska sprečava konkurenski pritisak i svojim poduhvatima praktično uništava konkurenciju. Vrlo često zemlje u razvoju imaju postavljene visoke uvozne dažbine, pa su na taj način domaće kompanije favorizovane u odnosu na inostrane. Iz tog razloga, određene multinacionalne kompanije nastoje da dobiju "nacionalni tretman" kroz investiciono ulaganje u takve zemlje. Motivacija investitora da ulažu u takve zemlje je veća ukoliko pored nacionalnog tržišta postoji mogućnost prodaje i na drugim tržištima usled postojanja određenih bilateralnih sporazuma između ciljane zemlje i drugih zemalja.

Međutim, gledano sa druge strane, tačno je da lokalne kompanije tranzicionih zemalja nisu dovoljno jake, naročito u prvim fazama tranzicionog procesa, da se suprotstave snažnoj inostranoj konkurenciji. Nagli prelazak na potpunu liberalizaciju, odnosno slobodno tržište može dovesti do potpunog nestanka domaćih kompanija. Tržište tranzicionih zemalja karakteriše zastarela tehnologija koja nije dovoljno efikasna da se odupre savremenoj tehnologiji koju poseduju velike multinacionalne kompanije. Zbog toga je proces liberalizacije tržišta i politiku zaštite konkurencije potrebno sprovoditi na adekvatan način i prilagoditi stvarnom stanju tržišta. Pozitivni efekti politike zaštite

konkurencije u tranzicionim zemljama biće vidljivi samo ako je ona sastavni deo celokupne idnustrijske politike kojom su, između ostalog obuhvaćeni i privatizacija, investicije i liberalizacija tržišta (Lipimile, 2004). Svi ovi pojedinačni aspekti industrijske politike treba da budu kompatibilni i međusobno usklađeni.

U planski vođenim ekonomijama postojalo je mnogo državnih kompanija koje su posedovale monopol na nacionalnom tržištu. Na početku tranzicionog procesa, obično se sa privatizacijom kreće pre uvođenja politike zaštite konkurencije, tako da javni monopoli postaju privatni monopoli. Čak šta više, može da dođe do situacije gde jedan učesnik na tržištu kupi više državnih kompanija koje su imale liderske pozicije i na taj način dodatno poveća nivo koncentracije na tržištu.

Svaka zemlja nastoji da na početku tranzicionog procesa privatizaciju sprovede što brže, a pitanja zaštite konkurencije odlaže kao manje bitna u tom momentu. Međudim, opasnost leži u tome što se prava monopolskog položaja u kasnijim fazama ne mogu lako uskratiti novim vlasnicima. Sasvim je izvesno da će kompanije u vlasništvu privatnog kapitala biti produktivnije i efikasnije u odnosu na vreme kada su bile u državnom vlasništvu. To povećanje efikasnosti, usled izostajanja adekvatnih mera politike zaštite konkurencije, može da dovede do istovremenog povećanja efikasnosti korišćenja monopolskog položaja, a sve to na štetu samih potrošača (Stiglitz, 2002). Zbog toga je od izuzetne važnosti da proces privatizacije bude usklađen sa principima politike zaštite konkurencije.

Investiciona politika podrazumeva nastojanje državne administracije da u što većoj meri podstakne investiranje na tržištu. Svaka investiciona politika mora da bude zasnovana na postojanju slobode ulaska na tržište. Po tom pitanju, potpuno je kompatibilna sa politikom zaštite konkurencije u okviru koje se sloboda ulaska na tržište postavlja kao preduslov stvaranja i jačanja konkurentskog pritiska. Obe politike, odnosno njihovo adekvatno sprovođenje doprinose dostizanju veće ekonomske efikasnosti, povećanju obima dugoročnih investicija čime se direktno doprinosi održivom ekonomskom i tehnološkom razvoju, povećava zaposlenost i ekonomski rast. Mere investicione politike imaju mikroekonomski karakter, a pre svega su usmerene na podsticanje novih investicija. Kao posledica novih

investicija neminovno dolazi do povećanja konkurencije na nacionalnom i regionalnom tržištu.

Nepostojanje principa politike zaštite konkurencije pri sprovođenju investicione politike može da dovede do određene diskriminacije između investitora. Ukoliko se za podsticanje investicija koriste određeni vidovi subvencija ili poreskih olakšica i tom prilikom se određeni investitori favorizuju u odnosu na druge takvo tržište postaje nesigurno za strane investiture. Njihova odluka u ulaganju zavisi pre svega od postajanja pravne sigurnosti koja će da zaštiti njihove investicije i obezbedi im dugoročno poslovanje kojim će uspeti da ostvare profit i povrate uloženi kapital. Adekvatna primena politike zaštite konkurencije jeste upravo jedan od faktora koji obezbeđuje željenu zaštitu stranim investitorima.

Na kraju, potrebno je naglasiti da politika zaštite konkurencije i konkurentnost jesu usko povezani ali suštinski različite stvari. Ipak samo postojanje politike zaštite konkurencije ne garantuje visoku konkurentnost u međunarodnom okruženju. Konkurentnost na tom nivou zavisi i od drugih faktora kao što su kapaciteti snabdevanja, odgovarajuća infrastruktura, postojanje transakcionih troškova, efekti poreskih sistema i dr. (Bullard, 2004). Međutim, važno je istaći da odgovarajuće dizajnirana i primenjena politika zaštite konkurencije itekako poboljšava tržišni ambijent i stvara preduslove za povećanje konkurentnosti pojedinačnih kompanija i cele privrede na globalnom nivou.

Zaključak

U privredi Srbije do 2012.god je rast bio zasnovan na poslovanju sektora finansijskog posredovanja, trgovine, saobraćaja i telekomunikacija. Pošto su ovi sektori usluge, izvozni asortiman je bio znatno smanjen. Analiza komponenti GCI je pokazala da Srbija do 2012.god stajala veoma loše po pitanju politike konkurencije i konkurentnosti. Činjenica da je GDPpc(ppp) bolje rangiran od GCI govori o tome da postoji prostor za unapređenje konkurentnosti, što je pozitivno. Međutim da bi se to desilo, neophodno je bilo od 2012.god do danas promeniti strategiju budućeg rasta i okrenuti se privlačenju

stranih direktnih investicija, izvozu koje bi transferom savremenijih tehnologija učinile domaće proizvode atraktivnijim za šira tržišta. Rast baziran na ekspanziji domaće tražnje, uz stalnu štednju i porast nivoa investicija, treba da dovede do toga da danas imamo institucije i infrastrukturu na nivou ekonomija vođenih osnovnim faktorima efikasnošću. Takođe, obim proizvodnje koji ne prati ostvareni rast ukazuje na neophodnost reorganizacije i promene samog pristupa poslovanju od strane domaćih preduzeća.

Najznačajnija preporuka za unapredjenje konkurentnosi Srbije vezana je za poboljšanje uslova, koji se odnosi na infrastrukturu i institucije. Odgovornost za rešavanje ovog problema je na državi. U poslednje 3 godine pored svih izazova (spoljno-političkih, klimatskih promena, kao što su suše i poplave), institucije su uspeli kroz promenu politickog koncepta i regulatornu ekonomsku aktivnost i donošenje velikog broja zakona (godišnje je NSRS donosio preko 200 zakona), uspeo da zaustavi negativne efekte u privredi i javnim finansijama. Pored toga institucionalno se ojačala Komisija za zastitu konkurencije.

Kada se radi o unapređenju obrazovne i inovacione infrastrukture i tržišta kapitala i finansijskog sistema, odgovornost države se mora podeliti i sa obrazovnim i finansijskim institucijama. Bez unapredjenja ovog segmenta Srbija ne može izaći iz zamke sopstvene nerazvijenosti, što dodatno sužava prostor za izvoznu ekspanziju.

Druga preporuka se odnosi na kontekst u kome se realizuju strategija firmi i rivalitet u kome su takodje ispoljene određene slabosti. One se pre svega vezuju za regulisanje tržišta roba i usluga, a pre svega antimonopolsku politiku, tržišnu dominaciju i intenzitet lokalne konkurencije, u čemu je opet dominantna uloga države. Za deo slabosti koje su ispoljene u sferi korporativnog upravljanja (efikasnost korporativnih bordova i uticaj revizorskih izveštaja) odgovornost se mora pripisati i poslovnom sektoru. Problemi u ova dva segmenta je najizraženiji i iziskuju hitne i odlučne mere, što ne isključuje potrebu za unapređem ostalih delova domaće ekonomske stvarnosti. Prema tim merama se rukovodila Vlada RS i Parlament Srbije kada je usvajala reformske zakone, sto je direktno pozitivno uticalo na konkurentnost u Republici Srbiji.

Kada se govori o politici zaštite konkurencije može se uočiti da je Republika Srbija dostigla značajan napredak u ovom segmentu. To potvrđuje i poslednji izveštaj Evropske komisije o napretku za 2019. godinu, a u kome se konstatuje napredak u broju otkrivenih slučajeva povreda konkurencije, veći broj sektorskih analiza i dalje širenje aktivnosti na promociji politike zaštite konkurencije. Naglašava se, međutim, i potreba za još intenzivnijim konsultacijama sa Komisijom prilikom donošenja propisa koji bi mogli imati uticaj na konkurenciju.

Reference

1. Begović, B., Pavić, V., (2010), Šta je to konkurencija i kako se štiti, Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.
2. Bullard, A. (2004), "Competition Policies, Markets Competitiveness and Business Efficiency: Lessons from the Beer Sector in Latin America", Competition, Competitiveness and Development: Lessons from Developing Countries, UNCTAD, Pp. 143-169.
3. European Commission, (2019), Serbia 2019 Report, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.
4. Klaus, S., Xavier S., (2011) Global Competitiveness report 2010- 2011, World Economic Forum.
5. Kovacic W. E., Shapiro, C., (2000), „Antitrust Policy: A Century of Economic and Legal Thinking“, Journal of Economic Perspectives, 14(1), ss. 43-60.
6. Lipimile, G. K. (2004), "Competition policy as a stimulus for enterprise development", Competition, Competitiveness and Development: Lessons from Developing Countries, UNCTAD, Pp. 171-206.
7. Ma, T., (2011), „The Effect of Competition Law Enforcement on Economic Growth“, Journal of Competition Law and Economics, 7(2), ss. 301-334.
8. Maksimović, Lj., Radosavljević, G. (2012). Mikroekonomska teorija kao osnova politike zaštite konkurencije, Srpska politička misao, 36, 179-199.
9. „MAT- makroekonomske analize i trendovi. Jan. 2011. Broj 195“., Beograd, Ekonomski institut
10. Savić, N., Goran Pitić, G., (2010) Kuda ide konkurentnost Srbije, Beograd, FEFA- fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju

11. Savković, R., (2006) Ekonomija- osnovi (drugo izdanje), Beograd, Naučna knjiga- Beograd
12. Lipimile, G. K. (2004), "Competition policy as a stimulus for enterprise development", Competition, Competitiveness and Development: Lessons from Developing Countries, UNCTAD, Pp. 171-206.
13. United Nations, (2011). Ekspertska analiza politike zaštite konkurencije: Srbija. Pristupljeno 29.04.2015. na adresi:
http://unctad.org/ru/docs/ditcclp2011d2_ru.pdf

ZNAČAJ PRIVREDNE STRUKTURE ZA POBOLJŠANJE IZVOZNIH PERFORMANSI I KONKURENTNOSTI NACIONALNIH EKONOMIJA - SLUČAJ ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Milan Kostić* i Ljiljana Maksimović**

Ekonomski razvoj jedne nacionalne ekonomije zavisi od njene sposobnosti da se uspešno uključi u međunarodne tokove i stvori proizvode koji mogu da prođu test međunarodnog tržišta. Ukoliko su izvozne performanse nacionalne ekonomije nezadovoljavajuće to znači da njen output nije prilagođen svetskoj tražnji. Takav ishod implicira da nacionalna privreda po svojoj strukturi i tehnološkom nivou značajno zaostaje za razvijenim privredama i da nije konkurentna. Doprinos svih sektora privrede nije podjednak u ostvarivanju dobrih izvoznih performansi. Iskustvo razvijenih zemalja pokazuje da dobro izbalansirana privredna struktura omogućava ostvarivanje boljih izvoznih performansi, veće konkurentnosti, produktivnosti i višeg životnog standarda. Autori su u radu istraživali uticaj najvažnijih privrednih sektora zemalja Zapadnog Balkana (ZB) na njihove izvozne performanse. Ispitivan je značaj prerađivačke industrije, uslužnog sektora, poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, kao i informaciono-komunikacionog (IKT) sektora za izvoz analiziranih država. Istraživanje je pokazalo da jedino kod sektora prerađivačke industrije postoji statistički značajan pozitivan uticaj na izvozne performanse. Ovakav rezultat istraživanja nameće zaključak da je prerađivačka industrija najznačajniji generator izvoza zemalja ZB i da je iz tog razloga treba podsticati i podizati njen tehnološki nivo. Aktivnosti donosioca odluka treba da idu u pravcu veće afirmacije ovog sektora kroz različite mere podsticanja ulaganju u isti kroz privlačenje, kako stranih, tako i domaćih investicija. Devastacija prerađivačkog sektora u državama ZB, koja je trajala duži niz godina, treba da se zaustavi. Nužan je prelazak na novi model ekonomskog rasta i na reindustrijalizaciju privreda ZB.

Ključne reči: privredna struktura, izvoz, konkurentnost nacionalnih ekonomija, ekonomski razvoj

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: mkostic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: maksimoviclj@kg.ac.rs

Uvod

Ekonomska pozicija jedne zemlje i njen razvoj u velikoj meri zavise od njenog uspešnog uključivanja na međunarodno tržište. Ukoliko su izvozne performanse nacionalne ekonomije nezadovoljavajuće, to znači da njen output ne može da izdrži test međunarodnog tržišta, pa shodno toj činjenici zemlja neće imati značajan izvozni potencijal i u ekonomskom razvoju zaostajaće za razvijenim zemljama. Izvozni potencijal u velikoj meri zavisi od privredne strukture nacionalne ekonomije. Doprinos svih sektora ostvarivanju dobrih izvoznih performansi nije podjednak. Iskustvo razvijenih zemalja pokazuje da dobro izbalansirana privredna struktura omogućava ostvarivanje boljih izvoznih performansi, što dalje vodi ka povećanju konkurentnosti i produktivnosti nacionalnih ekonomija, a samim tim i do višeg nivoa životnog standarda stanovništva. Shodno ovoj činjenici cilj rada je da se ispita značaj određenih sektora za poboljšanje izvoznih performansi zemalja Zapadnog Balkana (ZB). Razlog zbog čega se pristupilo ovakvom istraživanju jeste potreba da se sagleda ka kojim sektorima treba usmeriti investicije kako bi se povećao izvoz i poboljšala konkurentna pozicija zemalja ZB i posledično došlo do bržeg ekonomskog rasta. Takođe, ovaj rad treba da potvrdi stav da zemlje ZB imaju nisku konkurentnost zbog nepovoljne privredne strukture u kojoj dominira ulaganje u uslužni sektor. Sve do globalne krize iz 2007-2009. godina vladalo je mišljenje da je bitan samo obim investicija, a ne i njihova sektorska struktura, pa je najveći deo investicija ulagan u uslužni sektor. Razlog za to leži u činjenici da je za otpočinjanje aktivnosti u uslužnom sektoru potreban manji iznos kapitala u odnosu na ulaganja u visokotehnološku proizvodnju. Investicije uložene u uslužni sektor dovele su do povećanja učešća ovog sektora u ukupnim privrednim aktivnostima zemalja ZB. Posledica ovakve strukture investicija u zemljama ZB jeste sličnost u zastupljenosti uslužnog sektora u razvijenim zemljama i zemljama ZB, što predstavlja svojevrsan paradoks, jer su razvijene zemlje na značajno višem tehnološkom nivou u sferi proizvodnje i ostvaruju višestruko veći bruto domaći proizvod po glavi stanovnika. Nepovoljna privredna struktura je doprinela ekonomskom padu u toku krize 2007-2009, koji bi bio ublažen da se više ulagalo u industriju, posebno prerađivački sektor.

Ista tvrdnja može se odnositi i na krizu izazvanu COVID-om 19, u kojoj je sektor usluga bio posebno pogođen. Pretežno oslanjanje privrede na uslužni sektor, u situaciji nedovoljno razvijene industrije i njenog niskog tehnološkog nivoa, prouzrokuje značajno smanjenje ekonomskih aktivnosti i porast nezaposlenosti. Može se zaključiti da se stabilan, izvozno orijentisan i održiv razvoj, može postići investiranjem u sektore gde se očekuje najveća dodata vrednost na uložena sredstva, a to je pre svega ulaganje u sektor prerađivačke industrije. To ne znači da ne treba ulagati u uslužni sektor, a posebno informaciono-komunikacioni (IKT) sektor, već da se mora uspostaviti takva sektorska struktura ulaganja koja će poboljšati izvozne performanse, konkurentnost i ekonomsko blagostanje stanovništva.

Polazeći od osnovnog cilja, autori su ispitivali uticaj različitih sektora privreda ZB na njihove izvozne performanse, a samim tim i njihovu konkurentsku poziciju. Ispitivan je uticaj 1) prerađivačke industrije; 2) usluga; 3) poljoprivrede, šumarstva i ribarstva preko njihovog učešća u bruto domaćem proizvodu (BDP); i 4) IKT sektora, preko njegovog učešća u ukupnom izvozu usluga, na izvoz meren učešćem u BDP-u. Istraživanje je izvršeno na primeru država ZB i to: Albanije, Bosne i Hercegovine, Severne Makedonije, Crne Gore i Srbije. Vremenski period u kome je izvršeno istraživanje je od 2000. do 2017. godine, a podaci su preuzeti iz baze Svetske banke (World Bank data). Korišćen je odgovarajući panel regresioni model (OLS model) koji je odabran primenom odgovarajućeg testa (Wald test). Ispitivanjem varijabli utvrđeno je da su sve varijable (osim varijable vezane za poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo) stacionarne u prvom diferencijalu I(1). U skladu sa izvršenim testom stacionarnosti varijable su uključene u model. Takođe, u model su uključene i kontrolne varijable, učešće uvoza i stranih direktnih investicija (SDI) u BDP-u. Uključivanje kontrolnih varijabli imalo je za cilj da poveća reprezentativnost modela. Kod varijable strane direktne investicije pošlo se od izvesnih vremenskih kašnjenja, s obzirom da se od ovih investicija ne mogu očekivati rezultati u onoj godini kada su uložene. Takođe, i ove varijable su uključene u obliku koji je zadovoljavao test njihove stacionarnosti. Na osnovu svega napred navedenog proizilazi da model koji se ispituje ima sledeći oblik:

$$\Delta EXPORT_{i,t} = \alpha + \beta_1 \Delta MAN_{i,t} + \beta_2 \Delta SERV_{i,t} + \beta_3 \Delta AFF_{i,t} + \beta_4 \Delta ICT_{i,t} + \beta_5 \Delta IMPORT_{i,t} + \beta_6 FDI_{i,t-1} + \beta_7 FDI_{i,t-2} + u_{i,t} \quad (1)$$

gde je $EXPORT_{i,t}$ učešće izvoza u BDP-u države i u godini t ; $MAN_{i,t}$ je učešće prerađivačke industrije u BDP-u u državi i u godini t ; $SERV_{i,t}$ je učešće usluga u BDP-u države i u godini t ; $AFF_{i,t}$ je učešće poljoprivrede, šumarstva i ribarstva u BDP-u države i u godini t ; $ICT_{i,t}$ je učešće IKT sektora u izvozu usluga države i u godini t ; $IMPORT_{i,t}$ je učešće uvoza u BDP-u i -te države u godini t ; $FDI_{i,t-1(t-2)}$ je učešće stranih direktnih investicija (SDI) u BDP-u države i u godinama $t-1$ i $t-2$; dok je $u_{i,t}$ rezidual ili statistička greška.

Pre nego što je izvršena analiza uticaja odabranih sektora na izvozne performanse sagledana je veza između ekonomskog rasta, izvoznih performansi i konkurentnosti zemalja Zapadnog Balkana.

Ekonomski rast, izvozne performanse i konkurentnost država Zapadnog Balkana

Ekonomski rast zemalja ZB u periodu od 2000. do 2018. godine bio je prilično usporen, što pokazuju male stope rasta BDP u ovom periodu. Više stope rasta ostvarile su manje razvijene zemlje ovog regiona, što je u skladu sa niskim nivoom BDP na početku posmatranog perioda (Maksimović, 2020).

Tabela 1 Prosečna stopa rasta GDP (%) i odabranih sektora u periodu 2000-2018. u zemljama Zapadnog Balkana

Zemlja	GDP	Poljoprivreda	Industrija	Prerađivačka ind.
Albanija	4,0	3,4	4,0	6,2
Bosna i Hercegovina	2,9	-0,1	2,3	3,8
Srbija	3,2	-0,4	2,7	-
Severna Makedonija	3,0	0,5	4,5	4,3
Crna Gora	2,9	1,9	1,8	-4,9

Izvor: Maksimović, 2020.

Sektorski posmatrano, poljoprivredna proizvodnja u Bosni i Hercegovini i Srbiji u periodu od 2000. do 2018. godine beleži negativnu stopu rasta. Industrija ima najviše stope rasta u najmanje razvijenim zemljama regiona, kao što su Albanija i Severna Makedonija.

Prerađivačka industrija, koja po međunarodnoj klasifikaciji obuhvata 20 oblasti, u Crnoj Gori je u periodu od 2000. do 2018. godine ostvarila pad od čak 4,9%, dok su ostale zemlje imale pozitivne stope rasta ovog sektora (Tabela 1) (Maksimović, 2020). Razlog za ovakvu situaciju u Crnoj Gori je privatizacija velikih prerađivačkih kompleksa i zatvaranje njihovih kapaciteta, odnosno preorijentacija ekonomskog rasta u ovoj državi isključivo na uslužni sektor.

Ono što karakteriše države ZB u 2018. godini jeste nizak nivo BDP per capita, što govori o njihovoj ekonomskoj nerazvijenosti. Da bi se na pravi način sagledala nerazvijenost zemalja ZB, one su upoređene sa Hrvatskom i Slovenijom, državama koje su ušle u EU a u prošlosti su pripadale istom ekonomskom prostoru. Ekonomska prednost ovih država je uočljiva (Maksimović, 2020, 12), što se posebno odnosi na Sloveniju čiji je BDP per capita znatno iznad BDP *per capita* država ZB (Tabela 2).

Tabela 2 Privredna struktura u 2018. u zemljama Zapadnog Balkana, Sloveniji i Hrvatskoj

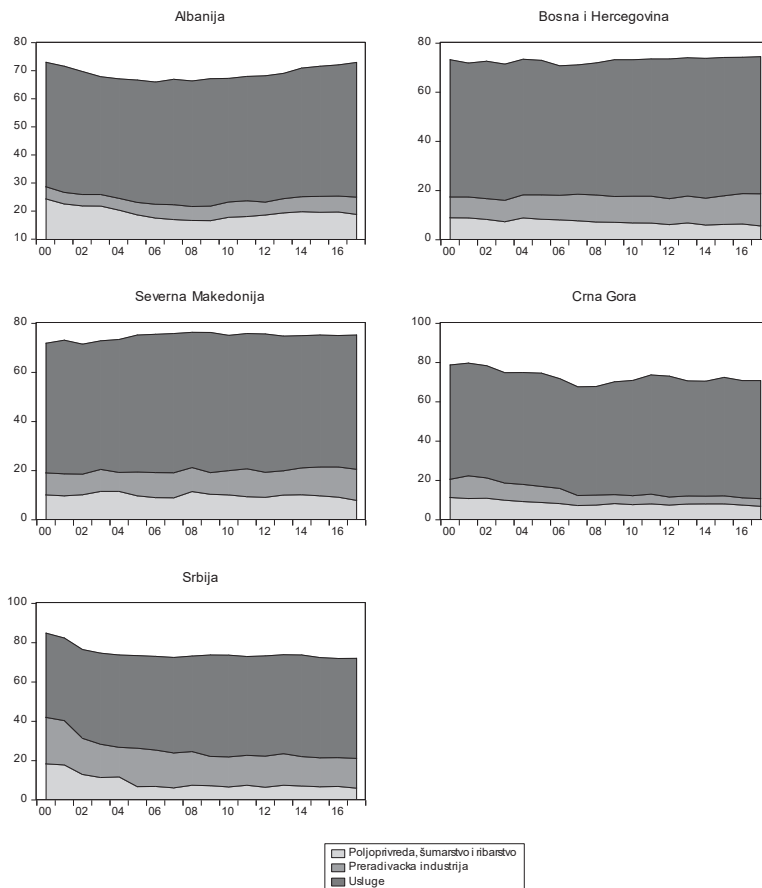
Zemlja	Broj stanovnika u milionima	GDP u milijardama USD	GDP p/c	Poljoprivreda %GDP	Industrija %GDP	Prerađivačka industrija %GDP	Dodata vrednost sektora usluga %GDP
Albanija	2,87	15,1	5269	18	21	6	47,9
Bosna i Hercegovina	3,32	19,8	5394	6	24	13	55,6
Srbija	6,98	50,5	6284	6	26	-	51,0
Severna Makedonija	2,08	12,7	5418	7	24	13	55,1
Crna Gora	0,62	5,5	7784	7	16	4	59,1
Hrvatska	4,09	60,8	13412	3	21	12	58,0
Slovenija	2,07	54,2	23442	2	29	21	56,3

Izvor: Maksimović, 2020.

Od zemalja Zapadnog Balkana, Albanija ima najveće učešće poljoprivrede u BDP, i to 18%, dok Srbija ima najveće učešće industrije u BDP, oko 26%. Slovenija je zemlja u kojoj je učešće industrije u BDP najviše, oko 29% (Maksimović, 2020, 3).

Ono što dominira u sektorskoj strukturi BDP jesu usluge, koje čine preko 50% BDP-a u većini država Zapadnog Balkana (Tabela 2). Sličan

zaključak pruža i Slika 1, vezana za učešće tri najznačajnija sektora u BDP pojedinačnih država ZB u periodu od 2000. do 2017. godine.

Slika 1 Učešće odabranih sektora u BDP-u država Zapadnog Balkana

Izvor: Svetska banka - ispis iz Eviews-a 7

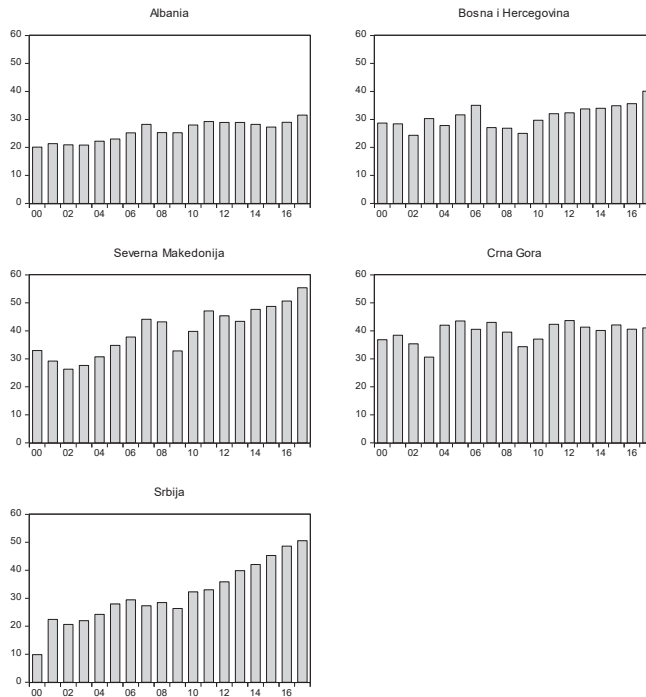
Kao što se sa Slike 1 može videti usluge imaju najveće učešće u ekonomiji Crne Gore, što je razumljivo zbog turističke orijentacije ove države, zatim slede Severna Makedonija i Bosna i Hercegovina. Što se tiče poljoprivrede, ona ima najveće učešće u ekonomskim aktivnostima Albanije, potom slede Severna Makedonija i Crna Gora, dok je na začelju Srbija sa znatno manjim učešćem ovog sektora. U slučaju Srbije drastičan pad poljoprivredne aktivnosti je ostvaren u periodu od 2000. do 2005. godine. Ovo je između ostalog rezultat procesa privatizacije u

kome su nestali veliki poljoprivredni kombinati, koji su kupovani ne zbog nastavka proizvodnje, već zbog zemljišta koje je iskorišćeno za druge namene. Republika Srbija ostvaruje najveće učešće prerađivačke industrije u BDP-u u poređenju sa drugim državama ZB (Slika 1).

Kada se govori o konkurentnosti jedne nacionalne ekonomije, misli se pre svega na izvozne performanse koje ta nacionalna ekonomija ima. Dostignuti nivo konkurentnosti može da se meri preko spoljnotrgovinskih performansi nacionalnih ekonomija, odnosno učešća izvoza i uvoza u BDP-u i trgovinskog bilansa. Ovde će poseban fokus biti usmeren na izvoz i njegovo učešće u BDP-u. Ovakvo razmatranje konkurentnosti je u skladu sa definicijom konkurentnosti koju je dao OECD. OECD (1992) definiše konkurentnost jedne nacionalne ekonomije kao sposobnost njenih proizvoda i usluga da prođu test međunarodnog tržišta (Maksimović, 2020, str. 11). Skromno učešće izvoza u BDP-u u slučaju analiziranih država upućuje na njihovu nisku konkurentnost. Učešće izvoza u BDP-u ovih država kreće se značajno ispod 50%. Jedino je u Srbiji i Severnoj Makedoniji u poslednjih nekoliko godina učešće izvoza u BDP-u oko 50%. U Srbiji se od 2011. godine ostvaruje konstantni rast učešća izvoza u BDP-u, da bi u 2017. godini on bio oko 50%. U drugim analiziranim zemljama učešće izvoza u BDP-u je u kontinuitetu ispod 50%, s tim da je u Albaniji učešće najmanje (Slika 2). Razlog niskih izvoznih performansi zemalja ZB leži, između ostalog, i u izrazito nepovoljnoj privrednoj strukturi analiziranih zemalja u kojoj dominira uslužni sektor.

Konkurentna pozicija jedne nacionalne ekonomije se sagledava sa aspekta izvoza, ali i sa drugih aspekata. Tako je Porter (1990, 19) istakao dva seta indikatora pomoću kojih treba meriti nacionalnu konkurentnost: kao prvo, to je značajan i održiv izvoz u druge zemlje, i kao drugo, obim investicionih ulaganja u druge zemlje koji se bazira na veštinama i sredstvima stvorenim u matičnoj zemlji. Brojni radovi koji se bave konkurentnošću zemalja naglašavaju da je savremeno doba vreme visokog tehničkog merkantilizma u kome se nauka, tehnologija i inovacije posmatraju kao najvažnije sredstvo u međunarodnoj konkurenciji. U tom kontekstu Dunning (1990) iznosi stav o nacionalnoj konkurentnosti uključujući SDI i prekogranične aktivnosti

multinacionalnih korporacija (MNK). U brojnim radovima o MNK on je istraživao tehnološke fuzije i saveze između MNK.

Slika 2 Učešće izvoza u BDP-u država Zapadnog Balkan u periodu 2000-2017.

Izvor: Svetska banka - ispis iz Eviews-a 7

Razlozi za ovakvu strategiju MNK su visoki troškovi istraživanja i razvoja (R&D) i kraći životni ciklus novih proizvoda, koji dovode do značajnog rasta troškova proizvodnje u industrijama visoke tehnologije. Tehnološke fuzije MNK omogućavaju im da ostvare ogromne profite zbog ekonomije obima i opsega na svetskom tržištu. Ovakva tvrdnja Dunninga je u skladu sa empirijskim analizama koje potvrđuju da konkurentnost zemalja u izvozu visoko tehnoloških proizvoda nastaje usled inovacija u okviru zemalja izvoznica ili usled realokacije kapaciteta od strane MNK iz zemalja koje vrše inovacije (Maksimović, 2020, 12).

Danas je glavna tema, kako međunarodnih institucija tako i istraživača koji se bave konkurentnošću nacija, industrijska konkurentnost i kako je dostići (UNIDO, 2018). Industrijska konkurentnost doprinosi ukupnom prosperitetu zemlje na mnogo različitih načina, od kojih su najznačajniji sledeći: može podstaći veća ulaganja domaćih i stranih firmi; povećava otpornost pojedinih sektora na spoljašnje šokove. Ukoliko je industrijski sektor tehnološki napredan, onda će odrediti tempo i kvalitet strukturnih promena i nivo društvenog blagostanja u jednoj zemlji. Sve napred navedeno je povezano sa izvoznim performansama nacionalnih ekonomija. Može se reći da države koje imaju neadekvatnu privrednu strukturu i industrijski sektor koji nije dovoljno tehnološki napredan imaju lošije izvozne performanse, što će ih pozicionirati među ekonomije čiji proizvodi neće izdržati test međunarodnog tržišta (Maksimović, 2020, str 12). To će dalje voditi ka nižoj produktivnosti, nižoj stopi privrednog rasta i posledično nižem standardu stanovništva.

Osnovu nekonkurentnosti nacionalnih ekonomija i slabih izvoznih performansi zemalja Zapadnog Balkana čini neadekvatna privredna struktura. Takvu situaciju treba promeniti, a pravci delovanja treba da idu ka restrukturiranju privrede i podizanju njenih tehnoloških karakteristika. Istraživanje dato u nastavku rada treba da pruži odgovor na to u kom pravcu treba da ide restrukturiranje privreda zemalja ZB.

Rezultati istraživanja uticaja odabranih sektora na izvozne performanse zemalja Zapadnog Balkana

Istraživanje je izvršeno na osnovu podataka dobijenih iz baze Svetske banke. Podaci govore o tome da je prosečno učešće izvoza u BDP-u za celokupan uzorak zemalja Zapadnog Balkana za period od 2000. do 2017. godine iznosilo 33,52%. U nekim državama i periodima ono je iznosilo do 55,40%, ali je i padalo na 9,85%. Prosečno učešće sektora usluga u BDP-u u celokupnom periodu za sve države Zapadnog Balkana iznosilo je 52,25%, poljoprivrede, šumarstva i ribarstva 10,85% i prerađivačke industrije 9,73%, dok je učešće IKT usluga u ukupnim uslugama bilo u proseku na nivou od 7,97% (Tabela 3). Učešće uvoza je

tokom celokupnog perioda istraživanja u proseku bilo na nivou od 55,34%, što upućuje na veliku uvoznju zavisnost ovih država.

Tabela 3 Deskriptivna statistika varijabli modela

	EXPORT	MAN	SERV	AFF	ICT	IMPORT	FDI
Mean	33.52666	9.736477	52.25397	10.85036	7.972266	55.34220	6.960181
Median	32.30308	9.536700	54.01038	8.918014	7.813363	53.37600	5.362697
Maximum	55.40010	23.59611	61.52482	24.51536	17.11546	92.82052	37.27250
Minimum	9.853249	3.735536	41.91150	5.601857	3.042445	14.31708	0.535808
Std. Dev.	8.611510	4.618639	5.268018	4.942445	3.208311	11.65346	5.843573
Skewness	0.190530	0.721441	-0.455812	1.170626	0.440589	0.342877	2.600934
Kurtosis	2.655451	3.106092	1.985811	3.033287	2.797933	4.742344	12.20746
Jarque-Bera Probability	0.989702 0.609662	7.849365 0.019748	6.973636 0.030598	20.55962 0.000034	2.588140 0.274153	13.14758 0.001396	354.1499 0.000000
Sum	3017.399	876.2829	4702.857	976.5326	605.8922	4980.798	528.9737
Sum Sq. Dev.	6600.071	1898.533	2469.929	2174.071	771.9947	12086.48	2561.051
Observations	90	90	90	90	76	90	76

Izvor: Autori, na osnovu ispisa iz Eviews-a 7

Na osnovu ovako datih podataka, izvršena je panel regresiona analiza čiji su rezultati prikazani u Tabeli 4.

Kao što se iz Tbele 4 može videti, dve varijable se izdvajaju kao one koje imaju statistički značajan uticaj na izvoz odnosno promenu njegovog učešća u BDP-u. Te varijable su prerađivačka industrija i uvoz. Što se prerađivačke industrije tiče može se zaključiti da povećanje njenog učešća u BDP za 1% dovodi do statistički značajnog povećanja učešća izvoza u BDP za 1,52%, što je značajan doprinos izvoznim performansama analiziranih nacionalnih ekonomija. Ostali analizirani sektori nemaju statistički značajan uticaj na izvozne performanse odabranih država.

Ono što se, takođe, može videti iz analize, a vezano je za kontrolne varijable jeste uticaj uvoza na izvoz. On je statistički značajan i pozitivan, i iznosi 0,35, što govori o tome da će povećanje učešća uvoza u BDP-u za 1% dovesti do povećanja učešća izvoza u BDP-u za 0,35%.

Tabela 4 Rezultati panel regresione analize

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1.282655	0.794063	1.615307	0.1117
ΔMAN	1.522839	0.473296	3.217519	0.0021
$\Delta SERV$	0.080029	0.256703	0.311757	0.7563
AFF	-0.071813	0.056978	-1.260363	0.2126
ΔICT	0.074996	0.232838	0.322096	0.7485
$\Delta IMPORT$	0.348696	0.050505	6.904181	0.0000
$FDI(t-1)$	-0.064659	0.069175	-0.934728	0.3538
$FDI(t-2)$	0.125741	0.066750	1.883770	0.0646
R-squared	0.571141	Mean dependent var		1.086999
Adjusted R-squared	0.519382	S.D. dependent var		3.256608
S.E. of regression	2.257696	Akaike info criterion		4.579779
Sum squared resid	295.6371	Schwarz criterion		4.845192
Log likelihood	-143.1327	Hannan-Quinn criter.		4.684657
F-statistic	11.03465	Durbin-Watson stat		1.924593
Prob(F-statistic)	0.000000			

Izvor: Autori, na osnovu ispisa iz Eviews-a 7

Ovakav uticaj govori o jednoj važnoj činjenici vezanoj za odnos uvoza i izvoza na području Zapadnog Balkana, a to je da je oko jedne trećine uvoza namenjeno izvoznim aktivnostima. Ovo ukazuje da se značajan deo uvoza preusmerava ka izvozu, odnosno da u izvoznim proizvodima značajno učešće imaju uvozne komponente. Ova činjenica upućuje na zaključak da su proizvodi koje izvoze države Zapadnog Balkana uglavnom proizvodi sa malom neto dodatnom vrednošću i velikim udelom uvozne komponente.

Ono što je takođe indikativno kod rezultata istraživanja jeste da značaj SDI raste sa protokom vremena, što je logično, jer se efekti od ovih investicija ne mogu očekivati u prvoj godini njihovog ulaska, već kasnije.

Zaključak

Privredna struktura jedne ekonomije je slika njene konkurentnosti i sposobnosti da se uključi u globalne ekonomske tokove. Od dobro koncipirane privredne strukture u velikoj meri zavisi izvozna orijentacija, a samim tim i izvozne performanse nacionalne ekonomije. U stvaranju BDP-a privreda Zapadnog Balkana dominira uslužni sektor, koji nema statistički značajan uticaj na izvoz i izvozne performanse ovih ekonomija. Razlog za to je činjenica da je ovaj sektor usmeren, pre svega, ka domaćem tržištu i da stvara dobra koja nisu razmenljivog karaktera. S druge strane, iako manji deo aktivnosti otpada na prerađivačku industriju ona pokazuje statistički značajan uticaj na izvozne performanse analiziranih zemalja. Ako države Zapadnog Balkana žele da poboljšaju svoje izvozne performanse ulaganja treba da usmere ka ovom sektoru. To ujedno znači i novu reindustrijalizaciju ovih država. Ono što treba podvući jeste da ni ceo sektor usluga ne treba vezivati za neuspešnost u unapređenju izvoznih performansi i konkurentnosti država. U ovom delu privrede mogu se izdvojiti aktivnosti vezane za IKT sektor i njegove usluge, kao i turizam. Oba ova segmenta uslužnog sektora imaju veliki potencijal za ostvarivanje značajnog deviznog priliva, pa ih iz toga razloga treba podsticati. Podsticanje ovih sektora treba da prati i podsticanje prerađivačke industrije naročito onog segmenta koji stvara najveću dodatnu vrednost. Jedino se na taj način može očekivati podizanje izvoznih performansi analiziranih država, a posledično i veća konkurentnost, viša stopa privrednog rasta i viši životni standard građana. Podsticanje treba realizovati kroz veći priliv investicija u ove sektore i to kako stranih, tako i domaćih. U poslednjih desetak godina domaće investicije su diskriminirane u korist inostranih. Diskriminacija domaćih u korist inostranih investicija nije ekonomski opravdana, jer Srbija raspolaže akumulativnom sposobnošću koju treba aktivirati i koja može značajno dopuniti inostrane investicije. Dobro je poznato i empirijski potvrđeno da se ne može očekivati održivi rast nacionalne ekonomije bez domaćih investicija.

Reference

1. Dunning, (1990), *Multinational corporations and the global economy*, Addison - Wesley Publishing;
2. *Competitive industrial performance Report*, 2018, UNIDO;
3. Maksimović, Lj., (2020), *Ograničenja konkurentnosti zemalja u regionu Balkana*, Zbornik radova Jahorinski posloni forum 2020, Ekonomski fakultet Pale;
4. Porter, M., (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York;
5. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD> , preuzeto 10.03.2020. god;
6. <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS> , preuzeto 10.03.2020. god;
7. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS>, preuzeto 15.03.2020. god;
8. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TOTL.ZS>, preuzeto 16.03.2020. god;
9. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS> , preuzeto 16.03.2020. god.
10. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.CCIS.ZS?view=chart> , preuzeto 16.03.2020. god;
11. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.WD.GD.ZS>, preuzeto 16.03.2020. god;
12. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?view=chart>, preuzeto 17.03.2020. god;
13. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.KD.ZG?view=chart> , preuzeto 17.03.2020. god;
14. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.KD.ZG?view=chart> , preuzeto 17.03.2020. god;
15. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.KD.ZG?view=chart> , preuzeto 17.03.2020. god.

Prilog

Wald Test:

Equation: Untitled

Test Statistic	Value	df	Probability
F-statistic	1.257593	(4, 54)	0.2980
Chi-square	5.030372	4	0.2842

Null Hypothesis: $C(9)=C(10)=C(11)=C(12)=0$

Null Hypothesis Summary:

Normalized Restriction (= 0)	Value	Std. Err.
C(9)	-2.183944	3.515815
C(10)	-1.571624	2.723714
C(11)	-3.220003	3.661842
C(12)	-0.578172	3.639324

Restrictions are linear in coefficients.

EKSTERNA EKONOMSKA NERAVNOTEŽA REPUBLIKE SRBIJE

Nenad Stanišić*

Eksterna ekonomska neravnoteža predstavlja pokazatelj stanja ekonomije i njene međunarodne konkurentnosti, a istovremeno i značajno ograničenje ekonomske politike zemlje. Republika Srbija tradicionalno beleži deficit tekućeg računa, a finansijske obaveze rezidenata prema inostranstvu su značajno veće od finansijske aktive u inostranstvu. U ovom trenutku, međunarodna investiciona pozicija R. Srbije beleži minus od oko 40 milijardi evra, što je oko 90% bruto domaćeg proizvoda (BDP), čime se naša zemlja svrstava u grupu evropskih zemalja koje su najveći dužnici prema inostranstvu. Ujedno, minus na saldu međunarodne investicione pozicije se iz godine u godinu povećava, kao rezultat konstantnih deficit tekućeg računa. Saldo tekućeg bilansa R. Srbije je u 2019. godini bio u minusu od 3,2 milijarde evra, čime je utrostručen u period od samo tri godine.

Ključne reči: platni bilans, tekući bilans, međunarodna investiciona pozicija, eksterna neravnoteža

Uvod

U različitim modelima otvorene ekonomije postoje različita tumačenja unutrašnje i spoljne ravnoteže, ali značenje ostaje isto. U širem smislu, unutrašnja ravnoteža je ravnoteža nacionalnog dohotka, a spoljna ravnoteža platnog bilansa. Unutrašnja ravnoteža zahteva ravnotežu ponude i potražnje, zajedno sa punom zaposlenošću i odsustvom inflacije (ili njenog stabilnog niskog nivoa), dok spoljna ravnoteža znači održavanje ravnoteže platnog bilansa u smislu određenog režima deviznog kursa.

Tekući bilans jedan je od ključnih pokazatelja trenutnih i budućih performansi jedne ekonomije. Takođe, osnovni je indikator narastajućih eksternih neravnoteža i primarni kanal transmisije globalnih makro-finasijskih šokova, u uslovima intenzivnih i volatilnih kapitalnih tokova (Stanišić, Janković i Tubić, 2018).

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu; email: nstanisic@kg.ac.rs

Dugoročno posmatrano, poželjno je da zemlja ostvaruje ravnotežu tekućeg bilansa. Ipak, to često nije moguće, pogotovo u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji, kojima nedostaje kapital, pa ga moraju uvoziti (ostvarivati suficit kapitalnog i finansijskog bilansa, što podrazumeva i jednak deficit tekućeg bilansa) kako bi podigli nivo investicija i ubrzali ekonomski rast. Zato je u srednjem roku dopustivo postojanje deficita tekućeg računa, ukoliko se on finansira prilikom dugoročnog kapitala. Drugim rečima, u srednjem roku je poželjna ravnoteža bazičnog bilansa. Ako to nije slučaj, ako je i bazični bilans u deficitu, tj. ukoliko se deficit tekućeg računa delom finansira i kratkoročnim kreditima ili odlivom (smanjenjem) monetarnih rezervi, zemlja ima ozbiljan problem neravnoteže platnog bilansa. Treba imati u vidu da ovakvo stanje ne može potrajati dugo, jer se devizne rezerve brzo troše, a za dodatno zaduživanje postoji gornji limit, nakon kojeg investitori, zbog rizika od bankrota dužnika, nisu spremni da dalje pozajmljuju kapital.

Stanje u platnom bilansu se direktno odražava i na stanje u obračunskom bilansu, odnosno međunarodnoj investicionoj poziciji zemlje. Obračunski bilans iskazuje stanje potraživanja i obaveza rezidenata jedne zemlje prema inostranstvu u datom momentu. Za razliku od platnog ili deviznog bilansa, koji beleže promene (tokove) potraživanja i obaveza prema inostranstvu u nekom vremenskom periodu, obračunski bilans pokazuje stanje na određeni dan. U skladu sa tim, obračunski bilans pokazuje da li je zemlja neto dužnik ili neto poverilac prema inostranstvu.

Obračunski bilans, tj. međunarodna investiciona pozicija (MIP) je bilans stanja strane finansijske aktive i pasive jedne zemlje. Strana finansijska aktiva obuhvata finansijska potraživanja rezidenata od inostranstva, a strana finansijska pasiva obuhvata sve obaveze rezidenata prema inostranstvu. U obračunskom bilansu se evidentiraju sva potraživanja i dugovanja nastala po osnovu: stranih direktnih investicija, portfolio investicija i ostalih investicija (depoziti, zajmovi, trgovinski krediti...), kao i stanje zvaničnih monetarnih rezervi.

Postoji uzročno-posledična veza između stanja platnog bilansa i međunarodne investicione pozicije zemlje. Primera radi, ako se deficit tekućeg bilansa finansira inostranim kreditima, to znači da će se povećati i obaveze zemlje prema inostranstvu. Isto tako, ako je zemlja neto dužnik prema inostranstvu, za razduživanje će biti potrebno da se u narednom periodu ostvaruje suficit tekućeg bilansa, kako bi se sredstva iskoristila za smanjene dugovanja prema inostranstvu.

Predmet istraživanja u ovom radu je eksterna ekonomska (ne)ravnoteža Republike Srbije. Cilj rada je da se sagledaju stanje i tendencije u platnom bilansu i međunarodnoj investicionoj poziciji Srbije. Kako je velika ekonomska recesija iz 2009. godine značajno uticala na sve parametre ekonomske ravnoteže širom sveta, pa i u Republici Srbiji, period posmatranja u ovom istraživanju je ograničen na postkrizni period, konkretno od 2013. do 2019. godine. Osnovna istraživačka hipoteza glasi:

H1: Spoljnoekonomska neravnoteža Srbije se smanjuje u postkriznom periodu.

Kako će se u radu za ocenu spoljnoekonomske ravnoteže koristiti analiza platnog bilansa i međunarodne investicione pozicije, izvedene hipoteze glase:

H1a: Deficit tekućeg bilansa Srbije se smanjuje u postkriznom periodu.

H1b: Međunarodna investiciona pozicija Srbije se popravlja u postkriznom periodu.

Nakon uvodnog dela, sledi kratako objašnjenje povezanosti stanja tekućeg bilansa i makroekonomskih agregata. U nastavku se analiziraju stanje platnog bilansa i međunarodne investicione pozicije Srbije u 2019. godini i tendencije u periodu 2013-2019, nakon čega slede zaključna razmatranja.

Tekući bilans i makroekonomska ravnoteža

S obzirom da tekuće transakcije predstavljaju korišćenje dela BDP jedne zemlje u drugoj zemlji, saldo tekudeg bilansa predstavlja razliku između ukupne (agregatne) proizvodnje i agregatne potrošnje u zemlji. Jednačina raspodele BDP u otvorenoj privredi glasi:

$$Y=C+I+G+X-M,$$

gde $X - M$ predstavlja saldo tekućeg računa platnog bilansa. Jasno je da zemlja sa suficitom tekućeg računa ostvaruje veću agregatnu proizvodnju (Y , tj. BDP) od agregatne potrošnje ($C + I + G$), dok obrnuto važi za zemlje sa deficitom tekućeg bilansa. Kako se BDP može iskazati i kao zbir lične potrošnje (C), privatne štednje (S) i poreza (T), onda je:

$$C+I+G+X-M=C+S+T,$$

$$X-M=(S-I)+(T-G),$$

gde je (S - I) razlika između privatne štednje i investicija, a (T - G) razlika između napladenih poreza i opšte, tj. budžetske potrošnje. Ako je T veće od G, budžet je u stanju suficita, dok u suprotnom postoji budžetski deficit. Budžetski suficit se može shvatiti i kao opšta, tj. javna štednja. Prethodna jednačina se može napisati kao:

$$X-M = S + (T-G) - I.$$

Na osnovu ove jednakosti, jasno je da suficit tekućeg bilansa podrazumeva u istom iznosu veću ukupno štednju (privatnu i opštu) od investicija. Obrnuto, zemlje sa deficitom tekućeg računa imaju veću stopu investicija od stope štednje. To objašnjava zašto deficit tekućeg računa može doprineti ekonomskom razvoju zemlje, omogućavajući veće investicije od domaće štednje, te tako povećavajući stopu ekonomskog rasta. Naravno, deficit tekućeg računa bi trebalo da bude vremenski ograničena etapa razvoja, kako se stanje deficita ne bi pretvorilo u permanentnu odliku nacionalne ekonomije, koja može predstavljati osnovnu „kočnicu“ daljem razvoju. To se dešava u slučaju kada se dugoročni i visoki deficiti tekućeg računa finansiraju zaduživanjem u inostranstvu, čime se vremenom otvara problem prezaduženosti zemlje. Zato se faza deficita tekućeg računa mora iskoristiti za investiranje u proizvodne kapacitete privrede koji će doprineti rastu izvoza zemlje, čime se stvoriti preduslov za eliminisanje deficita tekućeg računa. Zato se filozofija „rasta putem izvoza“ nameće kao osnovni uslov privrednog razvoja u savremenoj svetskoj privredi. Autarkične (zatvorene) ekonomije, čiji se koncept razvoja ne zasniva na povećanoj uključenosti u međunarodnu podelu rada i na većem izvozu, ili ne mogu koristiti deficit tekućeg računa kao instrument povećanja investicija preko domaće (često skromne i za brzi razvoj nedovoljne) štednje, ili će, u slučaju da se deficit tekućeg računa ostvaruje, doći do problema prezaduženosti. Zato je ključno da, u dugom roku, eksterna ravnoteža treba da podrazumeva da je bilans tekućih transakcija u ravnoteži, odnosno, da zemlja troši koliko i proizvodi, investira u granicama svoje akumulacije i uzima onoliko koliko i daje kredita (Kovačević, 2010). Svakako da visoki i dugotrajni deficiti tekućeg računa ne mogu biti beskonačno finansirani pozajmljivanjem iz inostranstva, tako da će u određenom trenutku postati neophodno izvršiti određena prilagođavanja. S obzirom na to da je značaj pomenute problematike veliki, bitno je utvrditi izvore deficita (odnosno, faktore koji utiču na stanje tekućeg računa), željeni nivo deficita koji je moguće održavati, kao i vremenski okvir u kom će se to sprovesti (Janković i Stanišić, 2013). Pritom, teško je kvantitativno iskazati kada deficit tekućeg

računa postaje problem. Prema MMF-u i Svetskoj banci, to je 5% BDP. Međutim, savremeni uslovi poslovanja, sve veća integrisanost finansijskih tržišta i uključenost i nerazvijenih zemalja u svetske finansijske tokove su uticali da se ta granica relativizuje. Činjenica je da postoje brojni primeri zemalja koje su tokom dužeg perioda održavale i finansirale velike deficite tekućeg računa, uz zadovoljavajuće stope privrednog rasta i izbegavanje platnobilansne krize. Jednostavno, sredstva su korišćena na pravi način (Janković, 2015).

Analiza platnog bilansa Republike Srbije

U 2019. godini, Republika Srbija je zabeležila deficit tekućeg računa platnog bilansa u iznosu od 3,2 milijarde EUR, odnosno 7% BDP (tabela 1). Spoljnotrgovinski deficit je iznosio 5,6 milijardi EUR (12% BDP), dok je u razmeni usluga ostvaren suficit od 1 milijardu EUR, pa je deficit u razmeni robe i usluga iznosio 4,6 milijardi EUR, odnosno 10% BDP. Račun primarnog dohotka je bio u minusu od 2,5 milijardi EUR, u najvećoj meri zahvaljujući razlici između većih rashoda i manjih prihoda po osnovu investicija od 2,7 milijardi EUR. Od toga, čak 2,2 milijardi EUR deficita se odnosi na prihode i rashode po osnovu stranih direktnih investicija. Po osnovu direktnih investicija u R. Srbiji, inostrani rezidenti su u 2019. godini iz naše zemlje "izneli" čak 2,4 milijardi EUR ostvarenih prihoda (oko 5% BDP).

Za razliku od računa robe i usluga i računa primarnog dohotka, koji tradicionalno beleže deficit, na računu sekundarnog dohotka se tradicionalno ostvaruje suficit. U 2019. godini on je iznosio 3,9 milijardi EUR. Najznačajnija stavka ovog računa je prihod po osnovu doznaka radnika iz inostranstva, koji je iznosio 3,7 milijardi EUR (oko 7% BDP).

Deficit tekućeg računa od 3,2 milijarde EUR u 2019. godini je bio pokriven suficitom finansijskog računa od 3,1 milijardi EUR. Neto priliv stranih direktnih investicija je iznosio 3,6 milijardi EUR (oko 8% BDP), portfolio investicija 0,2 milijarde EUR, a ostalih investicija (pre svega kredita) 1,2 milijarde EUR. Ostvaren priliv stranih direktnih investicija je, dakle bio više nego dovoljan da pokrije celokupan deficit tekućeg računa. Viškom neto priliva kapitala u odnosu na deficit tekućeg računa, omogućeno je povećanje deviznih rezervi R. Srbije u 2019. godini u iznosu od 1,9 milijardi EUR.

Tabela 1 Platni bilans R. Srbije u 2019.

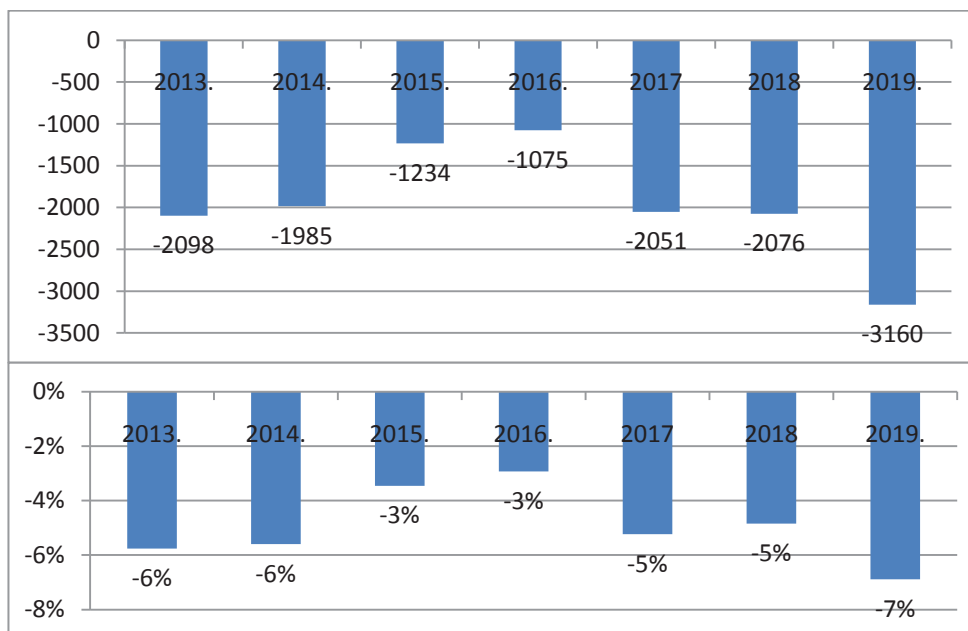
STAVKA		mil. EUR	%BDP
1	Tekući račun	-3160	-7%
1.A	Roba i usluge	-4567	-10%
1.A.a	Roba	-5616	-12%
1.A.b	Usluge	1049	2%
1.B	Primarni dohodak	-2477	-5%
1.C	Sekundarni dohodak	3884	8%
2	Kapitalni račun	-112	0%
3	Finansijski račun, neto	-3060	-7%
3.1	Direktne investicije, neto	-3583	-8%
3.2	Portfolio investicije, neto	-188	0%
3.3	Finansijski derivati, neto	0	0%
3.4	Ostale investicije, neto	-1162	-3%
3.5	Devizne rezerve	1873	4%
4.	Neto greške i propusti	212	0%

Izvor: NBS

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da je R. Srbija u 2019. ostvarila deficit tekućeg bilansa koji je u potpunosti bio pokriven prilivom dugoročnog kapitala (pre svega stranih direktnih investicija), te da je ostvaren suficit bazičnog računa, što se može oceniti kao povoljna situacija sa aspekta ekonomskog razvoja. Međutim, glavni pravac za finansiranje održivog deficita tekućeg računa je povećanje izvozne konkurentnosti i izvoznih prihoda. Na taj način bi se smanjivao trgovinski deficit, a time bi se i deficit tekućeg računa doveo u održive okvire. Neto priliv SDI je alternativni izvor finansiranja deficita koji ublažava teret spoljne zaduženosti. Međutim, i kod ovog vida priliva kapitala mora se imati u vidu mogućnost repatrijacije profita i eventualno povlačenje kapitala, što bi otežalo finansiranje dostignutog deficita tekućeg računa (Kovačević, 2017).

Nasuprot ovoj, relativno povoljnoj oceni, stoji činjenica da je deficit tekućeg računa u 2019. godini značajno povećan u odnosu na prethodnu godinu, sa 2 milijarde u 2018, na 3,2 milijarde u 2019. godini, odnosno sa 5% BDP u 2018, na 7% BDP u 2019 (Slika 1).

Pored značajnog povećanja deficita tekućeg računa u poslednjoj godini, zabrinjava i zapažanje da je to istovremeno i najveći ostvaren deficit u posmatranom postkriznom periodu, nakon 2013. godine, kako u apsolutnom iznosu, tako i u odnosu na opstvaren BDP. Najniži deficit u navedenom periodu ostvaren je u 2016. godini, 1 milijarda EUR, odnosno 3% BDP. U narednom periodu od svega tri godione, deficit je povećan tri puta u apsolutnom iznosu, odnosno preko 2 puta u relativnom iznosu (Slika 1).

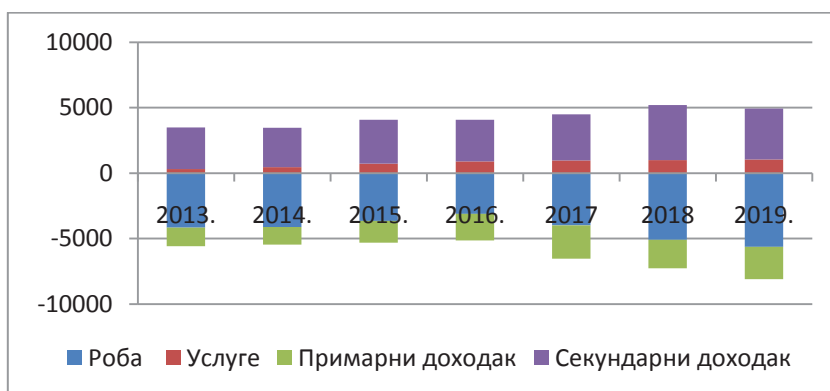

Slika 1 Saldo tekućeg bilansa R. Srbije, u periodu 2013-2019. (mil. EUR i %BDP)

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

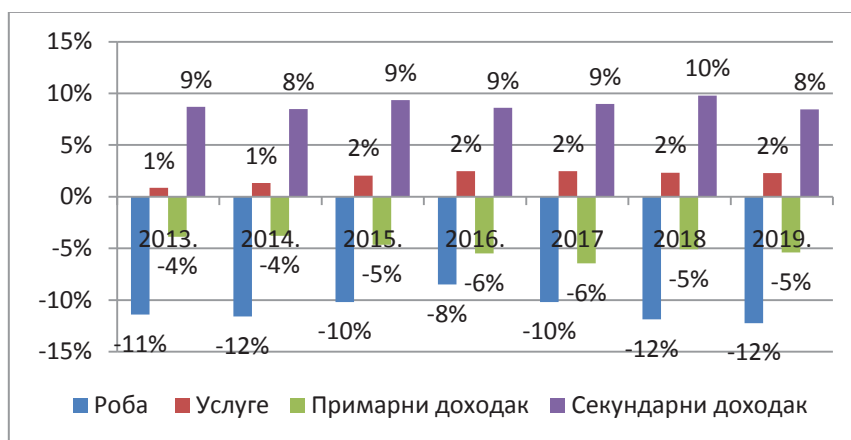
Na Slici 2 prikazana je struktura tekućeg računa R. Srbije u posmatranom periodu od 2013. do 2019. godine. Pozitivan saldo se u svakoj godini ostvaruje na računu razmene usluga i sekundarnog dohotka, dok se deficit tradicionalno beleži u razmeni robe i na računu primarnog dohotka, što je sve posledica niske konkurentnosti na međunarodnom tržištu, značajnog priliva stranih direktnih investicija i velikoj dijaspori.

U relativnom iskazu, u odnosu na ostvareni BDP (Slika 3), deficit u razmeni robe se u posmatranom periodu kretao u rasponu od 8% (u 2016) do 12% (u 2019). Deficit računa primarnog dohotka se kretao u rasponu od 4% (u 2013) do 6% (u 2017%). S druge strane, suficit se ostvaruje na računu razmene usluga (1-2% BDP, sa tendencijom blagog rasta) i na računu sekundarnog dohotka (u rasponu od 8% do 10%).

Slika 2 Struktura tekućeg bilansa R. Srbije u periodu 2013-2019. (mil. EUR)

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Slika 3 Struktura tekućeg bilansa R. Srbije u periodu 2013-2019. (%BDP)

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Drugi deo analize spoljnoekonomske pozicije Republike Srbije se odnosi na sagledavanje stanja i tendencija u međunarodnoj investicionoj poziciji. Neto pozicija R. Srbije je u 2019. godini iznosila -40,6 milijardi EUR, odnosno -88% BDP (tabela 2). Međunarodna finansijska aktiva naše zemlje je iznosila 26,7 milijardi EUR (58% BDP), a pasiva 67,3 milijardi EUR (147% BDP). U strukturi aktive, dominira kategorija ostalih investicija (kredita), u iznosu od 9,3 milijardi EUR (20% BDP) i devizne rezerve, u iznosu od 13,34 milijardi EUR (29% BDP). S druge strane, u strukturi pasive dominiraju strane direktne investicije, u iznosu od 39,1 milijardi EUR (85% BDP), na koliko se procenjuje trenutni stok stranih direktnih investicija u našoj zemlji.

Tabela 2 Međunarodna investiciona pozicija R. Srbije u 2019. godini

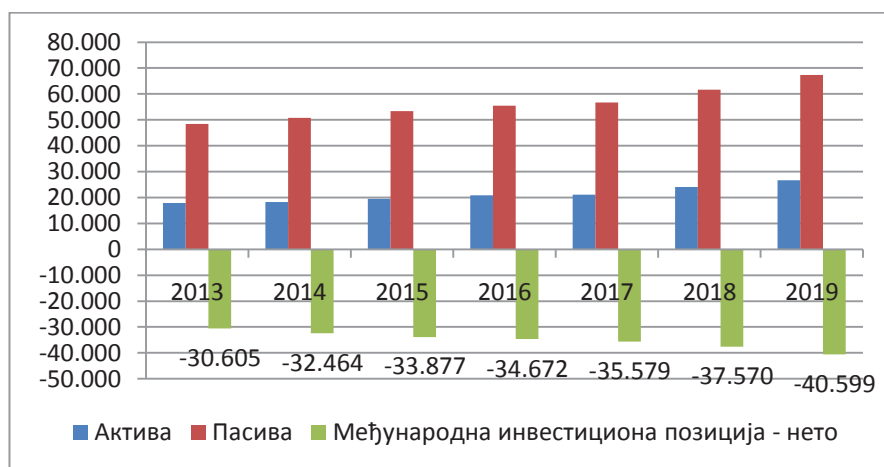
STAVKA	mil. EUR	%BDP
1. Aktiva	26.720	58%
1.1 Direktne investicije	3.648	8%
1.2 Portfolio investicije	290	1%
1.3 Finansijski derivati	51	0%
1.4 Ostale investicije	9.353	20%
1.5 Devizne rezerve	13.378	29%
2. Pasiva	67.319	147%
2.1 Direktne investicije	39.151	85%
2.2 Portfolio investicije	5.141	11%
2.3 Finansijski derivati	1	0%
2.4 Ostale investicije	23.025	50%
Međunarodna investiciona pozicija - neto	-40.599	-88%

Izvor: NBS

Pozicija Srbije kao neto dužnika prema inostranstvu je stalna karakteristika naše ekonomije (grafikon 4). U posmatranom periodu od 2013. do 2019. godine, stalna je tendencija pogoršanja neto međunarodne investicione pozicije, sa -30,6 na -40,6 milijardi EUR. U relativnom iznosu, u odnosu na ostvareni BDP, slika je malo drugačija. Najniža vrednost neto dužničke pozicije je bila u 2013. godini (84% BDP), a najviša u 2015. godini (95% BDP). Nakon 2015. godine dolazi do blagog pada neto dužničke pozicije, do 88% u 2018. i 2019. godini.

Kako bi se stekla prava slika o međunarodnoj investicionoj pozicije R. Srbije, potrebno je njen iznos staviti u kontekst pozicije drugih evropskih zemalja. Na Slici 5 je prikazana neto investiciona pozicija 28 zemalja EU u 2019. godini. Devet zemalja je ostvarilo pozitivan saldo (neto poverilačku poziciju prema inostranstvu), dok je devetnaest zemalja imalo neto negativnu poziciju.

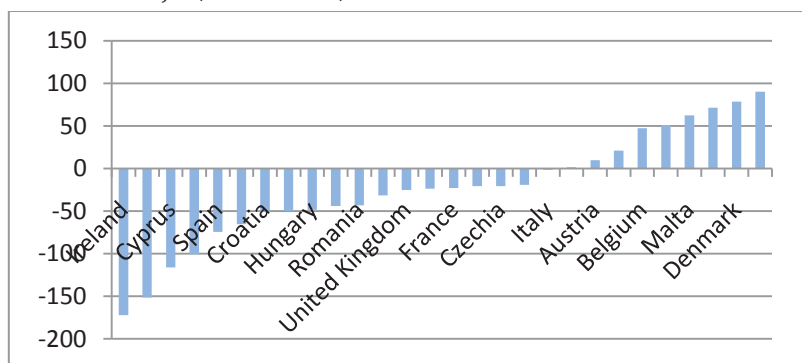
Najveći pozitivan saldo ostvarili su Holandija (90% BDP), Danska (78% BDP) i nemačka (71% BDP). Na drugom kraju spektra nalaze se: Irska (-172% BDP), Grčka (-152% BDP), Kipar (-116% BDP), Portugalija (-101% BDP) i Španija (-74% BDP). Zapaža se da su među najvećim neto dužnicima prema inostranstvu u EU upravo zemlje koje su najteže podnele svetsku finansijsku krizu i krizu evrozone krajem prve i početkom druge decenije XXI veka. Po visini neto dužničke pozicije R. Srbija bi se, sa -88% BDP, upravo svrstala među ove zemlje.

Slika 4 Međunarodna investiciona pozicija R. Srbije u periodu 2013-2019. (mil. EUR)

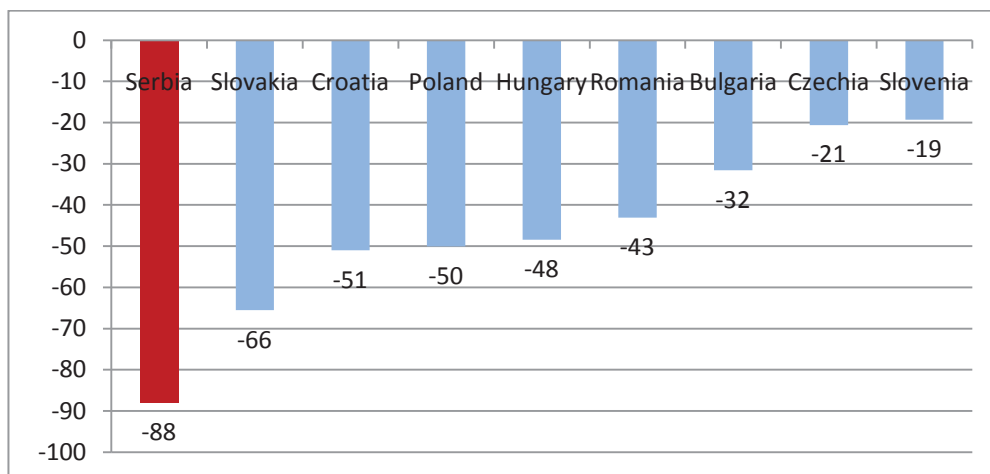
Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Iako uporediva u relativnom iznosu, međunarodna investiciona pozicija Srbije se ipak strukturno značajno razlikuje od pozicije navedenih zemalja Južne Evrope, članica EU. Zato je uputnije Srbiju porediti sa drugim tranzicionim zemljama. Na Slici 6 je prikazana pozicija Srbije i 8 zemalja članica EU iz Centralne i Istočne Evrope (Slovačka, Češka, Poljska, Mađarska, Slovenija, Rumunija, Bugarska i Hrvatska). U ovoj grupi, Srbija ima najnepovoljniju međunarodnu investicionu poziciju (-88% BDP). Slede Slovačka (-66%), Hrvatska (-51%), Poljska (-50%), Mađarska (-48%), Rumunija (-43%), Bugarska (-32%) i Češka(-21), dok najmanju dužničku poziciju ima Slovenija (-19% BDP).

Slika 5 Međunarodna investiciona pozicija zemalja Evropske unije u 2019. godini (%BDP)

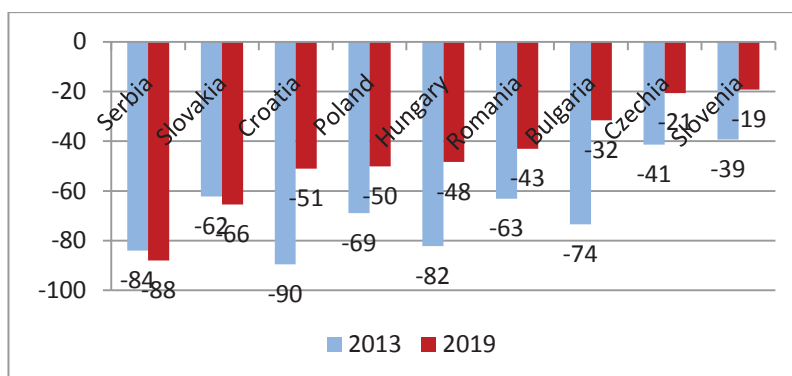
Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Slika 6 Međunarodna investiciona pozicija R. Srbije i odabranih zemalja Centralne i Istočne Evrope u 2019. godini (%BDP)

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Ovakav, značajno nepovoljniji dužnički položaj prema inostranstvu R. Srbije u odnosu na druge posmatrane zemlje EU (a bivše tranzicione zemlje), nije stalna karakteristika naše ekonomije. Na početku posmatranog perioda (2013-2019), situacija je bila značajno drugačija, a pozicija Srbije dosta uporedivija sa navedenim zemljama. Tako je 2013. godine R. Srbija imala dužničku poziciju od 84% BDP, dok je Hrvatska bila neto dužnik sa 90% BDP. U sličnoj poziciji sa Srbijom bila je i Mađarska (sa 82%).

Slika 7 Međunarodna investiciona pozicija R. Srbije i odabranih zemalja Centralne i Istočne Evrope u 2013 i 2019. godini (%BDP)

Izvor: Autor, na osnovu podataka NBS

Ono što predstavlja značajnu razliku između Srbije i ostalih posmatranih zemalja je činjenica da je neto dužnička pozicija Srbije u periodu 2013-2019. pogoršana, dok je kod svih ostalih posmatranih zemalja ona popravljena (izuzev Slovačke, koja je zabeležila neznatno pogoršanje). To se najbolje može uočiti sa Slici 7. Neke zemlje, poput Slovenije, Češke i Bugarske su u tom sedmogodišnjem periodu čak prepolovile svoju negativnu neto investicionu poziciju.

Zaključak

Predmet istraživanja u ovom radu je bila eksterna ekonomska (ne)ravnoteža Republike Srbije, koja je analizirana sa aspekta platnog bilansa i međunarodne investicione pozicije. Nivo eksterne ekonomske neravnoteže predstavlja pokazatelj stanja ekonomije i njene međunarodne konkurentnosti, a istovremeno i značajno ograničenje ekonomske politike zemlje. Republika Srbija tradicionalno beleži deficit tekućeg računa, kao i negativnu neto međunarodnu investicionu poziciju.

Saldo tekućeg bilansa R. Srbije je u 2019. godini bio u minusu od 3,2 milijarde evra, odnosno 7% BDP. Spoljnotrgovinski deficit je u 2019. iznosio 5,6 milijardi EUR (12% BDP), dok je u razmeni usluga ostvaren suficit od 1 milijardu EUR. Račun primarnog dohotka je bio u minusu od 2,5 milijardi EUR. Na računu sekundarnog dohotka se tradicionalno ostvaruje suficit. U 2019. godini on je iznosio 3,9 milijardi EUR. Najznačajnija stavka ovog računa je prihod po osnovu doznaka radnika iz inostranstva, koji je iznosio 3,7 milijardi EUR (oko 7% BDP).

Deficit tekućeg računa od 3,2 milijarde EUR u 2019. godini je bio pokriven suficitom finansijskog računa od 3,1 milijardi EUR. Neto priliv stranih direktnih investicija je iznosio 3,6 milijardi EUR (oko 8% BDP), portfolio investicija 0,2 milijarde EUR, a ostalih investicija (pre svega kredita) 1,2 milijarde EUR. Ostvaren priliv stranih direktnih investicija je, dakle bio više nego dovoljan da pokrije celokupan deficit tekućeg računa. Viškom neto priliva kapitala u odnosu na deficit tekućeg računa, omogućeno je povećanje deviznih rezervi R. Srbije u 2019. godini u iznosu od 1,9 milijardi EUR.

Veći priliv dugoročnog kapitala od deficit tekućeg računa govori da je R. Srbija ostvaruje suficit bazičnog računa platnog bilansa, odnosno da se višak agregatne potrošnje nad agregatnom proizvodnjom, tj. višak investicija nad domaćom štednjom finansira pre svega prilivom stranih direktnih

investicija, što se smatra najpoželjnijim oblikom finansiranja ekonomskog rasta u uslovima nedostajuće domaće akumulacije.

S druge strane, zabrinjava tendencija povećavanja deficita tekućeg računa. U samo tri godine (2016-2019) on je utrostručen u apsolutnom, a udvostručen u relativnom iskazu, što govori u prilog opovrgavanju prve izvedene hipoteze o smanjenju deficit tekućeg računa R. Srbije.

Neto međunarodna investiciona pozicija R. Srbije u 2019. beleži minus od oko 40 milijardi evra, što je 88% bruto domaćeg proizvoda (BDP), čime se naša zemlja svrstava u grupu evropskih zemalja koje su najveći dužnici prema inostranstvu. Ujedno, minus na saldu međunarodne investicione pozicije se iz godine u godinu povećava, kao rezultat konstantnih deficit tekućeg računa.

U posmatranom periodu od 2013. do 2019. godine, stalna je tendencija pogoršanja neto međunarodne investicione pozicije, sa -30,6 na -40,6 milijardi EUR. S druge strane, u relativnom iznosu (u odnosu na ostvareni BDP), vrednost neto dužničke pozicije Srbije se smanjuje u periodu 2015-2019, sa 95% na 88% BDP u 2019. godini.

Konačan sud o povoljnosti trendova u kretanju neto investicione pozicije Srbije prema inostranstvu dat je komparativnom analizom pozicije Srbije i 8 zemalja centralne i Istočne Evrope, novih članica EU, a bivših tranzicionih zemalja. Ono što predstavlja značajnu razliku između Srbije i tih zemalja je činjenica da je neto dužnička pozicija Srbije u periodu 2013-2019. pogoršana, dok je kod svih ostalih posmatranih zemalja ona popravljena (izuzev Slovačke, koja je zabeležila neznatno pogoršanje). Shodno navedenom, odbačena je i druga izvedena hipoteza o poboljšanju neto međunarodne investicione pozicije Srbije.

Reference

1. Tubić, T., Janković, N., Stanišić, N. (2018). *Spoljnoekonomska neravnoteža u Republici Srbiji i okruženju: stanje i trendovi*, U V. Leković (Ur.), Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
2. Kovačević, R. (2017). Finansiranje deficita tekueg računa zemalja jugoistočne Evrope, *Bankarstvo*, vol. 46, br. 3.
3. Janković, N. i Stanišić, N. (2013). *Deficit tekućeg računa kao ograničavajući faktor privrednog razvoja Srbije*. U V. Leković (Ur.), Institucionalne promene kao

determinanta privrednog razvoja Srbije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu

4. Kovačević, R. (2010). *Međunarodne finansije*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
5. Janković N. (2015). Dvostruki deficit – problem ekonomije Republike Srbije, *Ekonomski Horizonti*, vol. 17, br. 2, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
6. Narodna banka Srbije (2020), *Statistika ekonomskih odnosa sa inostranstvom*, https://www.nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/ (2.10.2020)

UTICAJ DEVIZNOG KURSA NA PLATNI BILANS REPUBLIKE SRBIJE

Ivan Božović* i Jelena Božović**

U savremenim tržišnim uslovima, poslovanje van sopstvenih granica dobija sve više na značaju. Na svakom tržištu javlja se čitav niz specifičnosti u odnosu na nacionalno tržište, u pogledu načina poslovanja, različitih zakonskih rešenja, institucionalne strukture, kulturoloških razlika, aktivnosti nacionalnih monetarnih vlasti, politike cena itd. Upravo potreba za poređenjem vrednosti izraženih u različitim nacionalnim valutama, doprinela je porastu značaja politike deviznog kursa. Što se tiče prisutnosti neke zemlje na međunarodnom tržištu, ona u velikoj meri zavisi od dostignutog nivoa međunarodne konkurentnosti konkretne privrede. Konkurentnost, kao izuzetno složen i višedimenzionalni fenomen zavisi od velikog broja faktora. Intencija ovog rada upravo i jeste da ukaže na uticaj deviznog kursa, kao jednog od ključnih faktora na stanje platnog bilansa u Srbiji. Iako je izvoz u prve dve decenije XXI veka, imao tendenciju rasta po svim pokazateljima, konkurentnost srpske privrede je još uvek vrlo niska što potvrđuje prisutnost visokog spoljno-trgovinskog deficita. Svojom ekonomskom snagom, tj. skoro zanemarljivim procentualnim učešćem u ukupnom svetskom izvozu, Srbija ne može uticati na formiranje svetskih cena. Međutim, ono što svakako može jeste to, da politika deviznog kursa bude vođena u cilju smanjivanja gopa između izvoza i uvoza odnosno smanjivanja spoljno-troginskog deficita.

Ključne reči: devizni kurs, spoljna trgovina, deficit, izvoz, uvoz, konkurentnost

Uvod

U savremenim ekonomskim uslovima, poslovanje izvan sopstvenih granica dobija sve više na značaju. Na bilo kom stranom tržištu javlja se čitav niz specifičnosti u odnosu na nacionalno tržište, kako u pogledu

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici; e-mail: ivan.bozovic@pr.ac.rs

** Ekonomski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici; e-mail: jelena.bozovic@pr.ac.rs

načina poslovanja, različitih zakonskih rešenja, institucionalne strukture, kulturoloških razlika, tako i aktivnosti nacionalnih monetarnih vlasti, i međusobnog poređenja cena. Upravo je ta potreba poređenja vrednosti izraženih u različitim nacionalnim valutama doprinela porastu značaja deviznog kursa. Ni jedna definicija pojma deviznog kursa ne daje u potpunosti odgovor na pitanje šta to utiče na nivo deviznog kursa, kao i od kojih faktora zavisi njegova promena u narednom periodu. Nivo deviznog kursa bi trebalo da bude takav da, ukoliko je to moguće, bude postignuta i unutrašnja i spoljašnja ravnoteža u jednoj ekonomiji. Problem deficita tekućeg računa s jedne, i nezaposlenosti sa druge strane, sa kojim se suočava veliki broj zemalja govori nam da to u praksi uglavnom nije ispunjeno. Deficit tekućeg računa, odnosno pre svega spoljnotrgovinski deficit, pokazuje da zemlja više uvozi nego što izvozi. Jedno od najčešćih makroekonomskih pitanja svih privreda jeste kako izbeći deficit i ostvariti suficit u trgovanju zemlje sa ostatkom sveta (Božović & Radić, 2015, 126).

S jedne strane, jedan od činilaca može biti želja vlasti za (ne)uključivanjem te ekonomije na međunarodno tržište, dok sa druge strane, čisto ekonomski posmatrano, najviše zavisi od sposobnosti posmatrane privrede da posluje efikasno u međunarodnom okruženju, odnosno da bude konkurentna. U tom kontekstu je neophodno ispitati međunarodnu konkurentnost zemlje, odnosno uporediti je sa drugim nacionalnim privredama na makro nivou. Dakle, ranija ekonomska istraživanja su utvrdila da konkurentnost u velikoj meri može uticati na stanje tekućeg računa jedne zemlje (deficit tekućeg računa ukazuje na lošu konkurentnost neke zemlje). Imajući u vidu međusobnu povezanost deviznog kursa i međunarodne konkurentnosti, cilj ovog rada jeste da se utvrdi kako i u kojoj meri promena deviznog kursa (a time i međunarodne konkurentnosti) može uticati na stanje platnog bilansa neke zemlje, u ovom slučaju Republike Srbije.

Postavljeni predmet i cilj istraživanja određuju i primenu adekvatne metodologije u radu. Metod analize biće korišćen za identifikovanje koncepta strukturnih i tehnoloških promena u oblasti spoljne trgovine tj. izvoza i uvoza. Svakako da je nezaobilazan i metod komparacije koji će biti zastupljen prilikom upoređenja obima izvoza i uvoza sa deviznim kursom dinara. Istorijski metod biće korišćen prilikom hronološkog predstavljanja izvoza i uvoza, kao i deviznog kursa dinara

za desetogodišnji period. Sintezom ovih metoda doći će se do jedne kompletne slike o stanju platnog bilansa Republike Srbije za vremenski period 2010-2019.

Uticaj deviznog kursa na kretanje izvoza i uvoza Srbije u analiziranom desetogodišnjem periodu

Mnoga empirijska istraživanja ne potvrđuju, ili pak stavljaju u drugi plan, pozitivan uticaj depresijacije nacionalne valute na trgovinski bilans zemalja u razvoju. Zato se u ovom radu istražuje uticaj porasta realnog efektivnog deviznog kursa (direktno notiranje – evropska konvencija) na izvoz, uvoz i, uopšte, na trgovinski bilans Republike Srbije. Na taj način isključuje se uticaj inflacije, koja manje ili više poništava pozitivno dejstvo depresijacije nacionalne valute. Rezultati istraživanja pokazuju da porast realnog efektivnog deviznog kursa ima mali, pozitivan efekat na trgovinski bilans, i to najviše zahvaljujući relativno visokoj elastičnosti domaće tražnje na uvoz. Sa druge strane, izražena je izrazita neelastičnost izvoza na podsticaj putem smanjenja vrednosti nacionalne valute, što je problem strukturne prirode, kao i visoke uvozne zavisnosti najvećih izvoznih sektora Republike Srbije.

Devizni kurs je ogledalo privrede i skoro nemoguće je imati istovremeno jaku valutu, a relativno slabu privredu sa malim izvozom, čije je učešće u ukupnom BDP manje od 20%. Da bi neka privreda osigurala održivi rast, ona mora svoj razvoj zasnivati na izvozu koji mora učestvovati sa najmanje 50% u ukupnom BDP. Ono što je karakteristika srpskog dinara jeste to, da se često u prošlosti nalazio u paradoksalnoj situaciji. Naime, dinar je jačao u godinama izrazito niske konkurentnosti privrede i nedovoljne proizvodne aktivnosti u industriji, sa nelikvidnim realnim sektorom i zastarelom privrednom strukturom. Stalno je rastao uvoz i spoljnotrgovinski deficit, a ogromna devizna sredstva trošila su se na plaćanje uvoza robe široke potrošnje. U skromnom izvozu, oko dve trećine su činili proizvodi niske faze obrade, odnosno sirovine i repromaterijal (gvožđe i čelik, odeća, žitarice, voće i povrće, obojeni metali). Snaga domaće valute pre svega zavisi od izvozne snage privrede i priliva inostranog kapitala, posebno investicija. Dinar će jačati ako rastu izvoz i strane direktne investicije, i obrnuto –

slabiti, ako je slab izvoz i nedovoljan priliv domaćih, a posebno stranih investicija.

U zemljama sa nestabilnim deviznim tržištem postoji rizik od značajnih oscilacija deviznog kursa, pa su zbog toga česte i intervencije Centralne banke. U Republici Srbiji, Centralna banka interveniše samo kako bi sprečila prekomerne oscilacije na dnevnom nivou radi onemogućavanja špekulacija na deviznom tržištu. Dakle, Centralna banka Srbije ne utiče direktno na formiranje određenog nivoa deviznog kursa. Međutim, neophodno je analizirati kako oscilacije deviznog kursa utiču na konkurentnost izvoza, isplativost uvoza i u krajnjoj instanci na trgovinski bilans, kao razliku između izvoza i uvoza robe. Ovaj rad upravo analizira uticaj promena deviznog kursa na trgovinski bilans Republike Srbije.

Zaključci istraživanja do kojih su došli istraživači NBS 2008. godine, na primeru Republike Srbije, govore u prilog tome da porast deviznog kursa malo može pomoći izvoznici, dok uvoz zavisi u najvećoj meri od fonda penzija i plata. Takođe, ističu da smanjivanje vrednosti dinara negativno deluje na makroekonomsku stabilnost (porast inflacije, smanjenje realnog deviznog kursa, povećanje zaduženosti građana, privrede i države) tako da se po njima poboljšanje spoljnotrgovinske neravnoteže može postići jedino kroz umeren, kontrolisan rast plata i penzija u javnom sektoru (Tasić & Zdravković, 2008, 13).

Tabela 1 Izvoz i uvoz Srbije u periodu 2010-2019.

Godina	IZVOZ	UVOZ	SALDO/ DEFICIT	KURS DINAR/EURO
2010.	7393	12423	-5030	105,49
2011.	8441	14250	-5809	104,64
2012.	8738	14712	-5974	113,71
2013.	10996	15468	-4472	114,64
2014.	11159	15490	-4331	120,95
2015.	12039	16087	-4048	121,62
2016.	13432	17068	-3636	123,47
2017.	15051	19396	-4345	118,47
2018.	16282	21918	-5636	118,19
2019.	17500	23900	-6400	117,58

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS Srbije

Iz podataka u Tabeli 1, jasno se vidi tendencija rasta spoljne trgovinske razmene Srbije s inostranstvom. Ono što je zabrinjavajuće jeste zadržavanje gepa, pa čak i produbljivanje, između izvoza i uvoza u posmatranom desetogodišnjem periodu. Naime, spoljno-trgovinski deficit u 2010. godini, iznosio je 5.030 miliona evra, dok je na kraju posmatranog perioda 2019. godine, deficit dostigao 6.400 miliona evra. Jasno se vidi da se deficit za deset godina uvećao za 1.370 miliona evra. Ukupna spoljnotrgovinska robna razmena Srbije u 2019. godini izraženo u evrima povećana je za 8,4 odsto, u odnosu na prethodnu godinu. Izvoz je uvećan za 7,7 odsto, a uvoz 8,9 odsto. Vrednost deficita je 2019. godine, uvećana za 12,5% u odnosu na prethodnu godinu, saopštio je Republički zavod za statistiku. (www.stat.gov.rs)

Ako pažnju usmerimo na kretanje deviznog kursa, uočljiva je neznatna deprecijacija dinara u odnosu na posmatranu valutu EU. Za period od posmatranih deset godina, dinar je izgubio 12% vrednosti. Na početku perioda euro je vredeo 105,49 dinara da bi na kraju 2019. godine pao na 117,58 dinara za jedan euro. Dinar je prosečno depresirao 1,2% godišnje, što je za jednu zemlju ranga Srbije vrlo dobar rezultat. To potvrđuje tezu koja je izneta na početku rada da NBS na međubankarskom tržištu interveniše samo s ciljem obuzdavanja dnevnih prekomernih oscilacija u bilo kojem smeru. Cilj je dakle ovim podatkom postignut, a on se ogleda u ostvarivanju potpune makroekonomske stabilnosti i predvidivosti u poslovanju naročito onih preduzeća koja su oslonjena na spoljnu trgovinu. Imajući u vidu da se Srbija i dalje nalazi u grupi nedovoljno razvijenih zemalja, svakako ne treba zanemariti i niz problema na koje ekonomska politika još uvek nije pronašla prava rešenja. Srbija ima najniži rang u pogledu zaštite manjinskih akcionara, stepena dominacije na tržištu odliva mozгова, efikasnosti u rešavanju sporova o nadležnosti, efikasnosti antimonopolske politike, saradnje poslodavaca i radnika, prirodnih komparativnih prednosti, upotrebe tehnologije u kompanijama, itd. (Domazet & Stošić, 2013,110)

Stanje konkurentnosti u Srbiji i zemljama u okruženju

Nesumnjivo je, da su na duži rok dobre one ekonomske politike koje podržavaju rast proizvodnje i privredne aktivnosti, što treba da

rezultira rastom izvoza i porastom BDP. Ukoliko je domaća valuta dugoročno precenjena ona guši ne samo izvoznike nego još više domaće proizvođače koji prodaju robu na teritoriji Srbije. To se dešava upravo zbog veće konkurentnosti strane robe na domaćem tržištu, do koje dolazi usled precenjenosti domaće valute. Krajnji rezultat takve monetarne situacije jeste smanjivanje rasta privrede i smanjivanje zaposlenosti u dužem vremenskom periodu. Ukoliko je kurs dinara prema evru i drugim valutama nerealan tj. precenjen, znači da su uvoznici u prednosti, s obzirom na to da je sva roba koja nam uvozom dolazi iz inostranstva, jeftina zahvaljujući baš takvom kursu. S druge strane, kad neko od naših proizvođača, u situaciji precenjenosti domaće valute, želi da izveze svoje proizvode, ono će ostvariti manje ekonomske efekte od očekivanih, što će svakako delovati destimulativno na izvozne grane srpske privrede. Jedan od uticaja kursa jeste i kroz trgovinsku ravnotežu. Taj uticaj se može uočiti kroz efekat na cene i količine proizvoda. (Siok & Wai, 2014, 23)

Adekvatno vođenje kursa dinara trebalo bi da stimuliše konkurentnija preduzeća, da poveća izvoz i štednju, da vodi ka većoj stabilnosti tržišnog kursa dinara i utiče na eliminisanje „sive“ ekonomije (koja i dalje učestvuje u BDP-u sa oko 30%) i raznih monopolističkih uvozničkih lobija, gde prvenstveno veliki uvoznici manje plaćaju robu u inostranstvu zbog precenjenog dinara, a na domaćem tržištu je skuplje prodaju. Budući da je kurs odraz stanja u privredi, postojaće manje potrebe za prilagođavanjem deviznog kursa ukoliko strukturne reforme budu bolje i uspešnije.

Snaga domaće valute pre svega zavisi od izvozne snage naše privrede i priliva inostranog kapitala, posebno investicija. Dinar će jačati ako rastu naš izvoz i strane direktne investicije, i obrnuto – slabiti, ako nam je slab izvoz i nedovoljan priliv investicija. Privredi ne odgovara nestabilan kurs i velike oscilacije, jer on povećava devizni rizik i inflaciona očekivanja. Privrednici smatraju da je osnovno da imaju predvidiv i stabilan kurs dinara na osnovu kojeg mogu da planiraju poslovne aktivnosti. Jačanjem evra dobija se na izvozu, ali privrednicima još više pogoduje stabilan kurs, posebno onima koji se bave dugoročnom proizvodnjom u Srbiji.

Ako utvrđujemo stanje konkurentnosti neke privrede u poređenju s ostatkom sveta, onda nam pokrivenost uvoza izvozom služi kao nezamenljiv makroekonomski pokazatelj. Kada je u pitanju pokrivenost srpskog uvoza izvozom u 2019. godini, ona je iznosila 73,4 odsto i manja je od pokrivenosti u prethodnoj godini kada je iznosila 74,3 odsto. Dakle, i po kriterijumu pokrivenosti uvoza izvozom, stanje može biti mnogo bolje, bar kada je u pitanju trend kretanja. Što se tiče teritorijalne zastupljenosti zemalja iz našeg regiona u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni Srbije, tu se bez ikakvog dvoumljenja može zaključiti da zemlje članice Evropske unije učestvuju sa 61,8% ukupne razmene. Zemlje iz EU dominiraju i kada je u pitanju srpski izvoz, ali i kada se govori o zemljama odakle Srbija uvozi. Posle zemalja EU naš najveći spoljnotrgovinski partner su zemlje naši najbliži susedi tj. zemlje CEFTA sporazuma koje učestvuju sa oko 25% ukupne razmene. Mađutim, ono što ovu ekonomsku grupaciju čini posebno važnom za Srbiju jeste pokrivenost srpskog uvoza izvozom. Na teritoriji zemalja iz CEFTA sporazuma pokrivenost uvoza izvozom iznosi čak 311% u 2019. godini. Imajući ove podatke u vidu, može se reći da, skoro celu svoju spoljnotrgovinsku razmenu Srbija realizuje sa evropskim zemljama. Konkretno s EU saraduje u skladu sa SSP sporazumom. Sa Turskom, SAD i nekim susednim zemljama Srbija je potpisala bilateralne sporazume koji se međusobno razlikuju. S susednim zemljama i zemljama bivše SFRJ potpisnica je CEFTA sporazuma dok je sa Ruskom Federacijom potpisala preferencijalni sporazum koji obuhvata još i Belorusiju i Kazahstan. (Ristanović, et.al, 2017, 23)

Davne 1989. godine, sadašnja statistička teritorija Srbije imala je za 43% veću vrednost izvoza od Slovenije i za 54% veću od Hrvatske. Uvoz Srbije bio je za 72,7% veći nego Slovenije, a za 20% veći od Hrvatske. Slovenačka privreda je oduvek bila u ravnoteži te je u toj godini imala suficit u robnoj razmeni sa inostranstvom od 231 milion dolara, Srbija je bila u deficitu od 480 miliona, a Hrvatska je imala deficit od tada značajnih 1.182 miliona dolara. Raspad zajedničke države uz nepravedne sankcije UN uticali su da Srbija značajno zaostane u odnosu na pomenute republike bivše SFRJ. Koliko je Srbija izubila u svojoj konkurentnosti, što se direktno odrazilo na pad izvoza, govori podatak da je 1995. godine, Srbija je ostvarila samo 17,2% vrednosti izvoza Slovenije, a 1999. izvoz Srbije pao je na svega 16% izvoza Republike

Slovenije. U 1994. godini izvoz Srbije (pod sankcijama) vredeo je 31,5% vrednosti izvoza Hrvatske, uvećan je na 62% u 1997. godini, ali je nažalost srpski izvoz opet opao na svega 31,8% vrednosti hrvatskog izvoza u toku 1999. godine. Što se tiče uvoza Srbije, on je bio na minimalnih 23,5% vrednosti slovenačkog uvoza u 1994. godini, da bi nakon brzog oporavka po suspenziji sankcija dostigao 46% (1997), i bio opet samo 28,5% u 1999. godini.

Radi upoređenja bitno je reći, da je ekonomija s najvećim obimom izvoza u našem regionu u periodu od 2010. do 2018. godine, ubedljivo bila Republika Rumunija. Na drugom mestu je Slovenija, a slede Bugarska i Hrvatska. Srbija se nalazi dosta ispod proseka ovih zemalja. Za utehu je podatak da je Srbija po visini izvoza značajno ispred zemalja u bližem okruženju poput: Makedonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije. Delimično opravdanje za ovakvo stanje može se pronaći u činjenici da Srbija nije članica EU, a sve zemlje koje su navedene da imaju veći obim izvoza, jesu već duži niz godina članice ove velike ekonomske integracije. (Maksimović & Kostić, 2019, 244)

Rast robnog izvoza Srbije nije u potpunosti praćen rastom industrijske proizvodnje, što je posledica kako „izvoza iz nužde“, jer se roba ne može plasirati na lokalnom tržištu, tako i usled „tuđeljublja“ kojim je tražnja za domaćom robom smanjena više, nego što je pad kupovne moći stanovništva. U 2012. godini u odnosu na 2000. godinu, proizvodnja prerađivačke industrije u Srbiji bila je veća za 0,1%, u Hrvatskoj za dvanaest godina uvećana je za 15,3%, a u Sloveniji za 18,1%. U ove dve zemlje rast proizvodnje prerađivačke industrije bio je podržan kako izvozom, tako i rastom potrošnje domaćih proizvoda.

Elastičnost izvoza i uvoza u zavisnosti od deviznog kursa

U ekonomskoj teoriji postoji određen broj modela koji daju odgovor na pitanje da li će depresijacija (devalvacija) nacionalne valute poboljšati stanje u trgovinskom (tekućem) bilansu. Jedan od osnovnih modela koji se u literaturi pominje jeste elasticitetni model, tj. Maršal–Lernerova teorema. Prema Maršal–Lernerovoj teoremi, depresijacija će poboljšati stanje u trgovinskom bilansu samo ukoliko je zbir elastičnosti izvoza

(inostrane tražnje za domaćim izvozom) i elastičnosti uvoza (domaće tražnje za uvozom) veći od jedinice.

Koeficijent elastičnosti inostrane tražnje za domaćim izvozom pokazuje za koliko procenata će porasti izvoz (strana tražnja) na osnovu jeftinijih domaćih proizvoda (izraženo u stranoj valuti). Ovde je bitno da su proizvodi konkurentni na inostranom tržištu, da postoje dovoljne zalihe kako bi se odmah odgovorilo na povećanu tražnju, kao i da strana tražnja apsorbuje porast domaćeg izvoza. Što se tiče koeficijenta elastičnosti uvoza, tj. domaće tražnje za inostranim uvozom, cena uvoza u stranoj valuti ostaje ista nakon porasta deviznog kursa. Međutim, cena izražena u domaćoj valuti je povećana, što deluje na smanjenje cenovne konkurentnosti uvoza u poređenju sa domaćim proizvodima (supstitutima). (Marković & Todorović, 2016, 143)

Tabela 2 Prosečni godišnji koeficijenti elastičnosti izvoza, uvoza i ukupan koeficijent elastičnosti za period od 2005. do 2014. godine.

Analizirani sektori	Elastičnost izvoza	Elastičnost uvoza	Ukupan koeficijent elastičnosti
Hrana i žive životinje	3,15	0,1	3,04
Pića i duvan	-1,55	0,9	-2,46
Sirove materije, nejestive, osim goriva	-3,45	0,70	-4,16
Mineralna goriva, maziva i srodni proizvodi	-1,29	-0,29	-1,00
Životinjska i biljna ulja, masti i voskovi	-1,23	-2,38	1,15
Hemijski i slični proizvodi, nigde nepomenuti	-1,05	0,40	-1,11
Izrađeni proizvodi svrstani po materijalu	-0,92	0,36	-1,28
Mašine i transportni uređaji	-1,90	-2,04	0,14
Razni gotovi proizvodi	-1,08	-0,70	0,37

Izvor: Todorović i Marković, 2016, 145.

Koeficijenti elastičnosti uvoza u odnosu na promene realnog efektivnog deviznog kursa za većinu sektora pokazuju očekivani (negativni) predznak. Takođe, koeficijent korelacije između realnog efektivnog deviznog kursa po godinama i ukupne vrednosti uvoza jeste čak 0,89, što je veoma visoka statistička veza. Pri tome, najveća vrednost prosečnog koeficijenta elastičnosti uvoza zabeležena je kod sektora koji obuhvata životinjska i biljna ulja, masti i voskove (-2,38). To bi trebalo da znači da je najveća mogućnost supstitucije upravo u ovom sektoru.

Smanjene stope uvoza nisu posledica samo depresijacije dinara već i veoma niske domaće agregatne tražnje. Što se tiče korelacije uvoza i indeksa domaće proizvodnje, on u proseku iznosi 0,28, a najviši je kod sektora Razni gotovi proizvodi (0,73) i Mineralna goriva i maziva (0,64). Porast proizvodnje neminovno iziskuje i porast uvoza ovih kategorija. Negativan je kod sektora hrane, pića i ulja jer se sirovine za ove sektore mogu obezbediti u zemlji. Kada se u odnos korelacije stavi domaća proizvodnja i ukupna vrednost uvoza, dobija se koeficijent korelacije koji je relativno značajan i iznosi 0,42. Na osnovu toga, može se reći da je povezanost depresijacije dinara i smanjenja uvoza daleko veća od povezanosti porasta deviznog kursa i indeksa domaće (industrijske) proizvodnje. (Marković & Todorović, 2016, 137)

Imajući u vidu uslov elasticiteta, zbir koeficijenata elastičnosti inostrane tražnje za domaćim izvozom i domaće tražnje za uvozom trebalo bi da bude veći od jedinice, kako bi se poboljšalo stanje u trgovinskom bilansu. Analiza elastičnosti pojedinih proizvoda u tabeli 2. je pokazala, da je ukupni koeficijent veći od ovog limita kod sektora Hrana i žive životinje (3,04) i Životinjska i biljna ulja, kao i kod sektora masti i voskovi (1,15). Iz napred rečenog dolazi se do zaključka da depresijacija nacionalne valute može smanjiti uvoz, ali ne i značajno povećati izvoz.

U analizi koju je sprovela NBS, elastičnost ukupnog izvoza nešto je ispod mediane statistički značajnih grupa proizvoda, i ukazuje da bi rast svetske tražnje od 5% u dugom roku povećao srpski izvoz za oko 3,29%. Isto tako, rezultati analize ukazuju da je izvoz (odnosno priliv novca) u dugom roku osetljiviji na promene svetske tražnje nego na promene realnog efektivnog izvoznog kursa. Realni efektivni uvozni kurs i dalje nema uticaja na kretanje uvoza u dugom roku, a uvoz je ostao najosetljiviji na kratkoročne tokove. Takođe, ukazuje se i na značajan rezultat koji se odnosi na uticaj fonda penzija i plata. Elastičnost uvoza na fond penzija i plata ima značajnu ekonomsku interpretaciju: ukoliko dođe do egzogenog povećanja fonda penzija i plata za 1%, uvoz će u dugom roku porasti za 0,923%. Tako bi, na primer, povećanje penzija za 10%, koje dovodi do povećanja ukupnog fonda penzija i plata za 3,3%, povećalo uvoz za 3,03% u dugom roku. (Tasić & Zdravković, 2008, 13)

Realni i uravnoteženi kurs dinara, kao presek stanja platnog bilansa, treba da bude trajno opredeljenje domaće monetarne politike. On mora biti u funkciji povećanja proizvodnje, broja zaposlenih, naše konkurentnosti na svetskom tržištu i smanjenja enormnog deficita spoljnotrgovinske razmene. Nerealni devizni kurs vodi ka neekonomskoj alokaciji nacionalnih resursa i raspodeli nacionalnog dohotka. Nasuprot njemu, realni kurs podstiče konkurentsku sposobnost izvoznika i omogućava razvoj novih industrija, koje u uslovima precenjene domaće valute nisu imale svoju ekonomsku opravdanost.

U našoj situaciji još nedovoljne konkurentnosti i nedovoljno osposobljene, tehnološki nedovoljno savremene i slabo organizovane privrede za izvoz, režim kontrolisano fleksibilnog kursa dinara sa redovnim prilagođavanjem NBS-a kretanjima na deviznom tržištu, koji omogućava amortizaciju spoljnih ekonomskih udara, za sada je, ipak, najbolja opcija za Srbiju. Ovaj devizni režim kursa je adekvatan, odnosno najmanje loš u odnosu na moguće alternative. On odražava strukturu srpske privrede i izazove i rizike koji pred njom stoje.

U svakom slučaju, fleksibilan devizni kurs predstavlja manje loše rešenje od fiksnog kursa ili uvođenja evra u monetarni sistem zemlje. Blagi trend deprecijacije kod fleksibilnog kursa treba da približi dinar njegovoj održivoj vrednosti i delotvorno deluje u pravcu poboljšanja međunarodne konkurentnosti srpske privrede. Rast izvoza zemlje i veći devizni priliv jedini su trajni izvori za stabilizaciju deviznog kursa dinara, zbog čega podsticanje izvoza mora biti prioritet vladine ekonomske politike.

Zaključak

Zaključci iz ovog rada nedvosmisleno ukazuju da velika promena realnog kursa dinara (deprecijacija) relativno malo može pomoći izvoznicima, dok sa druge strane, uvoz u još manjoj meri zavisi od realnog deviznog kursa. Najveći efekat na uvoz u dugom roku ima fond penzija i plata. Dakle, povećanje fonda plata i penzija nesumnjivo će na duži rok dovesti do povećanja uvoza. Stoga, smanjivanje vrednosti dinara može imati značajne negativne posledice po makroekonomsku

stabilnost (rast cena, bilanse poslovnih banaka, zaduženost stanovništva i preduzeća, itd.) bez većeg uticaja na spoljnu trgovinu. Smatramo da država najefikasnije može poboljšati spoljnotrgovinska kretanja kroz umeren rast penzija i zarada u javnom sektoru. Da bi preciznije ocenili koliko je određena grana srpske privrede elastična (ili neelastična) na promene vrednosti dinara, potrebno je sagledati i kretanje uvoza i izvoza mereno količinom robe, a ne samo vrednošću robne razmene. Privredi ne odgovara nestabilan kurs i velike oscilacije, jer on povećava devizni rizik i inflaciona očekivanja. Privrednici smatraju da je osnovno da imaju predvidiv i stabilan kurs dinara na osnovu kojeg mogu da planiraju poslovne aktivnosti. Deprecijacijom dinara na kratak rok dobija se na izvozu, međutim, privrednicima pogoduje stabilan kurs bez prekomernih oscilacija.

Stabilnost i predvidivost su od posebne važnosti svima onima koji planiraju dugoročno bavljenje proizvodnjom u svakoj zemlji pa tako i u Srbiji. Fleksibilan devizni kurs predstavlja bolje rešenje od fiksnog kursa ili uvođenja evra u monetarni sistem zemlje. Blagi trend deprecijacije kod fleksibilnog kursa treba da približi dinar njegovoj održivoj vrednosti i delotvorno deluje u pravcu poboljšanja međunarodne konkurentnosti srpske privrede. Rast izvoza zemlje i veći devizni priliv jedini su trajni izvori za stabilizaciju deviznog kursa dinara, zbog čega podsticanje izvoza mora biti prioritet vladine ekonomske politike.

Srbija će izvor svog budućeg ekonomskog rasta i održivog razvoja morati sve više da traži na planu povećanja obima investicija, posebno onih uložениh u fiksni kapital. To su u stvari investicije uložene u savremenu tehnologiju koja je opredeljena ka budućim vidovima proizvodnje koji će se sve više razlikovati od starih tradicionalnih vidova proizvodnje. To će stvoriti preduslove održivog ekonomskog rasta koji se mora zasnivati na rastu izvoza. To mora biti imperativ kreatorima ekonomske politike Republike Srbije u budućnosti, a posebno imajući u vidu konstantno zadržavanje gega između izvoza i uvoza, a u korist uvoza. Takvo stanje rasta spoljno-trgovinskog deficita može Srbiju dovesti u nezavidnu situaciju koja podrazumeva nemogućnost servisiranja tj. otplate prispelih obaveza nastalih uvozom.

Reference

1. Božović, I., Radić, J. (2015). Niska konkurentnost srpske privrede kao makroekonomski problem, *Ekonomski pogledi*, br. 4. str. 123-136.
2. Domazet, I., Stošić, I. (2013). Strengthening the Competitiveness of Serbian Economy and the Corporate Market Restructuring, *Economic Analysis*, Vol.46. No. 3-4, str.109-124.
3. Maksimović, Lj., Kostić, M. (2019). Dinamika odnosa bruto domaćeg proizvoda, investicija i trgovinskog bilansa u Republici Srbiji i izabranim balkanskim zemljama, Naučni skup Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski Fakultet, str. 233-247.
4. Siok, Kun. S., Wai, Mun. Har. (2014) Testing for Marsall Lerner Condition: Bilateral Trades between Malaysia and Trading Partners, *Journal of Advanced Management Science*, Vol. 2, No 1, str. 22-28.
5. Tasić. N., Zdravković, M. (2008) Osetljivost srpskog izvoza na promene deviznog kursa u dugom roku, NBS, 2008. godine.
6. Todorović, M., Marković, M. (2016) Uticaj depresijacije nacionalne valute na trgovinski bilans Srbije, *Teme*, br.1, str. 139-154.
7. Vladimir, R., Dušan, C., Siniša, B. (2017) Direction of Serbian Trade: Gravity Model Based on Pool Data, *EuroEconomica*, Vol.36, No.1, str. 21-33.
8. www.stat.gov.rs

SPECIFIČNOSTI I RAZVOJNA OGRANIČENJA POSLOVNOG OKRUŽENJA U REPUBLICI SRBIJI U DOMENU DOBROG UPRAVLJANJA

Marija Petrović-Randelović*, Vesna Janković-Milić i Dalibor
Miletić*****

Stvaranje i održanje povoljnog poslovnog okruženja neophodan je preduslov unapređenja razvojnih performansi i podizanja nivoa konkurentnosti privreda svih zemalja. Ovo iz razloga što politički nestabilno, visoko korumpirano poslovno okruženje, opterećeno brojnim administrativnim ograničenjima i neefikasnim i netransparentnim državnim aktivnostima destimulativno deluje na preduzimanje investicionih aktivnosti i usporava privredni rast. Cilj ovog rada je da, osnovu sveobuhvatne analize kretanja indikatora upravljanja Svetske banke za Republiku Srbiju za period 2002-2018, doprinese jasnijem razumevanju prednosti i nedostataka poslovnog okruženja u ovom domenu. Osim toga, namera je i da se, na osnovu uporedne analize kretanja indikatora upravljanja Svetske banke za Republiku Srbiju i zemlje Zapadnog Balkana utvrde prosečne vrednosti procentualnih rangova u posmatranom periodu, kako bi se formirala rang lista zemlja regiona za svaku dimenziju upravljanja. Ključni doprinos ovog rada ogleda se u identifikovanju onih segmenata dobrog upravljanja koji zahtevaju primenu odgovarajućih mera nadležnih državnih organa u Republici Srbiji u pravcu njihovog poboljšanja.

Ključne reči: dobro upravljanje, privredni rast, Republika Srbija, Zapadni Balkan

Uvod

U savremenim uslovima globalizacije za kreatore ekomske politike od suštinskog je značaja pronalaženje metoda i instrumenata za procenu

* Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet; e-mail: marija.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

** Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet; e-mail: vesna.jankovic@eknfak.ni.ac.rs

*** Fakultet za menadžment, Zaječar, Srbija; e-mail: dalibor.miletic@fmz.edu.rs

kvaliteta poslovnog okruženja. Do danas je razvijeno mnoštvo indikatora koji pružaju relevantne informacije o ostvarenim poboljšanjima i mogućnostima unapređenja kvaliteta poslovnog okruženja. Neki od tih indikatora u fokusu razmatranja imaju mikroekonomske, poslovno orijentisane faktore, dok se drugi orijentišu na makroekonomske i političke faktore. Pored onih indikatora koji se isključivo fokusiraju na procenu poslovne i investicione klime, postoje indikatori, kao što su indikatori upravljanja i korpucije, koji pružaju informacije o faktorima koji ostvaruju veliki uticaj na poslovno okruženje, a čiji se uticaj ne može kvantifikovati primenom standardnih indikatora.

To neposredno ukazuje da ne postoji jedinstveni pristup i opšteprihvaćena metodologija, čijom primenom bi se dobile sve neophodne informacije za analizu svih aspekata poslovnog okruženja. Naime, primena određenog indikatora zavisi od svrhe istraživanja poslovnog okruženja. Prema karakteru informacija koje pružaju, sve indikatore moguće je svrstati u pet grupa: (1) indikatori konkurentnosti i investicione klime, (2) indikatori opaženih poslovnih ograničenja, (3) indikatori poslovnih i investicionih barijera, (4) indikatori rizika i političke neizvesnosti i (5) indikatori troškova operacija (Petrović-Randjelović & Miletić, 2017, 43).

Imajući u vidu da se kvalitet poslovnog okruženja može kvantifikovati primenom brojnih indikatora, predmet istraživanja ovog rada jeste sagledavanje poslovnog okruženja u Republici Srbiji sa aspekta indikatora upravljanja Svetske banke. Prema Khanu (2007) dobro upravljanje predstavlja značajnu determinantnu privrednog rasta i jedan od ključnih faktora u objašnjenju razlika u ekonomskim performansama između zemaja. „Pri svemu tom, razlike u humanom kapitalu, fizičkom kapitalu i tehnologiji su samo neposredni uzroci rasta, u smislu da postavljaju naredno pitanje zašto neke zemlje poseduju manje humanog kapitala, fizičkog kapitala i tehnologiju i neefikasno koriste faktore proizvodnje i nisu u stanju da eksploatišu proizvodne mogućnosti. Da bi se dobio odgovor na pitanje zašto su neke zemlje bogatije od drugih i zašto neke zemlje rastu brže od drugih, neophodno je sagledavanje potencijalnih fundamentalnih uzroka tih razlika“ (Acemoglu & Robinson, 2010). Posebno, Acemoglu, Johnson i

Robinson (2002) ističu da se razlike u relativnim prihodima ne mogu pripisati geografskim faktorima, već nastaju kao posledica uticaja političkih institucija u privrednom razvoju zemalja.

U skladu sa postavljenim predmetom i ciljem ovaj rad je strukturiran na sledeći način. Nakon uvodnih razmatranja, u prvom delu rada izvršena je komparativna analiza indikatora dobrog upravljanja Republike Srbije sa zemljama regiona Zapadnog Balkana. U drugom delu rada dat je sumarni prikaz indikatora dobrog upravljanja za zemlje Zapadnog Balkana. U zaključku je izvršena sinteza rezultata do kojih se došlo istraživanjem navedenog problema.

Uporedni prikaz razvijenosti dimenzija dobrog upravljanja Republike Srbije sa zemljama regiona Zapadnog Balkana

U cilju utvrđivanja kvaliteta poslovnog okruženja u Republici Srbiji u radu je na osnovu metodologije koju su razvili Kaufman, Kraay i Mastruzzi (2010) dat uporedni prikaz kretanja vrednosti šest dimenzija upravljanja Svetske banke, a to su: sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma, efikasnost vlade, kvalitet regulative, vladavina prava i kontrola korupcije u zemljama Zapadnog Balkana za period od 2002. do 2018. godine.

U izveštajima Svetske banke za svaku od ovih dimenzija upravljanja konstruisan je poseban agregatni indikator. Šest agregatnih indikatora bazirano je na nekoliko stotina pojedinačnih indikatora kojima se meri percepcija kvaliteta upravljanja i koji potiču iz 35 različitih izvora podataka koje prikuplja 33 međunarodne organizacije. Agregatni indikatori se izračunavaju od 1996. i objavljuju se godišnje. Danas se indikatori izračunavaju za 212 zemalja sveta.

Vrednosti agregatnih indikatora kreću se u rasponu od -2,5 do 2,5, pri čemu veće vrednosti indikatora odgovaraju boljim performansama upravljanja. Vrednosti indikatora se izračunavaju po zemljama a zatim se zemlje rangiraju. Rang zemlje izražava se u procentima i pokazuje procenat zemalja koje imaju manju vrednost odgovarajućeg indikatora. Tako, na primer, ako je rang neke zemlje prema određenom indikatoru iznosio 53%, to znači da se po vrednosti ovog indikatora ispod te zemlje nalazi 53% od ukupnog broja zemalja za koje se indikator izračunava. U

tom smislu, veći procenat označava bolju poziciju date zemlje, a time i viši nivo kvaliteta date dimenzije upravljanja. Rang zemlje, dakle, pokazuje relativan položaj zemlje u ukupnom redosledu zemalja za koje se indikator izračunava, što omogućava međusobna poređenja zemalja. Iz tog razloga analiza u ovom delu rada biće bazirana na rangovima izraženim u procentima.

Uporedni prikaz kretanja navedenih indikatora upravljanja obezbeđuje jasniji uvid u napredak ovih zemalja u pojedinim dimenzijama upravljanja. Pored Republike Srbije, analizom će biti obuhvaćene i sledeće zemlje: Albanija, Bosna i Hercegovina, Severna Makedonija i Crna Gora.

Analiza indikatora Sloboda govora i odgovornost

Pomoću indikatora Sloboda govora i odgovornost meri se visina političkih, građanskih i ljudskih prava. Tačnije, ovim indikatorom se meri percepcija u kojoj su meri građani nacije sposobni da učestvuju u izboru vlade, kao i sloboda izražavanja, sloboda udruživanja i slobodni mediji.

Vrednosti procentualnog ranga zemalja Zapadnog Balkana prema indikatoru Sloboda govora i odgovornost (Tabela 1) predstavljaju osnovu za analizu razvijenosti ovog indikatora. U prvoj godini posmatranja (2002.) pozicija zemalja Zapadnog Balkana je bila prilično ujednačena, procentualni rang kretao se od 43,78% (Severna Makedonija) do 49,25% (Crna Gora). U 2018. zemlje Zapadnog Balkana su mnogo heterogenije prema razvijenosti ove dimenzije. Procentualni rang u ovoj godini kreće se od 37,44% (Bosna i Hercegovina) do 53,20% (Albanija).

Prema prosečnim vrednostima rangova, izračunatim za ceo posmatrani period, u okviru zemalja Zapadnog Balkana Crna gora ima najrazvijeniju dimenziju Sloboda govora i odgovornost (53,53%). Od zemalja Zapadnog Balkana najveće relativno poboljšanje svoje pozicioniranosti u 2018. godini u odnosu na 2002. godinu ostvarila je Albanija (bazni indeks iznosi 110,24%, što podrazumeva poboljšanje za 10,24 procentna poena).

Tabela 1 Vrednosti indikatora Sloboda govora i odgovornost, 2002-2018.

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
2002	48,26	46,27	43,78	49,25	48,76
2003	50,25	55,22	46,77	51,74	44,28
2004	49,04	55,77	44,71	53,37	43,27
2005	51,44	58,17	46,15	55,77	43,27
2006	49,04	53,37	52,40	55,29	54,33
2007	51,92	52,88	55,77	55,29	56,73
2008	53,37	49,04	54,33	55,77	56,73
2009	54,03	48,34	54,98	55,92	57,35
2010	54,03	45,50	53,08	55,45	55,92
2011	52,11	42,72	47,42	55,40	56,34
2012	50,70	45,07	48,83	56,81	56,34
2013	51,17	43,66	46,95	56,34	57,28
2014	50,25	46,31	43,84	53,20	55,67
2015	52,71	43,35	40,89	50,74	55,17
2016	52,22	41,87	38,92	49,26	53,69
2017	54,19	39,41	41,87	50,25	49,75
2018	53,20	37,44	45,32	50,25	46,31

Izvor: World Bank Group, 2020.

Tabela 2 Prosečne vrednosti i pokazatelji dinamike indikatora Sloboda govora i odgovornost

Pokazatelj	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Prosek	51,64	47,32	47,41	53,53	52,42
Indeks	110,24	80,92	103,52	102,02	94,97
Stopa rasta	0,61	1,31	0,22	1,25	0,32

Izvor: Autori

Zabrinjavajući je rezultat po kome su Bosna i Hercegovina i Republika Srbija pogoršale svoju poziciju u 2018. godini u odnosu na 2002. godinu. Relativno pogoršanje pozicije Bosne i Hercegovine u ovom periodu iznosi 19,08 procentnih poena, dok je za Republiku Srbiju nešto manje i iznosi 5,03 procentnih poena.

Razlike u pozicioniranosti zemalja Zapadnog Balkana i Republike Srbije, sa aspekta razvijenosti dimenzije Sloboda govora i odgovornost,

upućuju na relativno dobru pozicioniranost Republike Srbije, a time i razvijenost ove dimenzije upravljanja u Republici Srbiji.

Tabela 3 Razlike u vrednostima indikatora Sloboda govora i odgovornost u odnosu na Republiku Srbiju

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora
2002	-0,50	-2,49	-4,98	0,50
2003	5,97	10,95	2,49	7,46
2004	5,77	12,50	1,44	10,10
2005	8,17	14,90	2,88	12,50
2006	-5,29	-0,96	-1,92	0,96
2007	-4,81	-3,85	-0,96	-1,44
2008	-3,37	-7,69	-2,40	-0,96
2009	-3,32	-9,00	-2,37	-1,42
2010	-1,90	-10,43	-2,84	-0,47
2011	-4,23	-13,62	-8,92	-0,94
2012	-5,63	-11,27	-7,51	0,47
2013	-6,10	-13,62	-10,33	-0,94
2014	-5,42	-9,36	-11,82	-2,46
2015	-2,46	-11,82	-14,29	-4,43
2016	-1,48	-11,82	-14,78	-4,43
2017	4,43	-10,34	-7,88	0,49
2018	6,90	-8,87	-0,99	3,94

Izvor: Autori

Analiza indikatora Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma

Dimenzija Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma je kombinacija pokazatelja verovatnoće destabilizacije ili rušenja vlade nezakonitim i/ili nasilnim sredstvima, uključujući i terorizam. Relativne pozicije Republike Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana u periodu 2002-2018. godina prikazane su u Tabeli 4.

U 2002. godini izdvaja se Bosna i Hercegovina kao politički najstabilnija zemlja sa vrednošću procentualnog ranga 41,27%. U 2006. godini, uključivanjem podataka za Crnu Goru, ova zemlja dobija epitet politički najstabilnije zemlje među posmatranim zemljama. U 2018. godini kao politički najstabilnija zemlja izdvojila se Albanija (58,57%),

dok je Bosna i Hercegovina najnestabilnija među posmatranim zemljama (30,95%).

Tabela 4 Vrednosti indikatora Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma, 2002-2018.

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
2002	34,39	41,27	18,52	-	29,10
2003	36,18	32,66	20,10	-	28,14
2004	30,10	45,63	19,90	-	28,64
2005	29,61	30,58	15,53	-	24,76
2006	29,95	31,40	24,15	46,86	28,50
2007	37,68	25,12	30,43	47,34	26,09
2008	43,27	27,88	35,10	72,12	27,40
2009	42,18	23,70	34,60	74,41	29,38
2010	38,39	24,64	27,01	65,40	31,28
2011	37,44	20,38	27,49	63,98	36,97
2012	40,28	28,44	30,81	64,93	38,86
2013	49,29	34,12	33,18	64,45	43,13
2014	61,43	44,76	56,67	54,76	53,33
2015	58,10	31,90	35,71	52,38	55,24
2016	58,10	30,95	32,86	55,71	50,00
2017	60,48	32,38	36,67	42,86	49,52
2018	58,57	30,95	39,52	50,95	49,52

Izvor: World Bank Group, 2020.

Na osnovu vrednosti procentualnih rangova u posmatranom periodu uočava se da je Crna Gora u najboljem položaju bila 2009. godine, tj. vrednost procentualnog ranga iznosila je 74,41%, što znači da je 74,41% zemalja sveta kod kojih Svetska banka prati kvalitet upravljanja bilo ispod Crne Gore kada je u pitanju dimenzija Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma. Albanija, Severna Makedonija i Bosna i Hercegovina su najveću vrednost ovog pokazatelja zabeležile u 2014. godini. Republika Srbija je maksimalnu vrednost ove dimenzije ostvarila u 2015. godini.

Tabela 5 Prosečne vrednosti i pokazatelji dinamike indikatora Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma

Pokazatelj	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Prosek	43,85	31,58	30,49	58,17	37,05
Indeks 2002=100	170,31	75	213,43	-	170,18
Indeks 2006=100	195,55	98,57	163,63	108,73	173,75

Izvor: Autori

Tabela 6 Razlike u vrednostima indikatora Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma u odnosu na Republiku Srbiju

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora
2002	5,29	12,17	-10,58	-
2003	8,04	4,52	-8,04	-
2004	1,46	16,99	-8,74	-
2005	4,85	5,83	-9,22	-
2006	1,45	2,90	-4,35	18,36
2007	11,59	-0,97	4,35	21,26
2008	15,87	0,48	7,69	44,71
2009	12,80	-5,69	5,21	45,02
2010	7,11	-6,64	-4,27	34,12
2011	0,47	-16,59	-9,48	27,01
2012	1,42	-10,43	-8,06	26,07
2013	6,16	-9,00	-9,95	21,33
2014	8,10	-8,57	3,33	1,43
2015	2,86	-23,33	-19,52	-2,86
2016	8,10	-19,05	-17,14	5,71
2017	10,95	-17,14	-12,86	-6,67
2018	9,05	-18,57	-10,00	1,43

Izvor: Autori

Na osnovu podataka iz Tabele 5., moglo bi se uočiti da u posmatranom periodu, u proseku, najbolju poziciju ima Crna Gora (58,17%). Tačnije, ova zemlja se može okarakterisati kao politički najstabilnija među posmatranim zemljama. Zbog nedostataka podataka za Crnu Goru i u ovom slučaju izračunati su indeksi i sa bazom u 2002. godini i sa bazom u 2006. godini. U odnosu na 2002. godinu Republika Srbija i Albanija su imale identično relativno poboljšanje pozicije sa

aspekta političke stabilnosti (za oko 70 p.p.). Bosna i Hercegovina je jedina zemlja kod koje je pozicija prema dimenziji Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma pogoršana u 2018. godini i u odnosu na 2002. godinu i u odnosu na 2006. godinu.

Iz Tabele 6. se može uočiti da je u celokupnom posmatranom periodu Albanija na boljoj poziciji u odnosu na Republiku Srbiju, kada je u pitanju dimenzija Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma. Razlike u pozicijama nisu velike. Najveća razlika zabeležena je 2008. godine kada je Albanija za 15,87% bila iznad Republike Srbije. Kada se posmatra odnos pozicija Srbije i Bosne i Hercegovine, najveća pozitivna razlika u korist Bosne i Hercegovine zabeležena je 2004. godine, dok je najveća pozitivna razlika u korist Srbije zabeležena 2015. godine kada je Bosna i Hercegovina za 23,33% bila ispod Srbije. U ovoj godini Srbija je zabeležila i najveću pozitivnu razliku u poređenju sa Severnom Makedonijom (19,2%).

Posebnu pažnju izaziva međusobni odnos Republike Srbije i Crne Gore. Crna Gora je u svim godinama, osim u 2015. godini i 2017. godini, imala bolju poziciju u odnosu na Republiku Srbiju. U 2008. godini ta razlika je iznosi čak 45,10%, da bi se u 2018. godine svela na samo 1,43% u 2018. godini.

Analiza indikatora Efikasnost vlade

Indikator Efikasnost vlade sjedinjuje kvalitet pružanja javnih usluga, kvalitet birokratije, kompetenciju državnih činovnika i njihovu nezavisnosti u pogledu političkih pritisaka, te kredibilnost same vlade, odnosno verovatnoću sprovođenja već donetih mera.

Prema vrednosti procentualnog ranga, prikazanim u Tabeli 7., može se uočiti da je najbolju poziciju u 2002. godini imala Srbija (36,22%), dok je najniža vrednost bila karakteristična za Bosna i Hercegovina (13,78% - što znači da je manje od 14% ukupnog broja zemalja sveta bilo ispod Bosne i Hercegovine prema kvalitetu dimenzije Efikasnost vlade). Za Crnu Goru nedostaju podaci za period 2002-2004. godinu. U 2018. godini, izuzev Bosne i Hercegovine, zemlje Zapadnog Balkana su prilično ujednačene prema pokazatelju Efikasnost vlade. Vrednosti procentualnog ranga se kreću u rasponu od 55,77% (Severna Makedonija) do 58,17% (Crna Gora).

Prema prosečnim vrednostima procentualnog ranga za period 2002-2018. godina (Tabela 8.), najbolju pozicioniranost na svetskoj rang listi ima Crna Gora (57,76%), što ujedno znači i najviši nivo kvaliteta dimezije Kontrola korupcije. Republika Srbija je, prema prosečnim vrednostima iza Severne Makedonije, a ispred Albanije i Bosne i Hercegovine.

Zbog nedostatka podataka za Crnu Goru, pored indeksa sa bazom u 2002. godini izračunati su i indeksi sa bazom u 2005. godini. Na osnovu vrednosti indeksa sa bazom u 2002. godini, Bosna i Hercegovina je napravila najveći pomak u kvalitetu dimenzije Efikasnost vlade, s obzirom da je njena pozicija prema ovom indikatoru poboljšana za 105,91 procentni poen (indeks iznosi 205,91%). Kada se posmatraju relativne promene u odnosu na 2005. godinu, najveće poboljšanje ostvarila je Albanije, koja je svoju poziciju poboljšala za 83,89 procentnih poena. Crna Gora je jedina zemlja koja je ostvarila pogoršanje pozicije u ovom periodu. Kako bazni indeks iznosi 90,59%, pozicija ove zemlje je pogoršana za 9,41 procentni poen.

Tabela 7 Vrednosti indikatora Efikasnost vlade, 2002-2018.

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
2002	34,69	13,78	35,71	..	36,22
2003	35,20	22,96	43,88	..	30,10
2004	42,36	29,56	50,74	..	49,26
2005	31,37	25,98	44,12	64,22	43,63
2006	35,61	32,20	53,17	52,68	49,27
2007	42,23	20,39	48,54	47,57	47,09
2008	44,17	33,50	55,34	53,88	47,57
2009	47,85	26,79	52,63	55,50	54,07
2010	44,50	25,84	51,20	58,37	52,63
2011	47,87	25,59	51,66	59,72	52,61
2012	46,45	39,81	52,13	59,72	51,18
2013	45,50	40,28	53,08	60,19	51,18
2014	50,00	36,54	59,62	63,46	58,17
2015	53,85	33,17	58,65	59,62	56,73
2016	52,88	39,42	57,21	58,17	56,25
2017	55,77	34,62	58,17	59,62	60,10
2018	57,69	28,37	55,77	58,17	56,73

Izvor: World Bank Group, 2020.

Tabela 8 Prosečne vrednosti i pokazatelji dinamike indikatora Efikasnost vlade

Pokazatelj	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Prosek	44,53	28,97	51,48	57,76	49,50
Indeks 2002=100	166,29	205,91	156,15	-	156,61
Indeks 2005=100	183,89	109,18	126,41	90,59	130,03

Izvor: Autori

Tabela 9 Razlike u vrednostima indikatora Efikasnost vlade u odnosu na Republiku Srbiju

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora
2002	-1,53	-22,45	-0,51	-
2003	5,10	-7,14	13,78	-
2004	-6,90	-19,70	1,48	-
2005	-12,25	-17,65	0,49	20,59
2006	-13,66	-17,07	3,90	3,41
2007	-4,85	-26,70	1,46	0,49
2008	-3,40	-14,08	7,77	6,31
2009	-6,22	-27,27	-1,44	1,44
2010	-8,13	-26,79	-1,44	5,74
2011	-4,74	-27,01	-0,95	7,11
2012	-4,74	-11,37	0,95	8,53
2013	-5,69	-10,90	1,90	9,00
2014	-8,17	-21,63	1,44	5,29
2015	-2,88	-23,56	1,92	2,88
2016	-3,37	-16,83	0,96	1,92
2017	-4,33	-25,48	-1,92	-0,48
2018	0,96	-28,37	-0,96	1,44

Izvor: Autori

Prema vrednostima razlike u vrednostima procentualnih rangova između zemalja Zapadnog Balkana i Republike Srbije (Tabela 9.) može se uočiti da je Srbija u celokupnom posmatranom periodu iznad Albanije (osim u 2003. godini) i Bosne i Hercegovine.

Analiza indikatora Kvalitet regulative

Indikator Kvalitet regulative predstavlja analizu mera i politika, koje, s jedne strane, uključuju zastupljenost tzv. neprijateljskih–tržišnih politika, kao što su, kontrola cena ili neodgovarajuća supervizija banaka, a, s druge, osećaj prevelikog regulatornog opterećenja u oblastima spoljne trgovine i razvoja poslovanja.

Zbog nedostatka podataka (Tabela 10), pozicija Crne Gore, prema indikatoru Kvalitet regulative, u prve tri godine nije poznata. U 2002. godini je najbolje bila pozicionirana Severna Makedonija (rang 46,43%), dok je Republika Srbija najlošije pozicionirana (28,06%). U 2018. godini Severna Makedonija i dalje prednjači u odnosu na ostale zemlje Zapadnog Balkana kada je u pitanju dimenzija Kvalitet regulative (procentualni rang iznosi 71,63%).

Tabela 10 Vrednosti indikatora Kvalitet regulative, 2002-2018.

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
2002	45,41	31,63	46,43	-	28,06
2003	38,27	34,69	48,98	-	28,06
2004	48,77	47,29	53,20	-	36,95
2005	43,63	30,39	47,55	51,47	29,41
2006	51,47	35,29	52,94	43,63	36,27
2007	55,34	45,63	56,31	50,49	41,75
2008	55,83	51,46	58,25	51,94	45,63
2009	58,37	51,20	60,29	52,63	49,76
2010	57,89	49,76	61,24	51,20	53,11
2011	57,35	52,61	60,66	52,13	53,08
2012	57,35	52,13	61,61	53,55	51,18
2013	57,82	51,66	62,09	54,03	52,13
2014	60,10	50,96	67,31	55,29	55,77
2015	59,13	47,60	67,79	60,10	57,21
2016	60,58	48,56	68,27	62,50	54,81
2017	62,02	48,08	71,15	64,90	55,29
2018	63,46	45,19	71,63	65,87	56,25

Izvor: World Bank Group, 2020.

Prosečne vrednosti procentualnog ranga za period 2002-2018. godina, prikazane u Tabeli 11, ukazuju da je indikator Kvalitet upravljanja najrazvijeniji u Severnoj Makedoniji (59,75%). Republika Srbija i Bosna i

Hercegovina su na približno istom nivou razvijenosti, sa aspekta ovog indikatora, imajući u vidu da je prosečan procentualni rang u Republici Srbiji 46,16%, a u Bosni i Hercegovini 45,54%.

Tabela 11 Prosečne vrednosti i pokazatelji dinamike indikatora Kvalitet regulative

Pokazatelj	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Просек	54,87	45,54	59,75	54,98	46,16
Indeks	139,758	142,866	154,2899	-	200,4546
Indeks 2005=100	145,46	148,70	150,65	127,97	191,25

Izvor: Autori

U posmatranom periodu Republika Srbija ostvarila je najveće relativno poboljšanje svoje pozicije prema indikatoru Kvalitet regulative, ako se posmatraju izračunati bazni indeksi. Naime, pozicija Republike Srbije je u 2018. godini bolja za 100,45 procentnih poena u odnosu na 2002. godinu, a u odnosu na 2005. godinu bolja je za 91,25 procentni poena.

Posmatranjem vrednosti razlika u rangu između zemalja Zapadnog Balkana i Republike Srbije (Tabela 12) može se uočiti da Severna Makedonija i Albanija u celom posmatranom periodu beleže bolju poziciju u odnosu na Republiku Srbiju. Najveća razlika u poziciji između Severne Makedonije i Republike Srbije zabeležena je u 2003. godini (20,92%), dok je najveća pozitivna razlika između Albanije i Republike Srbije zabeležena u 2002. godini (17,35%) i od tada se konstatno smanjuje.

Analiza indikatora Vladavina prava

Indikator Vladavina prava se sastoji od pokazatelja stepena poverenja u postojeći pravni poredak. Ovaj indikator uključuje percepciju pojedinca o stepenu kriminaliteta u zemlji, pravično suđenje i efikasno sprovođenje zakona i ugovora. Pozicija Republike Srbije i ostalih zemalja Zapadnog Balkana u periodu 2002-2018. godina, prema ovom indikatoru, izražena pomoću procentualnog ranga, prikazana je u Tabeli 13.

Tabela 12 Razlike u vrednostima indikatora Kvalitet regulative u odnosu na Republiku Srbiju

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora
2002	17,35	3,57	18,37	-
2003	10,20	6,63	20,92	-
2004	11,82	10,34	16,26	-
2005	14,22	0,98	18,14	22,06
2006	15,20	-0,98	16,67	7,35
2007	13,59	3,88	14,56	8,74
2008	10,19	5,83	12,62	6,31
2009	8,61	1,44	10,53	2,87
2010	4,78	-3,35	8,13	-1,91
2011	4,27	-0,47	7,58	-0,95
2012	6,16	0,95	10,43	2,37
2013	5,69	-0,47	9,95	1,90
2014	4,33	-4,81	11,54	-0,48
2015	1,92	-9,62	10,58	2,88
2016	5,77	-6,25	13,46	7,69
2017	6,73	-7,21	15,87	9,62
2018	7,21	-11,06	15,38	9,62

Izvor: Autori

Na osnovu vrednosti procentualnog ranga u 2002. godini može se zaključiti da je jedino Crna Gora prema ovoj dimenziji kvaliteta upravljanja bila u prvoj polovini zemalja, imajući u vidu svetski nivo. Naime, procentualni rang Crne Gore prema ovom indikatoru je 60,40, što znači da se iza Crne Gore na rang listi Svetske banke nalazi 60% ukupnog broja zemalja. Republika Srbija je u ovoj godini u najlošijoj poziciji (procentualni rang je 22,28%) imajući u vidu grupu zemalja koja se analizira. U 2018. godini se razlika u poziciji između Crne Gore i ostalih zemalja Zapadnog Balkana smanjuje, tako da je u ovoj godini procentualni rang Crne Gore 57,69%, a odmah za njom je Republika Srbija za koju vrednost procentualnog ranga, kada je u pitanju dinezija Vladavina prava, iznosi 49,04%.

Prema prosečnim vrednostima rangova za ceo posmatrani period najbolju poziciju ima Crna Gora (53,87%), dok najnižu prosečnu vrednost procentualnog ranga ima Albanija (36,14%). Crna Gora, međutim, u 2018. godini je lošije pozicionirana nego u 2002. godini, pa je jedino kod ove zemlje bazni indeks procentulanog ranga (2002=100)

ispod 100%, tj. 95%. To znači da je Crna Gora u poslednjoj godini posmatranja za 5 procentih poena imala slabiju poziciju prema indikatoru Vladavina prava u odnosu na prvu godinu.

Tabela 13 Vrednosti indikatora Vladavina prava, 2002-2018.

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
2002	27,23	30,69	35,15	60,40	22,28
2003	28,22	30,69	38,61	47,52	21,78
2004	28,71	37,32	44,98	45,93	28,23
2005	28,71	37,32	44,50	47,85	21,05
2006	28,71	39,23	36,84	46,89	37,32
2007	30,62	38,76	41,63	50,24	39,23
2008	34,62	40,87	43,27	52,88	37,02
2009	38,39	45,02	46,92	56,87	42,18
2010	41,23	44,08	46,92	54,98	42,65
2011	41,31	45,07	48,36	55,40	46,48
2012	39,44	49,30	47,89	56,34	44,60
2013	39,44	51,17	48,83	54,93	45,54
2014	43,27	49,04	55,77	61,54	50,96
2015	44,23	46,15	49,52	58,65	52,40
2016	41,83	46,15	44,23	53,85	48,08
2017	38,94	47,12	46,63	53,85	48,08
2018	39,42	46,63	43,75	57,69	49,04

Izvor: World Bank Group, 2020.

Tabela 14 Prosečne vrednosti i pokazatelji dinamike indikatora Vladavina prava

Pokazatelj	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Prosek	36,14	42,62	44,93	53,87	39,82
Indeks 2002=100	144,79	151,94	124,47	95,52	220,13

Izvor: Autori

Republika Srbija je, u ovom periodu zabeležila izvanredno poboljšanje svoje pozicije. Vrednost odgovarajućeg pokazatelja dimenzije Vladavina prava je u Republici Srbiji sa 22,28% u 2002. godini povećana na 49,04% u 2018. godini, što predstavlja poboljšanje za 120,13 procentnih poena.

Razlike u procentualnim rangovima između zemalja Zapadnog Balkana i Republike Srbije, prikazane su u Tabeli 15. Crna Gora je u svim posmatranim godinama bolje pozicionirana u odnosu na Republiku Srbija, ali se razlika iz godine u godinu smanjuje. Do 2005. godine Albanija je beležila pozitivnu razliku u vrednosti indikatora Vladavina prava u odnosu na Srbiju, a od 2005. godine razlika je negativna.

Analiza indikatora Kontrola korupcije

Agregatni indikator Kontrola korupcije odražava percepciju o tome u kojoj meri se javni položaj u jednoj zemlji koristi u svrhe sticanja privatne koristi i koliko je država podlegla interesima elite i privatnim interesima. Za izračunavanje ovog agregatnog pokazatelja Svetska banka koristi 13 izvora.

Tabela 15 Razlike u vrednostima indikatora Vladavina prava u odnosu na Republiku Srbiju

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora
2002	4,95	8,42	12,87	38,12
2003	6,44	8,91	16,83	25,74
2004	0,48	9,09	16,75	17,70
2005	7,66	16,27	23,44	26,79
2006	-8,61	1,91	-0,48	9,57
2007	-8,61	-0,48	2,39	11,00
2008	-2,40	3,85	6,25	15,87
2009	-3,79	2,84	4,74	14,69
2010	-1,42	1,42	4,27	12,32
2011	-5,16	-1,41	1,88	8,92
2012	-5,16	4,69	3,29	11,74
2013	-6,10	5,63	3,29	9,39
2014	-7,69	-1,92	4,81	10,58
2015	-8,17	-6,25	-2,88	6,25
2016	-6,25	-1,92	-3,85	5,77
2017	-9,13	-0,96	-1,44	5,77
2018	-9,62	-2,40	-5,29	8,65

Izvor: Autori

U Tabeli 16. date su date vrednosti procentualnog ranga zemalja Zapadnog Balkana prema indikatoru Kontrola korupcije. Prema ovim vrednostima, najbolju poziciju u 2002. godini imala je Crna Gora (53,54%), dok je najniža vrednost bila karakteristična za Albaniju (23,74%). Republika Srbija je u ovoj godini neznatno iznad Albanije sa vrednošću 24,24%.

U 2018. godini Crna Gora je i dalje najbolje rangirana u odnosu na ostale zemlje Zapadnog Balkana, sa procentulanim rangom 58,17, što ukazuje na činjenicu da je 58,17% zemalja sveta ispod Crne Gore prema vrednosti ovog indikatora upravljanja. Najslabije rangirana u 2018. godini je Bosna i Hercegovina (31,73%). Republika Srbija je u 2018. godini znatno poboljšala svoj rang, pa isti u ovoj godini iznosi 41,83%.

Tabela 16 Vrednosti indikatora Kontrola korupcije, 2002-2018.

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
2002	23,74	42,93	26,77	53,54	24,24
2003	24,24	46,46	31,31	41,92	37,37
2004	27,32	44,88	36,10	38,05	36,59
2005	22,93	50,73	41,95	45,85	42,93
2006	22,93	44,39	41,46	40,00	45,85
2007	28,64	41,26	43,20	47,09	43,69
2008	33,50	42,72	52,91	51,94	46,60
2009	35,41	42,58	55,02	53,59	45,93
2010	36,19	44,76	55,71	51,43	47,62
2011	26,54	47,87	55,92	53,08	50,24
2012	27,49	47,39	57,35	55,92	46,45
2013	27,01	50,24	57,35	49,76	46,92
2014	34,62	47,60	56,73	55,29	51,44
2015	38,46	43,27	50,00	53,85	49,04
2016	40,87	37,02	46,63	54,33	45,19
2017	42,31	37,02	45,19	54,81	43,27
2018	35,10	31,73	42,31	58,17	41,83

Izvor: World Bank Group, 2020.

Prosečne vrednosti procentualnog ranga za period 2002-2018. godina, prikazane u gornjoj tabeli ukazuju da u grupi analiziranih zemalja najbolju pozicioniranost na svetskoj rang listi ima Crna Gora (50,15%), što ujedno znači i najviši nivo kvaliteta dimenzije Kontrola korupcije. Republika Srbija je, prema prosečnim vrednostima iza

Severne Makedonije i Bosne i Hercegovine. Bazni indeksi koji pokazuju relativnu promenu procentualnog ranga u 2018. godini u odnosu na 2002. godinu u svakoj od zemalja pokazuju da je najveće relativno poboljšanje svoje pozicije zabeležila Republika Srbija sa povećanjem procentualnog ranga za 72,54 procentna poena. Jedino je Bosna i Hercegovina pogoršala svoju poziciju u odnosu na prvu posmatranu godinu. Pozicija ove zemlje je prema indikatoru Kontrola korupcije pogoršana za 26,09 procentnih poena.

Tabela 17 Prosečne vrednosti i pokazatelji dinamike indikatora Kontrola kopupcije

	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Prosek	30,40	43,41	45,80	50,15	43,28
Indeks (2002=100)	147,85	73,91	158,05	108,66	172,54

Izvor: Autori

Uporedni prikaz kvaliteta dimenzije Kontrola korupcije sadrži i razlike u procentualnim rangovima između zemalja Zapadnog Balkana i Srbije. Te razlike prikazane su u Tabeli 18.

Sumarni prikaz indikatora dobrog upravljanja u zemljama Zapadnog Balkana

U Tabeli 19. dat je sumarni prikaz prosečnih vrednosti procentualnih rangova za period 2002-2018. godina po svim dimenzijama upravljanja, tj. indikatorima Svetske banke. Ova tabela pruža dobru osnovu za komparativnu analizu razvijenosti pojedinih dimenzija upravljanja u zemljama Zapadnog Balkana.

U Republici Srbiji, kao što se može videti na osnovu prosečnih vrednosti procentualnih rangova za posmatrani period, najrazvijenija dimenzija upravljanja je Sloboda govora i odgovornost (52,42%). Najslabije razvijena dimenzija upravljanja u Republici Srbiji je Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma (37,05%).

Tabela 18 Razlike u vrednostima indikatora Kontrola korupcije u odnosu na Republiku Srbiju

Godina	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora
2002	-0,51	18,69	2,53	29,29
2003	-13,13	9,09	-6,06	4,55
2004	-9,27	8,29	-0,49	1,46
2005	-20,00	7,80	-0,98	2,93
2006	-22,93	-1,46	-4,39	-5,85
2007	-15,05	-2,43	-0,49	3,40
2008	-13,11	-3,88	6,31	5,34
2009	-10,53	-3,35	9,09	7,66
2010	-11,43	-2,86	8,10	3,81
2011	-23,70	-2,37	5,69	2,84
2012	-18,96	0,95	10,90	9,48
2013	-19,91	3,32	10,43	2,84
2014	-16,83	-3,85	5,29	3,85
2015	-10,58	-5,77	0,96	4,81
2016	-4,33	-8,17	1,44	9,13
2017	-0,96	-6,25	1,92	11,54
2018	-6,73	-10,10	0,48	16,35

Izvor: Autori

Tabela 19 Prosečne vrednosti indikatora po zemljama, 2002-2018.

Indikator	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Kontrola korupcije	30,40	43,41	45,80	50,15	43,28
Efikasnost vlade	44,53	28,97	51,48	57,76	49,49
Politička stabilnost i odsustvo nasilja/ terorizma	43,85	31,58	30,49	58,17	37,05
Vladavina prava	36,14	42,62	44,93	53,87	39,82
Kvalitet regulative	54,87	45,54	59,75	54,98	46,16
Sloboda govora i odgovornost	51,64	47,32	47,41	53,53	52,42

Izvor: Autori

U Crnoj Gori najrazvijenija dimenzija upravljanja je Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma (58,17%), dok je neznatno slabije razvijena i dimenzija Efikasnost vlade (57,76%). Najslabije razvijena dimenzija upravljanja u Crnoj Gori je Kontrola korupcije (50,15%).

U Severnoj Makedoniji najrazvijenija dimenzija upravljanja je Kvalitet regulative (59,75%). Najslabije razvijena dimenzija je, kao i u

Republici Srbiji, Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma (30,49%).

U Bosni i Hercegovini najrazvijenija dimenzija je Sloboda govora i odgovornost (47,32%). Najslabije razvijena dimenzija upravljanja u ovoj zemlji je Efikasnost vlade (28,97%).

Najrazvijenija dimenzija upravljanja u Albaniji u posmatranom periodu je Kvalitet regulative (54,87%). Najslabije razvijena dimenzija upravljanja u Albaniji je, kao i u Crnoj Gori, Kontrola korupcije (30,40%).

Na osnovu prosečnih vrednosti procentualnih rangova u posmatranom periodu formirana je rang lista zemlja Zapadnog Balkana za svaku dimenziju upravljanja. Rang lista je data u Tabeli 20.

Na osnovu rang liste zemalja Zapadnog Balkana može se uočiti da je Crna Gora najrazvijenija prema pet dimenzija upravljanja. Jedino kada je u pitanju dimenzija Kvalitet regulative od Crne Gore je razvijenija Severna Makedonija. Najlošiju pozicioniranost prema većini dimenzija upravljanja (Efikasnost vlade, Kvalitet regulative, Sloboda govora i odgovornost) među zemljama Zapadnog Balkana ima Bosna i Hercegovina. Albanija ima najslabije razvijene dimenzije Kontrola korupcije i Vladavina prava, dok je Severna Makedonija poslednja na rang listi zemalja Zapadnog Balkana kada je u pitanju Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma.

Tabela 20 Rang lista analiziranih zemalja prema prosečnim vrednostima indikatora

Indikator	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Kontrola korupcije	5	3	2	1	4
Efikasnost vlade	4	5	2	1	3
Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma	2	4	5	1	3
Vladavina prava	5	3	2	1	4
Kvalitet regulative	3	5	1	2	4
Sloboda govora i odgovornost	3	5	4	1	2

Izvor: Autori

Kada je u pitanju pozicija Republike Srbije na ovoj rang listi, neminovna je konstatacija da Srbija nije u zavidnoj poziciji. U okviru indikatora dobrog upravljanja Republika Srbija je najbolje pozicionirana kada je u pitanju Sloboda govora i odgovornost, jer zauzima drugo mesto među zemljama regiona Zapadnog Balkana. Kada se posmatraju indikatori Efikasnost vlade i Politička stabilnost i Odsustvo nasilja/terorizma, Republika Srbija je na trećem mestu po razvijenosti. Pretposlednje mesto na rang listi zemalja regiona Zapadnog Balkana Republika Srbija zauzima prema razvijenosti indikatora Kontrola korupcije, Vladavina prava i Kvalitet regulative.

Tabela 21 Koeficijent višestruke korelacije po zemljama

Zemlja	Albanija	Bosna i Hercegovina	Severna Makedonija	Crna Gora	Srbija
Koeficijent višestruke korelacije	0,968	0,970	0,987	0,993	0,972

Izvor: Autori

Od interesa je analizirati i međusobnu usklađenost stepena razvijenosti dimenzija upravljanja. Intenzitet međusobne usklađenosti razvijenosti dimenzija upravljanja pokazuju koeficijenti višestruke korelacije, prikazani u Tabeli 21.

Prema vrednostima koeficijenta višestruke korelacije u Crnoj Gori postoji najviši stepen usklađenosti dimenzija upravljanja sa aspekta njihove razvijenosti (0,993). Zatim sledi Severna Makedonija (0,987), pa Republika Srbija (0,972), a za njom i Bosna i Hercegovina (0,970). Najniži stepen međusobne usklađenosti u stepenu razvijenosti dimenzija upravljanja odnosi se na Albaniju, s obzirom da koeficijent višestruke korelacije koji se odnosi na ovu zemlju iznosi 0,968.

Zaključak

U cilju utvrđivanja prednosti i nedostataka poslovnog okruženja u domenu dobrog upravljanja u Republici Srbiji, u radu je izvršena komparativna analiza kretanja vrednosti šest dimenzija upravljanja prema podacima iz baze Svetske banke: Sloboda govora i odgovornost,

Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma, Efikasnost vlade, Kvalitet regulative, Vladavina prava i Kontrola korupcije u zemljama Zapadnog Balkana za period od 2002. do 2018. godine.

Na osnovu izračunatih prosečnih vrednosti utvrđeno je da je u Republici Srbiji najrazvijenija dimenzija upravljanja Sloboda govora i odgovornost (52,42%), a najslabije razvijena dimenzija upravljanja Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma (37,05%). U Crnoj Gori najrazvijenija dimenzija upravljanja je Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma (58,17%), dok je neznatno slabije razvijena i dimenzija Efikasnost vlade (57,76%). Najslabije razvijena dimenzija upravljanja u Crnoj Gori je Kontrola korupcije (50,15%). U Severnoj Makedoniji najrazvijenija dimenzija upravljanja je Kvalitet regulative (59,75%). Najslabije razvijena dimenzija, kao i u Republici Srbiji, je Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma (30,49%). U Bosni i Hercegovini najrazvijenija dimenzija je Sloboda govora i odgovornost (47,32%), dok je najslabije razvijena dimenzija upravljanja u ovoj zemlji Efikasnost vlade (28,97%). Najrazvijenija dimenzija upravljanja u Albaniji u posmatranom periodu je Kvalitet regulative (54,87%), a najslabije razvijena dimenzija upravljanja u Albaniji je, kao i u Crnoj Gori, Kontrola korupcije (30,40%).

Na osnovu prosečnih vrednosti procentualnih rangova u posmatranom periodu formirana je rang lista zemlja Zapadnog Balkana za svaku dimenziju upravljanja. Na osnovu rang liste, uočeno je da je Crna Gora najrazvijenija prema pet dimenzija upravljanja. Jedino kada je u pitanju dimenzija Kvalitet regulative od Crne Gore je razvijenija Severna Makedonija. Najslabiju pozicioniranost prema većini dimenzija upravljanja (Efikasnost vlade, Kvalitet regulative, Sloboda govora i odgovornost) među zemljama Zapadnog Balkana ima Bosna i Hercegovina. Albanija ima najslabije razvijene dimenzije Kontrola korupcije i Vladavina prava, dok je Severna Makedonija poslednja na rang listi zemalja Zapadnog Balkana kada je u pitanju Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma. U okviru indikatora dobrog upravljanja Republika Srbija je najbolje pozicionirana kada je u pitanju Sloboda govora i odgovornost, jer zauzima treće mesto među zemljama regiona Zapadnog Balkana. Kada se posmatraju indikatori Efikasnost vlade i Politička stabilnost i Odsustvo nasilja/terorizma, Republika

Srbija je na trećem mestu po razvijenosti. Pretposlednje mesto na rang listi zemalja regiona Zapadnog Balkana Republika Srbija zauzima prema razvijenosti indikatora Kontrola korupcije, Vladavina prava i Kvalitet regulative.

Na osnovu rezultata analize sprovedene u radu utvrđeno je mesto Republike Srbije u regionu prema kvalitetu poslovnog okruženja sa aspekta dobrog upravljanja. Dobijeni rezultati mogu poslužiti kao osnova za definisanje prioriternih aktivnosti nosioca ekonomske politike u cilju unapređenja kvaliteta poslovnog okruženja u narednom periodu. One bi trebalo da budu usmerene u pravcu unapređenja dimenzije Politička stabilnost i odsustvo nasilja/terorizma i Vladavina prava, kao uskih grla poslovnog okruženja u Republici Srbiji.

Reference

1. Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. (2002) Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution. *The Quarterly Journal of Economics*, 117 (4): 1231-1294
2. Acemoglu, D., Robinson, J. (2010) The Role of Institutions in Growth and Development. *Review of Economics and Institutions*, 1 (2): 1
3. Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. (2010). The Worldwide Governance Indicators: Methodology and analytical issues. *Policy Research Working Paper* 5430.
4. Khan, M. H. (2007) Governance and Development: The Perspective of Growth-Enhancing Governance. Dostupno na: <http://www.grips.ac.jp/forum/DCDA/Chapter05.pdf> [20.02.2020]
5. Petrović-Randelović, M., Miletić, D. (2017) Analiza poslovnog okruženja u zemljama Zapadnog Balkana sa aspekta indikatora dobrog upravljanja Svetske Banke. U: Arandelović, Z. (Ed.), *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope* (43-55). Niš: Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet.
6. World Bank Group. (2020) *World Governance Indicators*. Dostupno na: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>. [28.02.2020]

EFEKTI SAVREMENIH TRENDOVA NA KONCENTRACIJU I KONKURENCIJU U BANKARSKOM SEKTORU R.SRBIJE

Jelena Božović* i Ivan Božović**

Tradicionalno bankarsko poslovanje doživelo je transformaciju svog bankarskog mehanizma. Savremeni trendovi preuređuju bankarsku industriju stvarajući osnovu za promene ekonomskog, tehnološkog i društvenog razvoja. Zakonski propisi omogućili su i ekspanziju konkurencije promenom regulatornog okvira, stalno rastućim troškovima poslovanja i izloženosti banke uvećanim rizicima. Kao rezultat tog procesa, smanjuje se broj banaka sa nezavisnim vlasništvom, a raste prosečna veličina banaka. Na primeru Srbije, pitanje zaštite konkurencije je još više izraženo imajući u obzir činjenicu da se srpska privreda suočava sa niskim stepenom konkurentnosti, jer nema veći broj osamostavljenih komepetitivnih i konkurentnih učesnika. Fokus ovog istraživanja jeste da se stekne uvid kako savremene promene utiču na koncentraciju i konkurenciju bankarskog sektora, da izmeri postojanje razlika u veličini tržišnog učešća između konkurenata, kao i da ukaže na spremnost Srbije ka harmonizaciji nacionalnih regulativa kao osnovne pretpostavke na putu ka Evropskoj uniji.

Ključne reči: konkurencija, koncentracija, HHI, bankarski sektor

Uvod

Bankama pripada vodeća uloga u pružanju finansijskih usluga, kako zbog svojih funkcija, tako i zbog relativnog obima finansijskog potencijala koji se nalazi na računima ovih institucija. Za razliku od bankarskih institucija u razvijenim zemljama Evropske unije, u tranzicionim zemljama dolazi do akvizicije ranije državnih banaka od

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici; e-mail. jelena.bozovic@pr.ac.rs

** Ekonomski fakultet, Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici; e-mail. ivan.bozovic@pr.ac.rs

strane banaka iz razvijenih zemalja Evropske unije. Radi se o bankama koje u pooštrenim tržišnim kriterijumima nisu u stanju da ostvare profitabilnost i efikasnost, tako da jedino rešenje vide u preuzimanju od strane uspešnijih i efikasnijih banaka.

Tendencija koncentracije banaka ili okupnjavanja banaka omogućava efikasnije pružanje finansijskih usluga. Ovaj proces odigrava se ne samo na nivou istorodnih banaka, nego i između različitih tipova banaka, ili banaka i štedionica i drugih nebankarskih finansijskih institucija. U praksi, na osnovu dosadašnjih iskustava i analize stavova autora stvaranje koncentrisanijih bankarskih sistema uslovalo bi probleme u njihovom upravljanju. Kada bi postojao veći broj različitih institucija koje bave pružanjem različitih finansijskih usluga, nijedna od njih ne bi bila sistemski važna i izostala bi potreba njihovog spasavanja budžetskim sredstvima. (Todorović, 2010, 281.) Negativna konotacija koncentracije banaka odnosi se na ugrožavanje opstanka manjih banaka, čije poslovanje, uglavnom, podrazumeva šaltersko poslovanje.

Merenje stepena koncentracije bankarskog sektora od velikog je značaja za funkcionisanje privrede i za utvrđivanje stepena konkurencije.¹ (Pravna enciklopedija, 1979, 563; Ekonomska enciklopedija, 1984, 525.) Utvrđivanje stepena koncentracije i konkurencija u bankarskom sistemu R.Srbije analizira se primenom osnovnih mera koncentracije, konkretno, ratio koncentracije pet najvećih banaka prema bilansnoj sumi i Herfindahl-Hirschman indeks (HHI).

Koncentracija i konkurencija bankarskog sektora R.Srbije

Ulazak stanih banaka u zemlje u tranziciji intenziviran je sredinom 90-ih godina prošlog veka. Uprkos tome da su najvažniji motivi ulaska stranih banaka u zemljama u tranziciji, nove poslovne mogućnosti i

¹ Reč konkurencija potiče od latinske reči "*concurentia*" i znači suparništvo, nadmetanje i takmičenje. Sa pravnog aspekta, svaki privredni subjekt nastupa na tržištu sa svojom privrednom inicijativom, a sa ekonomskog aspekta radi se o nizu uslova za ponašanje i odnose privrednih subjekata u sferi razmene prilikom formiranja tržišne cene.

ekspanziona strategija, prisutna ograničenja imaju za posledicu manju efikasnost banaka, kroz veće operativne troškove i veće kamatne marže. Istraživanja pokazuju da je između prisustva stranih banaka i nenaplativih kredita zabeležena negativna korelacija, dok je između učešća državnih banaka u ukupnoj aktivni bankarskog sektora i učešća nekvalitetnih kredita zabeležena pozitivna korelacija. Ovim se potvrđuje pozitivan uticaj ulaska stranih banaka na pokazatelje poslovanja bankarskog sektora zemalja u tranziciji. (Mešić, D. (2006, 50.)

Uzimajući u obzir mnogobrojna sprovedena istraživanja pozitivni efekti ulaska stranih banaka na tržišta zemalja u tranziciji, mogu se ogledati u povećanju efikasnosti bankarskog sistema kroz uvođenje novih proizvoda i usluga, prenošenja i usvajanja novih tehničko-tehnoloških iskustava i dostignuća (finansijske inovacije); jačanju korporativizacije banaka, ali i njenih komercijalnih funkcija; lakšem pristupu izvorima kapitala jer se lakše uspostavlja veza između finansijskog tržišta i međunarodnog tržišta kapitala (ulazak stranih banaka može obezbediti i dokapitalizaciju bankarskih sistema zemalja u tranziciji naročito, nakon perioda krize). Takođe, ukoliko bi postojala potreba za oporavkom banke, pregled opcija za oporavak može biti potkrepljen novim izvorima sredstava (Kožetinac, 2009, 180.).

Negativne posledice ulaska stranih banaka na tržište pojedinih zemalja govore u prilog ovoj činjenici da mogu postojati značajne i nepremostive razlike u regulativi između zemalja. Takođe, ističu se i razlike u dostignutom stepenu tehničko-tehnološkog razvoja, što može predstavljati barijeru da domaće banke usvoje napredniju tehnologiju stranih banaka. (Poghosyan & Poghosyan, 2010, 571-598) Ovaj proces postavio je mnoga otvorena pitanja, a pre svega odobravanje dozvola za rad, nadzor velikih međunarodnih bankaka, određivanje pomoći koju matična banka može da pruži svojoj filijali u inostranstvo i prisustvo sistemskog rizika.

U zemljama u razvoju i postsocijalističkim privredama dolazi do procesa tranzicije koji je prepoznat kao sredstvo transformacije sistema i motivisan je nastojanjem da se otkloni neefikasnost države kao vlasnika kapitala i obezbede kvalitetne usluge i viši nivo efikasnosti u procesu usluživanja. (Jovičević & Žugić, 2018, 28).

Restrukturiranje bankarskog sektora u našoj zemlji prošlo je kroz mnogo faza. Veliki pomak učinjen je na smanjenju broja banaka bilo gašenjem ili ukрупnjavanjem pojedinih banaka. Poučna lekcija iz prethodne decenije je da finansijsku krizu stvara prolongiranje mera prema slabim bankama. Iz tih razloga, opravdana je likvidacija slabijih banaka i njihovo transformisanje u performansne banke.

Centralna banka je u 2001. godini sprovela radikalnu reformu bankarskog sektora zatvarajući 23 nelikvidne i nesolventne banke.² Proces restrukturiranja bankarskog sistema Srbije, imao je za posledicu smanjenje ukupnog broja banaka u kojima je država većinski vlasnik, s jedne strane i povećanje broja banaka kod kojih su vlasnici domaća i strana pravna lica.³

Kao indikator uspešnosti sprovođenja reformi u bankarskim sektorima u tranzicionim državama, veliku primenu ima EBRD indeks, koji pokazuje značajan napredak u stvaranju uslova za efikasnu prudencionu regulaciju i superviziju, odnosno da ostvarene reforme u potpunosti odgovaraju standardima i normama tržišne ekonomije, reprezentovanih standardima Bazelskog komiteta za bankarsku superviziju.

Država je u bankarskom sektoru profitirala privatizacijom banaka - usledio je priliv stranog kapitala, porastao je ugled Srbije i kvalitet menadžmenta u bankama.⁴ (SIEPA, 2012, 13.) Bankarski sektor Srbije je u drugom tromesečju 2019. godine činilo 26 banaka (Tabela 1).

² 23 banke su izgubile dozvolu za rad, 4 banke su dobile rok za dokapitalizaciju, na 5 banaka je primenjen postupak sanacije, u jednoj banci je uvedena administracija, 5 banaka su važile za problematične banke, na 17 banaka je primenjen postupak za usklađivanje pokazatelja poslovanja, dok se 18 banaka pripojilo drugim bankama.

³ Narodna banka Srbije je u julu 2018. godine potpisala Sporazum o saradnji s Jedinstvenim odborom za restrukturiranje (Single Resolution Board), evropskim regulatornim telom nadležnim za restrukturiranje finansijskih institucija. Cilj ovog sporazuma jeste da obezbedi osnovu za razmenu informacija i koordinaciju prilikom planiranja i sprovođenja restrukturiranja finansijskih institucija koje posluju u Srbiji i u okviru Bankarske unije u EU.

⁴ Najznačajnije strane investicije u bankarskom sektoru Srbije u periodu od 2000. do 2011. odnose se na italijansku Banka Intesa (508 mil. EUR), grčku Eurobank EFG (500 mil. EUR), austrijsku Raiffeisen bank (500 mil. EUR), grčku National bank of Greece (425 mil. EUR) i francusku Credit Agricole (264 mil. EUR).

Dominantno učešće u bankarskom sektoru Srbije imaju banke poreklom iz Italije, Austrije, Francuske i Mađarske (ukupno osam banaka), sa učešćem u ukupnoj bilansnoj sumi od 58,0% (Slika 1).

Analiza stepena koncentracije u bankarskom sektoru Srbije, sprovodi se putem osnovnih mera koncentracije: ratio koncentracije pet ili deset najvećih banaka prema bilansnoj sumi i Herfindahl-Hirschman indeks koncentracije (HHI).

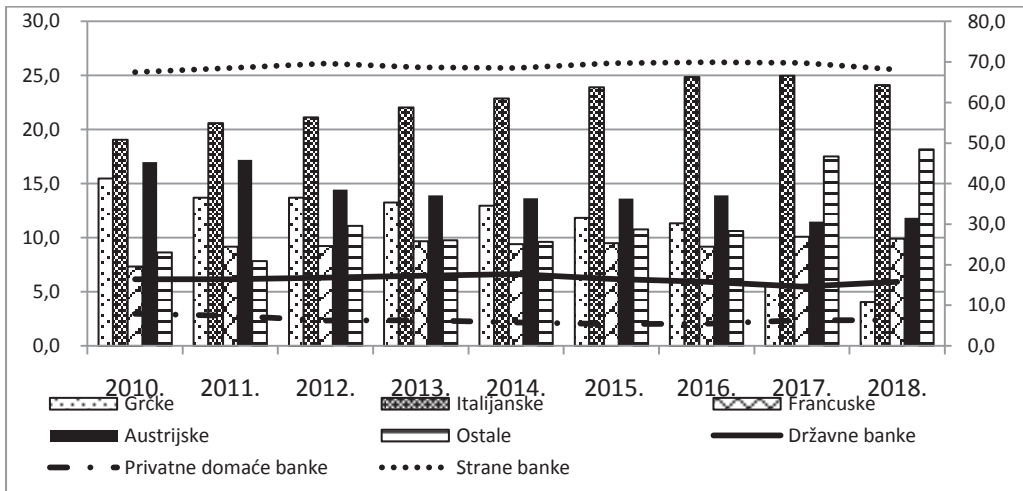
Pokazatelj ratio koncentracije predstavlja tržišno učešće uglavnom pet najvećih banaka prema tržišnom učešću određenom na osnovu bilanske aktive. Najveći nedostatak ovog pokazatelja je zanemarivanje ostalih banaka na finansijskom tržištu. Množenjem vrednosti pokazatelja koncentracije sa 100 dobija se procentualno učešće banaka na finansijskom tržištu. (Martin, 2002, 336).

Tabela 1 Broj i vlasnička struktura banaka u R.Srbiji

Kraj godine	Ukupan broj banaka	Banke u privatnoj svojini				Banke sa državnim vlasništvom	
		Strano većinsko vlasništvo		Domaće većinsko vlasništvo		Broj	Učešće u bilansnoj sumi (u %)
		Broj	Učešće u bilansnoj sumi (u %)	Broj	Učešće u bilansnoj sumi (u %)		
2002.	50	12	27.0	15	23.6	23	49.4
2003.	47	16	38.4	16	27.5	15	34.1
2004.	43	11	37.7	18	26.2	14	36.1
2005.	40	17	66.0	12	10.1	11	23.9
2006.	37	22	78.7	7	6.5	8	14.8
2007.	35	21	75.5	6	8.8	8	15.7
2008.	34	20	75.3	6	8.7	8	16.0
2009.	34	20	74.3	4	8.2	10	17.5
2010.	33	21	74.0	4	8.0	8	18.0
2011.	33	21	74.0	4	8.0	8	18.0
2012.	32	21	75.0	3	7.0	8	18.0
2013.	30	21	74.4	3	6.8	6	18.8
2014.	29	21	74.4	2	6.3	6	19.3
2015.	30	23	76.1	1	5.9	6	18.0
2016.	30	22	76.1	2	6.0	6	17.3
2017.	29	21	76,9	2	7,0	6	16.1
2018.	27	20	75.4	2	7.1	5	17.5
2019. ^{1*}	26	19	76.5	3	7.3	4	16.2

Napomena: ¹ II tromesečje 2019.

Izvor: Autori, na osnovu podataka Narodne banke Srbije,

Napomena: Na primarnoj osi: državne banke, privatne domaće banke i strane banke; Na sekundarnoj osi: strane banke prema zemlji porekla.

Slika 1 Struktura bankarskog sektora Srbije prema zemlji porekla banaka

Izvor: Autori, na osnovu podataka Narodne banke Srbije.

Obrazac za izračunavanje racia koncentracije je sledeći:

$$CR_k = \sum_{i=1}^k S_i$$

gde je,

k - broj kompanija čije učešće na tržištu izračunavamo

S - učešće kompanije na tržištu

Dok se pojedinačno učešće i -te kompanije na tržištu S dobija uz pomoć sledeće formule:

$$S = \left(\frac{q}{Q} \right) \times 100$$

pri čemu je,

q - ponuda i -te kompanije, a

Q - ponuda cele grane

U SAD, koristi se Kejnsova podela, prema kojoj su indeks udela četiri najveće kompanije čine: (Stojanović, et al, 2010, 60).

1. nekoncentrisana tržišta CR4 ispod 25%
2. umereno koncentrisana tržišta CR4 između 25 i 50% i
3. visoko koncentrisana tržišta CR4 iznad 50%

Najbolja mera koja uvažava postojanje razlika u veličini tržišnog učešća između konkurenata i pri tome u kalkulaciju uključuje sva preduzeća, jeste Herfindahl Hirschman Index (HHI). Definiše se kao suma kvadriranih učešća pojedinačnih banaka u ukupnoj kategoriji koja se posmatra (aktiva, krediti, depoziti i dr.) Ima veliku primenu u primeni antimonopolskog zakonodavstva. Vrednost pokazatelja do 1.000 ukazuje na odsustvo koncentracije, vrednost između 1.000 i 1.800 na postojanje umerene koncentracije, a vrednost iznad 1.800 na postojanje visoke koncentracije. (Begović et al, 2002, 33). Hefindal-Hiršmanov indeks koncentracije posle spajanja treba da zadovolji jednu od sledeće relacije prikazane u Tabeli 2.

Na osnovama ove logike, nastali su i drugi pokazatelji⁵ (Lipczynski & Wilson, 2001, 108.), među kojima se izdvaja Hanah-Kejov indeks, gde formula indeksa zavisi od toga da li se veći značaj pridaje broju preduzeća u jednoj grani ili njihovoj pojedinačnoj veličini. Ipak, HHI u potpunosti zadovoljava pomenute kriterijume Hanaha i Keja (Kostić, 2008, 107).

Tabela 2 HHI koncentracije

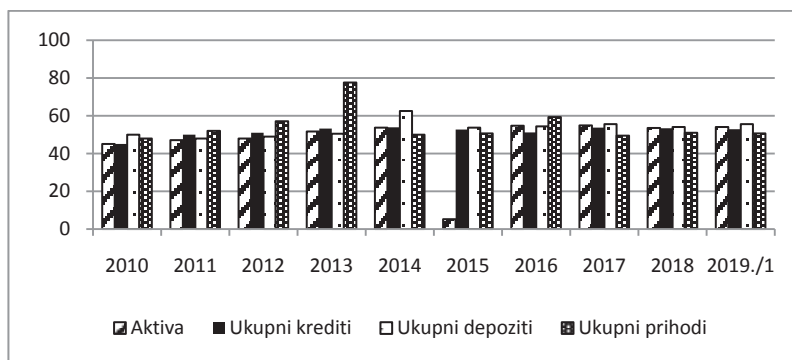
Vrednost HHI	Stepen koncentracije na tržištu
$HHI < 1.000$	Nekoncentrisano
$1.000 \leq HHI < 1.800$	Srednjekoncentrisano
$1.800 \leq HHI < 2.600$	Visokokoncentrisano
$2.600 \leq HHI < 10.000$	Veoma visokokoncentrisano
$HHI = 10.000$	Monopolski koncentrisano

Izvor: Kostić, 2008, 95.

⁵ Neki od najzastupljenijih merila koncentracije u primeni jesu: Indeks udela n preduzeća na tržištu (ratio koncentracije), Hefindal-Hiršmanov indeks, Lorencova kriva (sagledavanje stepena koncentracije ponude na jednom tržištu), Džini koeficijent (izračunavanje koeficijenta i podataka o tržišnoj strukturi), koeficijent entropije (određuje stepen nestabilnosti koji postoji u nekoj grani) i varijansu prirodnih logaritama tržišnih učešća pojedinačnih firmi (ukazuje na postojanje nejednakosti u veličini pojedinačnih firmi).

- Pokazatelj koncentracije treba jednu industrijsku granu da svrsta u koncentrisaniju onda kada zbir učešća najvećih firmi u proizvodnji i prodaji prevazilazi isti taj zbir u drugoj.
- Transfer tržišnog učešća od malih ka velikim firmama treba da dovede do povećanja koncentracije. Takođe, ulazak novih kompanija u granu treba da smanji, a izlazak poveća koncentraciju.
- Povezivanje preduzeća unutar iste grane treba da poveća stepen koncentracije grane.
- Ako su šanse za rast u nekom periodu identične i za velike i za male kompanije, efekat povećanja će biti mnogo veći za veće nego za manje kompanije, što će dovesti do povećanja stepena koncentracije.

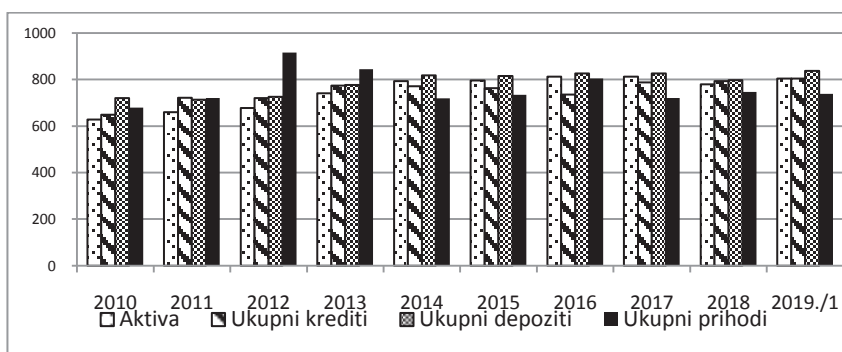
Bankarsko tržište Srbije odlikuje zadovoljavajući stepen konkurencije i niska koncentracija aktivnosti. Posmatrajući sliku 2. možemo konstatovati da je najviši nivo koncentracije vidljiv u kategorijama depozita i prihoda, dok je najniža vrednost zastupljena kod kredita. Više od polovine bankarskog sektora Srbije učestvuje u neto u neto bilansnoj aktivi sa 54,1%, u bruto kreditima sa 52,9% i u depozitima sa 55,5%. Vrednost HHI bankarskog sektora Srbije sa nivoom koncentracije ispod 1.000 poena ukazuje na nisko koncentrisano tržište (Slika 3).

Napomena: ^{1/} Drugi kvartal, 2019.

Slika 2 Pokazatelj racio koncentracije bankarskog sekora Srbije (za prvih pet banaka)

Izvor: Autori, na osnovu podataka Narodne banke Srbije

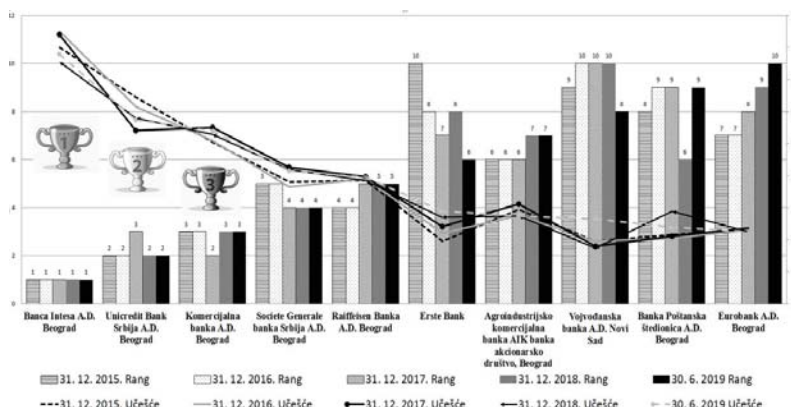

Napomena: ^{1/} Drugi kvartal, 2019.

Slika 3 Pokazatelj HHI bankarskog sektora Srbije

Izvor: Autori, na osnovu podataka Narodne banke Srbije

Na kraju drugog tromesečja 2019.godine prema visini bilansne sume redosled pet najvećih banaka ostao je isti kao i u prethodnim godinama. Prema visini bilansne sume, vodeća banka u Srbiji i dalje je Banca Intesa A.D. Beograd. Pored Banca Intesa A.D. Beograd, tržišno učešće iznad 10% na dan 30. juna 2019. zabeležile su Unicredit Bank Srbija A.D. Beograd (11,5%) i Komercijalna banka A.D. Beograd (10,8%) (Slika 4).

Napomena: Na primarnoj osi: rang banaka; Na sekundarnoj osi: učešće u bilansnoj sumi (u %)

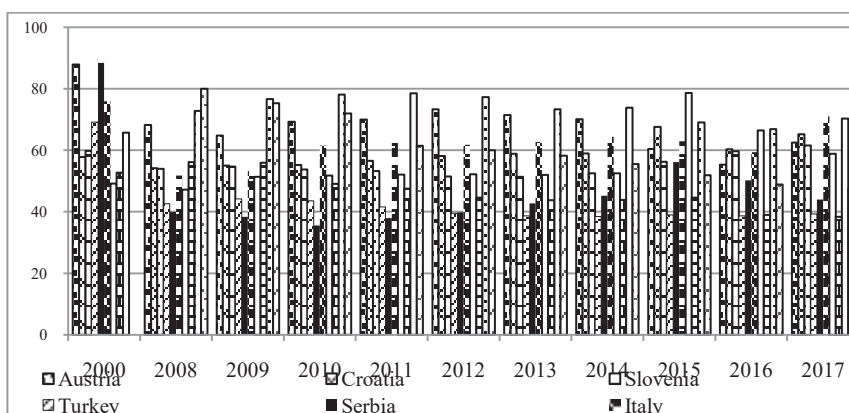
Slika 4 Rangiranje deset najvećih banaka prema kriterijumu bilansne aktive za period 31.12.2015-30.09.2019. (u %)

Izvor: Autori, na osnovu podataka Narodne banke Srbije

Jačanje tržišta i zaštita konkurencije u fokusu su raznorodnih kontroverznih shvatanja. Deo javnosti koji se zalaže za zaštitu konkurencije proističe uglavnom iz površnog shvatanja principa savremene tržišne ekonomije. Negativna konotacija koncentracije banaka odnosi se na ugrožavanje opstanka manjih bankama, čije poslovanje se zasniva uglavnom na šaltersko poslovanje. Zbog toga je većina bankaka pristupila strategiji međusobnog integrisanja i preuzimanja banaka. U praksi, primenjuju se metodološki postupci i statističke metode za merenje stepena nejednakosti učešća pojedinih učesnika u tržišnoj utakmici na tržištu odbara i usluga. Ukoliko postoji blizak supstitut usluzi na finansijskom tržištu, koncentracija tržišnog učešća nužno ne znači postojanje monopola. Takođe i koncentracija jednog učesnika na tržištu ne mora da se izjednačava sa zloubotrebom na štetu potrošača, ukoliko su usluge pod kontrolom.

Prema Zakonu o zaštiti konkurencije (Službeni glasnik RS", br. 51/2009. od 14.7.2009.), koncentracija učesnika na tržištu nastaje u slučaju:

- spajanja i drugih statusnih promena u kojima dolazi do pripajanja učesnika na tržištu u smislu zakona kojim se uređuje položaj privrednih društava;
- sticanja od strane jednog ili više učesnika na tržištu, neposredne ili posredne kontrole nad drugim učesnikom ili više učesnika na tržištu;
- zajedničkog ulaganja od strane dva ili više učesnika na tržištu u cilju stvaranja novog učesnika na tržištu ili sticanja zajedničke kontrole nad postojećim učesnikom na tržištu, koji posluje na dugoročnoj osnovi i ima sve funkcije nezavisnog učesnika na tržištu. Smatraće se jednom koncentracijom dve ili više transakcija između istih učesnika na tržištu, izvršenih u vremenskom periodu kraćem od dve godine, pri čemu se kao vreme njenog nastanka uzima dan izvršenja poslednje transakcije. (Član 17.) Povredom konkurencije u smislu ovog zakona smatraju se akti ili radnje učesnika na tržištu koje za cilj ili posledicu imaju ili mogu da imaju značajno ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje konkurencije (Član 9).

Slika 5 Koncentracija bankarskog sektora Srbije i izabраниh zemalja

Izvor: Autori na osnovu podataka Svetske banke

Na osnovu Slike 5, kod svih izabranih zemalja prisutan je različit nivo koncentracije banaka u bankarskom sektoru. Detaljnija analiza zahtevala bi sagledavanje i analiziranje više indikatora koncentracije, u zavisnosti od nivoa razvijenosti zemlje (mereno nivoom bruto domaćeg proizvoda *per capita*).

Kompetitivnost banaka postaje prvorazredni zadatak koji se ostvaruje preko jačanja obima i kompleksnijih portfolia i aspekta poslovanja. (Jović, 1990, 33.) Privredni ambijent u kome posluju današnje banke je sada povoljniji. Blagi porast obima poslovanja nebankarskih finansijskih institucija uvećava njihovo relativno učešće u finansijskom sistemu, tako da je konkurencija sve jača (sa 8.2% u 2010. na 9.7% u 2018.) Kao protiv udar na aktivnosti parabankarskih i nebankarskih institucija, banke sprovode kontraudar u cilju efikasnog i sigurnog bankarstva, pružajući svojim klijentima kvalitetne bankarske proizvode. U uslovima jake konkurencije gde postepeno nestaju jake razlike između banaka, investicionih banaka, finansijskih posrednika, prisutan je stalni pritisak na banke da zadrže svoje korisnike, da smanje svoje troškove, upravljaju rizikom, kao i da koriste tehnologiju kao izvor konkurentne prednosti. Prema The Global Competitiveness Report, (World Economic Forum, 2019.) svakoj privredi koja teži da u nekom

segmentu bude konkurentna, neophodan je stabilan finansijski sistem.⁶ Struktura finansijske komponente globalnog indeksa konkurentnosti u Srbiji za 2019. može se sagledati na tabeli

Tabela 3 Struktura finansijske komponente globalnog indeksa konkurentnosti u Srbiji 2019.

Struktura finansijske komponente globalnog indeksa konkurentnosti 2019.	Vrednost	Score na skali od 0 do 100	Rang / 141
<i>Dubina</i>		34.7 ↑	83
Domaći krediti privatnom sektoru kao % BDP	43.3	45.5 ↓	81
Finansiranje malih i srednjih preduzeća	3.9	49.1 ↑	65
Venture kapital	3.2	35.9 ↑	69
Tržišna kapitalizacija kao % BDP	13.2	13.2 ↓	88
Premija osiguranja kao % BDP	1.8	29.6 ↑	64
<i>Stabilnost</i>	-	85.8 ↑	83
Snažne banke 1-7 (najbolje)	4.7	62.0 ↑	85
Nenaplativi krediti kao % ukupnih kredita	9.8	81.2 ↑	105
Kreditni jaz %	-4.8	100.0 =	1
Koeficijent regulatornog kapitala banaka, % od ukupne rizične aktive	21.8	100.0 =	22

Izvor: World Economic Forum, 2019.

Kako bi ostala konkurentna, banke treba da se fokusiraju svoje poslovanje na: podsticanje lojalnosti klijenata, integrisanje raznih komunikacionih kanala, snižavanje troškova rada i prepoznavanje i upravljanje rizikom (Cheverson et al, 2008, 39.)

Jačanje institucionalnih kapaciteta

Dinamičan razvoj finansijskog sistema nametnuo je potrebu za jačanjem institucionalnih kapaciteta. Ovaj proces sa početka devedesetih godina prošlog veka u privredama u tranziciji trebalo je da označi pocetak kraja ogromnim devijacijama u institucionalnom razvitku.

⁶ Opštim globalnim indeksom konkurentnosti (New Global Competitiveness Index) Srbija je svrstana na 73. poziciju sa aspekta konkurentnosti.

Prema Brusis-u, na institucionalnoj ravni, reformski zahvat odnosio se na sledeća područja: (Brusis & Ochmann,1998, 9-28.)

- Razvoj demokratije i uspostavljanje političke stabilnosti,
- Harmonizacija zakonske regulative,
- Regionalna saradnja sa privredama u tranziciji i
- Ekonomske reforme.

Razvoj demokratije i uspostavljanje političke stabilnosti - predstavljaju osnovne pretpostavke finansijske stabilnosti i puta u Evropsku uniju. U okviru ovog segmenta, pažnja je posvećena izgradnji političkog sistema, delovanjem nevladinih organizacija, transformaciji državne uprave i drugim reformama. Regulatorna reforma je ključno oruđe u stvaranju povoljnijeg poslovnog okruženja. Radi se o politici koja treba da ispravi propuste na tržištu, sprovođenjem pravila i primenom utvrđenih mera i instrumenata uticati na povećanje efekata u bankarstvu. Iskustva iz prakse srpske ekonomije iz prošlosti ukazuju na mnoge anomalije sa aspekta pravne sigurnosti, predvidivosti i transparentnosti informacija. U tom procesu ne retko gubilo se vreme, novac i poverenje. Neadekvatna institucionalna rešenja doprinela su težnji za menjanjem regulatorne infrastrukture. Iskustvo razvijenih zemalja pokazuje da je svaki veći finansijski potres provocirao zahtev za strožijom regulacijom. Dovoljno je ilustrativan primer američkog bankarstva iz 1929. pa sve do danas, u okviru kojeg su se smenjivali zahtevi za regulacijom i deregulacijom.

U primeni postoji velika razlika između regulisanja bankarskog poslovanja u Evropskoj uniji i SAD. Svetska ekonomska kriza ukazala je na slabosti bankarskih regulativa. Na prostoru EU, u kome dominira bankocentričan bankarski sistem učinjena je harmonizacija regulatornog okvira (od jednoobraznih standarda i procedura značajni su FSAP i Lamfalussy-eva procedura). U SAD razvoj bankarske regulative karakterišu promene trendova. Pobeda snaga regulacije nad snagama deregulacije učinjena je usvajanjem Glass - Steagall act. Barijere su uklonjene usvajanjem Riegle-Neal Interstate Banking and Branching Efficiency act iz 1999. Pod dejstvom efekata svetske ekonomske krize na prostorima EU postoje dva pristupa krize i to: makro pristup koji ističe značaj sistemskog rizika i drugi mikropistup koji se odnosi na

koordinaciju regulatornih aktivnosti u pojedinim segmentima finansijskog sistema. Na prostoru SAD važno je usvajanje Dodd-Frank act, čiji je fokus na sistemske rizike. Zajedničke karakteristike i u EU i u SAD odnose se na tretman sistemskog rizika, dok je razlika formiranje bankarske unije kao značajan element u EU. Od zemalja u tranziciji očekivalo se da unaprede svoje zakonske postavke i harmonizuju ih sa zakonima Evropske unije i međunarodnim standardima. Efekti svetske finansijske krize iz 2008 pokazali su specifičan pristup upravljanju u bankama u kojima je R.Srbija akcionar. (Božović et al, 2014, 94.)

Bankarsko regulisanje se ogleda u uspostavljanju određenih pravila koja se odnose na očuvanje stabilnosti i minimiziranje bankarskih rizika. Važan ograničavajući faktor za centralizacijom regulisanja bankarskog poslovanja oličan je u nedovoljnom stepenu ekonomske integracije (odsustvo fiskalne unije)⁷, što je imalo za posledicu redefinisane uloge regulatornog okvira (Palazuelos-Martínez, No. 2007.2).

Saradnja sa međunarodnim institucijama i Evropskom unijom odnosila se na zaključenje i realizaciju novog programa saradnje za Republiku Srbiju u formi Instrumenta za koordinaciju politike (Policy Coordination Instrument - PCI). Realizacija projekta Jačanje institucionalnih kapaciteta Narodne banke Srbije u procesu evropskih integracija, koji se finansira sredstvima pretprijetne pomoći EU (Instrument for Pre-Accession Assistance - IPA) otpočelo je 10. septembra 2018. godine, a planirano je da traje 18 meseci, odnosno do marta 2020. godine. Svrha projekta je jačanje institucionalnih i kadrovskih kapaciteta Narodne banke Srbije daljim usklađivanjem njenih funkcija i poslova s propisima EU i međunarodnim standardima (Narodna banka Srbije, Kvartalni izveštaj, 2019).

⁷ Fiskalna politika je u teorijskom smislu najefikasniji instrument za ublažavanje ekonomskih šokova unutar zajednice koja ima zajedničku ekonomsku politiku. Postavljanje jedinstvenih fiskalnih pravila pomaže koordinaciji fiskalnih politika među zemljama članicama Evropske unije i na taj način sprečava divergentno delovanje nacionalnih fiskalnih politika. Još u prvoj fazi monetarne unije, Ugovorom o Evropskoj uniji (potpisan u Matrihtu / Holandija, 7 februara 1992), predviđene su norme kojima se reguliše koordinisano vođenje fiskalnih politika članica Evropske unije.

Zaključak

Tržište jedne zemlje razvijenije je ukoliko je na njemu prisutna konkurencija. Konkurencija predstavlja najvažniji faktor poslovanja. Jačanje tržišta i zaštita konkurencije predmet istraživanja su raznih kontroverznih teorijskih rasprava. Opšte je poznat Lenjinov stav da se tržišni sistem može uništiti ako mu se eliminiše konkurencija i uništi novac. (Drašković & Vuković, 2008, 4) Tada nema tržišnog sistema i ne može da opstane.

U bankarskom sektoru, zdrava konkurencija predstavlja stanje u kome poslovno privređivanje banaka pozitivno utiče na povećanje profitabilnosti, kvalitet proizvoda, smanjenje kamata, bolju ponudu na finansijskom tržištu itd. Zato je od velike važnosti identifikovanje i praćenje nivoa konkurencije, kako bi se izbegli neželjene oblike tržišnog poslovanja, kao što su: nelojalna konkurencija, monopolističko delovanje, špekulacija, ograničavanje tržišta, manipulacije i širenje neistinitih informacija.

Srpska privreda suočava se sa niskim stepenom konkurentnosti, jer nema veći broj osamostavljenih komepetitivnih i konkurentnih učesnika. Imperativ svake zemlje u tranziciji predstavlja antimonopolska politika i uspostavljanje delotvornih antimonopolskih institucija. Usvajanje novog Zakona o zaštiti konkurencije ("Sl.glasnik RS", br.51/2009. i 95/2013.) predstavlja spremnost Srbije da ispuni obavezu koju ima svaka zemlja koja želi da postane član Evropske Unije. U procesu pristupanja R.Srbije Evropskoj uniji uspostavljanje institucionalnih i administrativnih preduslova treba da omogući Republici Srbiji da nastavi da održava makroekonomsku stabilnost, unapređuje konkurentnost, kao i rast domaće privrede. Jak institucionalni okvir pretpostavka je uspešnog rešavanja bankarske nesolventosti. Pravni i institucionalni okvir treba da osigura bankarskom menadžmentu da imaju dovoljan stepen autonomije u banci, ali i odgovornost za poslovne poteze. Potreba za stvaranjem novog institucionalnog okvira uslovila je krupne promene u strukturnom smislu, konkretno smanjenje broja banaka, njihovo ukрупnjavanje i dolazak stranih finansijskih institucija. Prihvatanje evropskih propisa i usklađivanje finansijskih regulativa sa standardima

poslovanja u Evropskoj uniji u institucionalnom smislu doprinosi eliminisanju strukturnih nedostataka i stvaranju jedinstvenog evropskog finansijskog tržišta. Zajedničko tržište u okviru Evropske unije podrazumeva usvajanje osnovnih pravila za očuvanje konkurencije, kako na strani ponude, tako i na strani tražnje.

Promene koje utiču na bankarski sistem mogu se okarakterisati kao globalne, pošto su efekti uočljivi na globalnom nivou, a ostali su specifični, jer se po svojim karakteristikama odnose na promene bankarskog sektora u Evropskoj uniji. Novi trgovinski trendovi utiće na bankarske menadžere kako da kombinuju potrebu da na lokalnim tržištima pružaju odličnu uslugu, a da pri tom zadrže prednosti globalnih igrača. Bankarski sektor je u stalnim promenama, posebno nakon velike finansijske krize i većih političkih i ekonomskih promena u svetu.

Reference

1. Begović B., Bukvić R., Mijatović B., Paunović M., Sepi R. & Hiber D. (2002). Antimonopolska politika u SR Jugoslaviji, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd.
2. Božović, J., Božović, I. & Milošević, A. (2014). Institutional regulation of savings in the banking sector of Serbia, *Socioeconomica – The Scientific Journal for Theory and Practice of Socio-economic Development* 2014, 3(5).
3. Brusis, M., Ochmann, C. (1998). Central and Eastern Europe on the way into the European Union, *Bertelsmann Foundation Publishers.Gutersloh*.
4. Cheverton, P., Foss, B., Hughes, T., Stone, M. (2008). *Key Account Management in Financial Services*. London: Kogan Page Publishers.
5. Drašković, B., Vuković, V. (2008). Tržišne strukture i zaštita konkurencije, Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija.
6. *Ekonomska enciklopedija, Savremena administracija*, Beograd, 1984.
7. Jovićević, R. & Žugić, J.,(2018). *Marketing u savremenom bankarstvu*, Univerzitet Mediteran, Beograd.
8. Jović, S. (1990). *Bankarstvo*, Naučna knjiga, Beograd.
9. Kostić, M., 2008. Merenje koncentracije ponude grane, *Ekonomski horizonti*, Vol.10.(1)

10. Kožetinac G, (2009). Foreign Bank Penetration: Benefits and Hazards from Foreign Banks Entry to Transition Countries, Business Opportunities in Serbia: The Case of the Italian Business Sector and the Role of Management Education, Valter Cantino et all (eds), Beogradska bankarska akademija, Institut za ekonomske nauke, Beograd.
11. Lipczynski, J., Wilson J., (2001). Industrial Organisation – An Analysis of Competitive Markets, Prentice Hall, Harlow, UK.
12. Martin, S. (2002) Advanced industrial economics, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK.
13. Mešić, D. (2006). Ulazak stranih banaka u zemlje u tranziciji, Bankarstvo, br. 7/8, Udruženje banaka Srbije, Beograd.
14. Narodna banka Srbije. Dostupno na Internet adresi: <https://www.nbs.rs/>
15. Palazuelos-Martínez, M. (2007). Understanding the rationale of the stability and growth pact, *ACES Cases*, No. 2007.2
16. Pravna enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1979.
17. Poghosyan, T. & Poghosyan, A. (2010). Foreign Bank Entry, Bank Efficiency and Market power in Central and Eastern European Countries, *Economics of Transition*, Vol. 18(3), Blackwell Publishing Ltd, Oxford.
18. Svetska banka. Dostupno na Internet adresi: <https://worldbank.org/>
19. Stojanović, B., Stanišić, T., Veličković, M., (2010). Problem zaštite konkurencije u trgovini na malo u Srbiji, *Škola biznisa*, Vol. 3.
20. SIEPA, (2012). Strane direktne investicije u Srbiji, 2001 – 2011, Beograd.
21. Todorović, V. Regulatorna banaka i bankarske krize, (2010). (doktorska disertacija), Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
22. World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2019, xii, Dostupno na Internet adresi: <http://www3.weforum.org/>
23. World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2019, xii, Dostupno na Internet adresi: <http://www3.weforum.org/>
24. Zakon o zaštiti konkurencije, "Službeni glasnik RS", br. 51/2009 od 14.7.2009.

PRIMENA STATIČKIH I DINAMIČKIH INVESTICIONI STRATEGIJA U PENZIJSKIM FONDOVIMA

Stevan Luković*

Predmet analize u radu su specifičnosti primene statičkih i dinamičkih investicionih strategija u penzijskim fondovima. Cilj istraživanja je da ukaže na prednosti i nedostatke osnovnih oblika statičkih i dinamičkih investicionih strategija, najčešće korišćenih od strane članova penzijskih fondova u zemljama sa dobro razvijenim sektorom privatnog penzijskog osiguranja. S obzirom da ne raspolažu specijalizovanim finansijskim informacijama i ljudskim i tehnološkim resursima, individualni investitori ne mogu da donose investicione odluke na način kao što to čine institucionalni investitori. Statičke investicione strategije su privlačne za individualne investitore, a naročito za članove penzijskih fondova, jer su jednostavne za primenu i ne zahtevaju visok nivo finansijsko-analitičkih veština. Dinamičke investicione strategije, za razliku od statičkih, podrazumevaju kontinuirano prilagođavanje portfolija u skladu sa tržišnim promenama, u cilju poboljšanja odnosa prinosa i rizika portfolija. Primena dinamičkih investicionih strategija zahteva neprekidno praćenje tržišnih kretanja i raspolaganje pravovremenim informacijama i shodno tome iziskuje više troškove primene.

Ključne reči: penzijski fondovi, individualni investitori, statičke investicione strategije, dinamičke investicione strategije

Uvod

Osnovni cilj koji pojedinci žele da ostvare programiranom štednjom u penzijskim fondovima jeste realizacija visokog nivoa izvesnosti isplate penzije od momenta penzionisanja do kraja života. Nivo verovatnoće da će akumulirani iznos sredstava biti dovoljan za isplatu adekvatnog iznosa penzije u periodu nakon penzionisanja zavisi od iznosa koji pojedinac i/ili poslodavac uplaćuju na penzijski račun, dužine

* Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu; slukovic@kg.ac.rs

vremenskog perioda ulaganja, kao i načina na koji se sredstva investiraju na finansijskom tržištu. Drugačije rečeno, pojedinac koji štedi u penzijskom fondu u toku radnog veka do momenta penzionisanja ne bi trebalo da troši previše, jer to znači da će nakon penzionisanja trošiti premalo. Takođe, pojedinac ne želi da troši premalo u toku radnog veka, s obzirom da je to period u kojem su preuzete odgovornosti i potrebe najizraženije i iziskuju najviše finansijskih sredstava. S obzirom da je proces štednje u penzijskim fondovima dugoročnog, višedecenijskog karaktera, postizanje i održavanje ove delikatne ravnoteže predstavlja interesantno istraživačko pitanje.

Tri segmenta štednog procesa koji su naročito važni za dostizanje ciljanog iznosa akumuliranih sredstava su visina uplaćivanih doprinosa, dužina vremenskog perioda u kojem se akumuliraju sredstva i strateška alokacija sredstava. Nivo slobode koji član penzijskog fonda ima u odlučivanju o ovim elementima je određen specifičnostima nacionalne regulative, penzijskog plana, kompanije koja je organizator penzijskog plana i društva za upravljanje penzijskim fondom. S druge strane, na određene segmente štednog procesa, kao što su oporezivanje i indeksacija penzija, pojedinac ne može da utiče. Kada je reč o visini doprinosa, u razvijenim zemljama, kao što su SAD i Velika Britanija, u penzijskim šemama koje organizuju kompanije, na odluku pojedinca o stopi doprinosa utiču država i kompanija koja je organizator penzijskog plana, i to nuđenjem "uparenih" (*matching*) doprinosa kojima kompanija iz poslovnih sredstava nadograđuje štednju zaposlenog, u svrhu realizacije poreskih olakšica. U individualnim (dobrovoljnim) penzijskim šemama, odluka o visini stope doprinosa je prepuštena isključivo pojedincu. Kada je reč o dužini vremenskog perioda u kojem se vrši akumuliranje sredstava, određena je momentom učlanjenja u penzijski fond i momentom odlaska u penziju. U zemljama u kojima funkcionišu penzijski planovi, zaposlenjenjem u kompaniji koja je organizator penzijskog plana pojedinac postaje i član penzijskog plana, dok je standardna starosna granica za penzionisanje najčešće definisana nacionalnom regulativom poslovanja penzijskog sektora.

Kada je reč o alokaciji sredstava, u izboru investicione strategije individualni investitori ne mogu da se rukovode istim kriterijumima poput institucionalnih investitora, s obzirom da nemaju na raspolaganju

isti obim specijalizovanih informacija i finansijsko-analitičkih veština. Prema biheviorističkom pristupu, ljudi prave sistemske greške u procesu odlučivanja, usled različitih psiholoških faktora. Bihevioristički modeli pretpostavljaju da ljudi nisu u potpunosti racionalni, bilo zbog subjektivnosti u formiranju preferencija ili pogrešnih uverenja. Shodno tome, pojedinci sa prosečnim nivoom obrazovanja, finansijske pismenosti i informacijama čiji su izvor sredstva javnog informisanja, ne donose optimalne investicione odluke. U procesu investicionog odlučivanja, pojedinci teže pojednostavljivanju, to jest, primeni unapred definisanih „investicionih pravila“ koja olakšavaju formiranje investicionog portfolija, kao što su učešće akcija u portfoliju u skladu sa starošću investitora (*Age rule*), naivna diverzifikacija portfolija (*“1/n” pravilo*) i slično. S druge strane, individualni investitori u oblikovanju i prilagođavanju portfolija u značajnoj meri zanemaruju tržišna kretanja, to jest, teže formiranju portfolija čija se struktura menja po automatizovanoj putanji, a ne kao reakcija na promene prinosa na finansijskom tržištu. Investicione strategije orijentisane ka primeni ovih pravila, uz odsustvo osetljivosti na tržišna kretanja, se nazivaju statičkim investicionim strategijama.

Statičke investicione strategije su bile jako popularne u populaciji članova dobrovoljnih penzijskih fondova u razvijenim zemljama do početka 21. veka, s obzirom na povoljna kretanja na finansijskim tržištima, koja su naročito bila izražena u poslednjoj deceniji 20. veka. S obzirom na dinamičnost tržišnih uslova u kojima se odvija štedni proces u penzijskim fondovima, što je naročito postalo izraženo sa početkom 21. veka, verovatnoća da će pojedinac, primenom statičkih investicionih strategija, da ostvari suboptimalne finansijske rezultate, postaje sve veća. U ambijentu izraženih tržišnih fluktuacija, sve su veći zahtevi za primenom dinamičkih investicionih strategija.

Dinamičke investicione strategije, za razliku od statičkih, podrazumevaju kontinuirano prilagođavanje portfolija tržišnim promenama, u cilju smanjenja rizičnosti investicionog portfolija i ostvarivanja povoljnijeg odnosa prinosa i rizika. Primena dinamičkih investicionih strategija zahteva neprekidno praćenje tržišnih kretanja, raspolaganje pravovremenim informacijama i kontinuirano prilagođavanje portfolija. Međutim, u penzijskim fondovima primena

dinamičkih investicionih strategija je specifična jer akcenat nije na realizaciji natprosečnih kratkoročnih prinosa, već na realizaciji adekvatnog iznosa sredstava u momentu penzionisanja, uz prihvatljiv nivo dugoročnog rizika. U dugoročnom investicionom horizontu, investitor teži smanjenju potencijalnih rizika i mogućih gubitaka, u slučaju nepovoljnih tržišnih kretanja, ali i realizaciji prinosa koji prevazilaze referentni prinos, u slučaju uzlaznih trendova na finansijskom tržištu. Ovaj pristup omogućava fleksibilan obuhvat dinamičnog odnosa očekivanog prinosa i rizika, na skupu različitih vrsta finansijskih instrumenata.

U skladu sa navedenim, rad je uređen na sledeći način. U prvom delu rada, izvršena je analiza statičkih i dinamičkih aspekata primene investicionih strategija u penzijskim fondovima. Drugi deo rada je usmeren na ispitivanje karakteristika investicione strategije životnog ciklusa koju nakon Svetske finansijske krize sve češće koriste članovi penzijskih fondova u razvijenim zemljama. Treći deo rada se odnosi na definisanje mogućih kriterijuma za izbor adekvatne investicione strategije od strane članova penzijskih fondova. U poslednjem delu rada su izvedeni odgovarajući zaključci.

Statički i dinamički aspekt investicionih strategija

Kao što je istaknuto, osnovna razlika između statičkih i dinamičkih investicionih strategija se ogleda u stepenu reakcije na promene u tržišnim uslovima. Statičke investicione strategije, u svojoj najčistijoj pojavnosti, bi podrazumevale oblikovanje portfolija u početnom trenutku, a zatim bi se struktura portfolija oblikovala pod uticajem tržišnih kretanja, to jest rasta i pada cena hartija od vrednosti uključenih u portfolio. Ova strategija se u literaturi često sreće pod nazivom „kupi i zadrži“ (*buy and hold*) strategija. Dakle, inicijalno izabrani skup hartija od vrednosti bi se držao u portfoliju nezavisno od fluktuacija na finansijskom tržištu. U fleksibilnijem obliku, statička investiciona strategija bi podrazumevala da se periodično izvrši analiza performansi portfolija, uz prodaju hartija od vrednosti koje kontinuirano ostvaruju gubitke i kupovinu hartija od vrednosti za koje se očekuje rast vrednosti u budućnosti. U ovom slučaju, investitor aktivno bira hartije od

vrednosti, ali jednom kada je portfolio formiran, ne reaguje na kratkoročna tržišna kretanja do sledećeg momenta procene performansi portfolija.

Na razvijenim finansijskim tržištima, individualni investitori u cilju primene „kupi i zadrži“ strategije vrše kupovinu indeksnog fonda (*index mutual fund*), kao specifičnog investicionog aranžmana koji uz niske troškove u dugom roku omogućava replikaciju performansi referentnog tržišnog indeksa (*benchmark*). Kupovinom jedinica indeksnog fonda kao specijalnog tipa investicionih fondova individualni investitor stiče pravo na portfolio čija struktura odgovara strukturi referentnog berzanskog indeksa. To se postiže izborom akcija čiji su emitenti konstituenti berzanskog indeksa, uz formiranje pondera u portfoliju koji odgovaraju ponderima u strukturi berzanskog indeksa (Chovancova, 2005, 28).

Veliki broj istraživanja pokazuje da akcije u dugom roku u proseku ostvaruju više stopa prinosa u odnosu na obveznice (Jagannathan i Kocherlakota, 1996; Campbell i Viceira, 2002; Siegel, 2008, i druga). U jednom od uticajnijih istraživanja, Siegel (2008) je pružio sveobuhvatan prikaz prinosa portfolija akcija, na osnovu ekstenzivnog skupa podataka o prinosima akcija u SAD od početka 19. veka, uz zaključak da ulaganja u akcije predstavljaju veoma atraktivnu investiciju u dugom roku. U posmatrana tri sukcesivna pedesetogodišnja vremenska perioda, Siegel (2008) je ustanovio da je premija rizika koju investitori u akcije zahtevaju kao kompenzaciju za veću rizičnost u odnosu na obveznice značajna. Zatim je Siegel analizu proširio i na zemlje Zapadne Evrope (Nemačka, Japan i Velika Britanija) za koje je, takođe, utvrdio prisustvo izražene premije rizika na ulaganja u akcije u dugom roku.

Shodno navedenim argumentima, od pojedinca koji primenjuje statičku investicionu strategiju se očekuje strpljenje i svojevrsna privrženost, jer akcije treba da se drže u portfoliju u dugom vremenskom periodu, uz zanemarivanje eksternog uticaja tržišnih promena. Statičke investicione strategije nisu adekvatne u kratkom roku, s obzirom na izražene kratkoročne fluktuacije tržišta akcija.

Kada je reč o prednostima primene statičkih strategija, mogu da se izdvoje tri najznačajnije:

- troškovna efikasnost;
- povoljan poreski tretman i
- jednostavnost primene.

Usled nefrekventnog trgovanja hartijama od vrednosti u portfoliju, troškovi trgovanja (transakcioni troškovi, operativni troškovi upravljanja portfolijom i drugi) su niski. Odean (1999) ističe da učestalo trgovanje nije poželjno kod individualnih investitora, usled činjenice da preterano samouvereni investitori trguju čak i onda kada su očekivani dobiti niži od transakcionih troškova. Autor ovaj efekat objašnjava različitim argumentima: individualni investitor ne poseduje kapacitete za analizu kretanja cena velikog broja hartija od vrednosti; često je neodlučan ili nema mogućnosti da zauzme poziciju kratke prodaje ukoliko očekuje pad cene hartije od vrednosti u budućnosti; izvor informacija kojima pojedinac raspolaže su uglavnom sredstva javnog informisanja.

Pored troškovne efikasnosti, značajna prednost statičkih strategija je poreski tretman. S obzirom da se akcije zadržavaju u portfoliju u dužem vremenskom periodu, poreski tretman portfolija je povoljan, jer se u većini zemalja oporezuju samo realizovani kapitalni dobiti. U SAD, poreski tretman dugoročnih kapitalnih dobitaka (realizuju se nakon godinu dana držanja hartija od vrednosti u portfoliju) je znatno povoljniji u odnosu na poreski tretman kratkoročnih kapitalnih dobitaka, u smislu primene nižih poreskih stopa. Pored toga, ukoliko hartije od vrednosti kontinuirano gube na vrednosti, investitor ih može prodati i zameniti sličnom hartijom od vrednosti za koju očekuje rast vrednosti u budućnosti. Realizovani kapitalni gubitak pojedinac može da iskoristi za smanjenje poreske osnovice prilikom utvrđivanja poreza na kapitalne dobitke, kao i prilikom utvrđivanja osnovice poreza na globalni lični dohodak na kraju poreske godine.

Iako je jedna od najčešće isticanih prednosti statičkih strategija jednostavnost i odsustvo zahteva u pogledu praćenja tržišnih kretanja i prilagođavanja portfolija, u praksi to najčešće nije lako ostvariti. Individualni investitori, pod uticajem objektivnih faktora (makroekonomska kretanja, kretanja na tržištu akcija i drugi) i subjektivnih faktora (preterani strah od potencijalnog kratkoročnog

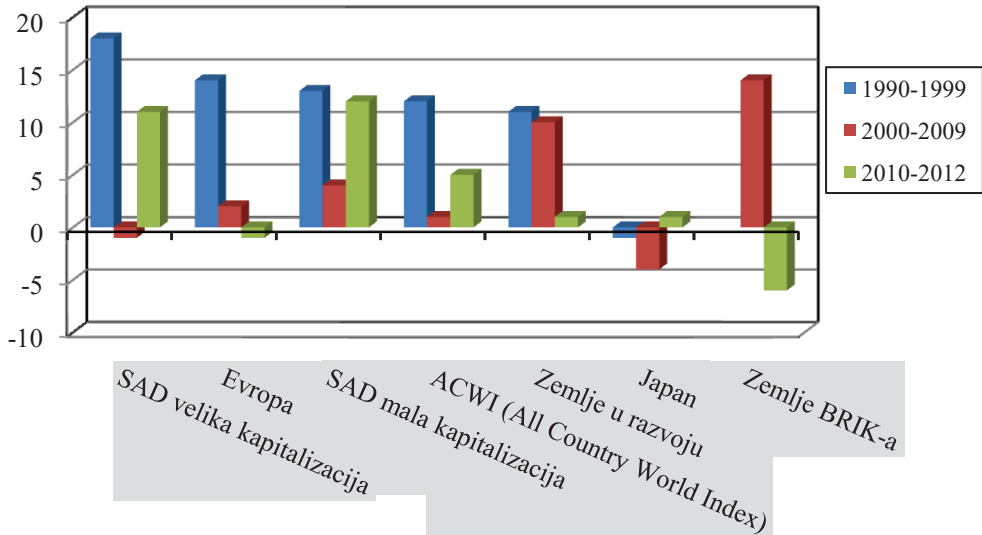
gubitka, kratkovidost u investicionom odlučivanju, pohlepa i drugi), donose ishitrene odluke, iako primena statičkih strategija zahteva disciplinu i odsustvo emotivnog pristupa.

Statičke investicione strategije su nakon Svetske finansijske krize pretrpele veliki broj kritika. Početak 21. veka su obeležile izražene fluktuacije, ne samo na tržištu akcija, već i na drugim segmentima globalnog finansijskog tržišta (tržište međubankarskih pozajmica, hipotekarno tržište i tržište obveznica). Nakon 1987. godine, američko tržište akcija je ostvarilo do tada najduži zabeleženi period relativno stabilnog rasta, sve do 2000. godine. U takvim uslovima, individualni investitori su, primenom statičkih investicionih strategija, u periodu od gotovo decenije i po mogli da realizuju visoke godišnje stope prinosa. Međutim, nakon 2000. godine, američko, ali i globalno, tržište akcija se suočilo sa izraženim fluktuacijama u rasponu od svega nekoliko godina. U ovim uslovima, značajno su oslabili podsticaji za primenu statičkih investicionih strategija. Dok je prosečan godišnji prinos akcija velike tržišne kapitalizacije (*large cap stocks*) u SAD u poslednjoj deceniji 20. veka iznosio oko 18%, u prvoj deceniji 21. veka godišnja stopa prinosa je bila negativna i iznosila je približno -1% (**Slika 1**). Kada je reč o akcijama male tržišne kapitalizacije u SAD, prosečan godišnji prinos je u istom periodu opao sa 13% na svega 4%. Ovaj trend je karakterističan i za evropsko tržište akcija, kao i tržište Japana.

Usled negativnih efekata Svetske ekonomske krize, investitori koji su koristili statičke strategije su pretrpeli ogromne gubitke. Veliki broj pojedinaca je odustao od striktno primene strategije i pribegao prodaji najlošijih hartija od vrednosti iz investicionog portfolija. Na taj način, narušeni su principi primene statičkih strategija koja nije zasnovana na kratkoročnim tržišnim fluktuacijama, već na finansijskoj održivosti u dugom roku.

Nepovoljni uticaji izraženih fluktuacija na tržištu akcija mogu se umanjiti investiranjem određenog dela portfolija na tržištu obveznica. Ukoliko je struktura portfolija, u smislu odnosa agresivnih i konzervativnih ulaganja, odraz nivoa tolerancije prema riziku investitora koja se ne menja sa promenom veličine portfolija, reč je o strategiji konstantnog miksa. S obzirom na činjenicu da investitor koji primenjuje strategiju konstantnog miksa ne menja nivo tolerancije

prema riziku usled promena na finansijskom tržištu, ova strategija spada u statičke investicione strategije. S druge strane, primena ove strategije podrazumeva periodični rebalans portfolija, pa ova strategija ima i dinamički aspekt.

Slika 1 Prosečna godišnja stopa prinosa u poslednjoj deceniji 20. veka, prvoj deceniji 21. veka i nakon 2010. godine na različitim tržištima akcija u svetu

Izvor: Bernstein, 2012, 2-3.

Ukoliko se rebalans portfolija vrši frekventno, ova strategija postaje gotovo identična strategiji prodaje i kupovine hartija od vrednosti koja teži realizaciji prinosa po osnovu predviđanja budućih kretanja cena na finansijskom tržištu. Strategija konstantnog miksa može evoluirati tokom vremena, to jest, struktura portfolija se može menjati. Ukoliko se struktura portfolija menja prema nekom unapred utvrđenom pravilu, strategija zadržava statički aspekt. S druge strane, ukoliko se struktura portfolija menja kao reakcija na promene na finansijskom tržištu, strategija dobija dinamički karakter (Estrada, 2016, 60).

Kod strategije konstantnog miksa, usled promena cena finansijskih instrumenata uključenih u portfolio, investitor mora da izvrši kupovine (prodaje) akcija i drugih hartija od vrednosti u cilju povratka na

prvobitno definisani nivo izloženosti riziku portfolija. Na primer, ukoliko se tržište akcija nalazi u uzlaznoj fazi, učešće akcija u portfoliju će se povećati usled rasta njihovih cena, a zbirni udeo preostalih vrsta finansijskih instrumenata će se smanjiti. Primena strategija konstantnog miksa podrazumeva rebalans portfolija, to jest, investitor mora da proda određeni broj akcija i da kupi hartije od vrednosti koje pripadaju preostalim raspoloživim vrstama finansijskih instrumenata, kako bi očuvao prvobitno učešće akcija, to jest, izloženost riziku.

U situaciji kada se rebalans portfolija vrši retko, strategija konstantnog miksa ima statički karakter, a portfolio usled rasta cena akcija može da postane previše agresivan. Iz perspektive člana penzijskog fonda, to može da bude povoljno, jer se u dugom roku mogu očekivati veći prinosi akcija u odnosu na niskorizične hartije od vrednosti. Međutim, negativne stope prinosa u godinama neposredno pre penzionisanja mogu da dovedu do erozije prethodno akumuliranog iznosa sredstava, što povećava rizičnost investiranja. Portfolio može da postane i previše konzervativan, što je iz perspektive rizika poželjno, ali će dugoročni prinosi najverovatnije biti niži od očekivanih prinosa, što za članove penzijskih fondova može biti problematično. Kratkoročni, ali duboki, padovi tržišta akcija mogu naterati investitora da odstupi od primene strategije konstantnog miksa. Umesto da investitor kupuje akcije i na taj način održava izloženost riziku portfolija konstantnom, može ishitreno doneti odluku o prodaji akcija za koje procenjuje da mu donose ogromne gubitke.

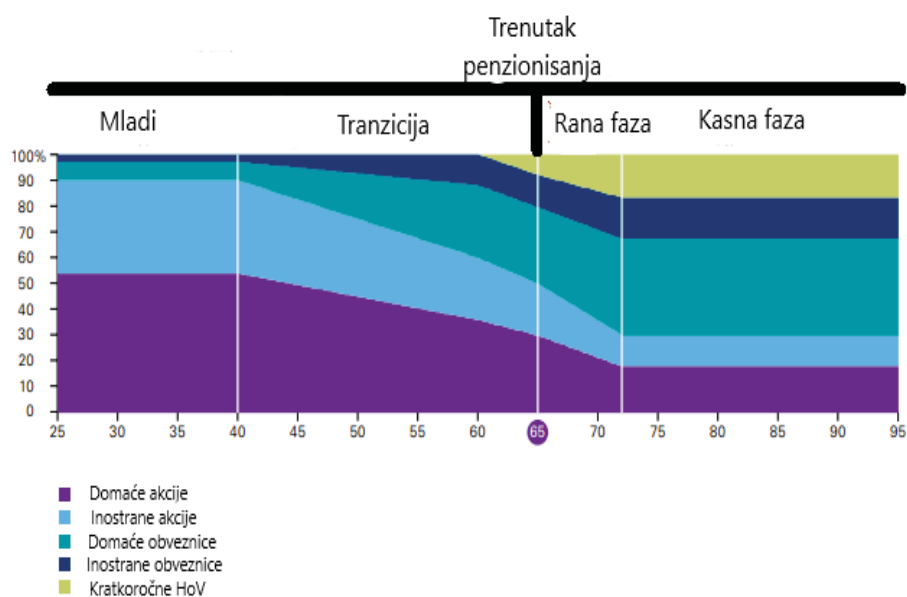
U smislu troškova primene, strategija konstantnog miksa predstavlja povoljnije rešenje u odnosu na dinamičke strategije izbora trenutka plasiranja sredstava (*market timing*) strategije, ali su troškovi viši u odnosu na „kupi i zadrži“ strategiju, usled činjenice da se u određenim vremenskim intervalima vrši rebalans portfolija (Collins i Stampfli, 2009, 939). Što je rebalans portfolija češći, dinamički aspekt strategije je izraženiji, a operativni troškovi upravljanja portfolijom su veći. Za razliku od *market timing* strategije, gde se prilagođavanje portfolija kratkoročnim promenama na finansijskom tržištu vrši u cilju realizacije viših stopa prinosa, kod strategije konstantnog miksa rebalans portfolija se vrši u cilju održavanja početne strukture portfolija.

Primena statičkih i dinamičkih strategija životnog ciklusa u penzijskim fondovima

Strategija životnog ciklusa podrazumeva formiranje obrasca smanjenja investicionog rizika sa protokom vremena, to jest, sa približavanjem planiranog momenta penzionisanja (Towers Watson, 2012, 22). U praksi, u prve dve ili tri decenije članstva u penzijskom fondu, portfolio je u potpunosti ili u najvećoj meri uložen u akcije, a zatim se u preostalom periodu do penzionisanja vrši tranzicija ka manje rizičnim hartijama od vrednosti. Odatle sledi da osnovni cilj primene ove strategije nije ostvarivanje maksimalno mogućeg nivoa penzijske štednje, već je akcenat na sigurnosti realizacije povoljnih ishoda i smanjenju verovatnoće realizacije nepovoljnih ishoda u budućnosti.

Struktura portfolija u toku primene ove strategije se može podeliti u dva dela: deo rasta vrednosti i deo očuvanja vrednosti. U delu rasta vrednosti, učešće akcija u portfoliju je značajno, kao i ulaganja u druge oblike aktive koji imaju potencijal rasta vrednosti (nekretnine, komercijalni objekti, infrastruktura, zlato i slično). Dok je zastupljenost dela rasta vrednosti u ukupnom portfoliju značajna u prvom periodu u fazi akumuliranja finansijskih sredstava, deo očuvanja vrednosti je zastupljen u drugom periodu faze akumulacije i u fazi deakumulacije finansijskih sredstava, to jest, nakon penzionisanja (**Slika 2**). Deo očuvanja vrednosti se sastoji pretežno od dugoročnih obveznica (državnih i korporativnih), kao i kratkoročnih hartija od vrednosti, s tim da se učešće kratkoročnih hartija od vrednosti povećava tek u poslednjih par godina neposredno pre penzionisanja, a zatim u periodu nakon penzionisanja.

Strategija životnog ciklusa, kao strategija koja se često primenjuje u penzijskim fondovima u razvijenim zemljama, uvažava potrebu pojedinca da uz prihvatljiv nivo rizika u dugom roku akumulira iznos finansijskih sredstava dovoljan za očuvanje životnog standarda nakon penzionisanja. Ova strategija može da ima i statičku i dinamičku pojavnu formu.

Slika 2 Promena strukture portfolija sa protokom vremena u *Vanguard Target Retirement Funds* fondu životnog ciklusa

Izvor: Donaldson *et al*, 2015, 5

Osnovni cilj primene statičke strategije životnog ciklusa je smanjenje rizika realizacije drastičnih smanjenja akumuliranih iznosa, usled neočekivanog pada tržišta akcija u periodu neposredno pre penzionisanja. Period od poslednjih pet do deset godina pre penzionisanja je naročito delikatan za članove penzijskog fonda, usled činjenice da se gubici realizovani u ovom periodu ne mogu u punoj meri sanirati, s obzirom na kratak vremenski period koji je pojedincu na raspolaganju. Jedini način da se posledice nepovoljnih tržišnih kretanja na visinu penzije otklone je povećanje stope doprinosa i izbor kasnijeg trenutka u kojem će se pojedinac penzionisati.

Iako je ova strategija relativno jednostavna za primenu, može biti problematična u smislu maksimizacije očekivane konačne korisnosti za člana penzijskog fonda (Cairns i drugi, 2003, 2). Postavlja se pitanje da li pojedinci treba po automatizmu da smanjuju učešće akcija u portfoliju sa približavanjem trenutka penzionisanja. Usled nepovoljnih kretanja na tržištu akcija u prvom periodu radne karijere kada je portfolio

investiran u akcije, pojedinac može da ostvari iznos sredstava na penzijskom računu koji je nedovoljan za postizanje adekvatne stope zamene nakon penzionisanja. S druge strane, tržište akcija može u poslednjih deset godina pre penzionisanja da ostvari značajan rast, od kojeg pojedinac nema nikakve koristi, jer je veći deo portfolija uložen u obveznice.

Dinamička strategija životnog ciklusa omogućava članu penzijskog fonda da, na osnovu analize investicionih performansi iz prethodnog perioda, donese odluku da li će izvršiti prilagođavanje portfolija, kao i u kojoj meri će prilagođavanje portfolija biti realizovano. Modaliteti ove strategije mogu biti različiti, u zavisnosti od kriterijuma koji se koristi prilikom donošenja odluke o prilagođavanju portfolija. Wang (2012) je koncipirao dva oblika dinamičke strategije životnog ciklusa. Prema prvom modalitetu, transfer portfolija iz rizične u nerizične hartije od vrednosti u kasnijem periodu radne karijere se vrši samo pod uslovom da su akumulirana sredstva jednaka ili veća u odnosu na ciljani iznos finansijskih sredstava. U suprotnom, portfolio člana penzijskog fonda će ostati u potpunosti uložen u akcije. Ova strategija je osetljiva na odnos prethodno realizovanih stopa prinosa i ciljane stope prinosa u definisanju optimalne strukture portfolija u budućem periodu (Basu i drugi, 2009, 5). Drugi oblik koristi "momentum" investicionu strategiju, to jest, strategiju kupovine hartija od vrednosti koje su u prethodnom periodu ostvarile visoke prinose i obrnuto. Prema ovom modalitetu, u prvoj etapi radne karijere pojedinca portfolio se u potpunosti investira u akcije, sve do trenutka u kojem treba da otpočne tranzicija portfolija od agresivnih ka konzervativnim ulaganjima. U kojoj meri će transfer portfolija iz akcija u obveznice biti realizovan, zavisi od prinosa akcija iz prethodne godine. Ukoliko je prošlogodišnji prinos akcija veći od 10%, u narednom periodu portfolio će u potpunosti da bude investiran u akcije, i obrnuto, ukoliko je prinos akcija negativan i manji je od -10%, u narednom periodu će portfolio u potpunosti da bude investiran u obveznice. S druge strane, u situaciji kada se prinos akcija nalazi u rasponu od -10% do 10%, u portfoliju se zadržava 80% akcija i 20% obveznica. Ovo pravilo važi u prvoj polovini perioda u kojem se vrši prilagođavanje portfolija, a zatim se u drugoj polovini perioda pravilo menja, tako da portfolio čini 60% akcija i 40% obveznica.

Kriterijum za odlučivanje u primeni dinamičke strategije životnog ciklusa može da bude i ciljana stopa zamene (*replacement ratio*). Blake i drugi (2001) su analizirali primenu strategije životnog ciklusa sa povratnom spregom, gde se performanse strategije procenjuju uzimajući u obzir odnos prve primljene penzije i poslednje zarade. Prema ovoj strategiji, celokupna finansijska sredstva se ulažu u portfolio akcija, ukoliko je tekuća stopa zamene ispod minimalnog nivoa, to jest, tekući iznos sredstava na penzijskom računu je značajno niži od iznosa koji je potreban da bi pojedinac mogao da se penzionise uz zadovoljavajući nivo stope zamene. Blake i drugi (2001) su kao donju granicu postavili stopu zamene od 40%, a kao gornju granicu stopu zamene od 80%. Ukoliko je stopa zamene iznad gornje granice, sredstva se investiraju u konzervativan portfolio. U situaciji kada je dostignuta stopa zamene unutar postavljenih limita, srazmerni deo sredstava na penzijskom računu se investira u nerizičan portfolio, tako da se, sa rastom stope zamene, povećava učešće nerizičnog portfolija u investicionoj strategiji člana penzijskog fonda.

Strategije životnog ciklusa nisu jednoznačno određene kao statičke ili dinamičke, već se ovi aspekti mogu kombinovati u primeni svake strategije. Oba pristupa zahtevaju formiranje početne strukture portfolija koja je izuzetno agresivnog karaktera. Statička strategija životnog ciklusa na finansijskom tržištu u silaznoj fazi je neadekvatna za pojedinca koji se nalazi relativno blizu penzionisanja. U tom smislu, investiciona strategija mora da uvaži poziciju vremenskog trenutka u kojem se beleži tržišni pad u životnom ciklusu pojedinca. Ukoliko je pad tržišta zabeležen na početku radne karijere pojedinca, na raspolaganju preostaje dovoljan broj godina do trenutka penzionisanja da se gubici iz početnog perioda nadoknade. Ovakav način razmišljanja je primenljiv samo pod uslovom da se cene akcija nakon svakog pada vraćaju na prosečni, dugoročni nivo, i da su prinosi akcija superiorniji od prinosa obveznica u dugom roku. U ovim uslovima, primena agresivne investicione strategije sve do nekoliko godina pre penzionisanja može biti poželjna. Sa približavanjem trenutka penzionisanja, upravljanje rizikom treba da bude najvažniji cilj investicione strategije, u smislu očuvanja akumuliranog iznosa.

Kriterijumi za izbor adekvatne strategije i implikacije za upravljanje penzijskim fondovima

U ovom delu rada je izložen skup kriterijuma za ocenu adekvatnosti investicionih strategija koje primenjuju članovi penzijskih fondova. Za ocenu adekvatnosti se mogu iskoristiti i drugi kriterijumi, ali su ovde obuhvaćeni argumenti koji se najčešće sreću u relevantnoj literaturi. Kriterijumi za ocenu adekvatnosti su podeljeni u dve grupe.

Prvu grupu čine kriterijumi adekvatnosti iz perspektive ekonomske teorije, to jest, teorijski argumenti koje investiciona strategija mora da poštuje, u cilju realizacije optimalnih finansijskih performansi. Osnovni kriterijumi iz perspektive ekonomske teorije koji će u daljem tekstu biti razmatrani su:

- odnos prinosa i rizika i
- tolerancija pojedinca prema riziku.

Odnos prinosa i rizika portfolija članova penzijskih fondova je određen dužinom investicionog horizonta. Uopšteno, godišnji prinosi obveznica imaju manje fluktuacije u odnosu na prinose koje generišu akcije. Međutim, rizik ulaganja u akcije opada sa protokom vremena. Prema EFAMA (2008), premija rizika koju donosi ulaganje u akcije, merena kao razlika između prinosa akcija i prinosa državnih obveznica, je u svih sedam posmatranih zemalja obuhvaćenih istraživanjem u periodu od 1900. do 2005. godine bila značajna (između 3,9% i 5,3%), a u proseku na nivou svih posmatranih zemalja iznosila je približno 4%. Ovde treba imati u vidu da je reč o realnim prinosima, uz uključen efekat inflacije u višedecenijskom periodu. Dakle, akcije su rizičnije od obveznica u kratkom roku, ali generišu superiornije prinose u dugom roku. U dugom roku, rizičnost akcija, merena standardnom devijacijom godišnjih prinosa, opada. Za period držanja akcija u portfoliju od deset godina, standardna devijacija za godišnje prinose akcija iznosi 8,8%. Međutim, ukoliko se period držanja akcija produži na dvadeset i više godina, standardna devijacija godišnjih prinosa obveznica je veća u odnosu na prinose akcija. Na primer, za period držanja u portfoliju od 30 godina, standardna devijacija za akcije iznosi svega 3,8%, a za obveznice 4,6%.

Tolerancija pojedinca prema riziku je određena velikim brojem faktora: obrazovanje, dohodak, psihološki faktori, demografski faktori i drugi. Uopšteno, muškarci imaju veći nivo tolerancije prema riziku u odnosu na žene, mladi pojedinci teže rizičnijem investiranju u odnosu na starije pojedince, a pojedinci sa nižim nivoom dohotka su orijentisani ka konzervativnijim investicijama u odnosu na pojedince sa višim nivoom dohotka (Collard, 2009, 3). Pojedinci koji poseduju viši nivo finansijskih veština formiraju diverzifikovaniji portfolio sa nižim nivoom nesistemskog rizika u odnosu na pojedince koji imaju niži nivo finansijske pismenosti (Clark i drugi, 2017).

Da li pojedinci, čak i sa konzistentnim individualnim preferencijama u pogledu rizika, donose investicione odluke koje su u skladu sa nivoom tolerancije prema riziku? Suočeni sa složenim investicionim odlučivanjem, veliki broj pojedinaca koristi strategije „naivne diverzifikacije“, koje na pojednostavljen način uključuju toleranciju prema riziku u proces investicionog odlučivanja. Pored toga, penzijski fondovi nisu pogodni za pojedince sa izraženom averzijom prema riziku. Prema EFAMA (2008), ukoliko pojedinac formira portfolio koji čine isključivo obveznice, u 88% slučajeva iznos finansijskih sredstava u trenutku penzionisanja je niži od medijalnog iznosa sredstava koji je akumuliran primenom strategije životnog ciklusa, a u 96% slučajeva od medijalnog iznosa sredstava koji generiše portfolio investiran u akcije.

Drugu grupu kriterijuma čine argumenti iz perspektive člana penzijskog fonda. Osnovni cilj koji pojedinac teži da realizuje učlanjenjem u penzijski fond je adekvatna stopa zamene, to jest, nivo životnog standarda nakon penzionisanja koji je približno jednak životnom standardu pre penzionisanja. U skladu sa time, osnovni kriterijumi za analizu adekvatnosti investicione strategije iz perspektive člana penzijskog fonda su:

- troškovna efikasnost i
- adekvatnost stope zamene.

Operativni troškovi penzijskog fonda su finansijska pozicija koja umanjuje iznos finansijskih sredstava na penzijskom računu. Iz perspektive pojedinca, poželjno je da penzijski fond posluje po najnižim

mogućim troškovima, a da ne ugrozi efikasnost procesa penzijske štednje. Drugim rečima, troškovna efikasnost penzijskog fonda bi mogla da se definiše kao pružanje adekvatnih stopa zamene za članove uz visok nivo izvesnosti i uz što je moguće niže operativne troškove. Alserda i drugi (2017) su operativne troškove penzijskog fonda podelili na administrativne i investicione troškove. Administrativni troškovi se odnose na upravljanje gotovinskim tokovima, vođenje evidencija i baze podataka, a investicioni troškovi se odnose na formiranje investicionih strategija, primenu i praćenje performansi strategija, troškove brokeraže, troškove elektronskog trgovanja i tako dalje. Pored ovih troškova, mogu se izdvojiti troškovi distribucije i marketinga koji uključuju troškove pružanja saveta članovima i promocije različitih penzijskih aranžmana.

U relevantnoj literaturi se može pronaći mali broj radova koji analiziraju uticaj visine troškova poslovanja penzijskog fonda na iznos penzijskih naknada. U jednom od uticajnijih istraživanja, Bikker i de Dreu (2006) su analizirali faktore koji utiču na visinu administrativnih i investicionih troškova privatnih penzijskih fondova u Holandiji. Rezultati analize pokazuju da godišnji administrativni troškovi penzijskih fondova značajno variraju i kreću se u rasponu od 0,1% do 1,2% vrednosti aktive penzijskih fondova. Na veličinu operativnih troškova značajno utiče ekonomija obima, s obzirom da granski penzijski fondovi (za zaposlene u kompanijama koje posluju u istoj privrednoj grani) imaju najmanji odnos troškova i vrednosti aktive, dok najveće troškove ostvaruju penzijski fondovi čije članstvo čini relativno malobrojna populacija zaposlenih u kompaniji koja je organizator penzijskog plana.

Troškovi i provizije, koje penzijski fondovi naplaćuju od svojih članova, mogu u značajnoj meri da utiču na visinu penzije. Prema Bikker i de Dreu (2006), povećanje operativnih troškova u iznosu od 1% vrednosti aktive, može da uzrokuje kumulativno smanjenje penzijskih naknada od 27%, što je ekvivalentno povećanju od 37% ukupnih penzijskih troškova. Prema OECD (2013), smanjenje troškova u visini od 0,5% do 1% vrednosti aktive penzijskog fonda može da poveća potencijalne isplate penzija između 10% i 20%, ukoliko se doprinosi po

stopi od 10% uplaćuju u kontinuitetu 40 godina uz prosečnu stopu prinosa od 5%.

Na visinu investicionih troškova utiče karakter investicione strategije koju pojedinac primenjuje. Ukoliko je reč o statičkoj strategiji sa retkim transakcijama u portfoliju, troškovi provizija i brokeraže, iskazani kao procenat ukupnog iznosa sredstava na penzijskom računu, će biti niski. S druge strane, ukoliko pojedinac relativno često vrši prilagođavanja u portfoliju, sa velikim brojem transakcija na različitim hartijama od vrednosti, logično je da će investicioni troškovi biti veći.

Konačno, najznačajniji kriterijum za ocenu adekvatnosti investicione strategije iz perspektive člana penzijskog fonda je stopa zamene. Na ovom mestu bi trebalo istaći da ne postoji investiciona strategija koja može da garantuje postizanje ciljane stope zamene u trenutku penzionisanja. Međutim, mogu se izdvojiti određene preporuke u pogledu izbora investicionih strategija. Konzervativne strategije predstavljaju loše rešenje za članove penzijskog fonda. Većina istraživanja koja poredе performanse različitih investicionih strategija pokazuje da strategije sa niskim učešćem akcija u portfoliju ne generišu značajniji nivo stope zamene. Kao najznačajnija preporuka se može istaći stav da je za dostizanje adekvatne stope zamene potrebno formirati portfolio sa pretežnim učešćem akcija i/ili alternativnih vrsta finansijskih instrumenata, kako zbog ostvarivanja višeg nivoa diverzifikacije i smanjenja nesistemskih rizika, tako i zbog rasta vrednosti u dugom roku. Ulaganja u državne obveznice i kratkoročne hartije od vrednosti su poželjna, ali isključivo u sklopu menadžmenta rizikom, to jest, očuvanja vrednosti na penzijskom računu i smanjivanja verovatnoće realizacije gubitaka.

Zaključak

Na osnovu izloženog, može se istaći stav da su izazovi sa kojima se susreću članovi penzijskih fondova u realizaciji adekvatnog nivoa penzijske štednje u prethodnoj deceniji značajno veći u odnosu na poslednju deceniju 20. veka. Nakon *dot.com* krize i Svetske finansijske krize u prvoj deceniji 21. veka, drugu deceniju 21. veka je obeležio produženi period niskih realnih kamatnih stopa, čime je u velikoj meri

destimulisano ulaganje u državne i kompanijske obveznice. U ambijentu značajnih fluktuacija na tržištu akcija i niskih prinosa na tržištu obveznica, verovatnoća da će članovi penzijskih fondova da dostignu ciljani nivo akumuliranih sredstava u momentu penzionisanja primenom statičkih investicionih strategija je značajno smanjena. Statička strategija životnog ciklusa, koja prati rast averzije prema riziku pojedinca kako se bliži moment penzionisanja, može da pruži nezadovoljavajuće rezultate ukoliko su stope prinosa na dugoročne obveznice niže od očekivanih. Dinamička strategija životnog ciklusa istovremeno uvažava promenu nivoa averzije prema riziku pojedinca u toku životnog ciklusa i prilagođava portfolio kretanjima na finansijskom tržištu, u cilju povećavanja verovatnoće realizacije ciljanog iznosa akumuliranih sredstava. U ambijentu izraženih fluktuacija na finansijskom tržištu, ova strategija može da predstavlja pogodno rešenje za članove penzijskih fondova.

Reference

1. Alserda, G., Bikker, J., van der Lecq, F., (2017), *X-efficiency and economies of scale in pension fund administration and investment*, DNB Working Paper, No. 547, De Nederlandsche Bank
2. Basu, A., Byrne, A., Drew, M., (2009), *Dynamic Lifecycle Strategies for Target Date Retirement Funds*, Discussion Papers Finance, No. 2009-02, Griffit Business School
3. Bernstein, R., (2012), *Is buy-and-hold dead?*, Richard Bernstein Advisors LLC
4. Bikker, J., de Dreu, J., (2006), *Pension fund efficiency: the impact of scale, governance and plan design*, DNB Working Paper, No. 109, De Nederlandsche Bank
5. Blake, D., Cairns, A., Dowd, K., (2001), Pensionmetrics: stochastic pension plan design and value-at-risk during the accumulation phase, *Insurance: Mathematics and Economics*, Vol. 29, pp. 187-215
6. Cairns, A., Blake, D., Dowd, K., (2003), *Stochastic Lifestyling: Optimal Dynamic Asset Allocation for Defined Contribution Pension Plans*, CRIS Discussion Paper Series, 2003.III, Centre for Risk & Insurance Studies
7. Campbell, J., Viceira, L., (2002), *Strategic Asset Allocation: Portfolio Choice for Long-Term Investors*, Oxford University Press

8. Chovancova, B., (2005), Index Funds in Capital Markets, *BIATEC*, Vol. 13, No. 9, Narodna Banka Slovenska
9. Clark, R., Lusardi, A., Mitchell, O., (2017), Financial Knowledge and 401 (k) investment performance: a case study, *Journal of Pension Finance and Economics*, Vol. 16, Iss. 3, pp. 324-347
10. Collard, S., (2009), *Individual Investment Behaviour: A Brief Review of Research*, Personal Finance Research Centre
11. Collins, P., Stampfli, J., (2009), Managing Private Wealth: Matching Investment Policy to Investor Risk Preferences, *The Banking Law Journal*, Vol. 126, pp. 923-958
12. Donaldson, S., Kinniry, M., Maciulis, V., Patterson, A., DiJoseph, M., (2015), *Vanguard's approach to target-date funds*, Vanguard Research
13. EFAMA, (2008), *Defined-contribution pension schemes: Risks and advantages for occupational retirement provision*, European Fund and Asset Management Association
14. Estrada, J., (2016), Buffet's Asset Allocation Advice: Take It ... with a Twist, *The Journal of Wealth Management*, Vol. 18, Iss. 4, pp. 59-64
15. Odean, T., (1999), Do Investors Trade Too Much?, *American Economic Review*, Vol. 89, pp. 1279-1298
16. OECD, (2013), *Design and Delivery of Defined Contribution (DC) Pension Schemes – Policy Challenges and Recommendations*, Conference on Defined Contribution Pensions, Guarantees and Risk Sharing, Cass Business School
17. Siegel, J., (2008), *Stocks for the Long Run – 4th Edition*, McGraw-Hill
18. Towers Watson, (2012), *Journey Well, Arrive Better – Life-Cycle Strategies*, Towers Watson Research
19. Wang, K., (2012), *Long-term Investment and Asset Allocation Strategies in Defined Contribution Pension Plans*, PhD Thesis, University of Exeter

PERSPEKTIVA RAZVOJA ROBNIH BERZI U REPUBLICI SRBIJI

Dragan Stojković* i Miloš Dimitrijević**

Robne berze su nastale veoma davno, ali se njihov razvoj u savremenim uslovima uglavnom vezuje samo za razvijene industrijske zemlje. Sistem trgovanja preko robne berze predstavlja veoma pouzdan model utvrđivanja nepristrasne, ravnotežne i transparentne tržišne cene robe. S druge strane, trgovina preko robne berze podrazumeva standardizaciju berzanskog materijala koja uključuje razvijen sistem garancija kvaliteta i kvantiteta robe. Intenziviranjem procesa globalizacije i liberalizacije, kao i razvojem informacionih tehnologija, kreirani su povoljni uslovi za razvoj robnih berzi i u zemljama u razvoju. Međutim, u Republici Srbiji je tek sredinom 2019. godine usvojen Zakon o robnim berzama, koji bi trebalo da doprinese intenzivnijem razvoju robnog tržišta na posmatranom području u narednom periodu. S tim u vezi, osnovni cilj rada jeste sagledavanje perspektive razvoja robnih berzi u Republici Srbiji.

Ključne reči: Robna berza, Zakon o robnim berzama, Republika Srbija, Ovlašćena skladišta, Robni zapis.

Uvod

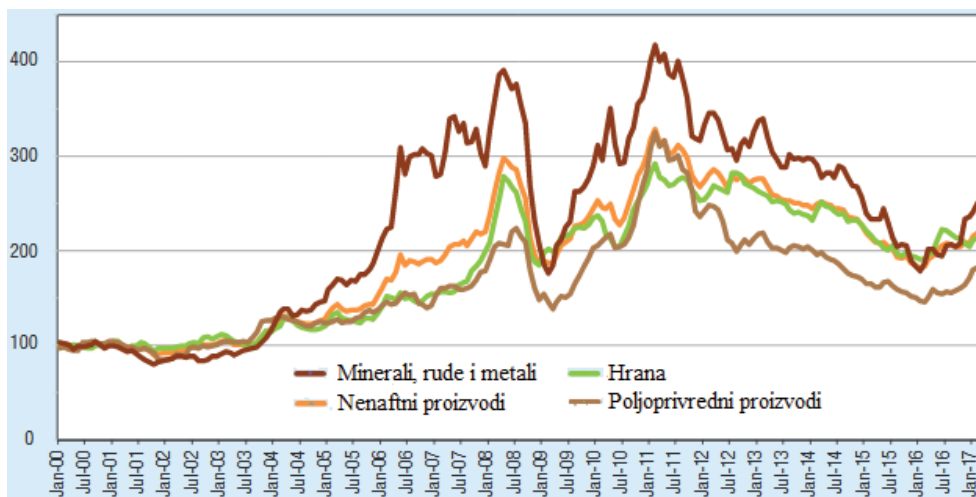
Iako su prve robne berze nastale veoma davno, one danas efikasno funkcionišu samo u razvijenim industrijskim zemljama. Međutim, liberalizacijom tržišta i razvojem informacionih tehnologija stvoreni su povoljni uslovi za njihov intenzivni razvoj i u zemljama u razvoju (Rashid, Winter-Nelson & Garcia, 2010). Postojanje robnih berzi je od velikog značaja imajući u vidu da su cene svih vrsta roba podložne veoma čestim promenama. S tim u vezi, nestabilnost cena roba i visoki transakcioni troškovi daju snažnu teorijsku podlogu za osnivanje robnih

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: dstojkovic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: mdimitrijevic@kg.ac.rs

berzi u svim delovima sveta (Nicholas & Jayne, 2012). Sistem trgovanja preko robne berze predstavlja veoma pouzdan model utvrđivanja nepristrasne, ravnotežne i transparentne tržišne cene robe, što uglavnom pogoduje prodavcima robe. S druge strane, korist od robne berze imaju i kupci, jer trgovina preko robne berze podrazumeva standardizaciju berzanskog materijala koja uključuje razvijen sistem garancija kvaliteta i kvantiteta robe.

Na Slici 1 je prikazano kretanje indeksa cena za četiri grupe roba u periodu 2000-2017. godina, a to su: minerali, rude i metali, naftni proizvodi, poljoprivredni proizvodi i hrana.

Slika 1 Indeksi cena robe u periodu 2000-2017.

Izvor: Commodities and Development Report 2017

Na Slici 1 se uočava velika volatilitnost cena kod svih prikazanih grupa proizvoda. Najveću promenljivost u posmatranom periodu je ispoljio indeks koji se odnosi na minerale, rude i sirovine. Ovaj indeks je sa 80 poena u oktobru 2001. godine porastao na 417,6 poena u februaru 2012. godine, a zatim opao na 251,1 u februaru 2017. godine (Commodities and Development Report 2017). Prisutna promenljivost cena može ukazivati na realnu potrebu za formiranjem i funkcionisanjem robnih berzi u svim delovima sveta. S tim u vezi, one danas postoje kako u zemljama sa razvijenom tržišnom ekonomijom

(Japan, SAD, Hong Kong, Singapur), tako i u zemljama koji su veliki proizvođači mineralnih i poljoprivrednih proizvoda (Turska, Indija, Kina, Kanada, Brazil i dr.).

Međutim, postoje određeni uslovi koji bi morali biti ispunjeni da bi došlo do osnivanja i razvoja robnih berzi, od kojih se kao najvažniji mogu izdvojiti sledeći: (Belozertsev, Rutten & Hollinger, 2011, 57)

- Ponuda i tražnja za robom moraju biti dovoljno velike, odnosno mora postojati veliki broj potencijalnih učesnika;
- Roba kojom se trguje mora biti podložna standardizaciji;
- Određivanje cene robe treba prepustiti tržištu, bez monopolističkih uticaja i mešanja države;
- Berza treba da podržava glavne komercijalne interese učesnika;
- Ključni učesnici na robnoj berzi treba da udruže svoje napore ka uspostavljanju funkcionalnog i pouzdanog klirinškog sistema koji će garantovati robnu razmenu na organizovanom tržištu (berzi);
- Usluge berze moraju biti funkcionalne i pristupačne, uz postojanje neophodnih infrastrukturnih objekata (pristupačni putevi, adekvatni teretni mostovi, dostupnost transportnih kompanija, usluge kontrole kvaliteta, efikasna administracija, skladištenje i komunikacija i sl.);
- Potrebna je adekvatna podrška države, uz definisanje odgovarajuće regulative i nadzora nad trgovanjem na berzi.

Uočava se da je za formiranje i efikasno funkcionisanje robnih berzi neophodno ispunjavanje uslova koji potiču iz šireg ekonomskog i političkog okruženja, a koji pre svega uključuju: fizičku, pravnu i regulatornu infrastrukturu, makroekonomsku stabilnost, razvoj komercijalnog i finansijskog sektora i političku podršku (Rashid, Winter-Nelson & Garcia, 2010). Takođe, za razvoj robnih berzi potrebno je ispunjavanje i specifičnih uslova, kao što su: kontinuirana proizvodnja i adekvatno skladištenje proizvoda, homogenost proizvoda, veliko i aktivno spot tržište i velika promenljivost cena na spot tržištu.

Od formiranja i razvoja robnih berzi naročitu korist imaju poljoprivredni proizvođači, imajući u vidu da je njihova zarada u velikoj meri uslovljena visinom otkupne cene njihovih proizvoda. Međutim, tokom razvoja berzi poljoprivrednih proizvoda u nekim zemljama u razvoju ispoljavala su se određena ograničenja. Najčešća ograničenja intenzivnijeg razvoja ovih berzi su: nepoznavanje berzanskog načina poslovanja i sistema upravljanja rizikom, nizak nivo poljoprivredne proizvodnje, niska razvijenost poljoprivrednog i finansijskog sektora i neadekvatna poljoprivredna politika (Belozertsev, Rutten & Hollinger, 2011; Mukhebi & Kandu, 2014). Ukoliko je obim poljoprivredne proizvodnje nizak, potencijalna razmena preko robne berze je takođe niska, što ukazuje na njenu finansijsku neodrživost. Osim toga, kada je poljoprivredna proizvodnja slabo organizovana, odnosno poljoprivrednici, posrednici i trgovci slabo obrazovani, šanse za uspešnost osnivanja robne berze su veoma male. S druge strane, kada je poljoprivredni sektor dobro organizovan, ali je sačinjen od nekoliko velikih i vertikalno povezanih kompanija, onda te kompanije uglavnom ne ispoljavaju interes za povećavanjem transparentnosti tržišta (Maxwell, 2015).

Najpoznatije robne berze u svetu su: Chicago Mercantile Exchange, Chicago Board of Trade, Deutsche Borse AG (metal, energija i poljoprivredna roba), Euronext NVG (poljoprivredna roba), Ethiopia Commodity Exchange (poljoprivredna roba), New York Mercantile Exchange, London Metals Exchange (osnovni metali), Australian Securities Exchange (poljoprivredna roba i metali), Shanghai Futures Exchange (metali i energija), South African Futures Exchange (poljoprivredna roba, metali i energija), Multi Commodity Exchange of India Ltd. (poljoprivredna roba, metali i energija), Nadex Exchange, Zhengzhou Commodities Exchange (poljoprivredna roba) i Tokyo Commodity Exchange (poljoprivredna roba, metali i energija). U Republici Srbiji postoji jedna robna berza, "Produktna Berza" a.d. Novi Sad. Na njoj se trenutno trguje sa sedam grupa proizvoda: žitarice, komponente stočne hrane, semenska roba, mineralna đubriva, industrijsko bilje, konzumna roba i ostalo.

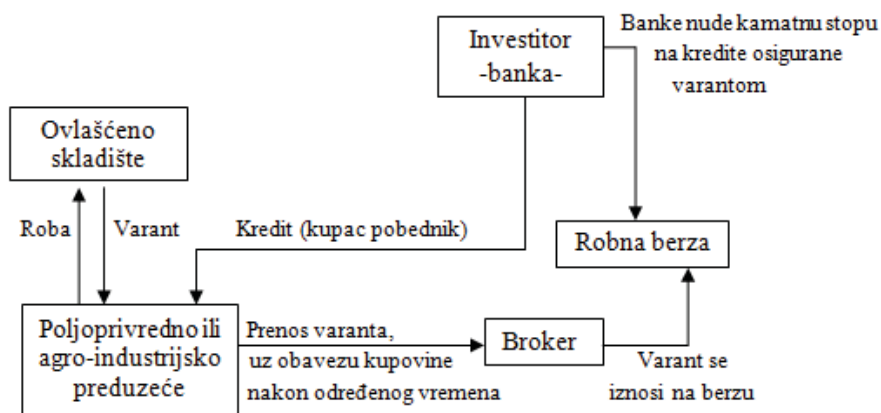
Značaj razvoja robnih berzi

Robne berze obavljaju nekoliko veoma važnih funkcija od kojih se kao najznačajnije mogu izdvojiti sledeće: upravljanje tržišnim rizikom, smanjivanje rizika neizvršenja obaveze druge strane, povećanje transparentnosti cena, smanjivanje rizika vezanih za vrednost kolaterala, standardizacija kvaliteta robe i obezbeđivanje direktnog pristupa tržištu kapitala putem repo transakcija (Belozertsev, Rutten & Hollinger, 2011, 7). Uključivanjem standardizovanih terminskih ugovora u proces berzanskog trgovanja robne berze u značajnoj meri pomažu u upravljanju tržišnim rizikom. Ove tržišne institucije omogućavaju utvrđivanje ravnotežne cene robe, čime se značajno umanjuju rizici trgovine, otklanjaju asimetrične informacije i povećava pregovaračka moć učesnika. Osim toga, koristeći mehanizme kontrole i finansijskih garancija, robne berze mogu umanjiti ili čak potpuno otkloniti rizike koji se javljaju kod poslova zaključenih sa nepoznatim licima. Takođe, imajući u vidu da berzanski način trgovanja podrazumeva standardizaciju kvaliteta i kvantiteta robe, kupci su znatno sigurniji u kvalitet robe koju kupuju, kao i u njenu adekvatnu isporuku. U pomenutom procesu standardizacije kvaliteta i kvantiteta robe veoma važnu ulogu imaju javna (ovlašćena) skladišta. U skladištima se vrši procena kvaliteta i kvantiteta proizvoda, nakon čega deponenti proizvoda, npr. proizvođači (vlasnici) poljoprivrednih proizvoda, dobijaju potvrde. Skladišne potvrde (robni zapisi ili skladišnice) su papirni ili elektronski dokumenti u kojima su naznačeni vrsta robe, kvalitet, lokacija i vlasništvo nad robom. One mogu biti prenosive ili neprenosive. Prenosive skladišne potvrde omogućavaju da vlasnik potvrde može vlasništvo da prenese na druga lica. Kod neprenosivih potvrda proces prenosa vlasništva je komplikovan i podrazumeva sprovođenje određenog postupka koji direktno kontroliše regulator. Za razliku od privatnih skladišta koja izdaju samo potvrdu o prijemu, javna skladišta mogu emitovati robni zapis ili skladišnicu.

Dakle, skladišta predstavljaju važnu prateću infrastrukturu za funkcionisanje robnih berzi. Adekvatno održavani skladišni objekti omogućavaju poljoprivrednicima da bezbedno skladište svoje proizvode bez brige o gubitku vrednosti, dok tržišne cene ne budu

povoljnije (Faruk, 2015). Organi berze zaduženi za skladištenje moraju da uspostave lanac umreženih skladišta širom zemlje. Svako područje u kojem kontinuirano postoji višak prinosa mora da ima dovoljno skladišnih kapaciteta. Osim toga, skladišta moraju imati što modernije sisteme za upravljanje skladišnim prostorom i uskladištenim proizvodima (Faruk, 2015).

Najjednostavniji i najpodesniji način korišćenja robnog zapisa za poljoprivredne proizvođače jeste zaloga nad uskladištenom robom, radi podizanja povoljnog kratkoročnog kredita. Robni zapis za banke predstavlja mnogo sigurnije sredstvo obezbeđenja u odnosu na druge vidove fizičke zaloge (Kompenzacioni fond RS, *Sistem javnih skladišta*). U Republici Srbiji Zakonom o javnim skladištima za poljoprivredne proizvode (čl. 19) je predviđeno da se robni zapis sastoji iz dva dela: iz priznanice da je roba skladištena i založnice (varanta). Istim zakonom, regulisano je da robni zapis, odnosno pojedinačno priznanica i založnica mogu biti predmet trgovine, uključujući i berzansku trgovinu (čl. 22). Dakle, robne berze primenjuju standarde kvaliteta za robu kojom se trguje na njenim platformama što može omogućavati pristup nacionalnom tržištu kapitala, putem korišćenja repo šema garantovanih od njihovih klirinških sistema. Proces realizacije repo transakcija varantima koji glase na poljoprivredne proizvode predstavljen je Slikom 2.

Slika 2 Repo transakcije varantima preko robne berze

Izvor: Overview of the world's commodity exchanges, 2007, 18.

Poljoprivredno ili agro-industrijsko preduzeće deponuje poljoprivredne proizvode u javno skladište, pri čemu mu javno skladište emituje varant, kao deo robnog zapisa ili skladišnice. Ovaj varant preduzeće može ponuditi kao predmet repo transakcije, odnosno preko ovlašćenog brokera ponuditi ga potencijalnim kreditorima putem robne berze. Banke preduzeću nude kredite osigurane varantom, pri čemu kredit odobrava banka koja je ponudila najpovoljnije uslove. Nakon protoka određenog vremenskog perioda preduzeće ima obavezu da otkupi varant, odnosno da otplati kredit. Dakle, uočava se da berzanski način trgovanja robom uključuje mogućnost povoljnog kreditiranja proizvođača od strane banaka, što ukazuje na veliki značaj razvoja robnih berzi.

Regulatorni okvir funkcionisanja robnih berzi

Proces trgovanja putem berze uglavnom podrazumeva složenu i strogu regulativu, pri čemu država ostvaruje dvojaku ulogu: obavlja kontrolu i nadzor na berzi (sprečava zloupotrebe i manipulacije tržištem, osigurava izvršenje ugovornih obaveza, i sl) i podstiče razvoj berze (kreira potrebno pravno i regulatorno okruženje) (Faruk, 2015). Međutim, veliki broj robnih berzi ima problem da utvrdi adekvatnu vezu između sektora proizvodnje robe, fizičkog prisustva robe i sektora trgovine vrednosnim papirima. Ova veza se ostvaruje efikasnim funkcionisanjem skladišta koja omogućavaju izdavanje razmenljivih papira koji glase na robu deklarisanog kvantiteta i kvaliteta, pri čemu je neophodno licenciranje i adekvatan nadzor javnih skladišta. Na primeru cene kafe u Etiopiji, kao jednom od glavnih izvoznih proizvoda ove zemlje, utvrđeno je da korišćenje regionalnih skladišta, povezanih sa robnom berzom, povećava efikasnost celokupnog tržišta kafe, odnosno da se razlika u ceni kafe između regionalnih tržišta smanjuje (Andersson, Bezabih, & Mannberg, 2017). Nedostatak dostupnih skladišta uglavnom primorava poljoprivredne proizvođače da proizvode prodaju odmah nakon berbe. S tim u vezi, u nekim zemljama poslovanje skladišta je strogo regulisano. Na primer u Indiji je 2007. godine usvojen poseban Zakon o skladištenju, a 2010. godine formirana i Uprava za regulaciju i razvoj skladištenja (Rajib, 2015). Dakle, poljoprivredne i trgovinske politike zemalja predstavljaju važne determinante za razvoj robne berze. Na

kreiraju politika je da kreiraju uslove da robne berze ostvaruju svoje osnovne funkcije, a to su: povećavanje transparentnosti tržišta, obezbeđivanje procesa standardizacije kvaliteta i kvantiteta robe i terminskih ugovora i podsticanje likvidnosti tržišta.

Jedinstvena misija robne berze jeste obezbeđivanje uslova za robno tržište, praćenje ponude i tražnje i formiranje ravnotežnog nivoa cene robe. S tim u vezi, u većini slučajeva robne berze imaju značajnu državnu podršku i precizno definisanu regulativu, jer obezbeđuju sigurnost u trgovanju strateški važnim proizvodima. Međutim, oblast funkcionisanja robnih berzi u Evropi nije regulisana nekim posebnim direktivama EU, pa se regulatorni okviri njihovog funkcionisanja razlikuju od zemlje do zemlje. Nemačko zakonodavstvo predviđa stroge uslove za osnivanje i funkcionisanje robnih berzi. U ovoj zemlji se od nadležnih organa zahteva strogi nadzor nad transakcijama koje se obavljaju preko ovih institucija. Na ovaj način, u velikoj meri je zagarantovan jednak tretman svih učesnika na robnom tržištu i formiranje cena bez bilo kakvog eksternog uticaja. U Austriji su robna tržišta i tržišta kapitala regulisana istim zakonom, kao što je slučaj i u Mađarskoj. U Slovačkoj postoje dve robne berze i regulisane su istim zakonom (Federal Act No. 229/1992 Coll.). Sličnim zakonom je regulisano i poslovanje robnih berzi u Češkoj, dok u Poljskoj robno tržište nije regulisano nekom posebnom regulativom. U Italiji je poslovanje robnih berzi dobro regulisano i pod nadzorom je posebne institucije, *National Commission for Companies and Exchanges*.

Razvoj robnih berzi u Srbiji, kao i u čitavom regionu, ugrožen je nedostatkom adekvatne regulative, odnosno odsustvom jasno definisanih pravila i propisa. Roba i izvedene hartije od vrednosti koje u osnovi imaju robu u Srbiji su tokom vremena različito tretirani. Zakon o berzama, berzanskom poslovanju i berzanskim posrednicima (primenjivan od 1994 do 2002. god.) robu je definisao kao berzanski tržišni materijal, a robnu berzu kao instituciju koja organizuje trgovanje tim tržišnim materijalom. S druge strane, Zakon o tržištu hartija o vrednosti i drugih finansijskih instrumenata, primenjivan od 2002. do 2011. godine, robu i sve tržišne materijale koji deriviraju iz robe je u potpunosti zanemarivao. Međutim, Zakon o tržištu kapitala koji je stupio na snagu krajem 2011. godine pruža mogućnost razvoja moderne

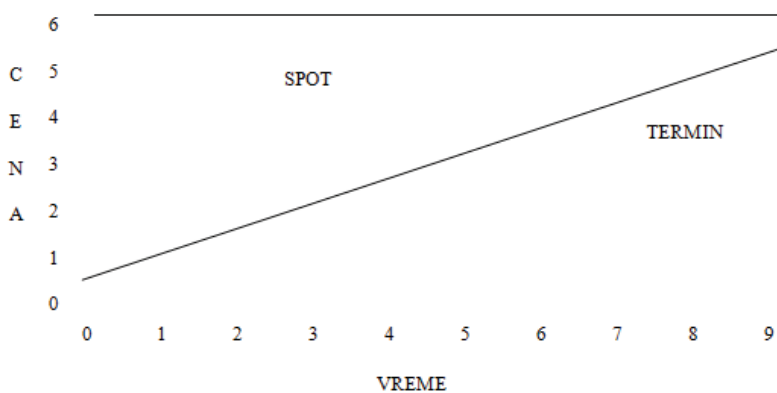
terminske robne berze (Produktna berza, *Zakonski okvir za funkcionisanje robne berze*). Zakonom o trgovini (čl. 18) robna berza je definisana kao posebna tržišna institucija koja organizuje susret kupaca i prodavaca standardizovane i razmenljive robe. Istim zakonom, predviđeno je da se robna berza i berzansko poslovanje uređuju posebnim zakonom (čl. 19). Nasuprot tome, izdavanje i promet hartija od vrednosti sa podlogom u robi u Srbiji su još uvek regulisani Zakonom o obligacionim odnosima i Zakonom o javnim skladištima za poljoprivredne proizvode (Stojanović, 2011). Međutim, sredinom 2019. godine u Srbiji je usvojen Zakon o robnim berzama (stupio na snagu maja 2020. godine). Cilj ovog zakona jeste uređenje i organizacija pravičnog, transparentnog i efikasnog tržišta standardizovanog tržišnog materijala i zaštite integriteta tržišta (ZRB, čl 3). S tim u vezi, predviđeno je da robne berze obavljaju poslove standardizacije i kreiranja standardizovanih tržišnih materijala, pri čemu imaju obavezu da izrađuju i vode listing. Takođe, robne berze imaju obavezu da obavljaju poslove kliringa i saldiranja zaključenih transakcija, kao i poslove informisanja zainteresovanih učesnika. U cilju sprečavanja i otkrivanja zloupotreba na tržištu, robne berze treba da sprovedu kontrole nad trgovanjem standardizovanim tržišnim materijalom i procedure za pokretanje disciplinskog postupka protiv onih učesnika koji se ponašaju suprotno zakonskim odredbama. Pored navedenih poslova, predviđeno je da robne berze mogu obavljati i dodatne poslove, od kojih se kao najznačajniji izdvajaju: unapređenje promocije i razvoja robno-berzanskog tržišta, prodaja i licenciranje tržišnih podataka i edukacija učesnika na robno-berzanskom tržištu (ZRB, čl. 9).

Promptni i terminski poslovi

Berzanski poslovi se prema vremenu izvršenja mogu podeliti na promptne i terminske. Promptni berzanski poslovi podrazumevaju da se ugovorne obaveze izvršavaju odmah nakon zaključivanja ugovora. Ovakvi poslovi su poprilično jednostavni, jer se plaćanje i isporuka robe vrše odmah nakon zaključenja ugovora ili u kratkom roku posle toga (u Srbiji je predviđen rok od pet dana). Promptni poslovi obuhvataju stvarnu efektivnu prodaju robe, koja se nalazi u skladištima berze ili je na putu ka skladištu. Naravno, kupac očekuje da kupljena roba bude na

adekvatan način dostavljena, a cena sa berzanskog parketa garantuje se određenim odredbama i predstavlja funkciju određenih budućih kotacija ili zvanične cene.

Za razliku od promptnih poslova kod kojih se proces prodaje završava obaveznom isporukom robe, terminske poslove ne mora da prati stvarna prodaja robe. Kod terminskih poslova postoji razmak između zaključenja i izvršenja posla, što znači da se terminski posao zaključuje u sadašnjosti, a izvršenje i plaćanje će se obaviti u budućnosti. Stoga, ovi poslovi imaju naglašenu špekulativnu dimenziju, a često se koriste i u daljoj berzanskoj trgovini. Suština terminske trgovine sastoji se u predviđanju budućeg kretanja cena. Prodavci robe koji očekuju pad cena robe u budućnosti unapred zaključuju terminski ugovor i prodaju robu po sadašnjim cenama. S druge strane, kupci robe koji očekuju rast cena robe u budućnosti zaključuju terminske ugovore i kupuju robu po sadašnjim nižim cenama. Međutim, treba naglasiti da kupac terminskog ugovora stiče vlasništvo nad kupljenim materijalom tek nakon dospeća ugovora. Na terminskim berzama kao obavezna druga strana svim učesnicima na tržištu pojavljuje se klirinška kuća. S tim u vezi, transakcije između brokera se obavljaju preko klirinške kuće i nakon obavljene trgovine brokeri nemaju međusobnih kontakata, za razliku od promptnih transakcija gde klirinška kuća nema svoju ulogu, već brokeri kontaktiraju između sebe.

Slika 3 Promptno naspram terminskog tržišta

Izvor: Dugalić i Štimac, 2011

Terminsku trgovinu čini privlačnom to što ona podrazumeva razliku u ceni osnovne aktive u momentu zaključenja i u momentu dospeća ugovora. Vremenska izmeštenost neke robe podrazumeva da cena robe na terminskom tržištu ne može biti ista kao da je ona fizički prisutna i spremna da promeni vlasnika (spot tržište). S tim u vezi, ukoliko je vreme isporuke dalje od vremena ugovaranja, cena robe je niža (Slika 3).

Na Slici 3 se uočava da kako se vreme isporuke približava i roba postaje sve izvesnija, rizici se umanjuju i cena robe se približava ceni na spot tržištu.

Prema podacima iz 2019. godine, na robnoj berzi u Novom Sadu se obavlja samo promptna trgovina što je uslovljeno nepostojanjem relevantnog zakonskog okvira koji bi regulisao terminsko robno-berzansko tržište. Od 2002. godine "Produktna berza" organizuje kontinuiranu promptnu (spot) trgovinu između članova berze, putem elektronskog uparivanja limit naloga. Međutim, Zakonom o robnim berzama (čl. 4) koji je u Srbiji stupio na snagu sredinom 2020. godine predviđeno je da robna berza obavlja i poslove organizovanja terminskog tržišta.

Proces trgovanja na robnim berzama

U praksi, trgovanje preko robne berze se može obavljati na dva načina: metodom otvorenog poziva i putem elektronskih platformi za trgovanje (Faruk, 2015). Metod otvorenog poziva podrazumeva da trgovci „na parketu“ (floor traders) koji stoje za trgovačkim pultom, javno ističu naloge, cene i količine za određenu robu, u zavisnosti od toga da li je reč o kupovini ili prodaji. S tim u vezi, na berzi se održavaju različiti trgovački sastanci za realizaciju ugovora o različitim robama. Ovaj način trgovanja može da izgleda haotično i zbunjujuće, ali u stvarnosti predstavlja veoma efikasan metod (Faruk, 2015). Prelazak sa ovog tradicionalnog metoda trgovanja na metod elektronskog trgovanja omogućen je napretkom u komunikacionim tehnologijama. S tim u vezi, zemlja koja ima dobro razvijenu telekomunikacionu infrastrukturu ima značajne preduslove za razvoj elektronskog sistema trgovanja na robnoj berzi (Faruk, 2015).

Elektronski sistem robnih berzi funkcioniše isključivo putem online kanala. Trgovanje se odvija u realnom vremenu uz preusmeravanje preko satelitskog komunikacionog sistema ili interneta. Trgovci isporučuju naloge preko registrovanog brokera robne berze. Nalog trgovca unosi ovlašćeni broker u online terminal. Nalog se automatski uparuje se odgovarajućim suprotnim nalogom preko online kanala. Ako se u datom trenutku nalog ne upari, nalog sa otprema u online knjigu naloga sve dok se ne pojavi sličan i suprotan nalog. Kada se podudare dva slična i suprotna naloga (to jest, jedan kupovni i prodajni nalog za istu količinu robe po istoj ceni), trgovačka transakcija je kompletirana. Kliring međusobnih potraživanja i obaveza trgovaca na robnom tržištu vrši registrovana klirinška kuća. Klirinška kuća pomaže sistemu da funkcioniše bez značajnijih fluktuacija i poremećaja, garantujući: pravovremenu isplatu, registraciju trgovine i njeno naknadno praćenje, isporuku robe dotičnom kupcu i istovremeno plaćanje prodavcu i namirenje sredstava u slučajevima kada roba nije isporučena (Faruk, 2015).

Razvijene robne berze predstavljaju tržišta na kojima brojni kupci i prodavci trguju standardizovanim terminskim ugovorima vezanim za robu, u skladu sa propisanim pravilima i procedurama berze. Proces trgovanja standardizovanim terminskim ugovorima se može prikazati na sledeći način:

- Klijent (kupac ili prodavac fjučers ugovora) poziva brokera za robu i ispostavlja nalog;
- Broker za robu prosleđuje nalog službeniku na robnoj berzi;
- Službenik berze šalje nalog u deo gde se trguje predmetnom robom;
- Brokери na parketu primaju naloge i izvršavaju ih u ime klijenata;
- Kada obave trgovinu, brokери na parketu obaveštavaju službenika berze koji tu informaciju prenosi brokeru za robu;
- Na kraju broker za robu obaveštava klijenta.

U Severnoj Americi su sve robne berze prešle na elektronske sisteme za trgovanje. Proces elektronskog trgovanja je jednostavan i transparentan i uglavnom podrazumeva niske transakcione troškove. U regionu Evrope i centralne Azije postoji više od 200 organizacija koje se

mogu nazvati robnom berzom (i mnogo više registovanih koje nisu aktivne). Ove berze su slične veleprodajnim tržištima ili samo služe za evidenciju sklopljenih transakcija radi potreba oporezivanja. Većina robnih berzi u ovom regionu nudi samo platforme za aukciju i ne pruža usluge finansiranja i upravljanja rizikom. Na primer, Poljska ima oko 20 robnih berzi koje su uglavnom organizovane kao veleprodajne platforme (Belozertsev, Rutten & Hollinger, 2011, 8). Međutim, razvijenije robne berze ovog regiona, poput berzi u Ruskoj federaciji, Turskoj, Rumuniji i Mađarskoj, imaju dobru tehnologiju, uključujući elektronsko trgovanje i brojne sofisticirane instrumente. U Indiji se robnim derivatima trguje na šest nacionalnih berzi, dok druge obavljaju elektronsku spot trgovinu. Berza u Etiopiji, kao jedna od razvijenijih u Africi, koristi savremenu informacionu i komunikacionu tehnologiju koja joj omogućava da koncentriše svu ponudu i tražnju na jednom mestu, čime podstiče konkurenciju i smanjuje transakcione troškove. Centralna sala za trgovanje se nalazi u Adis Abebi. Pored nje, postoji 20 terminalnih centara i 10 skladišta (Francesconi & Nico Heerink, 2011). Nasuprot razvijenim zemljama, robne berze u zemljama u razvoju koriste različite načine kako bi stimulisale trgovinu robom. (Commodities and Development Report 2017).

Dakle, danas robne berze uglavnom predstavljaju jedan od najmodernijih oblika posrednički orjentisane B2B platforme. One predstavljaju nezavisna digitalna tržišta na kojima se na stotine dobavljača (prodavaca) uglavnom susreću sa manjim brojem veoma velikih komercijalnih kupaca (Kaplan & Sawhney, 2000). Nudeći platformu za konkurentno podudaranje velikog broja kupaca i prodavaca, robne berze podstiču transparentnost tržišta, umanjuju promenljivost cena na tržištu, smanjuju transakcione troškove i u značajnoj meri otklanjaju mogućnost dogovaranja između učesnika. Takođe, dobro funkcionalna platforma robne berze otklanja i tržišne nesavršenosti, kao što su asimetrične informacije i neadekvatno izvršavanje ugovornih obaveza (Andersson, Bezabih & Mannberg, 2017).

Zaključak

U savremenim uslovima poslovanja cene svih vrsta roba su podložne veoma čestim, a ponekad i velikim promenama. S tim u vezi,

u praksi se javlja potreba uspostavljanja što boljeg mehanizma koji bi utvrđivao ravnotežnu, odnosno realnu cenu robe. Jedan od načina efikasnog povezivanja ponude i tražnje za robom i utvrđivanja transparentne cene robe jeste robna berza. U skladu sa nivoom razvijenosti zemlje, one obavljaju niz značajnih funkcija iz oblasti finansija, upravljanja rizikom i marketinga. Robne berze su počele da se razvijaju veoma davno, ali još uvek nisu doživele razvoj u svim zemljama sveta. Kao najvažniji preduslovi za razvoj robnih berzi, pored adekvatnog regulatornog okvira, u literaturi se najčešće navode: dovoljno velika količina robe koja je podložna standardizaciji, kontinuirana proizvodnja i postojanje adekvatno opremljenih skladišta. Međutim, u velikom broju slučajeva robne berze nisu uspele da se održe i da se značajnije razviju nakon njihovog osnivanja. Najčešći razlozi neuspeha berzi poljoprivrednih proizvoda su nepoznavanje berzanskog načina poslovanja, nizak nivo proizvodnje, niska razvijenost poljoprivrednog sektora i neadekvatna poljoprivredna politika.

Trgovina na robnim berzama može biti promptna i terminska. Promptna trgovina podrazumava da se plaćanje i isporuka kupljene robe vrši odmah ili najkasnije nekoliko dana nakon zaključenog posla, dok terminska trgovina podrazumeva da će se zaključeni posao izvršiti na određeni dan u budućnosti. Suština terminske trgovine se ogleda u predviđanju budućeg kretanja cene robe. S tim u vezi, postoje dve vrste učesnika na terminskom tržištu: hedžeri i špekulanti. Hedžeri nastoje da se zaštite od tržišnog rizika, odnosno od rizika nepovoljnih promena cene robe na tržištu. Suprotno njima, špekulanti su učesnici na terminskom tržištu koji nastoje da zarade na budućim promenama cene robe. U savremenim uslovima poslovanja terminski poslovi imaju naglašenu špekulativnu dimanziju. Međutim, i pored toga oni na robnim berzama (npr. berzama poljoprivrednih proizvoda) imaju veliki značaj. S tim u vezi, efikasna promptna trgovina poljoprivrednim proizvodima stvara dobru osnovu za uspostavljanje terminskog tržišta standardizovanih poljoprivrednih proizvoda. Iako ovo tržište može funkcionisati i bez promptnog tržišta, postojanje dobro funkcionalnog promptnog tržišta značajno unapređuje sistem terminske trgovine kroz uvođenje standarda kvaliteta i kvaliteta proizvoda u slučaju fizičke isporuke robe. Prilikom dospeća isporuke robe kojom se trguje na terminskom tržištu, postoji sigurnost da se ta roba može obezbediti na

promptnom tržištu uz odgovarajući kvalitet. Pored toga, preciznim regulisanjem promptnog i terminskog tržišta ispunjavaju osnovni preduslovi potrebni za kreiranje i upotrebu derivata (opcija i fjučersa), kao jednog od instrumenata upravljanja rizikom promene cene proizvoda. S tim u vezi, može se zaključiti da su usvajanjem Zakona o robnim berzama u Republici Srbiji, kreirani povoljni uslovi za intenzivniji razvoj promptnog robnog tržišta, ali i do uspostavljanja funkcionalnog terminskog tržišta.

Reference

1. Andersson, C., Bezabih, M. & Mannberg, A. (2017). The Ethiopian Commodity Exchange and spatial price dispersion, *Food Policy*, Vol. 66, p. 1-11;
2. Belozertsev, A., Rutten, L. & Hollinger, F. (2011). Commodity exchanges in Europe and Central Asia: A means for management of price risk, *Food and Agriculture Organization/World Bank Cooperative Programme*, Working Paper;
3. Dugalić, V., Štimac, M. (2011). *Osnove berzanskog poslovanja*, Stubovi kulture, Beograd;
4. Faruk, H. (2015). Setting Up Commodity Exchange In Bangladesh, *North South University*, FIN480 Project;
5. Francesconi G.N. & Nico Heerink, N. (2011). Ethiopian Agricultural Cooperatives in an Era of Global Commodity Exchange: Does Organisational Form Matter? *Journal of African Economies*, Vol. 20, Issue 1, p. 153–177;
6. Kaplan, S., & Sawhney, M. (2000). E-hubs: the new B2B marketplaces. *Harvard Business Review*, 78(3), 97-106;
7. Maxwell, Ph., (2015). Transparent and opaque pricing: The interesting case of lithium, *Resources Policy*, Vol. 45, p. 92-97;
8. Mukhebi, A. & Kundu, J. (2014). Linking farmers to markets in Kenya: The evolving KACE model, *Cahiers Agricultures*, Vol. 23, No. 8, p. 282-287;
9. Nicholas J.S. & Jayne T.S. (2012). Why are African commodity exchanges languishing? A case study of the Zambian Agricultural Commodity Exchange, *Food Policy*, Vol. 37, Issue 3, p. 275-282;

10. Rajib, P. (2015). Indian agricultural commodity derivatives market – In conversation with S Sivakumar, Divisional Chief Executive, Agri Business Division, ITC Ltd., *IIMB Management Review*, Vol. 27, Issue 2, p. 118-128;
11. Rashid, S. Winter-Nelson, A. & Garcia, Ph. (2010). Purpose and Potential for Commodity Exchanges in African Economies, *The International Food Policy Research Institute*, Discussion Paper 01035;
12. Stojanović, Ž. (2011). *Ekonomski aspekti funkcionisanja robne berze*, Okrugli sto: Ključne ekonomske i pravne pretpostavke za uspešno funkcionisanje robnih berzi u susret zakonu o produktim berzama, Subotica, 13-15. oktobar;

Internet izvori:

- Commodities and Development Report 2017: Commodity Markets, Economic Growth and Development, UN & FAO, (https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/suc2017d1_en.pdf), sajt posećen 23.2.2020. godine;
- Kompenzacioni fond RS, *Sistem javnih skladišta* (<http://www.kompenzacionifond.gov.rs/index.php?page=20-sistem-javnih-skladista>), sajt posećen 6.3.2020. godine;
- Overview of the world's commodity exchanges – 2007, United Nations Conference on Trade and Development (2009), (https://unctad.org/en/Docs/ditcom20084_en.pdf), sajt posećen 14.2.2020. godine;
- Produktna berza, *Zakonski okvir za funkcionisanje robne berze* (<http://www.proberza.co.rs/zakonski-okvir-za-funkcionisanje-robne-berze/>), sajt posećen 15.2.2020. godine;
- Zakon o javnim skladištima za poljoprivredne proizvode, „*Službeni glasnik RS*“, br. 41/2009, 44/2018;
- Zakon o robnim berzama, „*Službeni glasnik RS*“, br. 52/2019;
- Zakon o trgovini, „*Službeni glasnik RS*“, br. 52/2019.

RAZVOJ POLJOPRIVREDE I RURALNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE U SAVREMENIM USLOVIMA

Lela Ristić*, Mirjana Knežević** i Nikola Bošković***

Savremenu teoriju i praksu u oblasti agroekonomije i ruralnog razvoja odlikuje niz novih koncepata i modela, koji se vrlo uspešno primenjuju u mnogim zemljama, dok Republika Srbija značajno zaostaje u tom pogledu. S obzirom na brojne prednosti i nedostatke većine novih pristupa agrarnom i ruralnom razvoju, u ovom radu se analiziraju mogućnosti primene i društveno-ekonomska opravdanost uvođenja najaktuelnijih savremenih tehnologija u poljoprivredu i ruralni razvoj Republike Srbije. Cilj istraživanja je da se ukaže na najperspektivnije pristupe u ovoj oblasti, uz uvažavanje svih specifičnosti domaćeg agrara i ruralne ekonomije. Rezultati istraživanja ukazuju na najprihvatljivije modele za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije. Pritom se zapaža da pojedini savremeni pristupi u razvoju agrobiznisa i ruralnih područja, koji se uspešno primenjuju u drugim zemljama, nemaju potpunu društveno-ekonomsku opravdanost u Republici Srbiji i nisu sasvim u skladu sa nacionalnim strateškim interesima, potrebama domaćih poljoprivrednika, ruralnog, pa i gradskog stanovništva Republike Srbije.

Ključne reči: poljoprivreda, ruralni razvoj, savremene tehnologije, institucionalni aspekti, Republika Srbija

Uvod

Razvoj agrarnog sektora i ruralnih područja predstavlja vrlo aktuelno pitanje u svetu, usled niza savremenih izazova sa kojima se društvo danas suočava, počev od neophodnosti snadbevanja ljudi dovoljnom količinom kvalitetne hrane i čiste pijaće vode, preko težnje ka visokoprofitabilnom agrobiznisu, pa sve do pitanja uloge i značaja

* Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: lristic@kg.ac.rs

** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: mknezevic@kg.ac.rs

*** Univerzitet u Kragujevcu, Ekonomski fakultet; e-mail: nikolab@kg.ac.rs

poljoprivrede i ruralne ekonomije u ratnim i vanrednim uslovima usled pojave epidemija i sličnih problema koji ugrožavaju osnovnu egzistenciju čoveka, a koji se pojavljuju čak i danas, u modernoj civilizaciji, odnosno, razvijenom i digitalizovanom društvu. Mnogi autori obrađuju ovakve i slične teme, koje su interesantne i relevantne za teoriju i praksu (Cullen, 2020; Rossi, 2020; Yang & Renwick, 2019; Headey et al., 2019; Ferreira et al., 2019; Eklund et al., 2017; Baumann & Kuemmerle, 2016; Stojanović et al., 2017; Vujičić et al., 2015; *Teodosijević*, 2003; etc.).

Razvoj poljoprivrede i ruralnih područja značajno determiniše razvoj mnogih drugih sektora, a važi i obratno, pa je višestruka korist i važnost istraživanja ovog problemskog područja. Kada se u razmatranje razvoja poljoprivrede i ruralnih područja uključe i mogućnosti uvođenja novih tehnoloških dostignuća u ovu oblast, onda se pitanje razvoja agrara i rurala dodatno komplikuje i zahteva dobra rešenja, koja će zadovoljiti relevantne potrebe čoveka, prirode i privrede. Shodno savremenosti i kompleksnosti ove tematike, veliki broj autora analizira nove i specifične pristupe u razvoju poljoprivrede i ruralnih područja (Asseng & Asche, 2019; Bramley & Ouzman, 2019; Ristić & Barbarić, 2019; Bošković et al., 2019; Knežević et al., 2019; Haider et al., 2018; Hess et al., 2018; Borgen & Aarset, 2016; Bright et al., 2016; Oljača et al., 2016; Stevanović et al., 2016; etc.).

Predmet istraživanja u ovom radu jeste razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije u uslovima izmenjenih mnogih međunarodnih i domaćih okolnosti, a i uz pojavu niza novih koncepata, tehnologija i pristupa razvoju u ovoj oblasti. Danas se nude razna rešenja i opcije, koje treba vrlo pažljivo sagledati, detaljno ispitati i selektovati najpogodnije, pa tek onda intenzivnije primeniti u domaćoj agro-ruralnoj praksi.

Cilj istraživanja je da se ukaže na najperspektivnije savremene pristupe za budući razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije, uz uvažavanje svih specifičnosti domaćeg agrara i ruralne ekonomije. Pritom se ni međunarodni faktori razvoja ne smeju zanemariti, jer razni globalni uticaji značajno determinišu buduće pravce razvoja u nacionalnim okvirima.

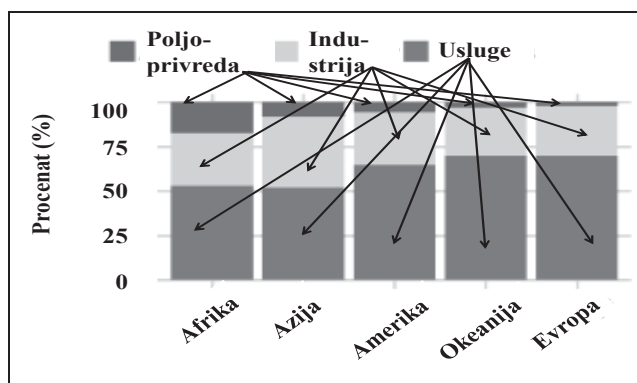
U radu se polazi od sledeće hipoteze: Ukoliko se razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije u savremenim

uslovima bude odvijao u skladu sa specifičnostima koje odlikuju domaći privredni ambijent, a uz primenu pažljivo odabranih i društveno-ekonomski prihvatljivih savremenih pristupa u ovoj oblasti, onda se može očekivati zapaženiji napredak u agraru i ruralnim zajednicama u Republici Srbiji.

Testiranje polazne hipoteze u radu vrši se korišćenjem više naučnih metoda primerenih istraživanjima u oblasti agro-ekonomije, odnosno, ruralne ekonomije, poput metoda deskripcije i komparacije, generalizacije, analize i sinteze, indukcije i dedukcije. Za tabelarno i grafičko prikazivanje relevantnih podataka koriste se zvanični statistički podaci.

Savremeni pristupi agrarnom i ruralnom razvoju u svetu

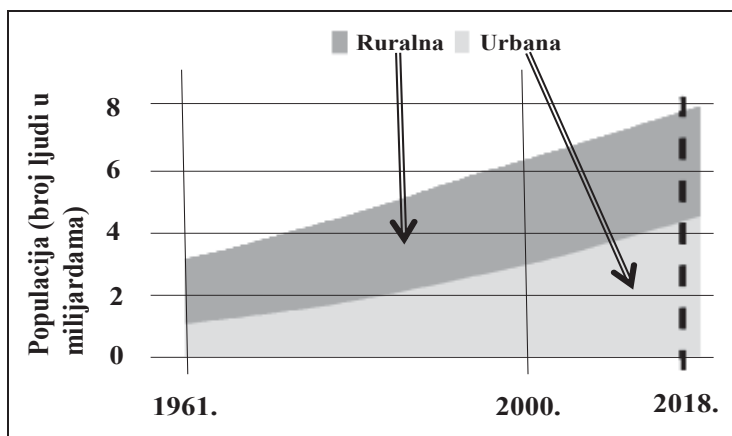
Iako je u svetu udeo poljoprivrede u GDP-u veoma nizak (Slika 1) i ruralno stanovništvo predstavlja oko 45% svetskog stanovništva (Slika 2), konstantno se, na svim kontinentima, traga za novim modelima i konceptima za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja, usled strateškog značaja agro-prehrambenog sektora i ruralne ekonomije, pre svega, za proizvodnju hrane za ljudsku populaciju, a u savremenim uslovima i zbog niza drugih funkcija koje poljoprivreda i ruralna područja imaju u privredi i društvu, poput ekološke funkcije, učešća u izvozu, razvoju turizma i dr.

Slika 1 Učešće poljoprivrede u GDP-u (tekuće cene, 2018)

Izvor: FAO, 2019.

Na pojavu novih pristupa agrarnom i ruralnom razvoju, širom sveta, uticao je niz faktora: prirodnih, tehničko-tehnoloških, institucionalnih, ekonomsko-političkih itd. Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu - Food and Agriculture Organization - FAO (2017), kao glavne pokretače promena u savremenoj poljoprivredi, navodi sledeće trendove: rast stanovništva; urbanizacija i starenje stanovništva; globalni ekonomski rast; rast investicija, trgovine i cena hrane u svetu; iscrpljivanje prirodnih resursa; klimatske promene; rast produktivnosti poljoprivrede i inovacija; pojava novih štetočina i bolesti; konflikti, krize i prirodne katastrofe; siromaštvo i nejednakost; nedovoljnost i nesigurnost hrane; ugroženost zdravlja ljudi; strukturne promene; pitanje zapošljavanja; migracije; tretiranje otpada; finansiranje itd. Pritom se kao glavni izazovi navode: održivo povećanje produktivnosti poljoprivrede za zadovoljenje sve veće potražnje za hranom; obezbeđenje održive baze prirodnih resursa; rešavanje pitanja klimatskih promena i prirodnih nepogoda; iskorenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi; razvoj efikasnijih, inkluzivnijih i otpornijih agro-prehrambenih sistema; povećanje šansi za ostvarenje zarade u ruralnim područjima i rešavanje uzroka migracija; jačanje otpornosti na dugotrajne krize, katastrofe i sukobe; sprečavanje prekograničnih šteta; dosledno i efikasno upravljanje na nacionalnom i međunarodnom nivou.

Slika 2 Ruralna populacija u svetu

Izvor: FAO, 2019.

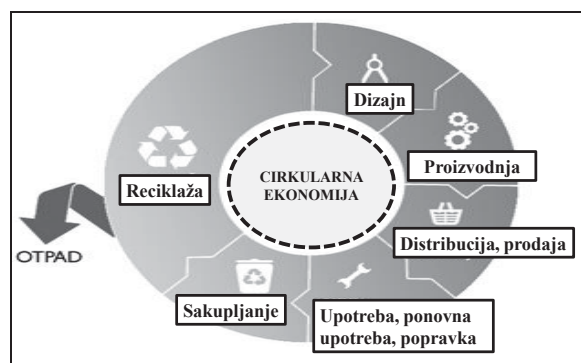
Konvencionalna poljoprivreda, koja dozvoljava korišćenje mineralnih đubriva i hemijskih sredstava za zaštitu biljaka i životinja, u skladu sa zakonskom regulativom, danas je najzastupljeniji vid poljoprivrede u svetu i široko je rasprostranjena, jer je najisplativija za većinu poljoprivrednika. Hrana koja se proizvodi na ovakav način dostupna je i cenovno prihvatljiva za većinu potrošača, a i solidnog je kvaliteta, usled razvoja sistema kvaliteta u proizvodnji i distribuciji hrane. Pritom se kao glavni alati sistema za upravljanje kvalitetom koriste odgovarajući modeli ISO, HACCP, HALAL standard, GMP, Košer standard, BRC standard, GOST-R standard, Demeter, GLOBAL G.A.P., IFS i dr., uz brojne nagrade koje se dodeljuju za izvanredna dostignuća u oblasti kvaliteta. Za poljoprivrednike je ovakav pristup agro-prehrambenom sektoru sasvim pogodan, jer donosi visoke profite, naročito ukoliko se bazira na ekonomiji obima.

I pored razvoja sistema kvaliteta u konvencionalnoj proizvodnji i niza nagrada u okviru ovakvog pristupa, organska proizvodnja obezbeđuje daleko bolje proizvode, kada je u pitanju kvalitet, bezbednost, nutricionistička vrednost i zdravstvena ispravnost proizvoda. Organska poljoprivreda je danas vrlo aktuelna i kao koncept dosta prihvaćena u svetu, ali je još uvek nedovoljno zastupljena, jer proizvođačima ne donosi visoke profite kao konvencionalna poljoprivreda ili neki drugi vidovi poljoprivrede, a i organski proizvodi su znatno skuplji i zbog toga često nedostupni za mnoge potrošače. Pored toga, navike u ishrani, nedovoljna edukacija u ovoj oblasti i slični faktori dodatno sprečavaju širenje organskog sektora. U literaturi koja se bavi ovom problematikom, uočava se da usvajanje organske poljoprivredne prakse značajno doprinosi realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja (*SDGs - Sustainable Development Goals*), koje treba ostvariti do 2030. godine. Prema istraživanju *FiBL (Research Institute of Organic Agriculture, Frick)*, 2020. godine, organska poljoprivreda je registrovana u 186 zemalja u svetu, pri čemu pravnu regulativu u ovoj oblasti imaju 103 zemlje. Površine pod organskom proizvodnjom su u svetu povećane sa 11 miliona hektara (1999. godine) na 71,5 miliona ha (2018.). Australija ima najveće površine pod organskom proizvodnjom (35,7 miliona hektara). Ipak, u ukupnom poljoprivrednom zemljištu u svetu, na organske površine se odnosi samo 1,5%, pri čemu u nekim zemljama znatno više, a najviše u *Lichtenštajnu* (38,5%) *Samoi* (34,5%) i

Austriji (24,7%). Od 200 hiljada (1999. godine), broj organskih proizvođača se u svetu povećao na 2,8 miliona (2018. godine), pri čemu ih je najviše u Indiji (preko 1 milion). U ovom periodu se svetsko tržište organskih proizvoda povećalo više od 6 puta. Pritom, najveće tržište za plasman organskih proizvoda predstavljaju SAD, a najveću potrošnju organskih proizvoda po glavi stanovnika ostvaruju Švajcarska, Danska i Švedska (Willer et al., 2020).

GMO u poljoprivredi predstavlja dosta nepopularan koncept u mnogim zemljama, među mnogim poljoprivrednicima i potrošačima hrane, iako se radi o konceptu koji je našao veliku primenu u pojedinim zemljama. Niz kontraverzi prati ovaj pristup razvoju poljoprivrede, počev od toga da protivnici ovog koncepta ističu samo njegove negativne strane, u smislu nepogodnosti ovog koncepta za zdravlje čoveka, prirodu, ekonomiju i sve ostalo, dok pristalice ovog koncepta navode njegov *"friendly"* odnos prema čoveku i prirodi. Zbog niza sumnji u ovakav pristup poljoprivredi, mnoge zemlje imaju vrlo izraženi otpor prema njegovoj primeni.

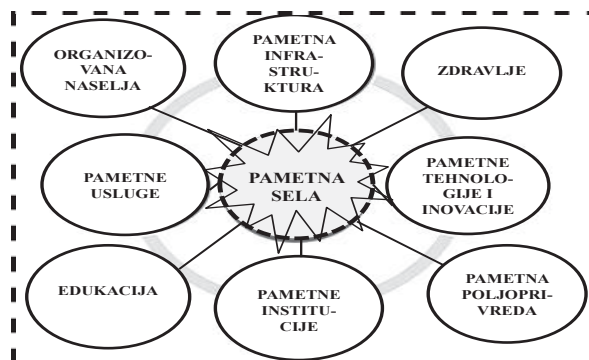
Bioekonomija i cirkularna ekonomija (Slika 3) predstavljaju koncepte koji su jasno usmereni ka očuvanju zdravlja ljudi i prirodnih resursa, kroz adekvatno upravljanje otpadom i druge prateće mere, pa se danas sve više u literaturi i praksi potencira značaj njihove primene. Uz to, mnogo je primera dobre prakse koji potvrđuju kvalitet i vrednost ovakvog pristupa poljoprivredi i očuvanju ruralnih sredina.

Slika 3 Cirkularna ekonomija

Izvor: BFPE, 2019.

Što se tiče digitalizacije poljoprivrede i ruralnih područja, uz uvođenje veće mobilnosti ruralnog stanovništva, socijalne i druge neophodne inovacije i sadržaje, najupečatljiviji je koncept "pametnih sela" (Slika 4). EU naročito potencira značaj primene ovog pristupa i umnogome podržava, na različite načine, njegovu realizaciju u praksi.

Slika 4 Pametna sela

Izvor: Autori, na osnovu Ranade *et al*, 2015; Raju *et al*, 2016; IQS, 2019.

"Pametna sela" ("*smart villages*") zahtevaju (Somwanshi *et al.*, 2016; Thorpe *et al.*, 2016): širokopojasnu konekciju ruralnih područja i dobre veze sa gradskim naseljima, uz primenu "pametnih tehnologija" (računara, odnosno, savremenih IKT/ICT - informaciono-komunikacionih tehnologija, geoinformatike i sl.); mapiranje ruralnih područja; e-upravu; e-farme; razvijenu ruralnu infrastrukturu i veću mobilnost ruralnog stanovništva (efikasan javni prevoz i dr.); socijalne inovacije; dostupnost savremene edukacije; brigu o zdravlju ruralnog stanovništva i bezbednosti hrane, kao i o kvalitetu vode, vazduha i poljoprivrednog zemljišta; pristupačnost neophodnih medicinskih usluga; adekvatno upravljanje otpadom; energetske efikasnost, proizvodnju i korišćenje obnovljive energije.

U okviru procesa digitalizacije, precizna poljoprivreda (Slika 5) dolazi do izražaja sa svim pogodnostima koje može da ponudi poljoprivrednicima, u pogledu primene savremene informaciono-komunikacione tehnologije u obradi zemljišta i gajenju stoke, kao i u svakodnevnom životu na selu. Digitalizacija poljoprivrede se često

označava kao četvrta poljoprivredna revolucija, koja kombinuje fizičke, tehničko-tehnološke i biološke resurse, ali otvara i pitanje humanosti, naročito u svojoj najizraženijoj formi "farmi bez farmera" ("*farms without farmers*"). Osim ovog ekstremnog tipa precizne poljoprivrede, u opticaju su i drugi, dosta "blaži", odnosno, prihvatljiviji modeli, koji umnogome pojednostavljaju rad na farmama i život na selu, što je naročito pogodno sa starije farmere, ali je i atraktivno sa stanovišta privlačenja mladih u poljoprivredu i ruralna područja.

Slika 5 Precizna poljoprivreda

Izvor: Sela, 2018.

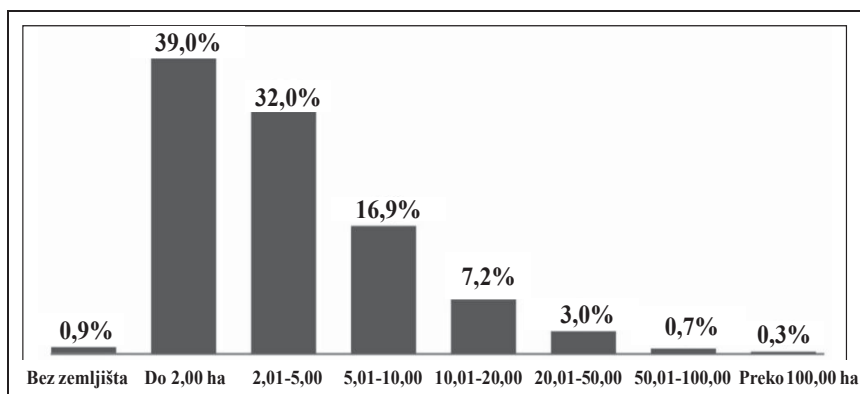
Osim prethodno navedenih inovativnih pristupa za razvoj poljoprivrede i ruralnih područja, u praksi se pojavljuju i drugi pristupi, ali su manje poznati i u manjoj meri primenjivi, jer su najčešće u pitanju specifični modeli, kreirani za konkretno područje. To su uglavnom inovacije u nekim odabranim segmentima, koje pojednostavljaju već ustaljene aktivnosti u poljoprivredi i životu na selu, pa ne predstavljaju veliku promenu u odnosu na prethodno odvijanje uobičajenih aktivnosti, već samo pojednostavljenje u izvesnoj meri. Stoga se i ne zapažaju u teoriji kao novi pristupi. U svakom slučaju, svi tipovi osavremenjavanja života i rada na selu (radikalne ili blage promene), koji se primenjuju, čuvajući pritom tradicionalne vrednosti konkretnog kraja i adekvatno ih kombinujući sa elementima savremenog života, treba uzeti u razmatranje kao primer dobre prakse i tuđeg iskustva koje može biti od koristi u domaćoj poljoprivredi i ruralnim zajednicama.

Specifičnosti poljoprivrede i ruralne ekonomije u Republici Srbiji

Usitnjenost gazdinstava (Slika 6), nepovoljna starosna struktura poljoprivrednika, zastarela mehanizacija, niske otkupne cene i slični problemi sa plasmanom poljoprivrednih proizvoda, nerazvijeno zadrugarstvo, nedovoljne subvencije, zastareli zasadi, mali broj uslovnih grala stoke, samo su neki od problema koji karakterišu poljoprivredna gazdinstva u Republici Srbiji. Specifičnost domaće poljoprivrede sastoji se i u tome što su prirodni uslovi povoljni za gajenje značajnog broja poljoprivrednih kultura i vrsta stoke, a postoji i duga tradicija bavljenja ovom delatnošću, uz veliki socio-ekonomski značaj poljoprivrede, kako u mirnodopskim uslovima, tako i u vanrednim situacijama.

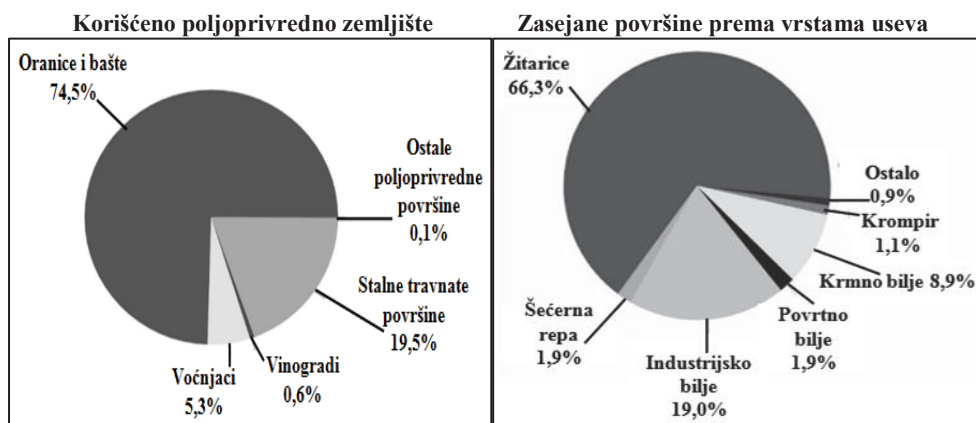
U ukupnoj vrednosti poljoprivredne proizvodnje u Republici Srbiji, 2018. godine, biljna proizvodnja je učestvovala sa 66,3%, a stočarska sa 33,7%. U odnosu na 2017. godinu, neto indeks fizičkog obima poljoprivredne proizvodnje je 2018. godine bio veći za 14,3%. Biljna proizvodnja je u odnosu na 2017. godinu bila veća za 25,5%. Pritom je vrednost ratarske proizvodnje bila veća za 30,8% i voćarstva za 9,3%, a manja kod vinogradarstva za 9,1%. Vrednost stočarske proizvodnje je, 2018. godine, u odnosu na prethodnu godinu, bila veća za 1,3%. U strukturi stočarske proizvodnje, ostvarena je manja vrednost u oblasti govedarstva za 0,6%, svinjarstva za 1,4%, a veća kod ovčarstva za 3,3% i živinarstva za 6,5%. U ukupnoj korišćenoj poljoprivrednoj površini, 2018. godine, oranice i bašte učestvuju sa 74,5%, voćnjaci sa 5,3%, vinogradi sa 0,6%, livade sa 10,2%, a pašnjaci sa 9,3%. U strukturi zasejanih površina oranica i bašta, žitarice učestvuju sa 66,3%, industrijsko bilje 19,0%, povrtno bilje 1,9%, a krmno bilje 8,9% (Slika 7).

Ostvarena proizvodnja, 2018, u odnosu na 2017. godinu, veća je kod pšenice za 29,3%, kukuruza za 73,3% i suncokreta za 35,7%, a manja kod šećerne repe za 7,5%. Osim toga, manji je broj uslovnih grala stoke za 1,3% i manja je proizvodnja kravljeg mleka za 0,9%, a veća je proizvodnja mesa za 2,8% (RZS, 2019).

Slika 6 Struktura porodičnih gazdinstava prema veličini korišćenog poljoprivrednog zemljišta, u %

Izvor: RZS, 2019.

Slika 7 Korišćeno poljoprivredno zemljište i zasejane površine prema vrstama useva, 2018.

Izvor: RZS, 2019.

Površine pod važnijim usevima, voćem i grožđem u Republici Srbiji, prikazane su u Tabeli 1.

Kada je u pitanju razvoj stočarstva, broj grla stoke i košnica, ukazuje na osnovne tendencije i stanje u ovoj oblasti (Tabela 2). U okviru svih posmatranih kategorija, jedino je ostvaren rast broja košnica i ovaca, 2018. u odnosu na 2016. godinu.

Tabela 1 Površine pod važnijim usevima, voćem i grožđem u Republici Srbiji, u hektarima, 2018. godine

Naziv	Površina	Naziv	Površina	Naziv	Površina
Pšenica	643083	Krompir	28232	Jabuke	25917
Kukuruz	901753	Pasulj	9112	Šljive	72224
Ječam	102125	Kupus i kelj	8251	Višnje	18841
Suncokret	239148	Paprika	12016	Maline	22654
Soja	196472	Paradajz	8629	Grožđe	20333
Uljana repica	45628	Lucerka	103366	Jagode	6892
Duvan	5762	Detelina	63699	Livade	350104
Šećerna repa	48125	Kukuruz za krmu	29831	Pašnjaci	324710

Izvor: RZS, 2019.

Tabela 2 Broj stoke i košnica, 2018. godine (u hiljadama)

Goveda	Svinje	Ovce	Koze	Konji	Živina	Košnice
878	2782	1712	196	15	16232	914

Izvor: RZS, 2019.

O razvoju stočarstva govore i podaci o proizvodnji mleka, vune, jaja i meda (Tabela 3). Proizvodnja mleka, vune, jaja i meda ne ostvaruje visok nivo, niti velike varijacije, osim kada je u pitanju proizvodnja meda, koja se povećala gotovo dva puta 2018. godine u odnosu na 2016. godinu.

Tabela 3 Proizvodnja mleka, vune, jaja i meda, 2018. godine

Kravlje mleko (ukupno, u mil. litara)	Ovčije mleko (ukupno, u mil. litara)	Vuna (ukupno, u tonama)	Jaja (ukupno, u mil. komada)	Med (ukupno, u tonama)
1493	18	2844	1796	11427

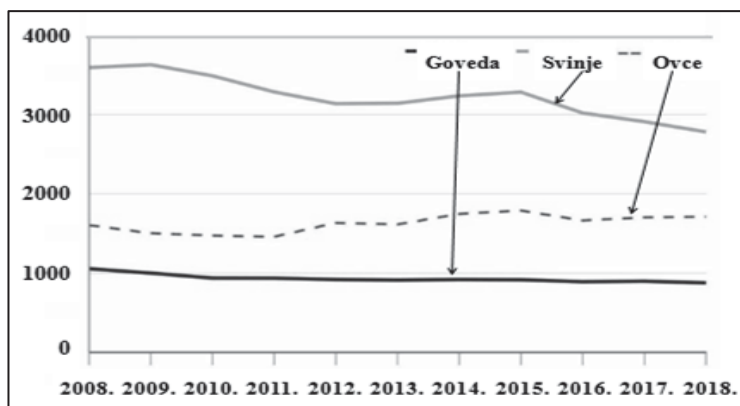
Izvor: RZS, 2019.

U periodu 2008-2018. godine smanjio se broj grla goveda i svinja, a povećao broj grla ovaca (Slika 8).

Slika 9 ukazuje na izražene oscilacije, ali i na značajniji rast u proizvodnji jaja (2008-2018), što nije slučaj u proizvodnji mesa i mleka.

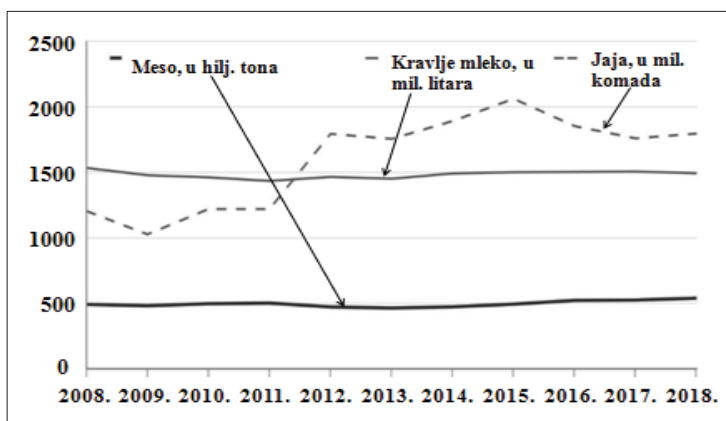
Što se tiče organske poljoprivrede u Republici Srbiji, broj proizvođača u ovom sektoru se povećao sa 3184 (2016. godine) na 6709 (2018. godine). Površine na kojima se odvija organska proizvodnja su, u

periodu 2016-2018. godine, povećane sa 7391 ha na 12655 ha. Na površine u fazi prelaska na organsku proizvodnju (u fazi konverzije) se, 2018. godine odnosi 6600 ha, što ukupno čini 19255 ha u oblasti organske proizvodnje. Kada je u pitanju organsko stočarstvo, broj grla stoke u organskoj proizvodnji je, 2018. godine, sledeći: 284 grla goveda, 5138 grla ovaca, 1486 grla koza i 6735 grla živine, pri čemu je u odnosu na 2016. godinu broj grla živine najviše porastao, odnosno, više od dva puta (RZS, 2019).

Slika 8 Broj grla stoke (u hilj. grla), 2008-2018.

Izvor: RZS, 2019.

Slika 9 Proizvodi stočarstva, 2008-2018.

Izvor: RZS, 2019.

Kada je u pitanju opšte stanje u ruralnim područjima, uočava se konstantna tendencija smanjenja ruralnog stanovništva, tokom više decenija, kako u apsolutnom, tako i u relativnom smislu, što se posebno odnosi na poslednju godinu realizovanog popisa stanovništva, kada je učešće ruralnog stanovništva u ukupnom svedeno na 40,6%. Depopulacija i nepovoljna starosna struktura su zapravo najizraženije demografske karakteristike ruralnih naselja Republike Srbije. Ruralna infrastruktura je pritom nedovoljno razvijena, jer ova područja karakteriše niska opremljenost saobraćajnicama, komunalnom infrastrukturuom i drugim važnim elementima životnog standarda, a naročito je neadekvatno vodosnabdevanje i nerazvijena kanalizaciona infrastruktura u mnogim krajevima. Društvena infrastruktura, odnosno, zdravstvena zaštita i zdravstvene usluge su, takođe, neravnomerno raspoređene. Nezaposlenost je jedan od ključnih ekonomskih, strukturnih i socijalnih problema domaće privrede u celini, pa tako i ruralnih područja. Pritom je privredna struktura ruralnih područja visoko zavisna od poljoprivrede. Nizak nivo diverzifikacije prihoda je prisutan, pri čemu najveći obim prihoda ruralna domaćinstva ostvaruju iz redovnog radnog odnosa. Uprkos bogatoj narodnoj tradiciji, prirodnim i antropogenim resursima ruralnog prostora Srbije, ruralni turizam, posebno agro-turizam, razvija se sporo u odnosu na ponudu i tražnju za ovim vidom turizma u svetu. Takođe, ni prerada poljoprivrednih proizvoda nije dovoljno razvijena u okviru malih i srednjih preduzeća u selima (NPRR, 2018).

Mogućnosti i opravdanost uvođenja savremenih tehnologija u poljoprivredu i ruralni razvoj Republike Srbije

Usvajanje savremenih pristupa, koncepata i modela razvoja poljoprivrede i ruralnih područja zahteva realno sagledavanje resursnog potencijala i ograničenja za svaku razvojnu opciju ponaosob, konkretno za svaku lokalnu zajednicu, a ukoliko je neophodno i za svako gazdinstvo. Pritom, iako ima mogućnosti za uvođenje određenih inovacija, one se mogu pokazati kao neprihvatljive, ukoliko ne obezbeđuju osim ekonomskih i druge neophodne benefite, poput socio-kulturnih, ekoloških, zdravstvenih ili institucionalnih. U tom kontekstu

se može oceniti i zaključiti da ne postoji potpuna opravdanost za uvođenje određene savremene tehnologije u razvoj agrara i ruralnih područja.

Uvođenje novih pristupa i savremenih tehnologija u poljoprivredu i razvoj ruralnih područja, mora biti praćeno odgovarajućim aktivnostima nadležnih institucija, uz osnivanje partnerstava za teritorijalni ruralni razvoj, pripremu lokalnih strategija agrarnog i ruralnog razvoja i usvajanje drugih neophodnih plansko-razvojnih dokumenata. Dobra priprema za korišćenje pretpristupnih fondova EU namenjenih poljoprivredi i ruralnom razvoju, u procesu akreditacije novih IPARD (*Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development*) mera, takođe je od velike važnosti, kao i praćenje Zajedničke agrarne politike EU - CAP (Common Agricultural Policy) za najnoviji programski period, 2021-2027. godine, uz projekcije tržišta EU u oblasti hrane i pića do 2030. godine, a sve to radi boljeg planiranja proizvodnje namenjene izvozu na ovo i druga strana tržišta. Predviđanja OECD-FAO za period 2019-2028. godine, takođe, treba uzeti u obzir, naročito kada je u pitanju cena hrane, proizvodnja, predviđena potrošnja i trgovina u svetu. Sve buduće projekcije međunarodnih organizacija i institucija u ovoj oblasti treba pratiti, kao i tehnološke promene relevantne za agrarni sektor i ruralnu ekonomiju.

Imajući u vidu brojne snage i slabosti domaće poljoprivrede i ruralnih područja, kao i određene šanse i opasnosti za njihov budući razvoj, na koje ukazuju brojne SWOT analize u literaturi, pojedini pristupi u ovoj oblasti deklarišu se kao povoljniji ili manje rizični, poput konvencionalne proizvodnje u primarnom sektoru i prerade tradicionalnih domaćih poljoprivrednih proizvoda u okviru industrijskih kapaciteta koji se oslanjaju na sirovine iz domaće poljoprivrede.

Ne postoji univerzalni pristup preporučljiv za sva gazdinstva u Republici Srbiji, ali svakako bi se budući razvoj mnogih gazdinstava mogao bazirati na specijalizaciji, uz dobro osmišljenu proizvodnu strukturu i tržišnu orijentaciju, umesto dosadašnjeg tzv. svaštarenja u poljoprivredi.

Proizvodnja zdrave hrane, ali ne kroz formulu organskih proizvoda sa skupim sertifikatom, već u okviru malih porodičnih poljoprivrednih

gazdinstava, koja maksimalno izbegavaju tretiranje useva hemijskim preparatima (blisko konceptu integralne proizvodnje), već se dobro pozicionira na tržištu, ne podrazumeva visoke troškove i rizike za proizvođače, niti visoke cene za potrošače, što sasvim odgovara stanju i strukturi mnogih malih poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji.

Gazdinstva koja bi se opredelila za organsku proizvodnju, morala bi da računaju na veća ulaganja u poljoprivredu, ali i na veće prihode. Pritom, svakako, uvođenje GMO u poljoprivredu, nikako nije preporučljivo, ali su zato bioekonomija i cirkularni model poljoprivrede vrlo interesantni za realizaciju u okviru pojedinih pilot projekata, koje bi podržala država i lokalne samouprave. Takođe, uz institucionalnu podršku, moguće je i postepeno uvoditi digitalizaciju u odabrana područja ili gazdinstva koja imaju endogeni potencijal da usvoje model precizne poljoprivrede, većom primenom savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija na selu i u poljoprivredi. Koncept "pametnih sela", koji se primenjuje širom EU, mogao bi se kroz projektni pristup uvoditi i u pojedine ruralne krajeve u Srbiji, ukoliko imaju kapaciteta da prihvate ovaj savremeni model razvoja.

Osim uobičajenih subvencija za biljnu i stočarsku proizvodnju, neophodno je pružiti dodatnu podršku razvoju zadrugarstva, mladima koji žele da ostanu na selu, boljem korišćenju šumskih resursa, uz sakupljanje veoma cenjenog na tržištu samoniklog bilja i šumskih plodova, zatim proizvodnji lekovitog, aromatičnog i začinskog bilja, razvoju seoskog turizma u pojedinim krajevima gde za to ima uslova, uz bolje korišćenje raspoloživih geo-termalnih voda i obnovljivih izvora energije.

Zaključak

Razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije u savremenim uslovima predstavlja veoma kompleksan proces i vrlo je teško vršiti precizna predviđanja u ovoj oblasti, usled niza faktora koji determinišu njihov budući razvoj, poput ekonomsko-finansijskih, pravno-političkih, socio-kulturnih, ekoloških i zdravstveno-bezbednosnih, kako u nacionalnim okvirima, tako i šire posmatrano. Ipak, opšti okvir za prosperitetniji razvoj poljoprivrede i ruralne

ekonomije može se kreirati, a on se, pre svega, mora fokusirati na mere agrarne i ruralne politike, odnosno, na izbor adekvatnih proizvoda i vidova proizvodnje koji će se stimulisati, shodno tendencijama na domaćem i međunarodnom tržištu. Pritom se opredeljenja za određene aktivnosti u pojedinim fazama razvoja moraju u izvesnoj meri korigovati, ukoliko se, što je danas vrlo čest slučaj, izmene pojedine prirodne ili društveno-ekonomske okolnosti. Naime, opredeljeni pravac razvoja će često u određenim segmentima morati da se koriguje, shodno realnim okolnostima koje se budu menjale. Efikasnije korišćenje raspoloživih resursa, pre svega, prirodnih resursa je, pritom, neophodno, kao i podsticanje onih proizvoda i delatnosti u okviru ruralne ekonomije gde se već uočavaju primeri dobre prakse i uspeh na tržištu. Osim poljoprivrednih proizvoda koji su tradicionalno zastupljeni u našim krajevima, već decenijama, potrebno je uvesti i nove. Neophodno je podsticati mlade da se angažuju u poljoprivredi ili nepoljoprivrednim delatnostima ruralne ekonomije, uz intenzivnije uvođenje savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija u poljoprivrednu praksu i život na selu. Konvencionalne metode proizvodnje ne treba zanemariti, usled njihovog dosadašnjeg zapaženog uspeha na tržištu. Takođe, organska i integralna proizvodnja, precizna poljoprivreda, bioekonomija i cirkularni model poljoprivrede, predstavljaju veliki izazov i šansu za mnoge poljoprivrednike, kao inovativni pristupi koji mogu doneti dobre poslovne rezultate, uz racionalno korišćenje prirodnih resursa, zaštitu životne sredine i zdravlja ljudi, što je danas veoma aktuelno. Brojne dileme, kontraverze i kritike u pogledu proizvodnje GMO hrane predstavljaju bitnu prepreku da se ovaj tip proizvodnje preporuči kao perspektivan za poljoprivredna gazdinstva u Srbiji, koja još uvek imaju šansu da proizvode tradicionalnu, zdravu, kvalitetnu i ukusnu hranu, koju potrošači najviše cene. Brojni globalni uticaji će, u velikoj meri, determinisati i ubuduće sve razvojne procese, pa čak i pravne aspekte u oblasti proizvodnje hrane. Stoga treba veoma pomno pratiti sva svetska dešavanja u industriji hrane i pića, kao i druge procese relevantne za pravilno usmeravanje agrarnog sektora i ruralne ekonomije. Primarni značaj za državu moraju imati domaći proizvođači hrane i domaće stanovništvo, kao potrošači hrane, što dodatno obavezuje državu i sve druge relevantne aktere u privredi i društvu da se podrže oni pristupi u

razvoju poljoprivrede i ruralnih područja koji će balansirati potrebe u zemlji za zdravom i dostupnom hranom sa interesima poljoprivrednika i ruralnog stanovništva. Osim brige o vrsti i strukturi poljoprivredne proizvodnje, u ruralnim područjima poseban akcenat treba staviti na razvoj onih sektora ruralne ekonomije koji svoju delatnost primarno baziraju na sirovinama iz poljoprivrede. Ovim je hipoteza od koje se u radu pošlo potvrđena, jer rezultati istraživanja potvrđuju da ukoliko se razvoj poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srbije u savremenim uslovima bude odvijao u skladu sa specifičnostima domaćeg privrednog ambijenta, uz oprezno praćenje relevantnih spoljnih uticaja, primenu pažljivo odabranih rešenja i društveno-ekonomski opravdanih pristupa, može se očekivati značajniji napredak u agrarnoj ekonomiji i ruralnim zajednicama, u skladu sa potrebama domaćih proizvođača i potrošača hrane.

Reference

1. Asseng, S. & Asche, F. (2019). Future farms without farmers. *Science Robotics*, 4(27), 1-2, eaaw1875, DOI: 10.1126/scirobotics.aaw1875.
2. Baumann, M. & Kuemmerle, T. (2016). The impacts of warfare and armed conflict on land systems. *Journal of Land Use Science*, 11(6), 672–688.
3. Borgen, S. O. & Aarset, B. (2016). Participatory Innovation: Lessons from breeding cooperatives, *Agricultural Systems*, 145, 99-105.
4. Bošković, N., Ristić, L. & Knežević, M. (2019). Održivi razvoj ruralnog turizma u Republici Srbiji. Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije (str. 346-353). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
5. BFPE (2019). Cirkularna ekonomija. Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost. Dostupno 03.05.2020. na <https://bfpe.org/programs/cirkularna-ekonomija>
6. Bramley, R. G. V. & Ouzman, J. (2019). Farmer attitudes to the use of sensors and automation in fertilizer decision-making: nitrogen fertilization in the Australian grains sector. *Precision Agriculture*, 20(1), 157–175.
7. Bright, L. Z., Handley, M., Chien, I., Curi, S., Brownworth, L. A., D'hers, S., Bernier, U. R., Gurman, P., Elman, N. M. (2016). Analytical models integrated with satellite images for optimized pest management. *Precision Agriculture*, 17(5), 628–636.

8. Cullen, M. (2020). COVID-19 and the risk to food supply chains: How to respond? Rome: FAO.
9. Eklund, L., Degerald, M., Brandt, M., Prishchepov, A. & Pilesjö, P. (2017). How conflict affects land use: agricultural activity in areas seized by the Islamic State. *Environmental Research Letters*, 12(5), 1-10.
10. FAO (2017). The future of food and agriculture - trends and challenges. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
11. FAO (2019). World Food and Agriculture - Statistical Pocketbook 2019. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
12. Ferreira, I., Kirova, M., Montanari, F., Montfort, C., Moroni, J., Neiryneck, R. & Pesce, M. (2019). Megatrends in the agri-food sector: global overview and possible policy response from an EU perspective. Brussels: European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies.
13. Haider, M. F., Siddique, A. R. & Alam, S. (2018). An aproach to implement Free space optical (FSO) technology for smart village energy autonomous systems. *Far East Journal of Electronics and Communications*, 18(3), 439-456.
14. Headey, D., Hirvonen, K., Hoddinott, J. & Stifel, D. (2019). Rural Food Markets and Child Nutrition. *American Journal of Agricultural Economics*, 101(5), 1311-1327.
15. Hess, S., Kolosy, K., O'Hara, E., Paneva, V. & Soto, P. (2018). Smart villages revitalizing rural services - *EU Rural Review*, 26. Luxembourg: ENRD.
16. IQS (2019). Smart Villages. Barcelona: Instituto Químico de Sarrià.
17. Knežević, M., Ristić, L. & Bošković, N. (2019). Zakonodavstvo kao bitan faktor razvoja zadrugarstva. *Savremeno zadrugarstvo u Srbiji* (str. 77-93). Knić: Opština Knić, Ekonomski fakultet, Pravni fakultet i Agronomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
18. NPRR (2018). Nacionalni program ruralnog razvoja od 2018. do 2020. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 60/18 od 3. avgusta 2018. godine.
19. Oljača, V. M., Gligorević, K., Pajić, M., Zlatanović, I., Dražić, M., Radojičić, D., Marković, D., Simonović, V., Marković, I., Đokić, M. & Dimitrovski, Z. (2016). Primena drona u poljoprivredi. *Aktuelni problemi mehanizacije poljoprivrede* (str. 89-101). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Poljoprivredni fakultet.
20. Ranade, P., Londhe, S. & Mishra, A. (2015). Smart villages through information technology. *IPASJ International Journal of Information Technology (IJIT)*, 3(7), 1-6.

21. Raju, S. V., Anwar, S. & Mani Deepika, M. (2016). Smart villages builds smarter India. *International Research Journal of Computer Science*, 12(3), 48-50.
22. Ristić, L. & Barbarić, Ž. (2019). Pametna sela: budućnost održivog ruralnog razvoja. Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu - Ekonomski fakultet.
23. Rossi, R. (2020). Protecting the EU agri-food supply chain in the face of COVID-19. EU: European Parliamentary Research Service.
24. RZS (2019). Statistički godišnjak Republike Srbije 2019. Beograd: RZS.
25. Sela, G. (2018). Precision agriculture – what is it and what's out there. *Cropaia*, dostupno 05.05.2020. na <https://cropaia.com/>
26. Somwanshi, R., Shindepatil, U., Tule, D., Mankar, A., Ingle, N., Rajamanya, V. S. & Deshmukh, A. (2016). Study and development of village as a smart village. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 7(6), 395-408.
27. Stevanović, N., Janjić, A. & Lazić, M. (2016). Mogućnost primene fotonaponskih sistema u poljoprivrednoj proizvodnji. Aktuelni problemi mehanizacije poljoprivrede (str. 172-180). Beograd: Univerzitet u Beogradu - Poljoprivredni fakultet.
28. Stojanović, Ž., Dragutinović-Mitrović, R. & Zaouche-Laniau, M. (2017). Products with nutrition & health claims in the Western Balkans: labelling behaviour, regulation and policy implications. *European Journal of Law and Economics*, 43(1), 107-123.
29. Teodosijević, S. (2003). *Armed Conflicts and Food Security*. Rome: FAO.
30. Thorpe, E., Paneva, V., Eldridge, J., Klotz, F. & Raath, I. (2016). *Smart and competitive rural areas*. Luxembourg: ENRD, Publications Office of the EU.
31. Vujičić, S. M., Ristić, L. & Kostić, M. M. (2015). Modeli upravljanja ruralnim razvojem u zemljama Zapadnog Balkana u kontekstu razvojne strategije Evropa 2020. *Poslovni konsultant*, 7(46), 66-80.
32. Willer, H., Schlatter, B., Trávníček, J., Kemper, L. & Lernoud, J. (2020). *The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2020*. Frick, Switzerland: FiBL & Bonn, Germany: IFOAM.
33. Yang, W. & Renwick, A. (2019). Consumer Willingness to Pay Price Premiums for Credence Attributes of Livestock Products - A Meta-Analysis. *Journal of Agricultural Economics*, 70(3), 618-639.

RAZVOJ REGULATORNOG OKVIRA ZA PRIMENU MEĐUNARODNIH STANDARDA FINANSIJSKOG IZVEŠTAVANJA U REPUBLICI SRBIJI

Vladimir Obradović*

Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (MSFI) uključeni su u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji u 2002. godini. Od tada, regulatorni okvir finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji izmenjen je u više navrata, a poslednja značajna izmena izvršena je u 2019. godini donošenjem novog Zakona o računovodstvu. Predmet istraživanja u radu je dosadašnji razvoj zakonskih i podzakonskih akata kojima se nameće, podstiče i podržava primena MSFI u Republici Srbiji. Cilj rada je da se otkriju ključne tendencije u razvoju regulatornog okvira za primenu MSFI, pri čemu se posebno razmatraju promene u opsegu primene MSFI, prevođenje MSFI i modifikacije MSFI u Republici Srbiji. Pored toga, u radu se identifikuju najznačajniji nedostaci regulatornog okvira za primenu MSFI u Republici Srbiji koji imaju negativne implikacije na kvalitet finansijskih izveštaja opšte namene, a ispituje se i usaglašenost tog regulatornog okvira sa MSFI.

Ključne reči: Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (MSFI), Međunarodni standard finansijskog izveštavanja za male i srednje entitete (MSFI za MSE) Zakon o računovodstvu, kvalitet finansijskih izveštaja

Uvod

Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (MSFI), koje donosi Međunarodni odbor za računovodstvene standarde (International Accounting Standards Board – IASB) u cilju poboljšanja transparentnosti, odgovornosti i efikasnosti na finansijskim tržištima širom sveta, danas se primenjuju u preko 140 zemalja sveta (IFRS Foundation, 2018, 2-7). Prateći globalne trendove, merodavne institucije u Republici Srbiji prihvatile su MSFI. Danas se u Republici Srbiji primenjuju i puni MSFI, sastavljeni od brojnih dokumenata (standarda i

* Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu; vobradovic@kg.ac.rs

tumačenja), i njihova sažeta verzija - MSFI za male i srednje entitete (MSFI za MSE).

Pošto se MSFI neprestano razvijaju, u smislu da se donose, menjaju i stavljaju van snage dokumenti koji ih čine, uvođenje MSFI u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja zemlje ne može biti jednokratni čin, već taj regulatorni okvir mora stalno da se menja kako bi se prilagodio promenama MSFI. Pri tome, nije dovoljno da se, određenim propisom, MSFI nametnu ili stave na raspolaganje kompanijama kao opcija, već je neophodno da se stvore i redovno aktuelizuju uslovi za njihovu adekvatnu primenu.

Od uvođenja MSFI u praksu finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji, regulatorni okvir za njihovu primenu izmenjen je u više navrata. Poslednja izmena izvršena je 2019. godine donošenjem nove verzije Zakona o računovodstvu. Predmet rada upravo je dosadašnji razvoj regulatornog okvira za primenu MSFI u Republici Srbiji, tj. zakonskih i podzakonskih akata kojima se nameće, ali i podstiče i podržava primena MSFI. Cilj rada je da se otkriju ključne tendencije u razvoju regulatornog okvira za primenu MSFI. S tim u vezi, u centru pažnje su tri problema: opseg (delokrug) primene MSFI (punih MSFI i MSFI za MSE) u Republici Srbiji, prevođenje MSFI na srpski jezik i modifikacije MSFI u Republici Srbiji. Pre nego što se razmotre ovi problemi, pažnja će se posvetiti uvođenju MSFI u regulatorni okvir, a time i praksu, finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji.

Uvođenje MSFI u regulatorni okvir i praksu finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji

MSFI su postali deo regulatornog okvira finansijskog izveštavanja Republike Srbije u 2002. godini, kada je, na nivou tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, donet Zakon o računovodstvu i reviziji. Na osnovu ovog zakona, praktična primena MSFI počela je 1. januara 2003. za banke i druge finansijske organizacije odnosno 1. januara 2004. za ostale entitete (Milutinović, 2015, 100). Implementacija MSFI u Srbiji, kao i u Crnoj Gori (koja je, uz Srbiju, bila deo SR Jugoslavije), izvršena je pre nego što je isto učinjeno u mnogim razvijenim zemljama. Na primer, MSFI su uvedeni u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja Evropske

unije u 2002. godini, a počeli su da se primenjuju 1. januara 2005, tj. godinu dana kasnije nego u SR Jugoslaviji. U Australiji su oni usvojeni 2005. i primenjuju se od 2007. U Kanadi se primenjuju od 2011, u Japanu od 2010, dok u SAD još nisu usvojeni (IFRS Foundation, 2020), mada se procenjuje da je to neizbežno (Tribuzi, 2018, 817).

Ipak, neke zemlje Zapadnog Balkana usvojile su MSFI pre nego što je to učinjeno u SR Jugoslaviji. Naime, u Hrvatskoj su MSFI, tj. tada samo Međunarodni računovodstveni standardi (MRS), uvedeni u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja Zakonom o računovodstvu iz 1992, koji je stupio na snagu u 1993. godini (Mamić Sačer & Ramač Posavec, 2012, 546). U (Severnoj) Makedoniji, MSFI se primenjuju od 1998. U Bosni i Hercegovini i Albaniji oni se primenjuju od 2006. (IFRS Foundation, 2020).

Činjenica da su zemlje Zapadnog Balkana usvojile MSFI pre nego što su to učinile neke ekonomski razvijene zemlje nije iznenađujuća. U zemljama koje su na visokom nivou ekonomskog razvoja, na visokom nivou razvoja su i nacionalni standardi finansijskog izveštavanja, što uglavnom nije slučaj u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji, koje su se suočile sa potrebom da brzo poboljšaju kvalitet finansijskog izveštavanja. U takvoj situaciji, zemljama u razvoju i tranziciji jeftinije je da implementiraju MSFI nego da razvijaju nacionalne standarde (Nobes & Parker, 2010, 89). Pored toga, međunarodna uporedivost finansijskih izveštaja dobija veliki značaj u kontekstu težnje ovih zemalja da privuku strane investicije, a upravo MSFI donose takvu uporedivost. Ipak, u SR Jugoslaviji nije se odmah prešlo na MSFI sa otpočinjanjem procesa tranzicije, već su u jednom periodu na snazi bili Jugoslovenski računovodstveni standardi (JRS), doneti u 1991. i 1992. godini (Milošević, 2013, 16).

Usvajanje MSFI u SR Jugoslaviji predstavlja značajan iskorak na planu unapređenja finansijskog izveštavanja, ali i poboljšanja opštih uslova privređivanja. Opravdanost generalnog opredeljenja institucija nadležnih za regulisanje finansijskog izveštavanja za uključenje u proces globalizacije standarda finansijskog izveštavanja, koji je intenziviran upravo na početku 21. veka, ne može se dovesti u pitanje. Empirijsko istraživanje sprovedeno na uzorku od 26 zemalja u razvoju u Evropi (uključujući Republiku Srbiju) i Centralnoj Aziji pokazalo je da zemlje

koje su usvojile MSFI imaju veću verovatnoću da osete koristi od povećanja stranih direktnih investicija nego zemlje koje ih nisu usvojile (Lungu, Caraianni & Dascălu, 2017, 331). Drugo istraživanje (Akisik & Mangaliso, 2018, 70), sprovedeno u Africi, pokazalo je da MSFI imaju ulogu katalizatora u relaciji stranih direktnih investicija i ekonomskog rasta, tj. da primena MSFI pojačava uticaj grinfild investicija na ekonomski rast. Pozitivan uticaj MSFI na strane direktne investicije otkriven je još jednim istraživanjem, sprovedenim u Aziji (Nejad, Ahmad, Salleh & Rahim, 2018, 303).

Opseg primene MSFI

Opseg primene MSFI razlikuje se od zemlje do zemlje, zato što u svakoj zemlji institucije nadležne za regulisanje finansijskog izveštavanja daju različite odgovori na sledeća tri pitanja:

- Koji izveštajni entiteti moraju da primenjuju MSFI?
- Koji izveštajni entiteti mogu, ali ne moraju, da primenjuju MSFI?
- Za koje izveštajne entiteti MSFI nisu raspoloživi ni kao opcija?

Navedena pitanja podjednako se odnose na pune MSFI i na MSFI za MSE.

Zakonom o računovodstvu i reviziji iz 2002, MSFI, u punoj verziji (MSFI za MSE tada nije ni postojao), proglašeni su obaveznom osnovom finansijskog izveštavanja svih privrednih društava i preduzetnika izuzev preduzetnika koji plaćaju porez u paušalnom iznosu (Obradović, 2016, 266). Uvođenje punih MSFI u regulatorni okvir i praksu finansijskog izveštavanja kroz njihovo nametanje veoma širokom krugu profitno orijentisanih entiteta je, generalno posmatrano, veoma ambiciozan postupak, čija svrsishodnost je diskutabilna. Naime, puni MSFI su obiman set dokumenata i oni zahtevaju od izveštajnih entiteta da generišu i saopšte obimne informacije. Kao takvi, puni MSFI su prvenstveno namenjeni onim kompanijama koje imaju javnu odgovornost, tj. (a) čijim hartijama od vrednosti se trguje na javnom tržištu, (b) koje su u procesu pripreme za takvu trgovinu ili (c) koje, obavljajući primarnu poslovnu aktivnost, raspoložu sredstvima širokog kruga eksternih interesenata (što je karakteristično npr. za banke i

osiguravajuće kompanije) (IASB, 2015, 10), pri čemu mogu da donesu bespotrebne napore i troškove mnogim mikro, malim i srednjim entitetima koji nemaju javnu odgovornost, zbog toga što ih primoravaju da generišu i saopštavaju informacije koje nisu neophodne korisnicima njihovih finansijskih izveštaja. Ipak, nametanje istih standarda veoma širokom krugu entiteta donosi korist u vidu povećanja stepena uporedivosti finansijskih izveštaja, pri čemu izostaju problemi i troškovi u vezi sa prelaskom kompanija sa jednih na druge standarde (npr. zbog toga što je kompanija postala ili je prestala da bude javno odgovorna), kao i korigovanjem finansijskih izveštaja u cilju njihovog konsolidovanja.

Zbog kompleksnosti samih MSFI i obimnih informacionih zahteva koje postavljaju pred kompanije, oni su u nekim zemljama obavezna osnova finansijskog izveštavanja samo određenih (ne svih) kompanija. Na primer, propisom donetim na nivou EU, oni su postali obavezna osnova samo za konsolidovane finansijske izveštaje kotiranih kompanija, pri čemu je istim propisom zemljama članicama EU data mogućnost (ne i obaveza) da prošire opseg njihove primene (Obradović, 2016, 251), dok su u Kanadi obavezni za „većinu javno odgovornih kompanija“ (IFRS Foundation, 2020). U SAD, gde puni MSFI još nisu usvojeni, razmatra se njihovo postepeno nametanje kotiranim kompanijama (Cheng, 2009, 32). Međutim, način uvođenja punih MSFI za koji se opredelila SR Jugoslavija nije nepoznat u svetu, kao ni u bližem okruženju. Na primer, i u Hrvatskoj su oni inicijalno nametnuti svim kompanijama (Mamić Sačer & Ramač Posavec, 2012, 546).

Zakonska obaveza prelaska širokog kruga kompanija u Republici Srbiji na pune MSFI primorala je širok krug računovođa da se upoznaju sa njima. Ipak, nedugo nakon uvođenja punih MSFI, opseg njihove primene je sužen, i to novim Zakonom o računovodstvu i reviziji donetim u 2006. i izmenjenim u 2009. godini (ali ne u delu kojim se definiše opseg primene MSFI). Naime, u stavu 5. člana 2. Zakona navodi se da MSFI obavezno primenjuju pravna lica: (a) koja su u kategoriji velikih ili srednjih, (b) koja sastavljaju konsolidovane finansijske izveštaje, (c) koja izdaju hartije od vrednosti putem javne ponude ili čijim hartijama od vrednosti se trguje na organizovanom tržištu, dok mala pravna lica (tada je važila klasifikacija na velika, srednja i mala

pravna lica) i preduzetnici samo mogu, ali ne moraju, da primenjuju MSFI. Prema stavu 6. istog člana Zakona, za mala pravna lica i preduzetnike koji ne primenjuju MSFI merodavan je propis koji donosi ministar finansija. Taj propis, koji u suštini predstavlja nacionalni standard, objavljen je 2006. godine kao Pravilnik o načinu priznavanja i procenjivanja imovine, obaveza, prihoda i rashoda malih pravnih lica i preduzetnika. Uvođenje ovog dokumenta u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji označilo je prelazak na sistem dvostrukih standarda. Sličan redosled događaja (inicijalno nametanje MSFI svim kompanijama i kasnije suženje opsega njihove primene) odlikuje i Hrvatsku, u kojoj je 2006. formalno uspostavljen sistem dvostrukih standarda uvođenjem nacionalnih standarda finansijskog izveštavanja (Mamić Sačer & Ramač Posavec, 2012, 546). Koegzistencija punih MSFI i nacionalnih propisa (standarda) postoji i u drugim zemljama EU, u smislu da kompanije koje ne primenjuju pune MSFI slede nacionalne propise utemeljene u računovodstvenim direktivama EU (ranije IV i VII, a danas 2013/34/EU).

Naredna promena u opsegu primene punih MSFI u Republici Srbiji desila se 2013. donošenjem Zakona o računovodstvu, kojim je u regulatorni okvir uključena još jedna osnova finansijskog izveštavanja - MSFI za MSE. Prema članu 20. Zakona, obavezu primene punih MSFI imaju velika pravna lica, uključujući finansijske institucije (koje se, prema stavu 12. člana 6. istog zakona, smatraju velikim pravnim licima), pravna lica koja sastavljaju konsolidovane izveštaje i kotirana društva i društva koja se pripremaju da postanu kotirana. Član 21. predviđa da mala i srednja pravna lica primenjuju MSFI za MSE, s tim što srednja pravna lica imaju pravo da primenjuju pune MSFI. Mikro pravna lica (kao nova kategorija entiteta, u koju, prema stavu 13. člana 6, spadaju i preduzetnici), prema članu 22. Zakona, primenjuju pravilnik koji donosi ministar finansija, pri čemu imaju pravo da se opredele za MSFI za MSE. Nakon donošenja Zakona, u istoj godini (2013), ministar finansija doneo je Pravilnik o načinu priznavanja, vrednovanja, prezentacije i obelodanjivanja pozicija u pojedinačnim finansijskim izveštajima mikro i drugih pravnih lica, tj. novu verziju nacionalnog standarda.

Iz navedenog proističe da je opseg primene punih MSFI značajno sužen, ali i da su oni, nakon perioda od oko jedne decenije u kojem su

bili dopušteni za sve entitete koji nisu imali obavezu da ih primenjuju, postali nedostupni za određeni krug entiteta – mala i mikro pravna lica, uključujući preduzetnike. Uvođenje MSFI za MSE donelo je jednostavnije i jeftinije finansijsko izveštavanje mnogim entitetima koji su ranije primenjivali pune MSFI. Stoga, uključenje ovog standarda u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji treba smatrati pozitivnim iskorakom, koji je trebalo preduzeti ranije, jer je standard bio raspoloživ još u 2009. godini. Ipak, zabrana nekim entitetima da primenjuju pune MSFI, koju je doneo Zakon, imala je brojne negativne implikacije, jer je otežala konsolidovanje u situacijama kada je zavisni entitet mali ili mikro i primenjuje MSFI za MSE ili nacionalni pravilnik (a matični entitet, po Zakonu, pune MSFI), i donela probleme i troškove u vezi sa prelaskom entiteta sa jedne na drugu osnovu finansijskog izveštavanja (npr. zbog promene u veličini).

Empirijsko istraživanje stavova profesionalnih računovođa (Malinić, Novičević, Malinić & Stojanović, 2016, 26-27) otkrilo je preovlađujuću saglasnost sa stavom da puni MSFI treba da budu dopušteni za sve entitete koji nemaju obavezu da ih primenjuju. Istim istraživanjem dovedena je u pitanje svrsishodnost nacionalnog pravilnika, pri čemu dominira stav da on ne pruža dovoljno smernica za rešavanje računovodstvenih problema i da, stoga, sastavljači finansijskih izveštaja koji isti primenjuju imaju potrebu da se oslanjaju i na MSFI za MSE. S druge strane, studija Centra za reformu finansijskog izveštavanja Svetske banke (Centre for Financial Reporting Reform, 2015, 8-43) sugerise da je opseg primene punih MSFI, definisan Zakonom iz 2013. godine, i dalje preširok, ali i da je zahtev da mali entiteti primenjuju MSFI za MSE opterećujući i nerealan. Empirijsko istraživanje zasnovano na analizi napomena uz finansijske izveštaje (Obradović, 2018) otkrilo je da kompanije u Republici Srbiji koje imaju pravo da biraju između punih MSFI i MSFI za MSE radije biraju pune MSFI, pri čemu preferencije prema punim MSFI više dolaze do izražaja kod zavisnih kompanija nego kod kompanija koje nemaju to svojstvo, što dodatno sugerise da zabrana određenim entitetima da primenjuju pune MSFI nije bila opravdana.

Navedeni nedostatak regulatornog okvira finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji otklonjen je donošenjem novog Zakona o

računovodstvu u 2019. Naime, prema članu 24. Zakona, pune MSFI primenjuju velika pravna lica, matična pravna lica (lica koja sastavljaju konsolidovane finansijske izveštaje), kotirana društva i društva koja se pripremaju postanu kotirana. S tim u vezi, nema promene u odnosu na prethodni zakon. Prema članu 25. mala i srednja pravna lica primenjuju MSFI za MSE, pri čemu i jedna i druga lica (ne samo srednja, kao što je ranije bio slučaj) mogu da odluče da primenjuju pune MSFI. Član 26. predviđa da mikro pravna lica primenjuju pravilnik ministra finansija, pri čemu mogu da se opredele za MSFI za MSE ili pune MSFI. Dakle, puni MSFI ponovo su postali raspoloživi kao opcija svim entitetima koji nisu u obavezi da ih poštuju. Nacionalni pravilnik je opstao iako je u naučnoj i stručnoj javnosti postavljeno pitanje njegove svrsishodnosti, što znači da je zadržan sistem sa tri osnove finansijskog izveštavanja, koji je uveden Zakonom iz 2013.

Prema Zakonu o računovodstvu iz 2013. i 2019, osnova finansijskog izveštavanja svakog entiteta predmet je preispitivanja na godišnjoj osnovi. Naime, svaki izveštajni entitet, na kraju svake poslovne godine, u skladu sa kriterijumima koje definiše Zakon, razvrstava samog sebe u odgovarajuću kategoriju (veliki, srednji, mali ili mikro entitet), na osnovu čega se, uz dodatne kriterijume (kotiranje na organizovanim tržištu kapitala, delatnost i kontrola nad drugim entitetima), utvrđuje osnova finansijskog izveštavanja u narednoj poslovnoj godini. Zbog toga, u vreme važenja Zakona iz 2013, moglo je da se dogodi da jedan entitet u jednoj godini bude u obavezi da primenjuje pune MSFI (npr. zbog toga što je veliki, kotira se na berzi ili kontroliše druge entitete), a da već naredne godine ne sme da ih primenjuje (npr. zato što je postao mali ili mikro entitet koji se ne kotira na berzi), kao i obrnuto. Zakon iz 2019. uneo je fleksibilnost u tom pogledu, zato što entitet koji je od velikog ili srednjeg postao mali ili mikro, a ne kotira se na berzi i ne kontroliše druge entitete (tj. nije matični entitet), može da nastavi da sledi pune MSFI. S druge strane, entitet koji je sledio MSFI za MSE ili nacionalni pravilnik i postane veliki, kotirani ili matični, mora da pređe na pune MSFI.

Zakon iz 2019. doneo je značajnu promenu u vezi sa preduzetnicima, kojih je, prema podacima Agencije za privredne registre Republike Srbije, dvostruko više nego privrednih društava

(276.737 naspram 130.089 dana 7. oktobra 2020). Prema Zakonu iz 2013. preduzetnici su se svrstavali u mikro entitete bez obzira na stvarnu veličinu, dok se prema Zakonu iz 2019. oni klasifikuju prema veličini na isti način kao privredna društva. Kao mikro entiteti, preduzetnici su ranije birali između nacionalnog pravilnika i MSFI za MSE, a sada bi neki od njih mogli da se svrstaju u velike entitete i da, samim tim, postanu obveznici primene punih MSFI.

Prevođenje MSFI

MSFI se inicijalno objavljuju na engleskom jeziku, tako da njihova uspešna implementacija širom sveta pretpostavlja da se oni blagovremeno i kvalitetno prevode na jezike svih zemalja u kojima se primenjuju. Pošto se MSFI stalno usavršavaju, neophodno je da proces njihovog prevođenja bude kontinuiran. U tom procesu, ne sme se izgubiti smisao originalnih odredbi IASB-ovih dokumenata, što nije nimalo lak zadatak, posebno kada se ima u vidu da za određene koncepte u MSFI (koji se možda čak i prvi put plasiraju kroz njih) možda ne postoje adekvatni termini u nacionalnim jezicima. Da se procesu prevođenja mora posvetiti puna pažnja, iako na prvi pogled taj proces možda deluje kao formalnost, svedoče rezultati istraživanja (Lin & Yeh, 2019, 127) sprovedenog u Tajvanu sa studentima računovodstva kao ispitanicima, koje je pokazalo da se određene odredbe MSFI različito tumače pre i nakon prevođenja.

Ugradnja MSFI u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja EU ne svodi se na njihovo prevođenje, već se svaki dokument koji IASB donese ocenjuje sa formalnog i suštinskog aspekta pre nego što postane deo tog regulatornog okvira. U tom procesu, dešavalo se da se dokument modifikuje (MRS 39) ili oceni nepodobnim za ugradnju u regulatorni okvir (MSFI za MSE). Republika Srbija nije članica EU i za nju ne važi procedura usvajanja MSFI uspostavljena na nivou EU, pri čemu se u Republici Srbiji generalno ne vrši evaluacija IASB-ovih dokumenata na način na koji se to čini u EU, što znači da se njihova ugradnja u regulatorni okvir svodi na prevođenje.

Zakonom o računovodstvu i reviziji iz 2002. (član 20) uspostavljeno je pravilo, koje se zadržalo do danas, po kome se prevodi MSFI

objavljaju u službenom glasilu („Službeni list Savezne Republike Jugoslavije“, a zatim „Službeni glasnik Republike Srbije“), a Zakonom o računovodstvu iz 2013. uvedena je praksa objavljivanja prevoda i na internet stranici ministarstva nadležnog za poslove finansija, čime je omogućeno interesentima da brzo, relativno lako i bez direktnih troškova pristupe prevodima.

Prvi zvanični prevodi objavljeni su u decembru 2003. i januaru 2004. Pored prevoda svih tadašnjih standarda, objavljen je prevod Okvira za pripremanje i prikazivanje finansijskih izveštaja, ali prevodi tumačenja nisu objavljeni (Obradović, 2016, 268). Prema MRS 1 „Prikazivanje finansijskih izveštaja“, da bi se jedan entitet smatrao sledbenikom MSFI, neophodno je da njegovi finansijski izveštaji budu usklađeni sa svakim standardom i svakim tumačenjem. To znači da početni prevodi MSFI nisu bili kompletni. S druge strane, uz prevode standarda objavljeni su prevodi dopunskih materijala sa ilustrativnim primerima, korisnim za razumevanje i primenu standarda. Na naredne prevode standarda čekalo se čak do 2008, kada su objavljeni i prevodi tumačenja, ali ne i dopunskih materijala. Nakon toga, prevodi punih MSFI, bez dopunskim materijala, objavljeni su 2010, 2014. i 2019. Prvi prevod MSFI za MSE objavljen je krajem 2013. i odražavao je inicijalnu verziju ovog standarda iz 2009. Naredni prevod, koji odražava revidiranu verziju standarda iz 2015, objavljen je u 2018. godini.

U svakom novom ili izmenjenom dokumentu, IASB navodi datum početka primene dokumenta, koji je često značajno udaljen od datuma donošenja, kako bi se nacionalni regulatori i izveštajni entiteti širom sveta blagovremeno pripremili za primenu, pri čemu IASB uobičajeno daje opciju ranije primene. Ipak, prevodi mnogih dokumenata objavljeni su u Republici Srbiji nakon datuma koji je IASB označio kao datum početka primene. Na primer, u maju 2014. IASB je objavio MSFI 18 („Prihod od ugovora sa kupcima“), označivši 1. januar 2017. kao datum početka primene, da bi kasnije (2015) odložio početak primene za 1. januar 2018. (Deloitte, 2020). U Republici Srbiji, prevod ovog standarda objavljen je tek krajem 2019. Izmenama MSFI za MSE u 2015. model revalorizacije uveden je kao opcija za naknadno merenje nekretnina, postrojenja i opreme, ali je ta opcija u Republici Srbiji ozvaničena tek 2018. objavljivanjem prevoda izmenjene verzije standarda. LIFO metoda

obračuna zaliha ukinuta je u Republici Srbiji kasnije nego što je predviđeno izmenjenim MRS 2 „Zalihe“, a kasnila je i implementacija novog postupka merenja višegodišnjih zasada, koji je IASB uspostavio revidiranjem MRS 16 „Nekretnine, postrojenja i oprema“ i MRS 41 „Poljoprivreda“.

U novembru 2016. Ministarstvo finansija Republike Srbije (2016, 155) objavilo je mišljenje da pravna lica, prilikom sastavljanja finansijskih izveštaja za 2016, ako „imaju mogućnost i neophodne kapacitete“, mogu da primenjuju nove ili revidirane IASB-ove dokumente, uključujući izmenjeni MSFI za MSE, čiji zvaničan prevod nije bio objavljen u to vreme. Entiteti koji se opredele za ovu mogućnost treba da navedu da su to učinili u napomenama uz finansijske izveštaje. Obrazlažući svoj stav, Ministarstvo ističe činjenicu da se u samim IASB-ovim dokumentima daje opcija ranije primene. Mada se u navedenom mišljenju eksplicitno pominje samo 2016. godina, ono se može podjednako primeniti i na druge godine, s obzirom na dato obrazloženje. Prema Zakonu o bankama (član 50), banke primenjuju dokumente koji čine MSFI od dana koji je odredio IASB. To znači da, za razliku od ostalih profitnih entiteta koji ne moraju (mada mogu) da počnu sa primenom dokumenta pre nego što se objavi zvanični prevod, banke nemaju pravo izbora, već da, kada zvanični prevod kasni, moraju da primenjuju originalni dokument. U svakom slučaju, izveštajni entitet koji primenjuje prevode MSFI koji kasne ne može da se smatra sledbenikom MSFI.

Analiza napomena uz finansijske izveštaje za 2016. godinu 100 slučajno odabranih kompanija koje primenjuju pune MSFI ili MSFI za MSE sugeriše da pomenuto mišljenje Ministarstva nije značajno uticalo na praksu finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji. Naime, samo jedna kompanija u uzorku navodi da primenjuje nove, izmenjene i dopunjene MSFI. Jedna kompanija navodi da se pridržava prevoda, ali i da procenjuje da odstupanja prevoda od originalnih dokumenata ne utiču na njene finansijske izveštaje. Ostale kompanije ne navode da primenjuju nove i revidirane dokumente, što implicira da se oslanjaju na prevode. Pri tome, mnoge analizirane kompanije svesne su činjenice da njihovi finansijski izveštaji nisu u skladu sa MSFI zato što prevodi kasne (ali i iz drugih razloga), što ističu u napomenama, ali je uočen i

slučaj kompanije koja (pogrešno) percipira da prevodi odražavaju aktuelne MSFI.

Aktuelni prevodi MSFI, prema Rešenju o utvrđivanju prevoda MSFI iz 2019, važe počev od finansijskih izveštaja za poslovnu godinu koja se završava 31. decembra 2020, s tim što izveštajni entiteti imaju pravo da ih primene i za sastavljanje finansijskih izveštaja za poslovnu godinu koja se završava 31. decembra 2019, u kom slučaju obelodanjuju informaciju o tome u napomenama uz finansijske izveštaje. U Rešenju se konstatuje da je prevođenje izvršeno u skladu sa procedurom koju predviđa MSFI Fondacija, kao institucija pod čijim okriljem funkcioniše IASB, kojoj pripada autorsko pravo na prevode. Pri tome, prevod Konceptualnog okvira odražava njegovu verziju iz 2010, koja nije aktuelna, s obzirom na to da je IASB izmenio ovaj dokument u 2018, a izmene su, prema IASB-u, stupile na snagu 1. januara 2020. Pored toga, nije objavljen prevod MSFI 16 i IFRIC 23, iako su ovi dokumenti stupili na snagu 1. januara 2019, kao ni prevod MSFI 17, koji stupa na snagu 1. januara 2023.

Prema rezultatima jednog istraživanja (Malinić, Novićević, Malinić & Stojanović, 2016, 26), većina profesionalnih računovođa u Republici Srbiji smatra da neažurnost prevoda MSFI onemogućava njihov kvalitetan rad. Drugim istraživanjem (Obradović, Čupić & Dimitrijević, 2018, 52-54) otkriven je umeren stepen zadovoljstva računovođa u Republici Srbiji kvalitetom prevoda MSFI na srpski jezik (prosečna ocena je 4,45 na skali od 1 do 7), što sugeriše da regulatori finansijskog izveštavanja treba da posvete više pažnje kvalitetu prevoda. Isto istraživanje otkrilo je da zvanični prevodi MSFI nisu uvek dovoljni za rešavanje praktičnih problema, već da računovođe imaju potrebu da se oslanjaju i na originalne MSFI. Potreba za oslanjanjem na originalne MSFI otkrivena je i istraživanjem koje su sprovele Baskerville i Evans (2011, 54) u zemljama Evrope izvan engleskog govornog područja. Naime, utvrđeno je da autori univerzitetskih udžbenika često imaju potrebu da prouče originalne dokumente da bi shvatili pravo značenje njihovih odredbi, pri čemu se ova potreba tumači problemima koji su u neodvojivoj vezi sa samim procesom prevođenja, a ne propustima koji nastaju u tom procesu.

Modifikacije MSFI

Kašnjenje u objavljivanju prevoda nije jedini razlog za odstupanje MSFI koji se primenjuju u Republici Srbiji od njihove originalne (IASB-ove) verzije. Drugi razlog su modifikacije MSFI, u smislu stavljanja van snage nekih njihovih odredbi ili prekrajanja tih odredbi. Zbog nacionalnih modifikacija MSFI, koje nisu karakteristične samo za Republiku Srbiju, već i za još neke zemlje sveta, korisnici finansijskih izveštaja moraju da budu oprezni kako bi pravilno spoznali njihov uticaj na uporedivost finansijskih izveštaja (Felski, 2017, 59).

Važnu grupu modifikacija MSFI u Republici Srbiji čine one koje se odnose na eliminisanje opcija u vezi sa prikazivanjem finansijskih izveštaja. U dokumentima koji čine MSFI, IASB se obraća izveštajnim entitetima, dajući im smernice za postupanje u vezi sa raznim aspektima sastavljanja finansijskih izveštaja, pri čemu nekada nudi opcije. U komunikaciju između IASB-a, kao donosioca MSFI, i izveštajnih entiteta u Republici Srbiji, kao korisnika MSFI, umešale su se nacionalne institucije nadležne za regulisanje finansijskog izveštavanja, koje su, umesto izveštajnih entiteta, odabrale neke od opcija nametnuvši ih, putem zakonskih i podzakonskih akata, izveštajnim entitetima, čime su opcije koje konkurišu odabranim postale nedostupne.

Na primer, paragraf 10A MRS 1 daje entitetima dve mogućnosti za prikazivanje uspeha – putem jedinstvenog izveštaja u kojem se prikazuju i determinante neto rezultata i determinante ostalog ukupnog rezultata ili putem dvaju zasebnih izveštaja, pri čemu se u prvom prikazuju determinante neto rezultata, dok se u drugom polazi od neto rezultata, kome se dodaju komponente ostalog ukupnog rezultata kako bi se utvrdio ukupan rezultat. Zakoni o računovodstvu iz 2013. i 2019. propisuju dva izveštaja o uspehu (Bilans uspeha i Izveštaj o ostalom rezultatu), što znači da se zakonodavac opredelio za drugu od ponuđenih opcija i da je, time, prva opcija postala nedostupna za izveštajne entitete.

Paragraf 99 istog standarda (MRS 1) daje entitetima dve mogućnosti za raščlanjavanje rashoda: prema njihovoj prirodi ili prema njihovoj funkciji u okviru entiteta, a entitet treba da izabere opciju koja donosi pouzdanije i relevantnije informacije. Međutim, podzakonskim aktom,

tj. Pravilnikom o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruge i preduzetnike, koji je donelo Ministarstvo finansija u 2013. godini, propisan je obrazac Bilansa uspeha prema kome se rashodi raščlanjavaju prema prirodi. To znači da su izveštajni entiteti koji spadaju u delokrug Pravilnika (između ostalog, proizvodne i uslužne kompanije), u obavezi da prezentuju rashode raščlanjene po prirodi čak i ako bi raščlanjavanje po funkcijama donelo bolje informacije. Isti način raščlanjavanja rashoda zadržan je u Pravilniku o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja i sadržini i formi obrasca Statističkog izveštaja za privredna društva, zadruge i preduzetnike iz 2020, koji počinje da se primenjuje u 2021. godini. Samim tim, paragrafi 103-105 MRS 1, kojima se pružaju detaljnije smernice u vezi sa raščlanjavanjem rashoda po funkcijama i izborom načina raščlanjavanja rashoda, stavljeni su van snage.

U MRS 1 koristi se termin „izveštaj o finansijskom položaju“, s tim što iz paragrafa 10 proističe da entitet može da koristi drugi naziv za ovaj izveštaj. Nacionalni regulatori finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji upravo su odlučili da entiteti koriste drugi naziv – bilans stanja, što znači da oni ne mogu da koriste termin kojem je data prednost u MRS 1.

Sve napred pomenute opcije u MRS 1 nudi i MSFI za MSE (paragrafi 5.2, 5.11 i 3.22). Pored toga, paragraf 3.18 istog standarda dopušta entitetima da izveštaje o uspehu i promenama sopstvenog kapitala integrišu u jedan izveštaj ako promene sopstvenog kapitala tokom perioda nisu nastale po osnovama različitim od neto rezultata, isplate dividendi, ispravki grešaka iz ranijih perioda i promena računovodstvenih politika. Međutim, rigidnost zvaničnih obrazaca finansijskih izveštaja u Republici Srbiji čini ovu opciju nedostupnom za entitete u istoj zemlji.

Prema Zakonu o računovodstvu iz 2019, mali i mikro nefinansijski entiteti koji se ne kotiraju i koji nisu matični sastavljaju samo bilanse stanja i uspeha i eventualno napomene uz finansijske izveštaje (mikro preduzetnici ne sastavljaju napomene), čime je, praktično, sužen sastav seta finansijskih izveštaja u odnosu na zahteve MRS 1 i MSFI za male i srednje entitete. Oba pomenuta standarda zahtevaju da se prikažu komparativne informacije za najmanje jednu poslovnu godinu, a

regulatori finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji zadržali su se na tom minimalnom nivou.

MRS 7 „Izveštaj o tokovima gotovine“ (paragraf 18) i MSFI za MSE (paragraf 7.7) daju entitetima dve opcije za prikazivanje novčanih tokova iz poslovnih (operativnih) aktivnosti: prema direktnoj i indirektnoj metodi, s tim što se u MRS 1 (paragraf 19), dodatno, izražavaju preferencije prema direktnoj metodi. Zvanični obrazac Izveštaja o tokovima gotovine, propisan aktuelnim Pravilnikom iz 2013, zasniva se direktnoj metodi, što važi i za obrazac propisan novim Pravilnikom iz 2020. Takvo rešenje je u skladu sa preferencijama IASB-a, ali ne i sa činjenicom da ista institucija priznaje i indirektnu metodu.

Eliminisanje opcija donosi veću sigurnost sastavljačima finansijskih izveštaja, jer ih lišava potrebe da rešavaju određene nedoumice, i doprinosi da se poveća uporedivost finansijskih izveštaja. S druge strane, eliminisanje opcija ograničava mogućnosti finansijskih izveštaja da odraze specifičnosti entiteta. To posebno važi za eliminisanje opcije raščlanjavanja rashoda po funkcijama, koja nekada možda donosi adekvatnije informacije u odnosu na raščlanjavanje rashoda po prirodi. U svakom slučaju, eliminisanje opcija ne označava odstupanje od MSFI sve dok je odabrana opcija u skladu sa MSFI.

Drugu grupu modifikacija MSFI u Republici Srbiji čine one koje se odnose na priznavanje i merenje pozicija finansijskih izveštaja. One nastaju po osnovu suštinskog odstupanja nacionalnih propisa od odredbi MSFI. Na primer, Pravilnikom o izmenama i dopunama Pravilnika o Kontnom okviru i sadržini računa u Kontnom okviru za privredna društva, zadruge, druga pravna lica i preduzetnike iz 2009. godine entitetima je data mogućnost da efekte promena deviznih kurseva uključe u bilans stanja kao vremenska razgraničenja, što nije u skladu sa MRS 21 „Efekti promena deviznih kurseva“, prema kome se ti efekti priznaju kao pozicije bilansa uspeha (Bogićević, 2013, 139). Pravo izveštajnih entiteta u Republici Srbiji da odstupe od MRS 21 u navedenom smislu ukinuto je u 2014. (Obradović, 2016, 270).

Iz člana 4. Pravilnika o kontnom okviru i sadržini računa u kontnom okviru za privredna društva, zadruge i preduzetnike iz 2014. i 2020. proističe da se kursne razlike po osnovu potraživanja od vlasnika za neuplaćeni kapital uključuju direktno u sopstveni kapital. Prema

paragrafu 23 MRS 21, kursne razlike po osnovu monetarnih stavki, koje se u istom standardu (paragraf 8) definišu kao novac koji entitet poseduje i sredstva koja će se primiti i obaveze koje će se izmiriti u fiksnom ili utvrdivom novčanom iznosu u stranoj valuti, uključuju se u neto rezultat. U situaciji kada ulozi vlasnika imaju novčani oblik, pomenuto potraživanje je monetarna stavka, tako da tretman kursnih razlika prema Pravilniku nije u skladu sa MRS 21.

Treći primer odnosi se na mišljenje Ministarstva finansija i privrede iz 2013. po kome učešće zaposlenih u dobitku treba da se knjiži na teret neraspoređenog dobitka da bi imalo poreski tretman drugih prihoda saglasno članu 85. Zakona o porezu na dohodak građana (Paragraf, 2013, 129). Na taj način je otvoren prostor za praksu koja nije u skladu sa MRS 19 „Primanja zaposlenih“, po kome se primanja zaposlenih tretiraju kao rashod.

Posebno interesantan primer modifikacije MSFI u Republici Srbiji odnosi se na prekranje odredbi MSFI za MSE u delu koji se odnosi na prikazivanje odloženih poreskih sredstava i odloženih poreskih obaveza. U paragrafu 4.2 originalnih verzija ovog standarda iz 2009. i 2015. daje se lista pozicija koje treba da sadrži izveštaj o finansijskom položaju. Na toj listi su, između ostalog, odložene poreske obaveze i odložena poreska sredstva, uz naznaku, datu u zagradi, da se ove pozicije uvek prikazuju kao netekuće. U zvaničnim prevodima ovog standarda na srpski jezik, naznaka u zagradi ne postoji, pri čemu, prema Pravilniku o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruga i preduzetnike iz 2014. i Pravilniku o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja i sadržini i formi obrasca Statističkog izveštaja za privredna društva, zadruga i preduzetnike iz 2020, odnosno pozicije nisu ni tekuće ni netekuće, već zasebne pozicije između tekućih i netekućih sredstava (odložena poreska sredstva) odnosno obaveza (odložene poreske obaveze), što nije u skladu sa originalnim MSFI za MSE. U datom slučaju, prevodi MSFI za MSE prilagođeni su praksi koja je uspostavljena ranije (tj. pre objavljivanja prevoda) podzakonskim aktima. Drugim rečima, nacionalni propisi (podzakonski akti) dobili su prednost u odnosu na MSFI za MSE. Pomenuta praksa prikazivanja odloženih poreskih sredstava i obaveza, ipak, nije u suprotnosti sa MRS 1, koji nije eksplicitan kao MSFI za MSE,

s obzirom na to da samo zabranjuje da se ove pozicije prikažu kao tekuće. Dakle, entiteti u Republici Srbiji koji primenjuju MSFI za MSE prikazuju odložena poreska sredstva i obaveze na način koji nije u skladu sa originalnim MSFI za MSE.

Prema Pravilniku o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruga i preduzetnike iz 2014. i Pravilniku o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja i sadržini i formi obrasca Statističkog izveštaja za privredna društva, zadruga i preduzetnike iz 2020, kao zasebne pozicije u bilansu stanja prikazuju se vanbilansna aktiva i vanbilansna pasiva. Vanbilansnu aktivu sačinjavaju stavke koje nisu podobne da se priznaju kao sredstva, dok vanbilansnu pasivu sačinjavaju stavke koje nisu podobne da se priznaju ni kao komponente sopstvenog kapitala ni kao obaveze, prema kriterijumima datim u IASB-ovom Konceptualnom okviru za finansijsko izveštavanje i IASB-ovim standardima, iz čega proističe da njima nije ni mesto u bilansu stanja. Ipak, ove pozicije su jasno odvojene od ostalih pozicija i nisu deo ukupne aktive odnosno ukupne pasive, tako da one, same po sebi, ne ugrožavaju iskaznu moć bilansa stanja i njegovu usaglašenost sa MSFI.

Zaključak

Republika Srbija se blagovremeno uključila u proces globalizacije standarda finansijskog izveštavanja time što je usvojila MSFI. Usvajanje ovih standarda (i u punoj i u sažetoj verziji) predstavlja ispravan korak na planu poboljšanja kvaliteta finansijskog izveštavanja i posebno uporedivosti finansijskih izveštaja na globalnom nivou, što je veoma važno u kontekstu potrebe Republike Srbije za privlačenjem stranih investicija. Iako generalna orijentacija institucija nadležnih za regulisanje finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji nije sporna, njihovi dosadašnji konkretni potezi, u smislu zakonskih i podzakonskih akata u vezi sa primenom MSFI ukazuju na nedovoljno razumevanje suštine i namene MSFI, kao i potreba i mogućnosti izveštajnih entiteta.

Opseg primene punih MSFI menjao se relativno često i značajno. Od situacije u kojoj su oni bili skoro jedina osnova finansijskog izveštavanja, došlo se do situacije u kojoj neki entiteti nemaju mogućnost ih primenjuju. Promene u opsegu MSFI zajedno sa

obavezom entiteta da godišnje ispituju i po potrebi menjaju osnovu finansijskog izveštavanja donele su nesigurnost i povećale probleme i troškove u procesu finansijskog izveštavanja. Zakonom o računovodstvu iz 2019. otklonjeni su nedostaci regulatornog okvira u vezi sa opsegom primene MSFI. Pomenuti zakon vratio je pravo svim entitetima koji nisu u obavezi da primenjuju pune MSFI da to čine. S druge strane, uvođenjem MSFI za MSE u regulatorni okvir finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji pružena je adekvatna alternativa svim entitetima kojima su puni MSFI bespotrebno opterećenje. Ipak, ovaj standard nije prihvaćen na nivou EU, kojoj Republika Srbija nastoji da pristupi, što može da oteža očekivano prilagođavanje regulatornog okvira finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji sa regulatornim okvirom EU.

Prevođenje MSFI na srpski jezik do sada nije bila redovna aktivnost, što je realna potreba svake zemlje u kojoj se MSFI primenjuju, s obzirom na to da se oni kontinuirano menjaju, već je to bila projektna aktivnost, koja se realizovala s vremena na vreme i neretko sa značajnim zakašnjenjem. Zbog takvog pristupa, javljaju se odstupanja između verzije MSFI merodavne u Republici Srbiji i njihove originalne verzije. Takva praksa treba da se promeni. Prevod svakog novog ili revidiranog IASB-ovog dokumenta treba da se objavi u što kraćem roku kako bi se sprečilo da finansijski izveštaji kompanija u Republici Srbiji odstupe od originalnih MSFI, ali i kako bi se kompanijama omogućilo da se blagovremeno pripreme za implementaciju dokumenta.

Posebna pažnja treba da se posveti kvalitetu prevoda. Generalno, procesu prevođenja imanentan je rizik od pogrešnog prenošenja poruke. Iz tog razloga, prevodi treba da budu predmet kontinuiranog preispitivanja i poboljšanja. Povratne informacije od sastavljača finansijskih izveštaja kao neposrednih korisnika MSFI, ali i od drugih interesenata, o nejasnoćama u vezi sa prevedenim tekstom i eventualnim greškama u tom tekstu mogu da budu dragocene u nastojanju da se kvalitet prevoda poboljša. Oslanjanje na proceduru MSFI Fondacije u procesu prevođenja MSFI na srpski jezik jeste ispravan pristup, koji treba zadržati. Ipak, s obzirom na dosadašnja iskustva u Republici Srbiji, ali i iskustva u svetu, računovođama se preporučuje da, kada tragaju za najispravnijim rešenjima za

računovodstvene probleme, razmotre i originalne MSFI na engleskom jeziku.

Nacionalni propisi u Republici Srbiji olakšali su primenu MSFI u vezi sa prikazivanjem finansijskih izveštaja, jer su računovođama, umesto fleksibilnih opcija, pružili gotova univerzalna rešenja. Ali, pošto su obrasci finansijskih izveštaja rigidno postavljeni, entiteti nemaju pravo da formu finansijskih izveštaja prilagode svojim specifičnim okolnostima i potrebama korisnika. Pored toga, nacionalni propisi nisu uvek u skladu sa odredbama MSFI u vezi sa priznavanjem i merenjem pozicija finansijskih izveštaja, čime se delimično poništavaju pozitivni efekti uključenja Republike Srbije u proces globalizacije standarda finansijskog izveštavanja.

Reference

1. Akisik, O. Mangaliso, M. P. (2018), How IFRS influence the relationship between the types of FDI and economic growth: An empirical analysis on African countries, *Journal of Applied Accounting Research*, 21 (1), str. 60-76.
2. Baskerville, R., Evans, L. (2011), The darkening glass: Issues for translation of IFRS, *The Institute of Chartered Accountants of Scotland*, Edinburgh.
3. Bogičević, J. (2013), Računovodstvene implikacije prevođenja i hedžinga transakcija u stranoj valuti, *Ekonomski horizonti*, 15 (2), str. 133-148.
4. Centre for Financial Reporting Reform (2015), Republic of Serbia – Report on Observance of Standards and Codes on Accounting and Auditing: Update. Vienna, Austria: World Bank's Global Governance Practice.
5. Cheng, K. (2009), Navigating with the IFRS Convergence Roadmap, *The Journal of Corporate Accounting & Finance*, 20 (6), str. 31-37.
6. Deloitte (2020), IAS Plus – Standards, <https://www.iasplus.com/en/standards> (datum pristupa: 15. mart 2020).
7. Felski, E. (2017), How Does Local Adoption of IFRS for Those Countries That Modified IFRS by Design, Impair Comparability with Countries That Have Not Adapted IFRS?, *Journal of International Accounting Research*, 16 (3), str. 59-90.

8. International Accounting Standards Board (2015), *International Financial Reporting Standard (IFRS) for Small and Medium-sized Entities (SMEs)*, IFRS Foundation, London.
9. IFRS Foundation (2018), *Use of IFRS Standards around the world*, London.
10. IFRS Foundation (2020), *Who uses IFRS Standards?*, <https://www.ifrs.org/use-around-the-world/use-of-ifrs-standards-by-jurisdiction> (datum pristupanja: 3.3.2020).
11. Lin, H.-L., Yeh, S.-L. (2019), *Effects of Translation on Probability Judgments: Evidence from the IFRS in Taiwan*, *Journal of International Accounting Research*, 18 (1), str. 127-141.
12. Lungu, C. I., Caraiiani, C., Dascălu, C. (2017), *The Impact of IFRS Adoption on Foreign Direct Investments: Insights for Emerging Countries*, *Accounting in Europe*, 14 (3), str. 331-357.
13. Malinić, D., Novićević, B., Malinić, S., Stojanović, R. (2016), *Računovodstveni regulatorni okvir i kvalitet finansijskog izveštavanja u Republici Srbiji*, *Savez računovođa i revizora*, Beograd.
14. Mamić Sačer, I., Ramač Posavec, S. (2012), *Analiza problema praktične primjene Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja u Republici Hrvatskoj*, *Ekonomski pregled*, 63 (9-10), str. 541-560.
15. Milošević, M. (2013), *Geneza harmonizacije finansijskog izveštavanja u Srbiji*, *Računovodstvo*, 57 (5-6), str. 13-24.
16. Milutinović, S. (2015), *Savremeni trendovi u harmonizaciji finansijskog izveštavanja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici, Subotica.
17. Ministarstvo finansija Republike Srbije (2016). *Bilten: službena objašnjenja i stručna mišljenja za primenu finansijskih propisa*, 56 (11).
18. Nejad, M. Y., Ahmad, A., Salleh, M. F. M., Rahim, R. A. (2018), *International Financial Reporting Standards Foreign Direct Investment in Asean Countries*, *Gadjah Mada International Journal of Business*, 20 (3), str. 303-329.
19. Nobes, C., Parker, R. (2010), *Comparative International Accounting*, Pearson Education Limited, Harlow.
20. Obradović, V. (2016), *Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja: globalni jezik računovođa*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.

21. Obradović, V. (2018), Međunarodni standard finansijskog izveštavanja za male i srednje entitete u Republici Srbiji, *Ekonomski horizonti*, 20 (3), str. 229-242.
22. Paragraf (2013), *Poresko-računovodstveni instruktor*, 64.
23. Pravilnik o kontnom okviru i sadržini računa u kontnom okviru za privredna društva, zadruge i preduzetnike, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 95/2014.
24. Pravilnik o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja za privredna društva, zadruge i preduzetnike, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 95/2014 i 144/2014.
25. Pravilnik o sadržini i formi obrazaca finansijskih izveštaja i sadržini i formi obrasca Statističkog izveštaja za privredna društva, zadruge i preduzetnike, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 89/2020.
26. Rešenje o utvrđivanju prevoda Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja (MSFI), *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 92/2019.
27. Tribuzi, E. (2018), The Inevitable United States Adoption of IFRS: How and Why the United States Should Be Prepared, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 25 (2), str. 817-839.
28. Zakon o bankama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 107/2005, 91/2010 i 14/2015.
29. Zakon o računovodstvu i reviziji, *Službeni list Savezne Republike Jugoslavije*, br. 71/02.
30. Zakon o računovodstvu i reviziji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 46/06 i 111/09.
31. Zakon o računovodstvu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 62/2013, 30/2018 i 73/2019 - dr. zakon.
32. Zakon o računovodstvu, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 73/2019.

KVALITET INSTITUCIJA I STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE

Marija Radulović*

Zemlje u razvoju, uključujući i zemlje Jugoistočne Evrope (JIE) imaju rastuće zahteve za investicijama kako bi se ubrzao ekonomski rast i ostvarila makroekonomska stabilnost. Kvalitet institucija predstavlja jedan od bitnijih faktora kada investitori procenjuju rizik za ulaganje u određenu zemlju, prvenstveno jer institucionalni okvir kreira podsticaje i ograničenja za poslovanje. Cilj rada je da se ispituju efekti kvaliteta institucija na priliv stranih direktnih investicija (SDI) u zemljama JIE. World Governance Indicators (WGI) su korišćeni za merenje kvaliteta institucija u periodu od 1996. do 2017. godine. Panel model autoregresivnih distributivnih docnji (AutoRegressive Distributed Lag (ARDL)) je korišćen da se ispita povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI. Rezultati su pokazali da postoji dugoročna povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI u zemljama JIE, dok je kratkoročna povezanost potvrđena samo između pojedinih pokazatelja kvaliteta institucija i priliva SDI.

Ključne reči: strane direktne investicije, World Governance Indicators, Jugoistočna Evropa, kvalitet institucija

Uvod

Među mnogim faktorima koji podstiču ekonomski rast zemlje strane direktne investicije (SDI) imaju bitnu ulogu, pre svega jer predstavljaju jedan od glavnih pokretača razvoja mnogih ekonomija. Pored toga, proces globalizacije je uticao na povećanje značaja SDI širom sveta, jer predstavljaju ključne determinante ekonomskog rasta prvenstveno zbog transfera tehnologije i znanja iz razvijenih u zemlje u razvoju (Sabir et al., 2019). Posebno su značajne za zemlje u razvoju koje nemaju dovoljno domaće štednje, nedostaje im moderna

* Student Doktorskih akademskih studija Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu;
e-mail: marijaradulovicvb@gmail.com

tehnologija i menadžerske veštine, i jer predstavljaju najveći izvor eksternog finansiranja u zemljama u razvoju (Vračarević i Jovanović, 2015). Strane kompanije donose nove tehnologije, znanje i menadžerske veštine doprinoseći razvoju zemalja, kao i povećanju njihove konkurentnosti. Shodno tome, veoma je bitno utvrditi koji faktori determinišu priliv SDI. Prema podacima Svetske banke, i zemlje u razvoju i razvijene zemlje se trude da imaju veći priliv SDI smanjujući poreze za strane investitore i pružajući subvencije. Osim toga, kvalitet institucija je bitan faktor pri odlučivanju stranih investitora da ulažu u određenu zemlju koji često ima presudnu ulogu u odlučivanju. Mengitsu i Adhikary (2011), Sabir et al. (2009) smatraju da strani investitori ne žele da ulažu u zemlje koje ohrabruju korupciju i nepotizam, jer ovi faktori povećavaju troškove poslovanja. Shodno tome, cilj rada je da se ispituju efekti kvaliteta institucija na priliv SDI u zemljama JIE. U radu će biti testirane sledeće hipoteze:

Hipoteza 1. Postoji statistički značajna povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI u zemljama JIE u dugom roku.

Hipoteza 2. Postoji statistički značajna povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI u zemljama JIE u kratkom roku.

Za testiranje hipoteza će biti korišćeni odgovarajući statistički testovi kao što su test jediničnog korena, test međuzavisnosti podataka panela i model autoregresivnih distributivnih doznji (AutoRegressive Distributed Lag (ARDL)).

Pored uvodnih i zaključnih razmatranja, rad se sastoji iz sledećih celina. U prvom delu rada je dat pregled relevantne literature o definisanom predmetu istraživanja. U drugom delu rada je predstavljena metodologija, varijable i statističko-ekonometrijski testovi koji će biti korišćeni za analizu podataka. Treći deo rada prikazuje rezultate sprovedenog istraživanja, dok četvrti deo predstavlja diskusiju dobijenih rezultata.

Pregled literature

U savremenoj ekonomskoj teoriji još uvek ne postoji opšta saglasnost o odnosu između priliva SDI i kvaliteta institucija, ali brojna empirijska istraživanja su potvrdila tezu o uticaju kvaliteta institucija na

priliv SDI (Sabir et al., 2019; Peres et al., 2018; Gani, 2007; Globerman i Shapiro, 2002; Dunning; 2002; Aziz, 2017; Kurul, 2017; Kaufmann et al., 2010; Ahmad i Ahmed, 2014; Acemoglu et al., 2005).

Sabir et al. (2019) su istraživali uticaj kvaliteta institucija na priliv SDI u periodu od 1996. do 2016. godine koristeći GMM metod (Generalized Method of Moments). Analizirali su podatke za četiri grupe zemalja: zemlje sa niskim prihodima, srednje niskim prihodima, srednje visokim prihodima i visokim prihodima. Rezultati istraživanja su pokazali da postoji pozitivan uticaj kvaliteta institucija na priliv SDI u svim grupama zemalja, pri čemu je taj uticaj izraženiji u razvijenim nego u zemljama u razvoju. Gani (2007) je istraživao povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI u zemljama Azije i Latinske Amerike. Rezultati panel analize su pokazali da vladavina prava, kontrola korupcije, kvalitet regulative, efikasnost vlade i politička stabilnost i odsutvo terorizma su pozitivno povezani sa prilivom SDI. Globerman i Shapiro (2002) su ispitali uticaj kvaliteta institucija na priliv i odliv SDI u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju u periodu od 1995. do 1997. godine. Rezultati istraživanja su pokazali da je kvalitet institucija bitna determinanta priliva i odliva SDI. Osim toga, autori tvrde da je ulaganje u institucije ključno ne samo za privlačenje stranog kapitala, već i za stvaranje uslova u kojima će domaće kompanije da posluju i ulažu. Autori takođe tvrde da zemlje u razvoju imaju veće koristi od poboljšanja kvaliteta institucija nego razvijene zemlje.

Peres et al. (2018) su se takođe bavili ispitivanjem uticaja kvaliteta institucija na priliv SDI u razvijenim i zemljama u razvoju. Sumu subindikatora kontrole korupcije i vladavine prava su koristili kao aproksimaciju kvaliteta institucija. Autori su utvrdili da ne postoji statistički značajan uticaj kvalitet institucija meren preko pokazatelja kontrole korupcije i vladavine prava na priliv SDI u zemljama u razvoju. Peres et al. (2018) kao glavni razlog ovakvih rezultata navode lošu strukturu institucija. S druge strane, Peres et al. (2018) su utvrdili da postoji pozitivan i statistički značajan uticaj kvaliteta institucija na priliv SDI u razvijenim zemljama. Shodno tome, autori navode da su kvalitetne institucije osnovni preduslov za povećanje priliva SDI u zemlji domaćinu. Prema Dunning (2002) i Ali et al. (2010) institucionalni faktori, dobro upravljanje, ekonomske slobode i imovinska prava

postaju značajne determinante pri odlučivanju stranih investitora da ulažu u zemlju domaćina. Wei (2000), Sabir et al. (2019) i Asiedu i Villamil (2000) navode da je korupcija u zemlji domaćinu jedna od glavnih determinanti priliva SDI i da zemlje koje imaju viši nivo korupcije imaju manji priliv SDI.

Ahmad i Ahmed (2014) i Acemoglu et al. (2005) smatraju da institucije imaju ključnu ulogu u ostvarivanju ekonomskog rasta i povećanju poverenja stranih investitora i povećanju priliva SDI. Ahmad i Ahmed (2014) su ispitivali efekte kvaliteta institucija na priliv SDI u Pakistanu koristeći model autoregresivnih distributivnih doznji (ARDL). Rezultati istraživanja su pokazali da postoji statistički značajan uticaj kvaliteta institucija na priliv SDI u dugom roku u Pakistanu. Osim toga, utvrđeno je da postoji uticaj kvaliteta institucija na priliv SDI i u kratkom roku. Shodno tome, Ahmad i Ahmed (2014) tvrde da kvalitet institucija ima značajan uticaj na priliv SDI u zemljama u razvoju kao što je Pakistan. Kaufmann et al. (2010) smatraju da su dobro upravljanje, politička stabilnost, kvalitet regulative i kontrola korupcije glavni preduslovi za privlačenje SDI. Kurul (2017) i Aziz (2017) smatraju da je kvalitet institucija ključan za privlačenje SDI, dok je loš kvalitet institucija prepreka za privlačenje SDI. Kurul (2017) je istraživao efekte kvaliteta institucija na priliv SDI u zemljama u razvoju i pronašao je pozitivne efekte kvaliteta institucija na priliv SDI.

Chaïb i Siham (2014) su ispitivali uticaj kvaliteta institucija na priliv SDI u Alžiru u periodu od 1995. do 2011. godine. Kao aproksimacija kvaliteta institucija su korišćeni indeks ekonomskih sloboda, sloboda govora i odgovornost i efikasnost vlade. Model sa korekcijom ravnotežne greške (Vector Error Correction Model - VECM) je korišćen za ispitivanje dugoročne i kratkoročne povezanosti između varijabli. Osim toga, korišćene su i funkcija impulsnog odziva i dekompozicija varijanse. Rezultati istraživanja su pokazali da postoji dugoročna povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI, pri čemu indeks ekonomskih sloboda i sloboda govora i odgovornost imaju pozitivan uticaj na priliv SDI u Alžiru.

Navedeni rezultati ukazuju da efekti kvaliteta institucija na priliv SDI nisu jedinstveni i da zavise od različitih faktora: korišćene

metodologije istraživanja, perioda istraživanja, varijabli, kao i mnogih drugih faktora.

Metodologija istraživanja

U radu su ispitvani efekti kvaliteta institucija na priliv SDI u zemljama Jugoistočne Evrope. Shodno tome, u radu je testiran model formiran na osnovu istraživanja Chaib i Siham (2014) i Ahmad i Ahmed (2014) :

$$FDI_{it} = f(VA_{it}, PS_{it}, GE_{it}, RQ_{it}, RL_{it}, CC_{it}) \quad (1)$$

$$FDI_{it} = \alpha_1 + \sum_{l=1}^{p_i-1} \beta_{il}^* FDI_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{q_i} \delta_{il}^* VA_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{k_i} \theta_{il}^* PS_{i,t-l} + \\ l=0miyil*GEi, \quad t-l+l=0nipil*RQi, \quad t-l+l=0si\vartheta il*RLi, \\ t-l+l=0uiril*CCi, t-l+eit \quad (2)$$

$$DFDI_{it} = \varphi ECT_{i,t-l} + \sum_{l=1}^{p_i-1} \beta_{il} FDI_{i,t-l} + \sum_{l=0}^{q_i} \delta_{il} DVA_{i,t-l} + \\ l=0ki\theta ilDPSi, \quad t-l+ \quad l=0miyilDGEi, \quad t-l+l=0nipilDRQi, \\ t-l+l=0si\vartheta ilDRLi, t-l+l=0uirilDCCi, t-l+\alpha 2+eit \quad (3)$$

gde je: FDI_{it} - priliv SDI izražen u procentima BDP u zemlji i u periodu t ; VA_{it} - sloboda govora i odgovornost u zemlji i u periodu t ; PS_{it} - politička stabilnost i odsustvo terorizma u zemlji i u periodu t ; GE_{it} - efikasnot vlade u zemlji i u periodu t ; RQ_{it} - kvalitet regulative u zemlji i u periodu t ; RL_{it} - vladavina prava u zemlji i u periodu t ; CC_{it} - kontrola korupcije u zemlji i u periodu t ; β_{il}^* , δ_{il}^* , θ_{il}^* , γ_{il}^* , ρ_{il}^* , ϑ_{il}^* , τ_{il}^* su dugoročni koeficijenti, β_{il} , δ_{il} , θ_{il} , γ_{il} , ρ_{il} , ϑ_{il} , τ_{il} su kratkoročni koeficijenti, $t = 1996, \dots, 2017, i = 1, 2, \dots, 10$.

Podaci korišćeni u istraživanju su prikupljeni iz baza podataka Svetske banke, a odnose se na indikatore efikasnog institucionalnog upravljanja (Worldwide Governance Indicators (WGI)) i priliv SDI izražen u procentima BDP za period od 1996. do 2017. godine za 10 zemalja JIE: Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija, Crna Gora, Severna Makedonija, Rumunija, Bugarska, Grčka, Hrvatska i Slovenija. Kaufman et al. (2010) su kreirali kompozitni indikator efikasnog institucionalnog

upravljanja koji uključuje sledeće subindikatore: *sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade, kvalitet regulative i kontrola korupcije*.

Metodologija indikatora efikasnog institucionalnog upravljanja sadrži nekoliko stotina varijabli iz 31 različitog izvora podataka (izveštaji ispitanika, nevladine organizacije, organizacije iz javnog sektora, i slično) izražava se u standardnim normalnim jedinicama u rasponu od -2,5 do 2,5 (Jakopin, 2018).

Za analizu podataka su korišćeni deskriptivna statistika, test međuzavisnosti podataka panela, test jediničnog korena i model autoregresivnih distributivnih doznji (AutoRegressive Distributed Lag (ARDL)) koji prema Ghatak i Siddiki (2001) daje statističke značajne rezultate i na relativno malim uzorcima.

Rezultati istraživanja

Tabela 1 prikazuje sažet opis podataka indikatora kvaliteta institucija (aritmetička sredina, standardna devijacija, minimum i maksimum). U posmatranom periodu prosečna vrednost *slobode govora i odgovornosti* iznosi 0.29. Minimalna vrednost iznosi -1.22 (Srbija 1996. godine). Maksimalna vrednost iznosi 1.28 (Slovenija 1996. godine). Prosečna vrednost *političke stabilnosti i odsustva terorizma* iznosi 0.09. Minimalna vrednost iznosi -2.14 (Srbija 1998. godine), a maksimalna vrednost 1.31 (Slovenija 1996. godine). U zemljama JIE, prosečna vrednost *efikasnosti vlade* u posmatranom periodu iznosi 0.05. Minimalna vrednost iznosi -1.19 (Bosna i Hercegovina 1996. godine), a maksimalna vrednost iznosi 1.19 (Slovenija 2008. godine).

Tabela 1 Deskriptivna statistika za indikatore kvaliteta institucija

Varijabla	N	Min	Max	M	SD
Sloboda govora i odgovornost	189	-1.22	1.28	0.29	0.43
Politička stabilnost i odsustvo terorizma	183	-2.14	1.31	0.09	0.58
Efikasnost vlade	184	-1.19	1.19	0.05	0.53
Kvalitet regulative	184	-0.91	1.09	0.23	0.44
Vladavina prava	189	-1.27	1.26	-0,03	0.54
Kontrola korupcije	189	-1.20	1.21	-0.13	0.47

Izvor: Autor

Prosečna vrednost *kvaliteta regulative* u posmatranom periodu iznosi 0.23. Minimalna vrednost iznosi -0.91 (Bosna i Hercegovina 1996. godine). Maksimalna vrednost kvaliteta regulative iznosi 1.09 (Slovenija 1996. godine). Prosečna vrednost *vladavine prava* iznosi -0.03. Minimalna vrednost iznosi -1.27 (Srbija 2000. godine). Maksimalna vrednost iznosi 1.26 (Slovenija 1998. godine). Prosečna vrednost *kontrole korupcije* u posmatranom periodu iznosi -0.13. Minimalna vrednost iznosi -1.20 (Srbija 1998. godine). Maksimalna vrednost kontrole korupcije iznosi 1.21 (Slovenija 1998. godine).

Na Slici 1 je prikazan priliv SDI u zemljama JIE u posmatranom periodu. Prosečan priliv je isnosio 5.01. Minimalni priliv SDI je iznosio -0.68% BDP (Slovenija 2009. godine), dok je maksimalni priliv SDI iznosio 37.24% BDP (Crna Gora 2009. godine). U Srbiji je najveći priliv SDI zabeležen 2006. godine (13.10% BDP), potom 2007. godine (10.25% BDP) i 2011. godine (10.01% BDP) (Slika 1).

Slika 1 Priliv SDI u zemljama JIE (u % BDP)

U radu se prvo testira da li postoji međuzavisnosti podataka panela (cross-sectional dependency) primenom Pesaran CD testa (Pesaran, 2004). Ignorisanje međuzavisnosti između podataka panela dovodi do pristrasnosti procena u konačnom modelu. Testirana je nulta hipoteza da ne postoji međuzavisnost između panela podataka. Rezultati Pesaran CD testa su pokazali da postoji međuzavisnost panela podataka kod varijabli FDI, VA, GE, RQ, RL, što ukazuje da je promena

varijabli koja se dogodila u bilo kojoj od posmatranih zemalja uticala i na druge zemlje JIE. Rezultati testa su pokazali da ne postoji zavisnost kod varijabli PS i CC (Tabela 2).

Tabela 2 Rezultati Pesaran CD testa

Varijable	t-statistic
FDI	7.35*
VA	5.57*
PS	-0.79
GE	9.65*
RQ	6.30*
RL	3.37*
CC	-0.39

Napomena: * statistički značajno na nivou 1%

Izvor: Autor

Prema rezultatima Pesaran CD testa, testovi jediničnog korena prve generacije (ako ne postoji međuzavisnost podataka panela) i druge generacije (ako postoji zavisnost panela) su korišćeni. Im, Pesaran & Shin (IPS) test jediničnog korena testira nultu hipotezu da vremenska serija poseduje jedinični koren (nije stacionarna), odnosno alternativnu hipotezu da vremenska serija ne poseduje jedinični koren (stacionarna). Im, Pesaran i Shin test jediničnog korena druge generacije dozvoljava postojanje međuzavisnosti između podataka panela. Tabela 3 pokazuje rezultate Im, Pesaran & Shin (IPS) testa jediničnog korena (Im et al., 1997). Varijabla FDI je stacionarna u nivou, odnosno reda integracije $I(0)$, dok su varijable VA, PS, GE, RQ, RL, CC stacionarne u prvoj diferenciji, odnosno reda integracije $I(1)$. Pošto su varijable različitog nivoa integracije, za analizu odnosa između varijabli je moguće primeniti ARDL model koji omogućava da varijable u modelu imaju različite docnje, najoptimalnije za svaku varijablu. Pesaran et al. (1999) su razvili Auto Regressive Distributed Lag (ARDL) ili model autoregresivnih distributivnih docnji koji se koristi za analizu podataka kada su varijable različitog reda integrisanosti, odnosno reda integrisanosti $I(0)$ i $I(1)$, ali ni jedna varijabla nema red integrisanosti $I(2)$.

Za određivanje optimalnog broja docnji i optimalnog modela je korišćen Akaike informacioni kriterijum (Akaike Information Critetion -

AIC), jer daje robusnije i pouzdanije informacije u odnosu na druge informacione kriterijume, odnosno ne identifikuje najjednostavniji model kao optimalan (Lutkepohl, 2006). Akaike informacioni kriterijum je identifikovao ARDL (1, 1, 1, 1, 1, 1, 1) kao optimalni model.

Tabela 3 Im, Pesaran & Shin (IPS) test jediničnog korena

Varijabla	Intercept	Intercept & Trend
FDI	-2.42*	-0.87*
VA	-0.62	0.58
D(VA)	-3.36*	-2.44*
PS	-0.77	-2.44*
D(PS)	-5.19*	-2.91*
GE	-0.24	-1.73**
D(GE)	-6.20*	-4.29*
RQ	-0.27	1.43
D(RQ)	-3.15*	-1.34**
RL	1.06	-1.54
D(RL)	-5.99*	-3.52*
CC	-0.47	0.36
D(CC)	-4.11*	-3.08*

Napomene: * statistički značajno na nivou 1%; ** statistički značajno na nivou 5%

Izvor: Autor

Testovi kointegracije tj. stacionarnosti linearne kombinacije individualno nestacionarnih vremenskih serija se koriste za utvrđivanje postojanja dugoročne povezanosti između varijabli modela (Mladenović, 2012). Kao test kointegracije je korišćen da se utvrdi postojanje kointegracije između varijabli modela. Kao test testira nultu hipotezu da ne postoji kointegracija između varijabli (Kao i Chiang, 2000). Rezultati su pokazali da postoji kointegracija između varijabli; nulta hipoteza je odbačena na nivou 1% ($t=-2.72$, $p < 0.003$).

S obzirom na to da je utvrđeno postojanje dugoročne ravnotežne povezanosti između varijabli, neophodno je izračunati i oceniti koeficijente dugoročne povezanosti (Tabela 4). Ove ocene uključuju i određivanje faktora korekcije greške (ECT) koji pokazuje brzinu prilagođavanja ravnotežnom stanju (Tabela 4). Faktor korekcije greške (ECT) je negativan i statistički značajan ($p < 0.001$). Pokazuje koliko će se neravnoteže izazvane šokom u kratkom roku korigovati u dugom roku. Faktor korekcije iznosi -0.54 i pokazuje da je kao odgovor na šok brzina prilagođavanja ka ravnoteži 54% godišnje. Shodno tome, sistem će se

vratiti u ravnotežu za 6.5 meseci. Rezultati ARDL modela su pokazali da u dugom roku postoji statistički značajna veza između kvaliteta institucija i priliva SDI. Sloboda govora i odgovornost ima statistički značajan i pozitivan efekat na priliv SDI na nivou 10%. Politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade i vladavina prava imaju negativan i statistički značajan efekat na priliv SDI na nivou 1%. Kvalitet regulative i kontrola korupcije imaju pozitivan i statistički značajan efekat na priliv SDI na 1%.

Tabela 4 ARDL rezultati

Variable	Coefficient	Std. Error	t-statistics	p-value
Long Run Equation				
VA	0.65	0.35	1.85	0.06
PS	-1.50	0.20	-7.46	< 0.001
GE	-6.37	0.36	-17.67	< 0.001
RQ	1.38	0.31	4.39	< 0.001
RL	-2.86	0.32	-8.98	< 0.001
CC	6.05	0.38	15.85	< 0.001
Short Run Equation				
ECT	-0.54	0.09	-6.23	< 0.001
D(VA)	16.51	8.38	1.97	0.05
D(PS)	0.84	2.06	0.41	0.68
D(GE)	-2.95	2.50	-1.18	0.24
D(RQ)	8.14	4.28	1.90	0.06
D(RL)	8.25	7.49	1.10	0.27
D(CC)	-4.05	3.09	-1.31	0.19
C	3.16	0.89	3.54	< 0.001

Izvor: Autor

U kratkom roku, samo sloboda govora i odgovornost i kvalitet regulative imaju statistički značajan efekat na priliv SDI u zemljama JIE. Sloboda govora i odgovornost ima pozitivan i statistički značajan efekat na priliv SDI na nivou statističke značajnosti 5%, dok kvalitet regulative ima pozitivan i statistički značajan efekat na priliv SDI na nivou statističke značajnosti 10%. Politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade, vladavina prava i kontrola korupcije nemaju statistički značajan efekat na priliv SDI u kratkom roku. I u dugom i u kratkom roku sloboda govora i kvaliteta regulative imaju statistički značajan i pozitivan efekat na priliv SDI.

Ukoliko se posmatraju kratkoročni koeficijenti za pojedinačne zemlje uočljivo je da je faktor korekcije greške statistički značajan i negativan u svim posmatranim zemljama JIE. Brzina prilagođavanja ka

ravnoteži je najveća u Grčkoj (99% godišnje) i Srbiji (95% godišnje), dok je najmanja brzina prilagođavanja u Albaniji (13% godišnje). Kvalitet institucija ima statistički značajan efekat na priliv SDI u kratkom roku samo u Grčkoj kada se posmatraju pojedinačne zemlje. Sloboda govora i odgovornost, politička stabilnost i odsustvo terorizma, kvalitet regulative i kontrola korupcije imaju negativan i statistički značajan efekat na priliv SDI u Grčkoj u kratkom roku, dok efikasnost vlade i vladavina prava imaju pozitivan i statistički značajan efekat.

Tabela 5 Kratkoročni koeficijenti za pojedinačne zemlje.

Zemlja	ECT	D(VA)	D(PS)	D(GE)	D(RQ)	D(RL)	D(CC)
Srbija	-0.95*	11.89	-2.18	-1.44	2.29	12.25	-1.98
Bosna i Hercegovina	-0.50*	7.90	1.77	-6.68	5.82	4.39	-12.49
Albanija	-0.13*	-2.76	2.77	-2.15	4.35	-6.14	10.47
Makedonija	-0.67*	2.00	-4.02	-1.86	22.57	-1.99	-3.32
Crna Gora	-0.38*	60.54	-0.99	-6.37	38.88	71.86	-10.70
Bugarska	-0.31*	66.73	1.72	-20.36	-1.71	-8.83	-23.68
Hrvatska	-0.59*	-0.47	1.13	10.00	-5.49	5.58	-0.39
Grčka	-0.99*	-9.29*	-1.98*	4.59*	-2.07*	7.73*	-3.85*
Rumunija	-0.50*	3.58	-7.08	-0.91	13.57	8.27	7.09
Slovenija	-0.38*	24.96	17.28	-4.31	3.23	-10.65	-1.63

Napomena: * statistički značajno na nivou 1%

Izvor: Autor

Diskusija

Nasilje, organizovani kriminal i terorizam utiču na nestabilnost ekonomije, smanjenje investicija i ekonomskih transakcija. Dugoročni održivi rast ekonomije zavisi od kvaliteta institucija (Radulović, 2018). U radu su ispitivani efekti slobode govora i dogovornosti, političke stabilnosti i odsustva terorizma, efikasnosti vlade, kvaliteta regulative, vladavine prava i kontrole korupcije kao aproksimacija kvaliteta institucija na priliv SDI u zemljama JIE.

Sloboda govora i odgovornost kao pokazatelj kvaliteta institucija obuhvata percepciju o tome u kojoj meri građani određene zemlje mogu da učestvuju u izboru vlade, percepcije o slobodi izražavanja, slobodi udruživanja i slobodi medija. Najniže vrednosti slobode govora i odgovornosti u Srbiji 1996. godine u odnosu na ostale zemlje JIE su očekivane s obzirom na nestabilnu političku situaciju u Srbiji,

međunarodne sankcije i ekonomsku krizu, kao i ratne sukobe u okruženju. Međutim, Srbija od 2013. godine beleži pad ovog pokazatelja kvaliteta institucija, što je neočekivano s obzirom na činjenicu da su iste godine otvoreni pristupni pregovori Srbije i Evropske unije. Rezultati ARDL modela su pokazali da postoje pozitivni i statistički značajni efekti slobode govora i odgovornosti na priliv SDI u zemljama JIE u dugom i u kratkom roku (Tabela 4). Dobijeni rezultati su u skladu sa rezultatima dobijenim u istraživanjima Sahib et al. (2019) i Chaib i Siham (2014). Rezultati ukazuju da se sa povećanjem slobode govora i odgovornosti povećava i priliv SDI.

Politička stabilnost i odsustvo terorizma obuhvata percepciju verovatnoće da će vlada biti destabilizovana ili oborena neustavnim ili nasilnim sredstvima, uključujući politički motivisano nasilje i teorizam. Srbija je do 2013. godine beležila negativne vrednosti političke stabilnosti i odsustva terorizma, a nakon toga iako beleži pozitivne vrednosti pri čemu od 2015. godine dolazi do pada vrednosti ovog pokazatelja kvaliteta institucija. Hrvatska je najviše napredovala u posmatranom periodu prema ovom pokazatelju politička stabilnost i odsustvo terorizma, jer je uspešno implementirala političke okvire i prilagodila institucionalni sistem prema EU *acquis communautaire* kao preduslov priključenju EU (Radulović, 2018). S druge strane, Severna Makedonija, zemlja kandidat za članstvo u EU je najmanje napredovala u pogledu političke stabilnosti i odsustva terorizma, pre svega zbog političke nestabilnosti u zemlji ali i neusgласica sa Grčkom u vezi sa nazivom države. Prema rezultatima ARDL modela efekti političke stabilnosti i odsustva terorizma na priliv SDI u zemljama JIE su negativni i statistički značajni u dugom roku, dok u kratkom roku nije utvrđena statistički značajna povezanost između ovih varijabli (Tabela 4). Rezultati nisu u skladu sa rezultatima istraživanja Gani (2007) koji je utvrdio pozitivnu i statistički značajnu povezanost između obih varijabli.

Efikasnost vlade uključuje percepciju kvaliteta javnih usluga, kvalitet državne službe i stepen njene nezavisnosti od političkih pritisaka, kvalitet formulisanja i implementacije politike i kredibilitet vladine posvećenosti takvoj politici. Efikasnost institucija u Bosni i Hercegovini je ispod proseka zemalja u tranziciji, posebno ispod proseka zemalja

kandidata za članstvo u EU, pa Bosna i Hercegovina ne može da računa na značajniji napredak na polju evropskih integracija ukoliko ne unapredi efikasnost institucija (Efendić, 2010). Povećanje ekonomskog rasta i poboljšanje efikasnosti institucija bi doprinelo i privlačenju stranih investitora koji kvalitet institucija posmatraju kao jedan od glavnih indikatora pri donošenju odluke o ulaganju u određenu zemlju. S druge strane treba imati u vidu, da su minimalne vrednosti subindikatora efikasnost vlade i kvalitet regulative zabeležene u Bosni i Hercegovini u godinama ratnih sukoba i nestabilne političke situacije. Efikasnot vlade ima negativne efekte na priliv SDI u zemljama JIE, pri čemu su ti efekti statistički značajni samo u kratkom roku (Tabela 4). Rezultati su suprotni rezultatima Gani (2007). Kvalitet regulative ima pozitivne efekte na priliv SDI u dugom i kratkom roku (Tabela 4) što je u skladu sa rezultatima istraživanja Sabir et al. (2019) i Gani (2007).

Vladavina prava uključuje percepciju o tome u kojoj meri institucije imaju poverenje i poštuju pravila društva, a posebno kvalitet izvršenja ugovora, imovinska prava, rad policije i sudova, verovatnoću kriminala i nasilja. Interesantno je da Srbija tokom posmatranog perioda, od 1996. do 2017. godine, beleži negativne vrednosti vladavine prava i da se od 2015. godine negativna vrednost povećava. S obzirom na to koje kvalitete institucija meri ovaj pokazatelj ovakva vrednost subindikatora treba da bude signal društvu da kvalitet institucija u ovom segmentu treba popraviti. Od svih zemalja u okruženju, osim Albanije, Srbija ima niže vrednosti subindikatora vladavina prava. Dobijeni rezultati o efektima vladavine prava su suprotni rezultatima Gani (2007) koji je utvrdio pozitivnu vezu između vladavine prava i priliva SDI, dok su u kratkom roku u skladu sa rezultatima Peres et al. (2018) koji su utvrdili da ne postoji povezanost između ovih varijabli.

Kontrola korupcije obuhvata percepciju o tome u kojoj se meri javna vlast koristi za privatnu korist, uključujući sitne i velike oblike korupcije, kao i stepen zloupotrebe državnih institucija od strane elita i privatnih interesa. Srbija u posmatranom periodu ima negativne vrednosti subindikatora kontrola korupcije, pri čemu se beleži rast negativne vrednosti od 2014. godine. Kontrola korupcije beleži niže prosečne vrednosti u Bugarskoj i Rumuniji (čak negativne) nego u Hrvatskoj, iako su se ove zemlje ranije priključile EU, ukazujući na

ozbiljne probleme sa korupcijom u ovim zemljama. Ovakvi rezultati ukazuju da je intenzivirana borba protiv korupcije i efektivnost pravne regulative u proteklim godinama u ovim zemljama pokazalo lose rezultate. Uzrok ovakvih rezultata može i da bude to što je motivacija za poboljšanje rezultata na svim poljima kvaliteta institucija izraženija u predpristupnom periodu EU, nego nakon priključenja EU (Radulović, 2018). Rezultati ARDL modela su pokazali da između kontrole korupcije i priliva SDI postoji pozitivna i statistički značajna povezanost u dugom roku što je u skladu sa rezultatima istraživanja Sabir et al. (2019) i Gani (2007), dok u kratkom roku ne postoji statistički značajna povezanost ovih varijabli što je u skladu sa rezultatima istraživanja Peres et al. (2018).

U regionu JIE, sa izuzetkom Hrvatske i Crne Gore, zemlje Zapadnog Balkana imaju veoma loš kvalitet institucija meren preko indikatora efikasnog institucionalnog upravljanja. S druge strane, uprkos njihovom članstvu u EU, kvalitet institucija u Bugarskoj i Rumuniji ostaje nizak i može se uočiti samo nekoliko poboljšanja. U kombinaciji sa lošom infrastrukturom, trenutni nivo institucionalne snage ozbiljno narušava privlačnost regiona za strane investitore, koji mogu biti jedino privučeni njegovim generalno veoma niskim nivoima zarada (Penev i Rojec, 2014).

Zaključak

U radu se ispituju efekti kvaliteta institucija merenih preko indikatora efikasnog institucionalnog upravljanja (World Governance Indicators – WGI) na priliv SDI u zemljama Jugoistočne Evrope. Primenom modela autoregresivnih distributivnih docnji (ARDL) utvrđena je statistički značajna povezanost kvaliteta institucija na priliv SDI u dugom i kratkom roku. Rezultati istraživanja su pokazali da sloboda govora i odgovornost, kvalitet regulative i kontrola korupcije imaju statistički značajan i pozitivan efekat na priliv SDI, dok politička stabilnost i odsustvo terorizma, efikasnost vlade i vladavina prava imaju negativan i statistički značajan efekat na priliv SDI u zemljama JIE. Na ovaj način je potvrđena hipoteza 1. Faktor korekcije greške pokazuje da je kao odgovor na šok brzina prilagođavanja ka ravnoteži

54% godišnje i da će se sistem vratiti u ravnotežu za 6.5 meseci. Dalje, posmatranjem pojedinačnih zemalja JIE utvrđeno je da je brzina prilagođavanja ka ravnoteži je najveća u Grčkoj i Srbiji, dok je najmanja brzina prilagođavanja u Albaniji. U kratkom roku su utvrđeni samo efekti slobode govora i kvaliteta regulative na priliv SDI u zemljama JIE. Efekti slobode govora i odgovornosti i kvaliteta regulative na priliv SDI su pozitivni i u dugom i u kratkom roku. Hipoteza 2 da ostoji statistički značajna povezanost između kvaliteta institucija i priliva SDI u zemljama JIE u kratkom roku je delimično potvrđena.

Buduća istraživanja ovog problemskog područja treba da budu usmerena na ispitivanja efekata kvaliteta institucija na priliv SDI u pojedinačnim zemljama JIE kako bi mogle da se daju posebne preporuke kreatorima ekonomske politike za povećanje priliva SDI pomoću poboljšanja kvaliteta institucija. Pored toga, u dalje istraživanje je poželjno da se uključi više eksplanatornih varijabli koje su u ekonomskoj literaturi identifikovane kao determinante priliva SDI.

Reference

1. Ahmad, M. H. & Ahmed, Q. M. (2014). Does the Institutional Quality Matter to Attract the Foreign Direct Investment? An Empirical Investigation for Pakistan. *South Asia Economic Journal*, 15(1), 55-70. doi:10.1177/1391561414525708
2. Acemoglu, D., Johnson, S. & Robinson, J. (2005). Institutions as the fundamental cause
3. of long-run growth. in P. Aghion & S. Durlauf (Eds), *Handbook of economic growth*. Amsterdam: North-Holland, 546–579.
4. Ali, F. A., Fiess, N. & MacDonal, . (2010). Do institutions matter for foreign direct investment? *Open Economic Review*, 21(2), 201–219.
5. Asiedu, E. & Villamil, A. (2003). Promoting efficient institutions and providing insurance services: A dual role for multilateral organizations. *University of Kansas Working Paper*. Lawrence: University of Kansas.
6. Aziz, O.G. (2017). Institutional Quality and FDI Inflows in Arab Economies, *Finance Research Letter*, 25, 111-123.

7. Chaib, P. B. & Siham, M. (2014). The Impact of Institutional Quality in Attracting Foreign Direct Investment in Algeria. *Topics in Middle Eastern and African Economies*, 16(2), 142-163.
8. Dunning, J. H. (2002). Determinants of foreign direct investment: Globalization-induced changes and the role of policies. *The Annual World Bank Conference on Development Economics, Europe 2002–2003: Toward Pro-Poor Policies-Aid*. Preuzeto sa Internet adrese:
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/851501468780335344/pdf/289950PAPER0ABCDE020030Europe.pdf>
9. Efendić, A. (2010). Efikasnost institucija kao determinanta ekonomskog razvoja BiH i napretka na putu EU integracija. X international seminar: Corporate Governance – Pravac ekonomskog oporavka BiH.
10. Gani, A. (2007) Governance and foreign direct investment links evidence from panel data estimations. *Applied Economic Letters*, 14,753–756.
11. Ghatak, S., & Siddiki, J. U. (2001). The use of the ARDL approach in estimating virtual exchange rates in India. *Journal of Applied Statistics*, 28(5), 573-583.
12. Globerman, S. & Shapiro, D. (1999). The impact of government policies on foreign direct investment: The Canadian experience. *Journal of International Business Studies*, 30(3), 513–532
13. Im, K.S., Pesaran, M.H., & Shin, Y. (1997). Testing for Unit Roots in Heterogenous Panels, DAE, Working Paper 9526, University of Cambridge.
14. Jakopin, E. (2018). Privredni rast i institucionalna tranzicija Republike Srbije. *Ekonomski horizonti*, 20(2), 95-108.
15. Kao, C., Chiang, M. H. (2000). Estimation and inference of a cointegrated regression in panel data. Nonstationary Panels. *Elsevier Science Inc.*, 15, 179-222, doi: [https://doi.org/10.1016/s0731-9053\(00\)15007-8](https://doi.org/10.1016/s0731-9053(00)15007-8)
16. Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M. (2010). *The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues*. Draft Policy Research Working Paper: The World Bank.
17. Kurul, Z. (2017), Nonlinear relationship between institutional factors and FDI flows: dynamic panel threshold analysis, *International Review of Economics and Finance*, 48, 148-160.
18. Luetkepohl, H. (2006). Structural vector autoregressive analysis for cointegrated variables. *Modern Econometric Analysis: Surveys on Recent Developments*, 73-86. 10.1007/3-540-32693-6_6.

19. Mengistu, A. A. & Adhikary, B. K. (2011) Does good governance matter for FDI inflows? Evidence from Asian economies, *Asia Pacific Business Review*, 17(3), 281-299.
20. Mladenović, Z. (2012). Analiza vremenskih serija. Preuzeto sa Internet adrese: www.avs.ekof.bg.ac.rs/master-medjunarodna%20ekonomija/eko4-10.pdf, pristupljeno: 01.09.2019.
21. Panev, S. & Rojec, M. (2014). The future of FDI in South Eastern European countries: Messages from new EU member states. *Economic Annals*, 59 (202), 43-67.
22. Pesaran, M. H., Shin, I. & Smith, R. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94, 621-634.
23. Peres, M., Ameer, W. & Xu, H. (2014). The impact of institutional quality on foreign direct investment inflows: evidence for developed and developing countries. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31, 626-644.
24. Radulović, M. (2018). Institucionalna ograničenja konkurentnosti privrede Republike Srbije u procesu priključivanja EU. *Zbornik radova Naučnog skupa Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije*, 397-415.
25. Sabir, S., Rafique, A. & Abbas, K. Institutions and FDI: evidence from developed and developing countries. *Financ Innov* 5, 8 (2019). <https://doi.org/10.1186/s40854-019-0123-7>
26. Vračarević, B. & Jovanović, M. (2015). Foreign direct investments and unequal regional development in Serbia. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 1 (1): 19-30.
27. Wei, S.-J. (2000). How taxing is corruption on international investors. *Review of Economics and Statistics*, 82(1), 1-11.

KOMPARATIVNA ANALIZA STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Jelena Živković*

Imajući u vidu da region Zapadnog Balkana čine relativno mlade ekonomije u kojima je tranzicioni proces kasnije započet nego u ostalim zemljama Evrope, sasvim je razumljivo da se kao jedan od važnijih puteva razvoja privreda ogleda u privlačenju stranih direktnih investicija. Strana ulaganja su poželjna u propulzivnim privrednim granama i sektorima, a kako bi se njihov iznos povećao neophodno je stvoriti adekvatan poslovni ambijent u vidu jačanja institucija, većeg ulaganja u obrazovanje i razvijanje infrastrukture, koji bi bio privlačan stranim investitorima. Iako je udeo stranih direktnih investicija u BDP-u zemalja Zapadnog Balkana u porastu, prosečan iznos stranih direktnih investicija po stanovniku na Zapadnom Balkanu je manji od prosečnog iznosa u novijim članicama EU. Kako zemlje ovog regiona teže priključenju Evropskoj Uniji, strane direktne investicije mogu biti značajan katalizator prestrukturiranja privreda i njihovog usklađivanja sa evropskim standardima.

Ključne reči: strane direktne investicije, Zapadni Balkan, privredni razvoj

Uvod

Zemlje Zapadnog Balkana karakteriše niži stepen privrednog razvoja, s obzirom na to da su pretrpele proces prelaska sa planske na tržišnu privredu. Osim toga, na njihovu poziciju u međunarodnom okruženju značajno je uticala i svetska ekonomska kriza koja se enormnom brzinom prenosila od države do države. Naime, tokovi stranih direktnih investicija pratili su nepovoljne tendencije u spoljnotrgovinskim tokovima, što je otežavajuća okolnost za zemlje u razvoju jer one i u običajenim okolnostima imaju poteškoće u privlačenju stranih investitora.

* Stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja; Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu; e-mail: jelena.zivkovicfbb@gmail.com

I pored brojnih prednosti koje zemlje Zapadnog Balkana imaju, kao što su geografske pogodnosti i blizina Evropske unije, one se suočavaju sa problemima u vidu ekonomske i institucionalne tranzicije, kao i usaglašavanja propisa sa evropskim, a sve to uz napore da dostignu viši životni standard, smanje nezaposlenost, unaprede infrastrukturu i sprovedu uspešnu integraciju u Evropsku uniju. Uprkos prosečnoj stopi privrednog rasta ovih zemalja nakon 2000. godine, koja je iznosila 5,3%, privredni rast je nestabilan uz visoku stopu nezaposlenosti i visoke deficite spoljnotrgovinskog bilansa.

Kako bi povećale izvoz i unapredile svoje privredne performanse, neophodno je da zemlje Zapadnog Balkana privuku veći iznos stranih direktnih investicija. Strana ulaganja omogućavaju potpunije iskorišćenje privrednih kapaciteta uz bolje pozicioniranje na međunarodnoj ekonomskoj sceni. Pomoću prikupljenih sredstava povećava se konkurentnost zemlje, raste izvoz, ubrzava se privredni rast i obezbeđuje viši životni standard. Kako je prisutna težnja ovih zemalja da u budućnosti budu deo Evropske unije, jedan od ciljeva evropske regionalne politike jeste i smanjenje privrednih i socijalnih razlika na području Zapadnog Balkana. Iz tog razloga, upravo se Evropska unija pojavljuje u većini slučajeva kao izvor stranih direktnih investicija.

Cilj rada je analiza stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana, kao i njihova komparativna analiza kako bi se ukazalo na mogućnosti za njihovo dalje povećanje, ali i da bi se sagledale oblasti u kojima su strane direktne investicije najpoželjnije. Predmet rada jesu strana ulaganja u zemljama Zapadnog Balkana, kroz njihove iznose, učešća u BDP-u, kao i njihova sektorska struktura.

Strane direktne investicije i privredni rast zemlje domaćina

Spoljnotrgovinska razmena i dalje je osnovni mehanizam globalizacije svetske privrede, ali poslednjih decenija funkciju razvojnog faktora svetske privrede preuzimaju strane direktne investicije. Ova vrsta ulaganja je uglavnom karakteristična za razvijene ekonomije, ali tokom 1990-ih godina i zemlje u razvoju su postale otvorene za strane direktne investicije jer su uočile njihove potencijalne benefite. Zemlje u

razvoju imaju interes za privlačenje stranih direktnih investicija jer će tako postići stabilan i dugoročni privredni rast.

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (*Organization for Economic Cooperation and Development* OECD) definiše strane direktne investicije kao investicije gde je cilj matičnog preduzeća rezidenta jedne zemlje ostvarivanje trajnog interesa i kontrole nad drugim preduzećem u stranoj zemlji. Trajni interes podrazumeva da postoji dugoročan odnos između dva preduzeća iz različitih zemalja. Dugoročnim odnosom dva preduzeća smatra se situacija kada matično preduzeće direktno ili indirektno poseduje najmanje 10% vlasništva nad inostranom filijalom (OECD, 2008).

Strane direktne investicije su integralni deo otvorenog i efikasnog ekonomskog sistema, ali i glavni katalizator razvoja privrede. Bez obzira na to, koristi od stranih ulaganja ne ostvaruju se po automatizmu, a njihova prisutnost nije ravnomerna posmatrano i regionalno i sektorski. Izazovi za zemlju domaćina su, pored definisanja adekvatne makroekonomske politike, uspostavljanje transparentnog i efikasnog okruženja koje je podsticajno za unapređenje ljudskih i institucionalnih kapaciteta pogodnih za privlačenje stranih direktnih investicija (OECD, 2002, 3).

Za tranzicione ekonomije, strane direktne investicije su bile ključ uspešne privatizacije. Naime, u početnoj fazi tranzicije strana ulaganja su uglavnom bila usmerena ka postojećim kapacitetima kako bi se postigla optimalna alokacija i upotreba resursa, ali i povećala produktivnost rada. Kasnije, kada je proces privatizacije priveden kraju, zemlje su zainteresovane za tzv. *greenfield* investicije jer one predstavljaju osnovu za stabilan privredni rast dugoročno posmatrano. Na globalnom nivou postoje pozitivni trendovi kretanja stranih direktnih investicija, pa iako na njih utiče mnogo faktora, autori ih uglavnom povezuju sa razvijenim tržištima dobara, kapitala, metodama proizvodnje, tehnologijom, liberalnom politikom i ostalim faktorima među kojima su pristupačnost radne snage, kulturološki i istorijski momenti (Sethi, Guisinger, Phelan, Berg, 2003). Prema Stiglicu (2000, 1076) argumenti za pozitivno dejstvo stranih ulaganja su ubedljivi. Takve investicije donose sa sobom ne samo resurse, već i tehnologiju i pristup tržištima ali i unapređenju ljudskog kapitala. Efekat stranih

direktnih investicija na proces tranzicije zemalja Zapadnog Balkana može se sagledati u dva pravca, direktno i indirektno. Direktni uticaj podrazumeva podsticaj ekonomskog rasta u najvažnijim industrijskim granama uz uspostavljanje trgovinskih veza sa zapadnim zemljama. Indirektan efekat podrazumeva izgradnju institucionalnog sistema zemalja domaćina, podsticanje procesa privatizacije i pospešivanje konkurencije (Kutlača, Veselinović, Babić, 2013, 15). Efekti stranih direktnih investicija na zemlju domaćina mogu da se klasifikuju i kao ekonomski, politički i socijalni. U literaturi je zastupljen stav da strane investicije dovode do povećanja prihoda i socijalnog blagostanja u zemlji domaćinu osim ako optimalni uslovi privređivanja nisu ugroženi protekcionizmom, monopolima ili eksternalijama (Moosa, 2002, 68).

Girma (2005) u svojoj studiji istražuje uticaj koji strane direktne investicije imaju na produktivnost u zemlji domaćina i uočava nelinearni efekat, odnosno povećanje produktivnosti kao rezultat povećanog priliva stranih direktnih investicija prati apsorpciju kapaciteta sve dok ne dostigne određeni prag, kada više veza između ovih varijabli nije značajna. Lee i Chang (2009) ispitali su vezu između stranih direktnih investicija, finansijskog razvoja i ekonomskog rasta na uzorku od 37 zemalja u periodu od 1970. do 2002. godine. Rezultati su pokazali da u dugom roku postoji jaka statistička veza između analiziranih varijabli, dok u kratkom roku to nije slučaj. Borensztein i saradnicima (1998) potvrdili su postojanje pozitivnog efekta stranih direktnih investicija na ekonomski rast na uzorku od 69 zemalja u razvoju. Empirijski podaci su pokazali da su strane direktne investicije delotvoran mehanizam transfera tehnologije što ima mnogo veći uticaj na privredni razvoj od domaćih investicija. Međutim, strana ulaganja mogu imati ovako snažan uticaj samo ukoliko zemlja domaćin ima dovoljno sposobnosti i kapaciteta za usvajanje nove tehnologije. Takođe, postoji jaka veza između neto priliva stranih direktnih investicija i smanjenja siromaštva jer su strane direktne investicije zapravo u manje razvijenim zemljama pokretač razvoja kroz otvaranje novih radnih mesta (Vojtović, Klimaviciene, Pilinkiene, 2019).

Međutim, ponekad postoje prevelika očekivanja u vezi toga šta strane direktne investicije zaista mogu da postignu za zemlju domaćina. Iako mogu pomoći razvoju privrede, tržišni uslovi u zemlji su presudni

u određivanju kako kvantiteta, tako i kvaliteta stranih direktnih investicija, pri čemu se kvalitetnim investicijama smatraju one koji imaju jak uticaj na domaću ekonomiju i njenu izvoznu orijentaciju (Alfaro, Chanda, Kalemli-Ozcan, Sayek, 2004, 96).

Kathuria i saradnici (2008) su u svojoj studiji obuhvatili 5 zemalja jugoistočne Evrope i to Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Srbiju i Crnu Goru kako bi ispitali da li je, usled velikih deficita tekućeg računa ovih zemalja, njihova stopa investiranja na niskom nivou upravo zbog niske domaće, pre svega, privatne štednje. Naime, oni su mišljenja da upravo iz ovog razloga strane direktne investicije predstavljaju neophodnost. Takođe, bitno je napomenuti da strani investitori povećavaju prosečnu produktivnost u grani u koju investiraju što može stvoriti nove mogućnosti za ulaganje. Autori smatraju da će zemlja koja ima veće učešće stranih direktnih investicija u ukupnim investicijama, imati veću stopu investiranja čak i ako ima isti iznos deficita tekućeg računa kao ostale zemlje.

Privlačenje stranih direktnih investicija je jedan od osnovnih ciljeva makroekonomske politike zemalja u tranziciji, o čemu svedoče i podaci iz Tabele 1. Naime, podaci ukazuju na to da je došlo do povećanja stranih direktnih investicija u svim kategorijama zemalja u periodu od 2000. do 2018. godine. Međutim, ono što je interesantno jeste da je najviša prosečna godišnja stopa rasta ostvarena u grupi tranzicionih ekonomija i iznosila je 19,65%. Zatim slede zemlje u razvoju koje su dostigle prosečnu godišnju stopu rasta stranih direktnih investicija u visini od 11,78%, da bi na poslednjem mestu bile razvijene ekonomije sa prosečnom godišnjom stopom od 7,94%. Najviša prosečna stopa rasta stranih direktnih investicija u tranzicionim ekonomijama zapravo govori u prilog tome da navedene zemlje kao put ka svom razvoju vide upravo u stranim ulaganjima. Tome treba dodati i činjenicu da one imaju znatno nisku domaću akumulaciju koja nije dovoljna za finansiranje privrednog rasta u onoj meri u kojoj se to očekuje.

Iz godine u godinu sve je više stranih direktnih investicija koje su iz razvijenih zemalja usmerene ka zemljama u razvoju, kao i onima koje su u procesu tranzicije, ali je uočen i transfer sredstava između zemalja u razvoju međusobno (Hornerberg, Battat, Kusek, 2011). Ukoliko se

upoređi procentualno učešće investicija namenjenih zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji sa učešćem onih koje idu u razvijene zemlje u ukupnom iznosu stranih direktnih investicija u svetu, jasno je da je u periodu od nešto manje od dve decenije došlo do značajnog porasta.

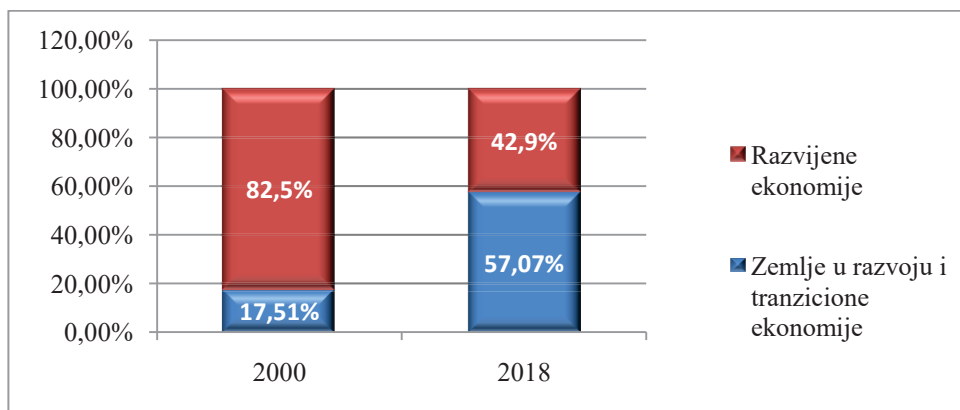
Tabela 1 Strane direktne investicije po grupama zemalja u periodu 2000-2018.

	2000.	2010.	2018.	Prosečna godišnja stopa rasta
Zemlje u razvoju	1.545.733,89	6.094.493,98	10.678.871,76	11.78%
Tranzicione ekonomije	51.963,67	698.270,07	803.594,40	19.65%
Razvijene ekonomije	5.779.574,49	12.959.145,35	20.789.576,91	7.94%

*podaci su izraženi u milionima USD

Izvor: Autor, na osnovu podataka UNCTAD

Slika 1 pokazuje da je učešće priliva stranih direktnih investicija za zemlje u razvoju i tranzicione ekonomije u ukupnom prilivu na svetskom nivou povećano sa 17,51% u 2000. godini, što iznosi 237.513,18 miliona dolara, na 57,07% u 2018. godini, odnosno 740.260,8 miliona dolara.

Slika 1 Proporcija stranih direktnih investicija za zemlje u razvoju i tranzicione zemlje i razvijene zemlje u 2000. i 2018.

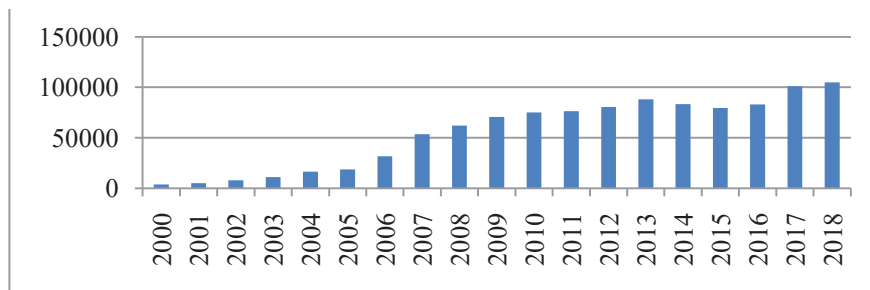
Izvor: Autor, na osnovu podataka UNCTAD

Dinamika stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana

U zemljama Zapadnog Balkana proces tranzicije je karakterističan po sporosti i manjem uspehu u odnosu na ostale tranzicione ekonomije, pa se tako strani kapital može posmatrati kao značajan dodatak domaćoj štednji, koja je ograničena. Međutim, ove zemlje pored nedovoljne domaće akumulacije imaju i niži nivo prihoda što otežava zemljama da iskoriste tzv. efekte preliivanja. Ukoliko se uzme u obzir politička istorija ovog regiona, konflikti, fragmentisanost i niži stepen rasta, jasno je kakve su bile perspektive za privlačenje stranih direktnih investicija. Čak i kada se posmatraju veličina ekonomije, udaljenost od zemlje izvora investicija, institucionalni kvalitet i perspektive priključivanja Evropskoj uniji, zemlje Zapadnog Balkana dobile su manje stranih direktnih investicija od ostalih tranzicionih ekonomija (Estrin, Uvalić, 2016, 3). Iako su evropski fondovi na raspolaganju, njihovo korišćenje zavisi i od kapaciteta zemlje da ih iskoristi, pa se strane direktne investicije javljaju kao najvažniji motor razvoja. Strane direktne investicije imaju ključnu ulogu u transformaciji zemalja Centralne i Istočne Evrope, s tim što su ovi tokovi bili daleko izdašniji u Centralnoj Evropi, dok je manji iznos bio usmeren ka zemljama Jugoistočne Evrope (Jaćimović, Bjelić, Marković, 2013, 6). Tokom 1990-ih godina priliv stranih investicija na Balkanu je bio na niskom nivou. Situacija se popravlja u periodu od 1995. godine do 2000. kada je priliv stranih sredstava uvećan i do deset puta.

Bez obzira na to, posmatrajući priliv stranih direktnih investicija na području Zapadnog Balkana u periodu od 2000. do 2018. godine uočava se rastući trend. Iznos stranih direktnih investicija je višestruko veći na kraju u odnosu na početak posmatranog perioda. Oscilacije se mogu uočiti u periodu između 2013. i 2015. godine. Interesantno je to da je čak i 2008. godine zabeležen porast stranih direktnih investicija u odnosu na prethodni period uprkos svetskoj ekonomskoj krizi. Problemi koji su nastali u svetskoj ekonomiji jesu usporili rast stranih direktnih investicija na području Zapadnog Balkana, ali nije došlo do njihovog pada, što se nije moglo očekivati. Globalna recesija izazvana špekulativnim rastom cena i pucanjem balona 2007. godine otvorila je brojne teorijske i praktične dileme i rasprave, počevši od samih izvora

krize, preko uloge države, nesavršenosti tržišta, mobilnosti resursa, do alternativnih rešenja i modela rasta (Jakopin, 2018, 38-44). Iz tog razloga, postojale su i dileme na koji način će ona uticati na intenzitet stranih ulaganja. U navedenom periodu, najveći iznos stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana zabeležen je 2018. godine.

*podaci su izraženi u milionima USD

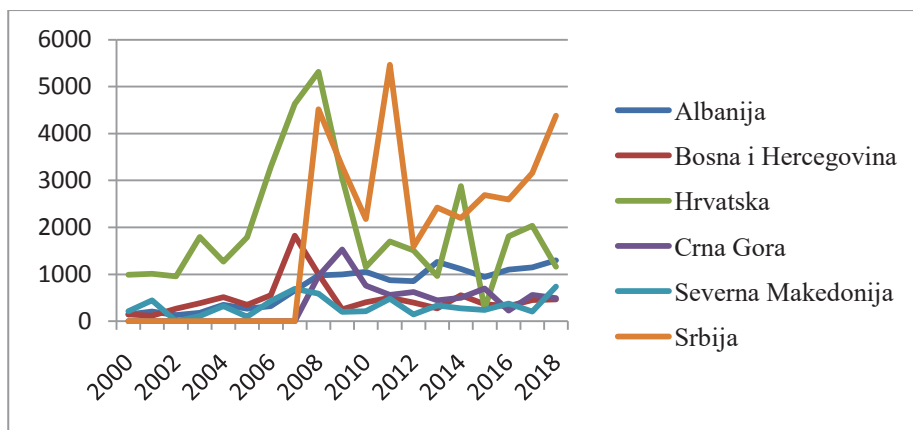
Slika 2 Strane direktne investicije u zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2000-2018.

Izvor: Autor, na osnovu podataka UNCTAD

Zemlje Centralne i Istočne Evrope su imale višestruke koristi od stranih direktnih investicija, što je bilo značajno na putu ka pristupanju Evropskoj uniji. Ove zemlje su uspele da stranim sredstvima doprinesu povećanju domaćih investicija, da privuku savremenu tehnologiju, dobile su pristup novim tržištima, privatni sektor je jači, došlo je do razvoja tržišne ekonomije što je uticalo na postizanje makroekonomskih ravnoteža. Međutim, ono što je bitno jeste da je samo manji deo tokova stranih direktnih investicija bio usmeren ka zemljama Jugoistočne Evrope kada se uporedi sa zemljama Centralne Evrope. Između 2005. i 2007. godine došlo je do ekspanzije tokova stranih direktnih investicija na globalnom nivou, što se odrazilo i na region Zapadnog Balkana, pa je tako u ovom regionu zabeležen kapitalni tok od 53.536,81 miliona dolara.

Veći priliv stranih direktnih investicija je zapravo ostvaren zahvaljujući procesima privatizacije i sredstva su bila uglavnom namenjena sektoru usluga, pre svega bankarstvu, telekomunikacijama, trgovini, energetici i nekretninama. Investicije usmerene ka industrijskom sektoru bile su značajno manje. U tom periodu najviši

priliv ostvarila je Hrvatska koja je i postigla najznačajnije integracione rezultate. Nakon toga, 2011. godine Srbija je zabeležila visok rast stranih direktnih investicija i postala najuspešnija zemlja u privlačenju istih u regionu. Naime, u Srbiji od tada postoji rastući trend stranih ulaganja, dok u Hrvatskoj postoje oscilacije iz godine u godinu. Ono što je zajednička karakteristika trenda stranih ulaganja u zemljama Zapadnog Balkana jesu prisutni veliki padovi u pojedinim godinama, što ukazuje na to da zemlje još uvek nisu konstantne u ponudi adekvatnog ambijenta, ali i podsticajnih mera koje bi bile privlačne stranim investitorima. Najniži nivo stranih direktnih investicija u posmatranom periodu zabeležem je u Severnoj Makedoniji. Inicijative pojedinačnih zemalja u cilju privlačenja stranih direktnih investicija zasnivaju se na poreskim olakšicama i subvencijama, što se pokazalo nedovoljnim. Čak i tip stranih direktnih investicija nije bio takav da izazove očekivani efekat preliivanja. Globalna studija Svetske banke pokazala je da skoro 90% investitora izjavilo da je glavni motiv investiranja dobijanje pristupa novim klijentima, a zemlje Zapadnog Balkana mogu da ponude pristup regionalnom tržištu. Adekvatan regionalni plan investiranja ublažio bi prepreke za dolazak investitora, došlo bi do formulisanja atraktivnije politike privlačenja stranih direktnih investicija, ali bi se i zemlje iz regiona bolje kotirale na evropskoj sceni (Svetska banka, 2018, 46).

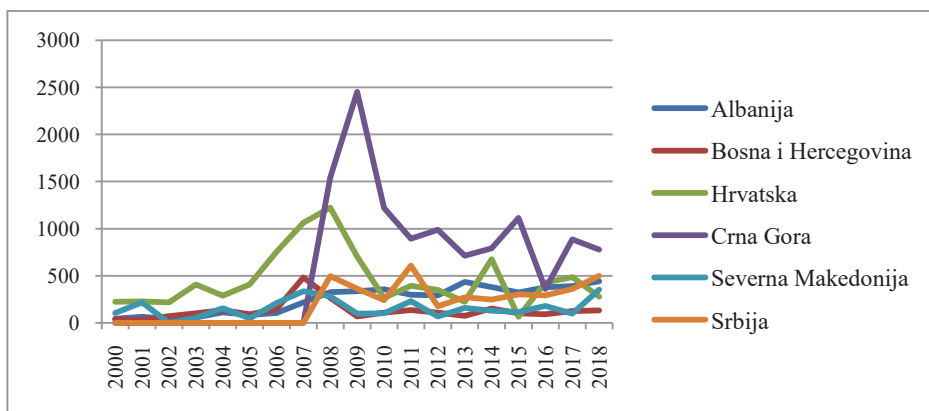

*podaci su izraženi u milionima USD

Slika 3 Priliv stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2000-2018.

Izvor: Autor, na osnovu podataka UNCTAD

Ukoliko se posmatra iznos stranih direktnih investicija po glavi stanovnika, zapaža se da Crna Gora ostvaruje najbolje rezultate. Godine 2013. postigla je izvanredan iznos priliva stranih direktnih investicija po stanovniku. I upravo od pomenute godine, ona je lider u regionu kada se posmatra ovaj pokazatelj. Čak dvostruko niži nivo investicija po glavi stanovnika ostvaruje se u ostalim zemljama Zapadnog Balkana.. U periodu od 2013. do 2015. godine u regionu Zapadni Balkan dogodio se pad investicionih ulaganja posmatrano u ukupnom iznosu, međutim to nije bio slučaj sa svim posmatranim zemljama. Naime, upravo u tom periodu, priliv stranih direktnih investicija po stanovniku povećan je u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Srbiji i Bosni i Hercegovini. Povećan priliv stranih direktnih investicija u poslednjoj dekadi, prema procenama MMF-a posledica je značajnih napora u oblasti primene mera za njihovo privlačenje. Prosečan iznos stranih direktnih investicija po glavi stanovnika u regionu Zapadnog Balkana je niži nego u novim članicama Evropske unije, ali je njihov udeo u BDP-u veći s obzirom na to da se radi o manjim ekonomijama (Jirasavetakul, Rahman, 2018, 11).

*podaci su izraženi u milionima USD

Slika 4 Priliv stranih direktnih investicija po glavi stanovnika u zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2000-2018.

Izvor: Autor, na osnovu podatoaka UNCTAD

U izveštaju MMF-a navodi se da je Srbija privukla više od polovine ukupnih stranih direktnih investicija realizovanih u šest ekonomija

Zapadnog Balkana u poslednjih deset godina (53%), zatim slede Bosna i Hercegovina sa 12% i Albanija sa 10%, dok se ostatak odnosi na preostale zemlje ovog regiona.

U narednoj tabeli prikazani su podaci o stranim direktnim investicijama kao procentu BDP-a. Podaci pokazuju da najveće učešće stranog kapitala u BDP-u postiže Crna Gora. Osim u nekoliko izuzetnih godina, priliv stranih direktnih investicija iznosio je u Severnoj Makedoniji manje od 5% BDP-a. U Albaniji se neto strane direktne investicije uglavnom kroz projekte hidroenergije, kreću oko 9% u 2018. godini. Što se tiče Srbije, u periodu od 2009. do 2018. godine, godišnji priliv stranih direktnih investicija prosečno je iznosio oko 5% BDP-a. U istom periodu, u Crnoj Gori je, iako promenljiv, prosečan priliv investicija je oko 15% BDP-a, ali su one uglavnom bile usmerene ka projektima u vezi turizma i nekretnina. Tokom 2018. godine prosečno učešće investicija u BDP-u odabranih zemalja iznosilo je za oko trećinu manje u poređenju sa prosekom zemalja sa srednjim prihodima.

Tabela 2 Priliv stranih direktnih investicija (% BDP-a) u zemljama Zapadnog Balkana u periodu 2000-2018.

	Albanija	Bosna i Hercegovina	Hrvatska	Crna Gora	Srbija	Severna Makedonija
2000.	4,14	2,57	4,56	-	-	5,70
2001.	5,26	2,00	4,34	-	-	12,50
2002.	3,05	3,85	3,56	-	-	-
2003.	3,18	4,37	5,17	-	-	2,29
2004.	4,82	4,91	3,05	-	-	5,70
2005.	3,28	3,13	3,93	-	-	1,53
2006.	3,65	4,31	6,52	-	-	6,30
2007.	6,17	11,53	7,71	-	-	8,31
2008.	7,56	5,24	7,55	21,13	8,21	5,91
2009.	8,27	1,42	4,87	36,72	6,83	2,14
2010.	8,81	2,36	1,93	18,38	4,80	2,26
2011.	6,80	2,66	2,72	12,30	10,28	4,56
2012.	6,94	2,29	2,67	15,16	3,37	1,47
2013.	9,91	1,52	1,65	10,02	4,61	3,10
2014.	8,39	2,96	4,99	10,83	4,26	2,40
2015.	8,34	2,15	0,54	17,39	6,17	2,39
2016.	9,27	1,79	3,43	5,17	5,76	3,48
2017.	8,52	2,35	3,84	11,50	6,52	2,26
2018.	8,46	2,36	1,91	9,04	7,82	5,81

Izvor: UNCTAD

Struktura stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana

Na području Zapadnog Balkana različita je sektorska atraktivnost za priliv stranih direktnih investicija tokom posmatranog perioda. Može se reći da godinama unazad sektor usluga privlači najviši iznos stranih ulaganja, dok je primarni sektor najmanje interesantan stranih investitorima. Takođe, prerađivačka industrija je jedan od sektora gde je najintenzivniji priliv stranih direktnih investicija. U okviru pomenutog sektora mogu se izdvojiti hrana i piće, automobilska industrija, električni proizvodi i mašine. S obzirom na to da se zemlje u razvoju zapravo nalaze u fazi industrijalizacije, očekivano je da bude veće učešće priliva stranih direktnih investicija u njihovom ukupnom prilivu nego što je u razvijenim zemljama (Savić, 2006, 37). Ono što je dugogodišnji problem posmatranih zemalja je činjenica da se strane direktne investicije u maloj meri koriste za proizvodnju i izvozni sektor. Pri tome, strategija razvoja privlačenja stranih ulaganja nije bila dovoljno razrađena da bi mogla da utiče na povećanje izvoznog potencijala zemalja. Strane direktne investicije mogu imati veliki uticaj na stanje u platnom bilansu, pa tako, ukoliko se njima finansira uvoz opreme i potrebnih sirovina, to će dovesti do pogoršanja stanja u tekućem bilansu zemalja, naročito zemalja u tranziciji koje su se u prethodnom periodu karakterisale prisustvom transnacionalnih kompanija čiji su bilansi bili uglavnom negativni. Takođe, negativan uticaj postoji ukoliko su strane direktne investicije namenjene proizvodnji isključivo za domaće tržište ili ukoliko finansiraju sektor usluga, jer on neznatno doprinosi povećanju izvoza. Posledično, zbog povećanog priliva stranog kapitala dolazi do apresijacije domaće valute, što se negativno odražava na konkurentnost domaćih proizvoda namenjenih izvozu, pa se dodatno pogoršava stanje tekućeg računa.

Mencinger (2003) je zaključio da u zemljama Centralne i Istočne Evrope nema pozitivnog odnosa između učešća stranih direktnih investicija u BDP-u i učešća bruto fiksnih investicija u BDP-u, da postoji negativan odnos između stranih direktnih investicija i stanja u tekućem bilansu i da se uočava negativan odnos između stranih direktnih investicija i rasta. Razlog ovakvih relacija Mencinger vidi u tome što su se strane direktne investicije u zemljama ovog regiona uglavnom slivale

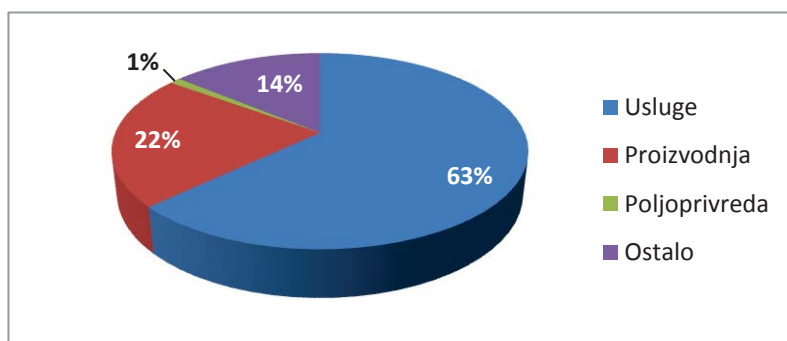
kroz privatizaciju, odnosno zato što sredstva nisu iskorišćena za dalje formiranje kapitala već uglavnom za povećanje potrošnje i uvoza. Takođe, strane direktne investicije u zemljama Centralne i Istočne Evrope imaju dvojak uticaj na platni bilans kroz trgovinski bilans i kapitalni bilans. U dužem vremenskom periodu, kretanja u platnom bilansu su pod uticajem investicija, dok se redovne fluktuacije u tokovima i specifičnosti zemlje ogledaju u stranju trgovinskog bilansa. Tako pozitivni efekti stranih direktnih investicija na platni bilans kroz trgovinski bilans mogu, ali ne moraju prevazići negativne efekte u kapitalnom bilansu. Negativni efekti se javljaju i kroz strukturalni deo trgovinskog bilansa. Ukoliko su pozitivni efekti trgovinskog bilansa manji od zbira negativnih efekata na računu prihoda i „strukturalnog“ deficita trgovinskog bilansa, država se suočava sa rastućim deficitom platnog bilansa (Mencinger, 2009, 15).

Ukoliko se uporedi struktura stranih direktnih investicija zemalja Zapadnog Balkana sa strukturom stranih direktnih investicija u novim članicama Evropske unije, može se uočiti sličnost u smislu dominacije uslužnog sektora i dominacije jedne zemlje. Tako, više od polovine stranih direktnih investicija ovog regiona upućeno je Srbiji, dok je ostatak podeljen među ostalim zemljama uglavnom prema njihovoj veličini. Takođe, slična je struktura investicija uslužnog sektora gde dominiraju finansijski sektor i sektor trgovine, dok u investicijama proizvodnog sektora dominiraju hemijska industrija, proizvodnja hrane i pića i automobilska industrija (Jirasavetakul, Rahman, 2018, 6).

Što se tiče strukture investicija u zemljama Zapadnog Balkana tokom 2018. godine, najveći deo od 63% usmeren je ka sektoru usluga i to: finansije i osiguranje 25%, informacione i komunikacione usluge 14%, trgovina na veliko i malo 12%, nekretnine 6% i ostale usluge 42%. Proizvodne investicije su bile raznovrsnije. Najveći deo se odnosio na hemijsku i naftnu industriju 27%, zatim sledi prehrambena industrija 24%, automobilska industrija 14%, proizvodnja tekstila i papira 9%, proizvodnja metala takođe 9%, mašine i oprema 3% i ostale delatnosti 15%.

Kao što se može videti sa grafikona, zemljama Zapadnog Balkana je potrebno više stranih direktnih investicija za potrebe industrijskog prestukturiranja, kako bi se više ulagalo u proizvodnju, međutim to nije bio slučaj u prethodnom periodu. S obzirom na to da je najveći deo

investicija otišao u uslužni sektor, strane direktne investicije nisu mogle da doprinesu povećanju izvoza, ali i industrijskoj diverzifikaciji. Posledica toga je i činjenica da su zemlje iz regiona Zapadnog Balkana manje integrisane u globalnu ekonomiju od zemalja centralne i istočne Evrope mereno odnosom izvoza robe i usluga i BDP-a (Estrin, Uvalić, 2016, 8).

Slika 5 Struktura priliva stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana

Izvor: Jirasavetakul & Rahman, 2018, 7.

Zemlje Zapadnog Balkana suočavaju se i sa problemom niske konkurentnosti koja za posledicu ima i visoke deficite u spoljnotrgovinskom bilansu. Kako su strane direktne investicije uglavnom bile usmerene ka sektoru usluga, nije došlo do očekivanog razvoja izvoznog sektora, dinamika izvoza je zavisila od opšte tražnje na tržištu. Uticaj stranih direktnih investicija na stanje u platnom bilansu zavisi, pre svega, od sektorske strukture investicija, ali i od veze između investicija i proizvodnog učinka, pa se tako može očekivati pozitivan efekat investiranja ukoliko je njegov osnovni cilj ostvarivanje prednosti kao što je jeftina radna snaga, dok se negativan uticaj može očekivati onda kada je cilj osvajanje novog tržišta (Mencinger, 2007, 10). Strane direktne investicije doprinele su ekonomskom razvoju posmatranih zemalja, ali nisu stvorene održive izvozne strukture. Upravo snažan priliv inostranog kapitala je dominantno finansirao deficit tekućeg računa na području Zapadnog Balkana.

Najveći deo stranih direktnih investicija u zemljama Zapadnog Balkana potiče iz zemalja Evropske unije, pa su tako za Albaniju

najznačajnije investicije Italije, dok je Crna Gora privukla investitore pretežno iz Rusije, a zemlje Centralne Evrope najviše investiraju u Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu. Dominacija investitora iz zemalja Centralne Evrope je pretežno uzrokovana geografskom blizinom koja odražava i kulturne i lingvističke sličnosti, ali postoje i brojni drugi faktori.

Na području Zapadnog Balkana strane direktne investicije iz godine u godinu rastu dominantno zbog jačanja odnosa sa Evropskom unijom i napretkom u procesu njenom pristupanju. Međutim, intenzitet rastuće konkurentnosti i ekonomskog razvoja zavise od tipa stranih direktnih investicija. Upravo od dominirajućeg tipa investicija mogu se predvideti budući pravci razvoja. U posmatranim zemljama dominiraju horizontalne strane direktne investicije iz Evropske unije što ukazuje na postojanje perspektiva za ubrzanje ekonomskog razvoja kako bi se životni standard stanovništva na ovom području približio onom koji postoji u evropskim zemljama. Investicijama Evropska unija ne samo da podstiče internacionalizaciju trgovine kroz prethodno dogovorene programe i sporazume, već su upravo zemlje članice najznačajniji investitori u regionu Zapadnog Balkana (Western Balkans Investment Framework, 2011). Stoga, nije iznenađujuće to što dalji razvoj ovog regiona zavisi od stranih direktnih investicija koje potiču iz evropskih zemalja (Botric, 2010, 11).

Rast zemalja Zapadnog Balkana u prethodnim godinama je bio snažan, ali ako se uporedi sa novim članicama Evropske unije, rast je znatno niži. Zaostajanje u odnosu na ostale zemlje je dokaz o nedovoljnom stepenu konkurentnosti i sporom ekonomskom razvoju. Ipak, problem nedovoljne konkurentnosti može da se prevaziđe pozitivnim efektima koje donose strane direktne investicije. Osim toga, ovakav vid investiranja pomaže zemljama da efikasnije postignu kriterijume koji se zahtevaju za prijem u uniju.

Zaključak

U poslednjoj deceniji priliv stranih direktnih investicija na području Zapadnog Balkana je povećan zahvaljujući približavanju zemalja Evropskoj uniji. Privrede su postale otvorene i uz politiku privlačenja

stranih direktnih investicija, njihov priliv je povećan. Iako efekti nisu na nivou očekivanih, pretežno zbog same sektorske strukture i vrste stranih direktnih investicija, kao i njihovog korišćenja za finansiranje platnobilansnog deficita, one su značajno doprinele privrednom razvoju zemalja. Kroz finansiranje procesa privatizacije, strana ulaganja su olakšala i ubrzala proces tranzicije i uključivanje u međunarodnu svetsku privredu.

Kao što se moglo videti, priliv stranih direktnih investicija se povećava iz godine u godinu na području Zapadnog Balkana. Međutim, iako ukupno posmatrano postoji rastući trend, situacija na nivou pojedinačnih zemalja je takva da postoje velike oscilacije kako u ukupnom prilivu stranih direktnih investicija, tako i u prilivu stranih direktnih investicija po stanovniku. U pojedinim zemljama, strane direktne investicije su još uvek na izrazito niskom nivou. Bez obzira na to, ne mogu se osporiti sve prednosti za zemlju domaćina, naročito u dugom vremenskom periodu. Pored transfera finansijskih sredstava, postoji i transfer znanja, tehnologija, veština menadžmenta. Beneficije su posebno važne za tranzicione ekonomije koje su se suočile sa problemima prestrukturiranja privrede prilikom prelaska na tržišni sistem. Pri tome, nedovoljna domaća akumulacija predstavljala je dodatni problem daljem prosperitetu. Međutim, ono što predstavlja problem jeste sama struktura stranih direktnih investicija. Bez obzira na njihov rastući priliv, one nisu usmerene ka odgovorajućim sektorima koji bi doveli do povećanja izvoza i unapređenja stanja u platnom bilansu.

Zahvalnica

Rad je rezultat projekta broj III 41010, podržanog od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Reference

1. Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., Sayek, S. (2004). FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets. *Journal of International Economics*. 64(1), 89-112
2. Borensztein, E. R., De Gregorio J. R., Lee, J. (1998). How does foreign direct investment affect economic growth? *Journal of International Economics* 45, 115–35
3. Botric, V. (2010). Foreign direct investment in the Western Balkans: privatization, institutional change and banking sector dominance. *Economic Annals*, 55(187), 7-30
4. Estrin, S., Uvalić, M. (2016). Foreign Direct Investment in the Western Balkans: What role has it played during transition?. *Comparative Economic Studies*, London School of Economics and Political Science, LSE Library
5. European Commission (2017). *Annual Report. Western Balkans investment Report*
6. Girma, S. (2005). Absorptive Capacity and Productivity Spillovers from FDI: A Threshold Regression Analysis. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 67, 281–306
7. Hornerberg, K., Battat, J., Kusek, P. (2011). *Attracting FDI: How Much Does Investment Climate Matter*. The World Bank Group
8. Jaćimović, D., Bjelić, P., Marković, I. (2013). Uticaj svetske ekonomske krize na međunarodne investicione i trgovinske tokove u regionu Zapadnog Balkana. *Ekonomске teme* 51(1), str. 1-20
9. Jakopin, E. (2018). *Regionalna tranzicija Srbije*. Zadužbina Andrejević, Beograd
10. Jirasavetakul, LB, F., Rahman, J. (2018). Foreign Direct Investment in New Member States of the EU and Western Balkans: Taking Stocks and Assessing Prospects. *IMF Working Paper*
11. Kathuria, S. (Ed.) (2008). *Western Balkan Integration and the EU*. An Agenda for Trade and Growth. Washington: World Bank
12. Kutlača, Đ., Veselinović, P., Babić, D. (2013). Sintetički indikator makroekonomske stabilnosti zemalja Zapadnog Balkana, *Tehnologija, kultura i razvoj*. 14-20
13. Lee, C. Chang, C. (2009). FDI, financial development, and economic growth: International evidence. *Journal of Applied Economics* 12, 249–271

14. Mencinger, J. (2003). Does Foreign Direct Investments Always Enhance Economic Growth? *Kyklos*, Vol 56, str. 491-508
15. Mencinger, J. (2007). Direct and Indirect Effects of the FDI on Current Account, Presom, *13th Workshop on Alternative Economic Policy in Europe*, Brusells
16. Mencinger, J. (2009). The „Addiction“ with FDI and Current Account Balance, *Ekonomski horizonti* 11(2), str. 5-17
17. Moosa, I. A. (2002). *Foreign Direct Investment: Theory, Evidence and Practice*. New York: Palgrave Macmilan
18. OECD (2002). *Foreign Direct Investment for Development-Maximising Benefits, Minimising Costs*. OECD, Paris
19. OECD (2008). *Benchmark Definition of Foreign Direct Investment: Fourth Edition*. OECD
20. Savić, Lj. (2006) *Ekonomika industrije*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd
21. Sethi, D., Guisinger S. E., Phelan, S. E., Berg, D. M. (2003). Trends in foreign direct investment flows: A theoretical and empirical analyses. *Journal of International Business Studies*, 34(4), 315–326
22. Stiglitz, J. (2000). Capital Market Liberalization, Economic Growth, and Instability. *World Development*, 28(6), 1075-1086
23. Svetska banka (2018). *Redovni ekonomski izveštaj*, Svetska banka
24. Vojtovic, S.; Klimaviciene, A.; Pilinkiene, V. (2019). The Linkages between Economic Growth and FDI in CEE Countries. *Ekon. Cas.* 67, 264–279
25. Western Balkans Investment Framework (2011, November 15). Western Balkans Investment Framework.
26. UNCTAD www.unctadstat.unctad.org